

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ім. І.Ф. КУРАСА

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить 6 разів на рік

© Редакція «УІЖ»

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 263 видано Держком-
видавом України 14.XII.1993 р.

№ 1 (484)

СІЧЕНЬ–ЛЮТИЙ 2009

Головний науковий редактор

академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада:

Любомир Винар (Кент, США), **Я.Д.Ісаєвич** (Львів), **Зенон Козут** (Едмонтон, Канада),
Ю.А.Левенець (Київ), **В.М.Литвин** (Київ), **Анджей Поппе** (Варшава, Польща),
В.Ф.Репринцев (Київ), **П.С.Сохань** (Київ), **В.С.Степанков** (Кам'янець-Подільський),
П.П.Толочко (Київ), **П.Т.Трощинський** (Київ), **Б.М.Флора** (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

В.Ф.Верстюк, **С.В.Віднянський**, **О.І.Гуржій**, **В.М.Даниленко**, **М.Ф.Дмитрієнко**,
О.М.Донік (заст. головного редактора, відпов. за випуск), **В.І.Кузнецов**, **С.В.Куль-
чицький**, **В.І.Кучер**, **О.Є.Лисенко**, **М.І.Панчук**, **Р.Я.Піріг**, **О.П.Решет** (заст. голов-
ного редактора), **В.М.Ричка** (заст. головного редактора), **О.С.Рубльов** (заст. голов-
ного редактора), **В.Ф.Солдатенко**, **В.П.Трощинський**, **О.А.Удод**, **Ю.І.Шаповал**

Наукові редактори:

канд. іст. наук **О.М.Донік**, д-р іст. наук **О.П.Решет**, д-р іст. наук **В.М.Ричка**, д-р іст.
наук **О.С.Рубльов**

Тексти готували редактори:

С.Г.Архипенко, **В.В.Григор'єв**, **О.М.Донік**, **В.І.Кузнецов**

Електронна версія: **О.В.Жданович**

www.history.org.ua

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів

Коректор – Н.Ю.Мельник

Комп'ютерна верстка – А.В.Корженівська

Обкладинка – Н.О.Горбань

Підп. до друку 28.01.2009 р.

Формат 70x100/16. Папір офс. № 1.

Гарн. SchoolBookСТТ. Друк офсет.

Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк. 21

Тираж 1000 прим. Зам. № 9-13Л

Оригінал-макет виготовлено у видавництві «Дієз-продукт», свідоцтво ДК № 546 від 31.07.2001 р.

03151, м. Київ, вул. Волинська, 60. Тел./факс: 246-27-38, e-mail: diez94@mail.ru

Віддруковано з позитивів у ЗАТ «Віпол»

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL. Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research. Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor-in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. (044) 278-52-34, fax (044) 279-63-62, e-mail: UHG@history.org.ua
Адреса редакції: вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001. Телефон (044) 278-52-34, факс (044) 279-63-62, електронна пошта: UHG@history.org.ua

З М І С Т

С Т У Д І Ї

До 90-річчя Акту злуки УНР і ЗУНР

Р е е н т О. П. Проголошення ЗУНР: проблема легітимації	4
С о л д а т е н к о В. Ф. Осінь 1919 р.: доля об'єднаного фронту	11
Д о б р ж а н с ь к и й О. В. (Чернівці). Соборницькі прагнення українців Буковини восени 1918 р.	28
Р а й к і в с ь к и й І. Я. (Івано-Франківськ). Взаємини галицьких і наддніпрянських діячів у 1830–1840-х рр.	39
С о л я р І. Я. (Львів). Радянофільство у Західній Україні (1920-ті рр.)	55

Р и ч к а В. М. Знаки влади: організація та форми репрезентації верховної влади у Київській Русі	67
С а с П. М. Чи вступили запорожці до Ліги християнської міліції?	84
С т а р о в о й т е н к о І. М. «Історія України-Русі» М.Аркаса у світлі відгуків та рецензій початку ХХ ст.	102
К о в а л ь ч у к М. А. Участь вояків-українців у спробах ліквідувати більшовицький переворот 1917 р.	116
К о т С. І. Реліквії козацтва в контексті українсько-російських переговорів щодо їх повернення (1920–1930-ті рр.)	129
К р и к н і ц ь к и й О. П. Військова операція Червоної армії з анексії Північної Буковини і Бессарабії (червень – липень 1940 р.)	143
К а с ь я н о в Г. В. Система владних відносин у сучасній Україні: групи інтересу, клани та олігархія	160

М Е Т О Д О Л О Г І Я . І С Т О Р І О Г Р А Ф І Я . Д Ж Е Р Е Л О З Н А В С Т В О

М а р т и н о в А. Ю. Історичні знання в умовах глобалізації	181
Б у р я к Л. І. Правовий статус жінки як об'єкт дослідження в українській історіографії другої половини ХІХ ст.	190
Ш е в ч е н к о В. М. (Чернігів). «Санкт-Петербургские сенатские объявления» – джерело для дослідження еволюції земельної власності в Україні у ХІХ – на початку ХХ ст.	212

Р Е Ц Е Н З І Ї

Р а г у л і н В. Я. (Миколаїв). М.Шитюк, І.Ніколаєв. Тоталітарний режим і військовослужбовці та працівники органів ДПУ–НКВС у 20–50-ті роки ХХ століття	222
М о л ч а н о в В. Б. А.Ю.Мартинів. Об'єднана Німеччина: від «Боннської» до «Берлінської» республіки (1990–2005 рр.)	222
В л а с е н к о В. М. (Суми). Матеріали до історії Українського історичного товариства	228

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Кульчицький С. В. Про чергове засідання Спільної українсько-російської комісії істориків	231
Зашкільняк Л. О. (Львів). II Міжнародна конференція «Історія – ментальність – ідентичність»	232
Бакалець О. А. (Бар). I Міжнародна історико-краєзнавча науково-практична конференція «Бар. Барська земля – кризь призму століть»	234
Нові надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ	235

До уваги авторів!

До друку приймаються написані спеціально для «Українського історичного журналу» статті, а також історичні документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи.

Подані в редакцію «УІЖ» наукові статті повинні мати визначені ВАК України (постанова №7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України») такі **необхідні елементи: постановка проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; **виділення невирішених раніше частин загальної проблеми**, котрим присвячується стаття; **формулювання цілей статті** (постановка завдання); **виклад основного матеріалу дослідження** з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; **висновки з дослідження і перспективи подальшої роботи** у даному напрямку.

Обсяг матеріалів – не більше 30 сторінок (1 авторський аркуш). Текстовий редактор – Microsoft Word for Windows, шрифт – Times New Roman, кегль – 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Формат файлу – .DOC або .RTF.

Текст набирається **без переносів слів**. Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не за допомогою пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в тексті. Посилання виконуються через меню «Вставка» **автоматично (!!!)** наприкінці тексту.

Автори мають **повідомити про себе** такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (робочий, домашній, мобільний), **електронну пошту**.

У редакцію слід подавати **два роздрукованих примірники, електронну копію статті**, а також **дві анотації** (українською й англійською мовами).

Редакція «УІЖ» має право **редагувати й скорочувати** подані матеріали. Неопубліковані статті, а також електронні носії й ілюстрації авторів **не повертаються**.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001 або на електронну адресу: UHG@history.org.ua

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

СТУДІЇ

До 90-річчя Акту злуки УНР і ЗУНР

О.П.Реснт*

ПРОГОЛОШЕННЯ ЗУНР: ПРОБЛЕМА ЛЕГІТИМАЦІЇ

У статті розглядається процес легітимації державотворення у Західній Україні в 1918–1919 рр., який мав усі формальні ознаки правочинності. Наголошується, що становлення української адміністрації у Східній Галичині і створення ЗУНР стало логічним наслідком суспільного розвитку і розгортання державотворчих процесів на західноукраїнських землях.

Питання легітимності влади давно оформилося у самодостатній науковий напрям, важливими атрибутами якого є концептуальні конструкти філософів, політологів, істориків, починаючи від античності й до сьогодення. Та попри всі зусилля мислителів, спрямовані на те, аби окреслити весь комплекс чинників, що легалізують державу як повноцінну поліморфну структуру, наділену (тією чи іншою мірою) управлінськими повноваженнями, у широкому сенсі «образ держави» як історико-правовий феномен усе ще залишається привабливим і потенційно евристичним об'єктом дослідження.

Із методологічного погляду, очевидно, слід керуватися кількома міркуваннями. Перше з них стосується накладання міждисциплінарних підходів (у кращому випадку синтезу, або ж поєднання суто історичних та юридичних методик для аналізу певних явищ). Якщо абстрагуватися від особистих і корпоративних амбіцій, то труднощі виникають лише на рівні взаємопроникнення і вживлення монодисциплінарних дефініцій в історичний наратив. Не ставлячи під сумнів пріоритетів правознавців, усе ж спробуємо окреслити власну візію історико-правових параметрів, якими визначалася легітимація ЗУНР.

Відразу схилимо голову перед тими, хто звик «рубати Гордіїв вузол», визнаючи право на різні оцінки – від нестримно-емоційних до математично вивірених (кожен-бо має право на власну думку!). Та все ж найбільш загрозливим для науки є стан спокою й індиферентності, адже саме вчені, власне, й покликані збуджувати думку і провокувати дискусію.

Задля того, аби уявити феномен легітимації як багатовимірне явище, спробуємо поряд із правовими дефініціями взяти до уваги також чинники іншого порядку – історичного, філософського, етноконфесійного, морально-психологічного та ін. Отже, ідеться про широке трактування складного й суперечливого явища.

Загальноприйнятим методологічним підходом у цьому випадку може слугувати аксіома про природне право кожної нації на самовизначення і власну державу. Перша світова війна, попри всі негативні явища, що її супроводжували, створила умови для досягнення цієї мети перед багатьма великими й малими бездержавними народами Європи. Українці органічно були заангажовані у ці процеси, маючи історичну традицію національно-визвольного руху, політичний інструментарій, колективну волю, критичну масу національної свідомості значної частини мешканців регіону, про який ідеться. Іншими словами, українська спільнота Галичини історично визріла для реалізації «української ідеї» – створення суверенної національної держави.

Перебуваючи, так би мовити, у «зоні підвищеної міжнародної напруги», галицький політикум і суспільство не могли розраховувати на прості рішення та легкий успіх. Окрім суто об'єктивних факторів, діяли також суб'єктивні, адже

* Реснт Олександр Петрович – д-р іст. наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора з наукової роботи Інституту історії України НАНУ.

ще за рік до проголошення ЗУНР члени Української парламентарної репрезентації (УПР) не мали чіткої позиції щодо кінцевої мети, стратегії і тактики її досягнення. Виступаючи 19 грудня 1917 р. у віденському парламенті, голова УПР Є.Петрушевич наголошував на тому, що «галицькі землі – інтегральна частина української київської держави IX–XIV ст.», а «галицький нарід і досі має сильне відчуття спільности і єдности з усім українським народом», і тому Східна Галичина «в цілості» повинна перебувати або у складі Австро-Угорської монархії як окремий коронний край, або приєднатися до Української Народної Республіки, зазначивши, що останній варіант «відповідає найвищому ідеалові української нації»¹.

Якщо Наддніпрянська Україна стала ареною жорстокого збройного протистояння різних політичних сил, а вищим імперативом була «революційна доцільність», то на південнозахідних теренах усе ще покладали сподівання на майже сакральну силу закону. Це прагнення діяти у чинному правовому полі, у тому числі й міжнародному, знайшло вияв у пошуку легітимних форм автономізації Галичини. Згідно з таємним «галицьким протоколом», Австро-Угорщина зобов'язувалася до 20 липня 1918 р. підготувати пакет законопроектів, які санкціонували утворення окремого коронного краю на землях, де українці становили компактну більшість. Однак під тиском угорських та польських політиків Відень анулював свої зобов'язання.

Вразлива позиція уряду, який прагнув заручитися підтримкою більш чисельних поляків, з одного боку, і не пускати на самоплив розвиток подій в українських анклавів, поставила українські політичні сили перед необхідністю пошуку інших засобів впливу. 24 березня 1918 р. члени УПР та депутати регіонального галицького сейму обговорили нагальні проблеми боротьби за справедливе розв'язання «українського питання», а наступного дня на нараді представників українських політичних партій ішлося «про конституювання українського державного організму в Австрії». Прогресуюча агонія центру спонукала західноукраїнських діячів розглянути у практичній площині питання про організацію адміністративних та військових інституцій, спроможних перебрати владу після падіння імперії.

На порозі краху Австро-Угорщини близько 500 членів українських партій під проводом віце-президента австрійського парламенту Юліана Романчука ухвалили резолюцію, що містила вимоги невідкладної ратифікації Брестського мирного договору, відокремлення українських земель від польських, забезпечення їх автономії та рівноправності, передачі до складу Наддніпрянської України Холмщини та Підляшся.

Враховуючи роль та місце греко-католицької церкви у системі суспільних координат Галичини, надзвичайного значення набувала її позиція в «українському питанні». Більше того, є всі підстави вважати УГКЦ одним із найбільш вирішальних чинників легітимації (хай і неформальної) процесу державотворення на західноукраїнських землях. Адже архієрей та клір працювали в усіх сферах життя суспільства (політичній, соціально-економічній, культурно-освітній), формуючи в різних верствах галицької спільноти національну свідомість, активну життєву позицію, готовність до злагоджених, консолідованих дій в ім'я високих ідеалів. А те, що від викликів часу не відсторонився духовний провідник галичан митрополит А.Шептицький виводило ці процеси на рівень, вищий від звичайних політичних та дипломатичних акцій. Саме першопітерарх греко-католицької церкви як член палати панів підтримав позицію президії Української парламентарної репрезентації, яка різко негативно сприйняла плани Відня передати Галичину й Холмщину Польщі, задля співіснування з нею у форматі федерації, а також ухвалила рішення про скликання широкого представницького зібрання – «з'їзду мужів довір'я», який мав вирішити

долю краю. Митрополит Андрей також був присутній на цій нараді й підписав відповідний документ².

12 жовтня 1918 р. цісар Карл прийняв представників парламентських клубів, аби з'ясувати їхню оцінку подій. На відміну від чехів та поляків, Є.Петрушевич та К.Левицький зайняли вичікувальну позицію, усе сподіваючись одержати санкцію на державність західноукраїнських земель із рук віденської верхівки. Ця прихильність до легітимних засобів розв'язання складних проблем відбилася у негативному ставленні до дій лідерів УНР сучасників і нинішніх дослідників. Послідовна проавстрійська орієнтація тих, від кого залежала інтенсивність державотворчих процесів, дискредитувала їх в очах держав-переможниць, зменшуючи шанси на гідне місце у повоєнному європейському устрої, а також припізнювала невідкладні кроки щодо формування структур, які б заклали підвалини майбутньої державності.

18 жовтня у Львові зібралися українські послы австрійського парламенту і крайових сеймів Галичини й Буковини, делегати галицьких Національно-демократичної, Радикальної, Християнсько-суспільної та Соціал-демократичної партій та буковинських Національно-демократичної, Соціал-демократичної та Радикальної, представники єпископату УГКЦ та посланці академічної молоді – усього 69 осіб. Установчі збори («конституанта») проголосили утворення з українських теренів Австро-Угорщини Української держави. Як тимчасовий представницький орган Українська національна рада, очолити яку довірили Є.Петрушевичу, окреслила межі новоутвореної держави і взяла на себе підготовку конституції «для утворення сим способом держави на основах загального, рівного, тайного й безпосереднього права голосування з пропорціональним заступництвом і правом національно-культурної автономії та з правом заступництва при правительстві для національних меншостей». Рішення передбачало належну репрезентацію інтересів Західноукраїнської держави на міжнародній мирній конференції та відмову міністру закордонних справ Австро-Угорщини щось чинити від імені цієї території³.

УНРада оприлюднила програмну декларацію, що містила «основні правові та соціально-економічні засади молоді держави». На пропозицію про невідкладне з'єднання з Великою Україною поміркована частина УНРади висунула власні контраргументи: а) неминуче погіршення стосунків із Віднем у випадку, коли Австрійська держава вціліє; б) невизначеність ситуації у самій Наддніпрянській Україні; в) можливість участі у Паризькій мирній конференції, у той час, як Східна Україна зашкодила собі в очах Антанти, уклавши Брестський договір із Берліном і Австро-Угорщиною. Таким чином, данина австрійським парламентським традиціям (що за інших умов, безумовно, вважалася б чесною) у даному випадку виявилася тягарем, який не дозволяв встигати за швидкоплинним перебігом подій.

Першого помітного збою представники консервативного легітимізму припустилися вже наступного дня, коли у Львові розпочався з'їзд мужів довір'я (близько 500 делегатів), на який спочатку і покладалося створення конституанти та проголошення української держави. Побоюючись, що делегати не підтримають їхню позицію у питанні про об'єднання з Великою Україною, провідники УНРади звели з'їзд мужів довір'я до простої формальності.

Рішення конституанти підтримали архієреї УГКЦ митрополит Андрей Шептицький, єпископ перемиський Йосафат (Коциловський), єпископ станіславський Григорій (Хомишин). А вже 20 жовтня після урочистої служби Божої у катедрі св. Юра відбулося проголошення Української держави на галицько-буковинських землях.

Тим часом чехи, хорвати, поляки й німці рішуче крокували до незалежності, коли впродовж третьої декади жовтня проголосили самостійність чехосло-

вацької, австро-німецької, південнослов'янської держав, а польська ліквідаційна комісія почала перебирати владу з рук австрійської адміністрації.

Єдине ж, на що спромоглася УНРада – це формування трьох делегацій: а) виконуючу у Відні на чолі з Є.Петрушевичем; б) галицьку у Львові на чолі з К.Левицьким; в) буковинську у Чернівцях (О.Попович). Ці органи мали забезпечити реалізацію українських політичних вимог. Та, оскільки дезінтегруючі процеси в імперії набули безповоротного характеру, центр ваги змістився до Львова. Із місцевою делегацією пішов на співпрацю Центральний військовий комітет (ЦВК) на чолі з І.Рудницьким.

Опосередковано легітимність курсу, обраного УНРадою, засвідчує його суголосність із деякими кроками провідних держав світу, які визначали букву і дух міжнародного права. Так, президент США В.Вільсон у своїх «14 пунктах» спочатку висловився за утворення Польської держави та забезпечення прав усіх інших народів, які населяли імперію, а потім визнав новопосталі держави, зазначивши при цьому, що віднині Австро-Угорщина не може вважатися державною цілістю.

Послідовно дотримуючись власних принципів, керівники УНРади провели 31 жовтня нараду із представниками ЦВК і надіслали делегацію до намісника Галичини графа Гуйна. 1 листопада формальний протокол про передачу влади українським чиновникам було підписано. Керуючись цісарським маніфестом від 16 жовтня, заступник намісника В.Дашкевич передав його текст УНРаді.

Та оскільки поляки, заручившись підтримкою США й Антанти, готувалися перебрати владу у Львові, український табір логічно вдався до превентивних дій, і вранці 1 листопада війська ЦВК зайняли майже всі стратегічні об'єкти міста. У відозві до населення, зокрема, зазначалося, що на теренах Української держави мають бути усунені всі «дотеперішні неприхильні» уряди (тобто, владні структури). «Заки будуть установлені органи державної влади в законнім порядку, українські організації по містах, повітах і селах мають обняти всі державні, краєві і громадські уряди і в імені Української Національної Ради виконувати владу». Усі військовики-українці відкликалися із фронтів і підпорядковувалися військовим властям держави. «Представники національних меншостей – поляки, жиди, німці» – мали надіслати своїх делегатів до УНРади. До вироблення нових законів обов'язковим для виконання залишалося чинне право. «Як тільки буде забезпечене й укріплене існування Української Держави, Українська Національна Рада скличе на основі загального, рівного, безпосереднього і тайного виборчого права Установчі Збори, які рішать про дальшу будучність Української Держави»⁴.

Ще однією формою легітимації нової влади стала широка її підтримка з боку всіх верств українського суспільства. Свідченням цього є беззбройне переобрання влади українцями у Станіславі, Коломиї, Долині, Снятині, Раві-Руській, Золочеві, Жовкві та інших населених пунктах. У Тернополі, Перемишлі, Бориславі, Рудках, Бережанах, Стрию, Турці, Самборі, Густинському повіті влада перейшла до українських сил у результаті селянських виступів, у Дрогобичі – селянських і робітничих.

До державотворчої роботи залучалися тисячі громадян: на народних вічах із-поміж них обиралися комісари і члени революційних комітетів.

У тих місцевостях, де польські сили чинили спротив встановленню української влади, застосовувалися силові методи. Саме таким чином розвивалися події у Кам'янці-Струмиловій, Бережанському та Бродівському повітах.

25 жовтня у Чернівцях виник Український крайовий комітет (УКК) на чолі з Омеляном Поповичем, який одночасно керував буковинською делегацією УНРади. У складі УКК діяли комісії: адміністративна, народної оборони, фінансів, міжнаціональних відносин, редакційна. 3 листопада тут відбулося ве-

лелюдне віче (майже 10 тис. присутніх), що висловилося за прилучення української частини Буковини до Західноукраїнської держави, із наступним об'єднанням із Наддніпрянською Україною. 6 листопада УКК уклав угоду з Румунською національною радою про поширення української влади на північну, а румунської – на південну частини краю.

Українську національну раду Буковини очолював А.Артимович, крайову адміністрацію – О.Попович. Українські комісари взяли під контроль пошту, телеграф, банк, промисловість та оборонні об'єкти. Були створені українська жандармерія, поліція, суд. Усі службовці присягнули на вірність УНРаді.

Та оскільки легіон УСС вирушив у Львів на підтримку нової влади, Буковина залишилася без військ, чим скористалися румуни. 11 листопада румунські війська оволоділи Чернівцями, а згодом і всією Буковиною.

Налагодження всіх сфер державного життя ставило на порядок денний низку найбільш нагальних завдань. Нова держава, що на час виникнення охоплювала територію в 70 тис. кв. км і мала 6,2 млн населення, потребувала управлінського апарату, законів, правоохоронних структур, війська і т. ін.

Вищим органом влади у державі залишалася УНРада, яка володіла законодавчими повноваженнями. Лише 9 листопада було сформовано уряд – Тимчасовий державний секретаріат (згодом – Рада державних секретарів ЗУНР) на чолі з К.Левицьким. Вищий виконавчий орган творився на багатопартійній основі, що свідчило про запозичення європейських демократичних традицій. Того ж дня була затверджена офіційна назва держави – Західно-Українська Народна Республіка.

13 листопада УНРада схвалила текст тимчасового Основного Закону про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської монархії. У контексті даної доповіді слід звернути увагу на артикул I, в якому зазначалося, що ЗУНР «проголошена на підставі права самоозначення народів». В артикулі IV декларувалося: «Права влади іменем Західно-Української Народної Республіки виконує весь її нарід через своє заступництво, вибране на основі загального, рівного, безпосереднього, тайного і пропорціонального права голосування без різниці пола. На сій самій основі мають бути вибрані Установчі Збори Західно-Української Народної Республіки». До часу їх скликання владні повноваження належали УНРаді та Державному секретаріату⁵.

Аби УНРада підтримувала статус повноцінного репрезентативного органу влади, кожен повіт та містечко мали обрати й делегувати до її складу по одному представнику. Після виборів у раді налічувалося 150 осіб, усі – українці, оскільки нацменшини з різних причин не надіслали до неї своїх представників.

Серед перших юридичних актів нової влади – «Закон з 16 падолиста 1918 р. про тимчасову адміністрацію областей Західно-Української Народної Республіки» і «Закон з 21 падолиста 1918 р. про тимчасову організацію судів і власти судейської». Перший із них залишив правочинність нормативних актів імперії в тому обсязі, в якому вони відповідали державності ЗУНР; підпорядковував адміністративні установи Державному секретаріату; до унормування державно-правних відносин запроваджував посаду повітового комісара, призначуваного держсекретарем внутрішніх справ. Низові місцеві органи управління змін не зазнали. Повітовому комісару підпорядковувалися повітові військові команди, а також громадські комісари у населених пунктах. Поза їхньою компетенцією залишилися суди, пошта, телеграф, залізниця, питання земельних володінь.

Конкретніше компетенція повітових, міських та сільських органів управління прописувалася в «Уставі та інструкції для повітових органів Української національної ради». Документ передбачав вибори повітових комісарів повітовими зборами «відпоручників» усіх громад, а вибори останніх – членами громади. У ньому детально фіксувалися функції повітових комісарів.

4 січня 1919 р. набули чинності ще два важливі конституційні документи. Закон «Про виділ Української національної ради» базувався на «комбінації колегіального принципу голови держави із принципом одноособового шефа держави»⁶. Законодавчий акт закріплював за радою «функції, що звичайно входять в обсяг повноважень президента держави». Закон про внесення змін до статуту УНРади покладав поточну роботу виділу на президію УНРади: президента Є.Петрушевича, чотирьох його заступників, двох секретарів та заступника секретаря⁷.

У період 22–26 листопада планувалося провести демократичні вибори до сейму, однак цьому перешкодили військово-політичні обставини.

Із цих кроків керівництва республіки рельєфно проступають два принципові моменти: по-перше, данина австрійській державницькій традиції, що відбилася у збереженні значної частини нормативних актів та управлінських структур; по-друге, стійке прагнення сповідувати демократичні засади державотворення. Ці іманентні риси нової влади також можна вважати опосередкованими ознаками її легітимації.

Збройний виступ поляків у Львові спричинив евакуацію керівництва ЗУНР. У Станіславі відбулася II сесія УНРади, під час якої був переобраний провід УНРади. Крім того, тут було ухвалено рішення про створення комісії закордонних справ, земельної реформи, фінансової, шкільної та інших. Це дало підставу деяким дослідникам для паралелей між УНРадою та англійським парламентом, оскільки вона, окрім законодавчих, здійснювала ще й адміністративно-виконавчі функції⁸.

Аксіомою для новопосталих держав є здатність себе захистити. Молода західноукраїнська демократія не встигла відразу створити власне військо і втратила Львів. Та вже за кілька місяців ЗУНР мала свою армію, якою командував Євген Мишковський. Мобілізаційна кампанія відбувалася в атмосфері патріотичного піднесення. До весни 1919 р. Українська галицька армія налічувала 125 тис. бійців та офіцерів, мала піхотні, артилерійські і навіть авіаційні частини. Наявність власних збройних сил також можна віднести до одного з чинників легітимації влади. Адже саме сильні армії забезпечували перемоги державам, які у цьому статусі вже диктували свої «правила гри» і встановлювали світопорядок за власними моделями.

Реалії часу виявилися такими, що ЗУНР постійно потребувала зовнішньої підтримки. УНРада не могла розраховувати на західний світ, оскільки держави Антанти мали свої інтереси у цій частині Європи. Тому у середовищі керівництва республіки все більше усвідомлювали необхідність об'єднання з Великою Україною.

Попередні консультації мали наслідком підписання делегаціями Директорії та ЗУНР у Фастові 1 грудня 1918 р. «передвступного договору» про злуку двох частин України в «одне державне тіло». Після входження до складу УНР ЗУНР зберігала права територіальної автономії, межі якої мала визначити спільна комісія⁹.

3 січня 1919 р. закон про об'єднання ЗУНР та УНР ухвалила новоскликана УНРада у Станіславі. 22 січня у Києві відбулося урочисте проголошення акту злуки. 30 березня офіційна делегація соборної УНР нотифікувала цей факт перед послами всіх акредитованих у Відні держав.

Акт злуки фіксував утворення не цілісного державного організму, а лише конфедеративного об'єднання. Кожен із його суб'єктів зберігав законодавчу і виконавчу компетенцію на власній території. Активні інтеграційні процеси мали місце переважно у військовій сфері. За формально-правовим актом злуки крилося чимало внутрішніх суперечностей, різкого розуміння ситуації та засобів виходу з неї. Помірковано-ліберальні кола ЗУНР та радикальне керівництво УНР мали різні погляди на кардинальні питання державотворення. Надалі це спричинило антагонізми і непорозуміння, що мали фатальні наслідки.

Як відомо, на міжнародному рівні легітимація тієї чи іншої держави пов'язана з її визнанням із боку світової спільноти. Аби вийти на світову арену як незалежна держава, президент УНРади Є.Петрушевич та уряд С.Голубовича вели активну роботу на дипломатичному фронті. Однак геостратегічна ситуація складалася не на їхню користь. Гіперболізуючи «більшовицьку загрозу», США і держави Антанти першочерговим завданням вважали створення протизагрози у формі сильної Польщі. Оскільки і ЗУНР і УНР об'єктивно стояли на заваді цьому, їм важко було розраховувати на підтримку «українського національного проекту». Особливо показово в цьому сенсі виявилася місія Бартелемі, у ході якої українська сторона зіткнулася з диктатом і вимушена була піти на перемир'я. Неприйнятні умови, нав'язані місією під диктовку поляків, підштовхнули уряд ЗУНР до рішучих дій. Але сприятливий розклад сил змінився втратою ініціативи на українсько-польському фронті. Остаточну долю протистояння вирішили кроки уряду Франції, який послідовно надавав військово-дипломатичну підтримку Варшаві, США і Британії. 25 червня 1919 р. країни Антанти санкціонували дії польської армії на театрі дій до р. Збруч. 20 листопада Польща одержала від Ради послів Антанти мандат на 25-річне управління Східною Галичиною, після чого її долю мав вирішити плебісцит. 14 березня 1923 р. цей крок набув статусу міжнародно-правового акту.

Залишаючи аналіз причин невдачі визвольних змагань і державотворення на теренах Західної України, спробуємо підсумувати викладене вище. Процес легітимації державотворення у Західній Україні мав усі формальні й неформальні атрибути. Українські політичні сили використовували всі наявні можливості парламентаризму до часу, поки існувала владна вертикаль Австро-Угорської імперії. У цей час вони діяли згідно з міжнародним правом та рекомендаціями найвпливовіших геополітичних гравців (зокрема, у рамках «14 пунктів Вільсона»).

Усі доленосні рішення, пов'язані з утворенням ЗУНР, базувалися на засадах народоправства і широкого громадського представництва. Натомість Відень і Варшава обрали тактику доконаних фактів, відмовивши українським політичним силам у праві на паритетну участь у вирішенні питань, що становили взаємну зацікавленість і безпосередньо визначали долю українських земель.

Швидкоплинне й відносно безболісне встановлення української адміністрації у Східній Галичині беззаперечно свідчило про те, що новопостала держава стала логічним результатом суспільного розвитку. Без широкої підтримки усіх верств суспільства, греко-католицьких архієреїв та парохіяльних священиків постання нової держави і розгортання державотворчих процесів було б неможливим.

Відсутність же зовнішніх атрибутів легітимації ЗУНР лише зайвий раз підтверджує відмінність між ідеалами свободи народів і демократії, з одного боку, та звивистими магістралями геостратегії і правом сильного, – з іншого.

Високо оцінюючи історичне значення ЗУНР, наведемо слова І.Лисяка-Рудницького: «Ця вартість полягає передусім у тому, що Галичина 1918–1919 рр. – єдиний у новітній історії приклад українського державного правопорядку»¹⁰.

¹ *Нагаєвський І.* Історія української держави двадцятого століття. – К., 1993. – С.172.

² Там само. – С.174–175.

³ *Рубльов О.С., Решет О.П.* Українські визвольні змагання. 1917–1921 рр. – К., 1999. – С.251.

⁴ Діло. – 1918. – 2 листопада.

⁵ Там само. – 15 листопада.

⁶ *Стахів М.* Україна в добу Директорії УНР: У 7 т. – Т.2: Україна між двома силами. – Скрантон, 1963. – С.33.

⁷ *Його ж.* Західна Україна: Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918–1923 рр.: У 6 т. – Т.4. – Скрантон, 1960. – С.70.

⁸ Костів К. Конституційні акти відновленої української держави 1917–1919 рр. і їхня політично-державна якість. – Торонто, 1964. – С.165.

⁹ Відродження. – 1918. – 28 (15 грудня). – №221.

¹⁰ Лисяк-Рудницький І. Вклад Галичини в українські визвольні змагання // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. – Т.2. – К., 1994. – С.56.

The article examines the process of legitimation of state formation in Western Ukraine in 1918–1919, that had all formal signs of legal authorization. The author emphasizes the fact that formation of Ukrainian administration in Eastern Halychyna, and creation of Western Ukrainian People's Republic became a logical outcome of social evolution and development of state forming processes on Western Ukrainian lands.

В.Ф.Солдатенко*

ОСІНЬ 1919 р.: ДОЛЯ ОБ'ЄДНАНОГО ФРОНТУ

У статті зроблено спробу з'ясувати причини суперечностей, що лежали в основі орієнтацій і, відповідно, поведінки двох головних складових об'єднаного українського фронту 1919 р. – Дієвої армії УНР і Української галицької армії ЗОУНР. Аналізується мотивація процесу переходу УГА в табір денікінських Збройних сил Півдня Росії і тенденції до зближення з Польщею, що домінували в оточенні С.Петлюри. Полярність обраних політичних курсів зумовила руйнацію об'єднаного фронту, що оформився у ході реалізації Акту злуки.

Вивченню соборницького процесу кінця 1918 – початку 1919 рр. присвячено велику кількість публікацій. Серед решти аспектів досліджуються, зокрема, причини кінцевого негативного результату – денонсації Акту злуки від 22 січня 1919 р. Чимало науковців вважає, що найбільшого удару по спробі домогтися єдності Української Народної Республіки і Західноукраїнської Народної Республіки було завдано переходом головної військової формації соборної держави – Української галицької армії – в табір непримиренного ворога УНР – денікінських Збройних сил Півдня Росії. Утім, акценти розставляються по-різному, що зумовлює потребу додаткового звернення до історичного досвіду з позицій найновітніших наукових досягнень.

Попри те, що за універсалом Директорії, затвердженим Трудовим конгресом України 23 січня 1919 р., оголошувалася злука двох українських державних утворень – УНР і ЗУНР (під назвою Західної області УНР – ЗОУНР), реального об'єднання не відбулося. Обидва державні організми продовжували діяти автономно, у певні моменти доходило навіть до гострої конфронтації. Не відбулося й організаційного об'єднання військових формацій – Дієвої армії УНР під орудою С.Петлюри та Української галицької армії (УГА), що підкорялася диктаторові ЗОУНР Є.Петрушевичу і мала власне командування (начальну команду УГА) в особі генералів М.Омеляновича-Павленка, О.Грекова, М.Тарнавського. Такий стан справ був однією з причин, які зумовили поразку як наддніпрянців, так і галичан¹.

16 липня 1919 р. Українська галицька армія під польським натиском змушена була залишити територію Галичини й опинилася на землях УНР. Відтак, єдиний фронт, що об'єднав 50 тис. вояків УГА і 14 тис. – Дієвої армії УНР²,

* Солдатенко Валерій Федорович – д-р іст. наук, член-кореспондент НАНУ, професор, завідувач відділу соціально-політичної історії Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАНУ.

виник вимушено, під тиском обставин. У науковій літературі наводяться й інші дані, згідно з якими особовий склад УГА досягав 85 тис., а Дієвої армії – 40 тис.³ Трапляються згадки про 100-тисячне галицьке військо⁴. За ухвалою Ради народних міністрів від 31 липня 1919 р., для уніфікації двох формацій та керівництва бойовими діями було створено штаб головного отамана, який очолив генерал М.Юнаків⁵.

І хоча збройні сили двох українських державних утворень істотно відрізнялися за багатьма характеристиками, що добре розуміли політичні, військові діячі і не раз відзначали науковці⁶, упродовж серпня 1919 р. вдалося домогтися певної координації дій, провести комбіновані операції й, зрештою, увечері 30 серпня 1919 р. силами Центральної групи УГА під командуванням генерала А.Кравса зайняти Київ, випередивши передові частини денікінських військ генерала М.Бредова⁷.

Таким чином, на початок вересня 1919 р. УГА пройшла фронтовими дорогами Наддніпрянщини не одну сотню кілометрів і нагромадила чималий досвід. Однак, чи не найбільш прикрим моментом стало те ж таки зайняття Києва і його миттєва безславна здача денікінцям – буквально за півдоби.

Слід звернути увагу на те, що бойових втрат галицька армія зазнала незначних – близько 2 тис. вояків, їх заступили рекрути з Наддніпрянщини. Отже, УГА не втратила своєї боєздатності. Проте залишення Києва надто негативно позначилося на загальному стані всієї української військової формації, а особливо ж галичан. Щодо київської події, то практично всі дослідники і мемуаристи схильні вважати її «початком трагедії». Стрілецьтво зазнало болісного морально-психологічного удару, адже українську столицю, здобуту такими значними зусиллями, практично відразу й без опору віддали противнику, який, принаймні на той конкретний час, чисельно значно поступався українським силам. Серед галичан почала ширитися зневіра у доцільності подальшої боротьби на Наддніпрянщині, і на цьому тлі посилювалося прагнення будь-якою ціною повернутися в рідний регіон. До цього підштовхувало й чергове загострення суперечностей між наддніпрянським і галицьким політичними проводами. Найвиразніше недовіра проявилася у тому, що на початку вересня 1919 р. в Кам'янці-Подільському було фактично запроваджено військовий стан, хоча місту не загрожували зовнішні вороги. Однак саме для забезпечення «внутрішньої безпеки» галицького і наддніпрянського керівництва сюди з фронту перекинули найбільш боєздатні підрозділи, відповідно, 1-шу бригаду січових стрільців та загін отамана О.Волоха.

Після київської катастрофи шансів на відновлення боротьби українським єдиним фронтом ставало дедалі менше. Укладене за таких умов 1 вересня 1919 р. спільною галицько-наддніпрянською делегацією перемир'я з Польщею стало демонстративним виявом «української солідарності» перед потенційними союзниками і ворогами. Згідно з умовами цього акту, сторони зобов'язувалися утримуватися від ворожих дій та обмінятися полоненими, між ними встановлювалася «нейтральна зона», яка окреслювалася річками Збруч та Жванчик⁸. Після закінчення місячного терміну перемир'я воно продовжувалося кожні наступні десять днів.

Українська галицька армія опинилася між більшовицьким і денікінським фронтами. За таких обставин начальна команда УГА взяла курс на збереження організаційної цілісності підконтрольних їй сил, як головного фактора продовження боротьби. Щоб надати стрілецьтву необхідного відпочинку, майже всі галицькі частини 2–4 вересня 1919 р. були відведені в райони Ігнатівка – Васильків та Козятин – Бердичів⁹. Настрої, що панували тоді у політичному та військовому керівництві, певною мірою передає виданий 6 вересня генералом М.Тарнавським наказ, в якому зазначалося, що не варто давати «півратися на-

строєві», «провід має все спокійно обдумати», щоб, обравши момент, знову йти вперед¹⁰. Але вектор його поглядів явно спрямовується в бік А.Денікіна. Зокрема, відведення військ у вказані райони мотивувалося прагненням уникнути можливого зіткнення з наступаючою Добровольчою армією. Водночас начальна команда УГА направила делегацію на чолі з отаманом П.Бубелюю для переговорів із генералом М.Бредовим щодо спільного володіння Києвом¹¹, але вони не дали жодних позитивних результатів.

Виходячи із загальних змін у військово-політичній ситуації, в Україні дедалі виразніше окреслювалася перспектива створення українсько-денікінського антибільшовицького блоку. До цього ж підштовхували англійські та французькі урядові й дипломатичні кола, що намагалися згуртувати весь потенціал антирадянських сил.

Щоправда, дослідник М.Ковальчук, як здається, дещо перебільшує прагнення офіційних Лондона і Парижа домогтися порозуміння між А.Денікіним і С.Петлюрою¹². Вірніше, таке прагнення загалом існувало, і певні дипломатичні зусилля здійснювалися, однак кінцева мета полягала не в налагодженні рівноправних стосунків між двома антибільшовицькими суб'єктами, а в підпорядкуванні армії УНР білогвардійським Збройним силам Півдня Росії для зміцнення їх потенціалу й реалізації «єдинонеподільних» планів. Останній момент був вирішальним і переважував навіть тверезе розуміння того, що розбрат між антирадянськими силами послаблює обидва табори, об'єктивно спрацьовуючи на посилення більшовиків. Перспектива війни між білими й УНР виглядала абсолютно безглуздо, однак усе відступало на задній план перед прагненням повного розгрому червоних і ліквідації всіх завоювань революційної доби. Виходячи з ідейних засад білогвардійського руху та під впливом початкових гучних перемог, А.Денікін демонстративно відкидав будь-яку можливість замирення з українцями, які б погляди вони не сповідували – чи автономістсько-федералістські, чи самостійницькі. Російський генерал відверто заявляв, що коли петлюрівці не капітулюють чи не приєднуються до нього, то вважатимуться такими ж ворогами, як і більшовики¹³. Ця позиція знаходила реалізацію і у військово-політичних документах. Так, у розпорядженні, відданому головнокомандуванням Збройних сил Півдня Росії штабу військ Новоросійської області (1 вересня 1919 р.) прямо йшлося: «Ми Української республіки не визнаємо, – воюємо за єдину Росію і жодних збройних сил, окрім російських армій, на території Росії не допускаємо. Петлюрівці мають або роззброїтися, або залишити межі Росії»¹⁴. Зважаючи на це, перспектива укладення союзу між УГА і Добровольчою армією могла бути реалізована тільки ціною розриву об'єднаного фронту.

Після київської катастрофи в оперативному плані УГА фактично почала діяти окремо від армії УНР. Це зумовило потребу проведення чергової внутрішньої реорганізації галицької армії. Для утримання фронту між колишніми Східною і Центральною групами було створене нове армійське з'єднання, а група військ А.Кравса розділена на 1-й і 3-й корпуси, які мали прикривати напрямки можливого наступу потенційного противника з боку Києва та Козятина.

Відтак, на Правобережжі України дислокувалися три головні військові сили – російські більшовицька та білогвардійська й українська. Але головна особливість військово-політичної ситуації, що склалася на вересень 1919 р., полягала в тому, що кожна з них намагалася уникнути лобового удару, очікуючи ймовірного зіткнення та взаємного знекровлення решти супротивників.

Незважаючи на всі маневрування, УГА опинилася у найскрутнішому становищі. На відтинку фронту між галицькими підрозділами і частинами Добрармії 13–14 вересня почалося вклинення відступаючого угруповання червоних військ під орудою Й.Якіра. Зайнявши Сквиру та перетнувши залізничний шлях на ділянці між Попільнею і Фастовом, воно проривалося до Житомира, який і зай-

няло 17 вересня. Зберігаючи сили, денікінські війська відступили в район Фастів – Біла Церква, а три галицькі корпуси протягом жорстоких п'ятиденних боїв із червоноармійськими дивізіями витратили майже весь боезапас. Проте й більшовицькі частини зазнали чималих втрат, особливо в районах Тулина й Попельні, а також Іляшів – Луки, де був ущент розбитий тритисячний загін матросів. Зважаючи на високу концентрацію червоноармійських сил під Коростенем та їх готовність чинити опір, начальна команда УГА відмовилася від активних дій на цьому напрямку.

Війська 2-го галицького корпусу змогли відстояти Бердичів, але спроби відбити Житомир закінчилися невдачею, головним чином, через внутрішні суперечності й неузгодженість дій. Для вирішення цього завдання з окремих частин 1-го і 2-го корпусів було створено ударну групу під орудою полковника О.Микитки. Доки з'ясовувалися причини непорозуміння, більшовики встигли підтягнути до Житомира значні резерви, тож операція УГА втратила сенс¹⁵.

З іншого боку, становище УГА почало ускладнюватися через загострення стосунків із Добрармією, хиткий нейтралітет поступово переростав у відкриті локальні зіткнення. Про їх характер, наприклад, свідчить захоплення денікінцями 9 вересня у Фастові українського панцерника «Чорноморець». Своєю чергою, 18 вересня артилерійським вогнем галичан було зупинене просування білогвардійського загону, який намагався зайняти Верховню. Почастішали випадки нападів на потяги та перестрілок на залізницях. Усе це загрожувало переростанням у широкомасштабні військові акції. Зазначаючи, що потенційні противники в такий спосіб «наче міряли себе», автор «Денника начальної команди Української галицької армії» так передає тогочасні почування у середовищі галицького вояцтва: «Непримириме становище добровольців спонукало нас кинути всі згляди супроти них, а Денікін зі своєю армією виростав поволі ... на нового поважного ворога України, якому на примирення ми можемо простягнути тільки меч»¹⁶.

Ці метаморфози були зумовлені зникненням важливого стримуючого фактора – з уходом з театру воєнних дій більшовиків Добрармія та УГА опинилися один проти одного. За таких умов начальна команда УГА за згодою штабу головного отамана прийняла рішення про остаточне припинення бойових дій проти більшовиків та спрямувала головні сили УГА на антиденікінський фронт. У зв'язку з цим відбулося чергове зближення галицької та наддніпрянської армій, що проявилось у відповідній передислокації частин. Для кращої координації дій з армією УНР 1-й галицький корпус було переведено до Козятина, а 3-й корпус – на лінію Погребище – Липовець. Січові стрільці мали прикривати лівий фланг у районі Полонного й Шепетівки від можливого удару червоних.

Однак, у вересні 1919 р. більшовики по суті припинили бойові дії проти петлюрівської армії. І це зрозуміло, адже вони концентрували сили для протидії головному ворогові – денікінцям, а також враховували, що загострення конфлікту між білими й УНР вигідне для них, тож не слід відволікати петлюрівців на себе, а давати їм побільше можливостей для визначення як головного вектора боротьби – протидію Збройним силам Півдня Росії.

Намагаючись відновити вплив на УГА, лідери УНР почали переконувати диктатора ЗОУНР Є.Петрушевича, що він перебуває у повній безпеці. Варто погодитися з висловленою свого часу думкою, що тоді ані С.Петлюра, ані Є.Петрушевич «не відкривали всіх своїх карт»¹⁷.

Є.Петрушевич підтримав оголошену членами Директорії на нараді 15 вересня 1919 р. нову стратегічну програму дій, суть якої зводилася до «неминучості» боротьби з А.Денікіним та необхідності підготовки до наступу на Одесу. На засіданні Ради народних міністрів за участю членів Директорії, що відбулося 22 вересня, було ухвалено розпочати бойові дії («акції») проти Добрармії.

Підстави для цього давали перехоплені української розвідкою донесення про плани денікінців. В обнародуваній через два дні відозві Директорії й уряду до українського народу визначалася програма подальшої боротьби, де наголошувалося, що «широкі простори нашої родючої землі забрав кацапський царський генерал Денікін», який «вертає панам добуту селянською кров'ю землю і відбирає громадські права у робітника», «жорстоко переслідує українських діячів» та «несе нове поневолення Україні». Документ закликав: «Усі, хто має силу і любов до свободи ..., кому дорога демократична, єдина, соборна Українська Республіка, вставляйте до посліднього рішучого бою з нашим ворогом»¹⁸.

Важко сказати, які почуття пробуджували у народній душі подібні гасла. Швидше за все, вони сприймалися уже без особливого ентузіазму, оскільки простий люд інтуїтивно очікував чергової зміни влади. Те, що кожна наступна приносила тривога, страх, відраза й нехоть до будь-якої влади, сподівання якимось «перебитись» до того часу, коли вселенська колотнеча вщухне і можна буде повернутись до звичного, мирного плину життя, до праці, за якою скучили роботящі руки. Відозва до українського населення від 24 вересня 1919 р. стала першим виявом реальних соборницьких прагнень, адже два українські уряди публічно підносили голос у справі загальнонаціональної ваги. Тоді багатьом здавалося, що нарешті «лід взаємного недовір'я ... проламано і знайдено спільну лінію для продовження боротьби за незалежну Україну»¹⁹. Проте, ці надії швидко розвіялися, а чергова спроба відновити об'єднаний фронт виявилася недовготривалою.

Військово-політична ситуація в Україні у другій половині вересня 1919 р. залишалася складною, хоча за умови вмілих дій перед українськими арміями відкривалася непогана перспектива продовження боротьби. Денікінські війська нараховували в Україні близько 40 тис. чол., а головні їх сили були спрямовані на Жмеринку і Балту. Сконцентрованим у районі Житомира – Коростеня більшовицьким військам (18–20 тис. чол.) із лівого крила (з боку Києва) загрожували добровольчі частини, а з правого – поляки, головні сили яких перебували під Рівним. Отже, українські війська були змушені утримувати майже 400-кілометровий фронт. За такої розстановки сил, згідно з планами командування, 1-й і 2-й галицькі корпуси почали передислокацію на лінію вздовж залізниці Козятин – Христинівка, 2-й корпус – під Бердичів, Запорізька група – у район Вапнярки, а Волинська залишалася в резерві.

За наказом штабу головного отамана від 28 вересня 1919 р. офіційно ліквідувався вже фактично неіснуючий поділ на армійські групи. Таким чином, Запорізька група поверталася у розпорядження командування військ УНР, а 2-га галицька бригада підпорядковувалася начальній команді УГА. Лінія стику між УГА та армією УНР проходила в районі Браїлів – Липовець. Проте, як часто буває, на перший план виходили не стільки абсолютні чисельні характеристики, скільки якісні – боєздатність, моральний стан вояків, усвідомлення необхідності боротьби. Слід зазначити, що загальний стан українського війська дедалі погіршувався. Широких масштабів набуло дезертирство. Оголошена мобілізація принесла мізерні результати. Крім нестачі боєприпасів, із наближенням холодів не менш загрозливу небезпеку становив брак одягу та медикаментів. Коментуючи таке становище, історик-мемуарист відзначав, що ані з політичного, ані з військового боку ця війна не давала надій на перемогу, лише «честь молодій українській армії диктувала – або вмерти, або перемогти»²⁰.

Підтримувані Антантою денікінські війська намагалися перехопити стратегічну ініціативу. Однак, просуваючись північними районами Лівобережної України, білі зазнали доволі дошкульних ударів від червоних. На військово-політичне становище Добрармії в Україні дедалі відчутніше впливали її стосунки з місцевим населенням. Адже не секрет, кожна військова формація вирішу-

вала свої продовольчі потреби коштом селянства, отже, суть проблеми полягала в тому, якими методами це розв'язувалося та яких втрат і страждань зазнавало населення внаслідок експропріацій.

До речі, сам А.Денікін у мемуарах доволі самокритично підходив до цього болючого питання. Зокрема, він визнавав, що «за межею, де закінчувалися «військова здобич» та «реквізиції», відкривалася сумна безодня морального падіння. Насилля і грабунки. Вони ... чинилися червоними, білими, зеленими – наповнюючи новими слізьми та кров'ю чашу страждань народу». Таким чином, часто зникали риси, які «відділяли образ спасителя від ворога», але «боротися з хворобою» було «марно». А, відтак, і «визволителі» від радянської влади приносили чергові розчарування та втрати»²¹.

Намагаючись знайти у складному плетиві соціально-економічних, політичних, національних, ідеологічних процесів якомога більш зручну й виграшну лінію поведінки, штаб головного отамана 27 вересня 1919 р. видав директиву, згідно з якою під час зіткнень між більшовиками і добровольцями українські війська мали займати очікувальну позицію, даючи змогу ворогуючим сторонам знекровлювати один одного²². Проте додаток до наказу, в якому йшлося про можливу підтримку наступу поляків на Коростень, викликав відкрите невдоволення серед галицького вояцтва.

Між тим, уже наприкінці вересня українські війська почали втягуватися в активні бойові дії, їм не вдалося зберегти бажаний нейтралітет. Спочатку головний тягар наступу ворожих частин довелося стримувати армії УНР та січовим стрільцям, які перебували в районі Христинівки, у своєрідному виступі у місці розташування Добрармії. Бойові дії точилися з перемінним успіхом: 25 вересня денікінці зайняли Балту, але 2 жовтня їх вибили з Монастирища. Намагаючись допомогти армії УНР, УГА зайняла відтинок фронту між Монастирищем та Севастьянівкою, тож лінія стику між ними пересунулася до Брацлава. У цей час галицькі частини були вже доволі виснажені постійними передислокаціями на напрямках можливих ударів противника. Через фактичну втрату боєздатності на протибільшовицькому фронті підрозділи 2-го корпусу відвели в резерв.

Протистояння між українськими та денікінськими військами тривало з перемінним успіхом. Аналіз початку бойових дій між ними дозволяє судити, що обидві сторони не вважали одна одну за головного ворога, тож при зіткненнях прагнули зберегти людські й матеріальні ресурси для наступної боротьби. Відтак, Добрармія не поспішала досягти вирішальної переваги над українськими військами, які, своєю чергою, не дуже турбувалися щодо небезпеки прориву білогвардійцями фронту. Хроніка засвідчує хіба що успіх галицької зброї у деяких локальних операціях, як, наприклад, бій 10 жовтня у Цибулеві, а також бій під Монастирищем, де кінна чота УГА розбила залогу зі 150 піхотинців і 30 вершників, захопивши полонених та чимало військового майна²³.

Розраховувати за таких обставин на перехоплення стратегічної ініціативи було, звісно, марно. 12 жовтня 1919 р. розпочався спільний наступ армії УНР і 3-го галицького корпусу. Бригади січових стрільців відразу захопили Мишків, але вже наступного дня втратили цей населений пункт. Просуваючись у цей час уздовж залізниці, галицькі частини під орудою генерала А.Кравса здобули Монастирище²⁴. Однак спрямовані на Чечельник і Бершадь наддніпрянські війська не змогли виконати поставлених завдань. Однією з причин цієї невдачі стали анархічні дії повстанських загонів, які задля власної вигоди почали вдаватися до незапланованих виступів. Так, загін отамана Нечая, що складався з тисячі піхотинців і кавалеристів, несподіваним ударом 13 жовтня захопив Житомир. Ця подія змінила плани українського командування, яке збиралося оволодіти цим містом дещо пізніше. Отаман Нечай не прийняв пропозиції про підпорядкування свого загону штабові головного отамана та спільне

володіння Житомиром²⁵. Скориставшись внутрішніми тертями, денікінці легко відбили місто.

Активізація українських військ викликала рішучу протидію білогвардійців. Із метою розчленувати фронт українських армій і розбити їх поодинокі 14 жовтня 1919 р. частини Добрармії вдалися до потужного контрнаступу. Із боями наддніпрянські підрозділи відійшли до Бугу, тому головний удар ворога довелося стримувати частинам 3-го корпусу УГА. Звичне до європейських методів польової війни галицьке стрілецьтво тепер безпосередньо зіштовхнулося зі степовою тактикою донських козаків. Піхотні підрозділи з великими труднощами протистояли ворожій кінноті. Не лише її несподівані наскоки, але й навіть постійна загроза нападу морально й фізично виснажували галичан. Перевага денікінців у кавалерії забезпечувала високий рівень розвідувальної служби, а головне – вони могли краще маневрувати на обмеженому просторі. У результаті війська генерала А.Кравса були змушені відійти до Калинівки. Про найбільш знекровлені тоді 2-гу та 8-му бригади УГА стрілецьтво склало пісню: «Під Дашевом, під Сорокою 8-ма бригада пропала».

У жорстоких боях 3-й галицький корпус зазнав величезних втрат. 16 жовтня 1919 р. він був переведений у район Іллінців, аби таким чином ліквідувати небезпеку денікінського удару на Брацлав, що могло призвести до остаточного розчленування українських військ. Хоча цей маневр в основному досяг мети, але противник не відмовився від свого задуму. Водночас війська 1-го й 2-го корпусів вели позиційні бої. Після чергового, проведеного на швидку руку, перегрупування сил 20 жовтня 1919 р. українські війська були кинуті в необачний із військово-стратегічного погляду контрнаступ. Цим кроком С.Петлюра відчайдушно намагався зупинити агонію наддніпрянської армії та не допустити її відриву від УГА.

Наперододні цих подій начальній команді УГА в особі М.Тарнавського вдалося переконати штаб головного отамана остаточно ліквідувати протибільшовицький фронт на півночі. Проте перекидання звідти січових стрільців і галицьких частин затягнулося через дезорганізацію залізничного транспорту. До речі, командування неодноразово пропонувало підпорядкувати залізничні служби у прифронтовій смужі військовим, однак через опір цивільних структур цього зроблено не було. Як наслідок, відстань у 200 км ешелони з українськими військами додали понад три доби. За цей час денікінці встигли зміцнити свої позиції.

Початок наступальної операції 20 жовтня 1919 р. виявився вдалим для української зброї. Частини 2-го корпусу захопили Немирів, але незважаючи на кількаразові штурми, вони не змогли взяти Брацлав, де до денікінської залоги постійно надходило поповнення. Для того, щоб врятувати наддніпрянські війська з критичного становища, з 4-ї та 7-ї галицьких бригад була сформована ударна група під орудою підполковника А.Бізанца. Енергійним ударом вона оволоділа переходами через Буг і утримувала їх. Проте 26 жовтня 1919 р. денікінські війська вибили частини армії УНР із Вапнярки і вона остаточно втратила зв'язок з УГА²⁶.

У цій наступальній операції незначних успіхів досягнув лише корпус генерала А.Кравса, який, просуваючись на Брацлав, у запеклих боях демонстрував завзяття та військове мистецтво. Зокрема, широкого розголосу серед ворогуючих сторін набув бій 21 жовтня 1919 р. під хутором Романовим, який тричі переходив із рук у руки. Тут було розбито два добровольчі полки і три кавалерійські сотні, а загалом денікінці втратили 266 вояків, тоді, як українці – 114. Але успіхи корпусу А.Кравса, безумовно, не могли вплинути на загальний хід подій. Останньою перемогою української зброї на протибільшовицькому фронті стало взяття групою отамана К.Шльосера Брацлава (28 жовтня), а наступного дня – села Кулеметів²⁷.

У важкому фронтovому житті у цей час трапилися дві небуденні події. Із метою піднесення морально-бойового духу 6–10 жовтня 1919 р. галицькі частини відвідав диктатор ЗОУНР Є.Петрушевич. Його зустрічі з польовими підрозділами мали діловий характер, проте часом проходили доволі помпезно, з ескортами й під національними прапорами (як, наприклад у Вінниці). Ці події загалом засвідчили, що війська зі щирою повагою і довірою ставляться до Є.Петрушевича, убачаючи у ньому суверена своєї держави. Починаючи з 27 вересня 1919 р. і протягом місяця у частинах УГА виступав створений при начальній команді театр. Основу трупи становили колишні артисти українського театру у Львові – Іван та Ольга Рубчаки, Мар'ян Крушельницький, Йосип Гірняк та інші, а в репертуарі переважали твори національної класики²⁸.

Виснажена у жорстоких боях галицька армія вже була не у змозі чинити опір. Українські війська не могли втримати зайнятих позицій, тож на початку листопада 1919 р. були змушені відступати на захід. Унаслідок переговорів денікінці припинили бойові дії проти УГА, яка опинилася на межі повної катастрофи.

Одним із головних факторів, який зумовив різке зменшення чисельності та остаточну втрату боєздатності УГА, став небувалий спалах епідемії тифу. У світовій історії небагато прикладів, коли чисельна й вишколена армія втрачала боєздатність та гинула не на полі бою, а через невійськові обставини. Епідемія тифу не оминула також наддніпрянців, червоних і білих, проте всі вони змогли забезпечити своїм бійцям кращі санітарно-гігієнічні умови.

Тиф не був цілковитою несподіванкою – за два попередні роки лише в Подільській та Волинській губерніях в осінньо-зимовий період від цієї страшної недуги страждали щонайменше 10 тис. осіб. Але в 1919 р. епідемією була охоплена майже половина Правобережжя. Війська, як великі скупчення людей, об'єктивно ставали найсприятливішим середовищем для поширення інфекційних хвороб. До цього слід додати і відсутність елементарних гігієнічних умов – брак мила, лазень, змінних комплектів білизни тощо.

В Українській галицькій армії перші хворі на тиф з'явилися ще у середині серпня 1919 р., а за місяць у підрозділах уже лютувала справжня епідемія. Найбільше хворих було у 2-му галицькому корпусі й серед січових стрільців, які перебували на тому ж відтинку фронту, де стояли польські дивізії генерала Ю.Галлера. На цій основі висувалося припущення, що поляки могли якимось чином спричинитися до посилення епідемії тифу серед галицького вояцтва²⁹. Певні підстави для цього дає і той факт, що під час Першої світової війни територією України проходив фронт, тут у двобої зіткнулися сотні тисяч вояків австро-угорської та російської армій. В екстремально несприятливих умовах вони були носіями збудників різних хвороб, однак тоді епідемії ніколи не досягали загрозливих масштабів. До речі, 1919 р. в Україні зібрали відносно непоганий врожай, залишалися запаси й від дуже врожайного попереднього року. А, отже, голоду, який завжди був супутником різних хвороб, у тому числі й тифу, не було. Відтак, проблема катастрофічного поширення тифозної пошесті в Українській галицькій армії в 1919 р. ще чекає на своє остаточне вирішення.

Отже, запобігти епідемії не вдалося й багато вояків були приречені на страждання та смерть. На вересень 1919 р. у галицькій армії залишилося всього 30 осіб кваліфікованого медичного персоналу, проте більшість із них була непрацездатною. Військові лікарі своєю жертвовною працею врятували від смерті сотні стрільців, але багато хто з них (у т. ч. Т.Яцик, М.Коцовський, К.Танячків, Й.Ямполер та ін.) заплатив за це власним життям. Спроба мобілізувати до УГА цивільних лікарів не принесла успіху, тож обов'язки санітарів часто виконували самі стрільці, які перенесли тиф. Однак і їх не вистачало – згідно зі встановленими нормами, один санітар мав обслуговувати до тридцяти хворих, але реально він опікувався удвічі – утричі більшою кількістю тифозників.

Гостро давалася взнаки відсутність найнеобхідніших ліків і медикаментів, особливо камфори, йоду, опіуму, бинтів, неосальварсану та ін. До речі, передбачаючи високу ймовірність тифозної пошесті, санітарний шеф і головний лікар УГА полковник А.Бурачинський та його помічник сотник О.Гайдукевич заздалегідь били на сполох, але українські уряди не вжили необхідних заходів, щоб запобігти лиху. На це певною мірою вплинув бойкот військово-санітарних місій України за кордоном, проте, як відзначав компетентний у цих справах І.Мазепа, українські провідники мали всі необхідні повноваження та засоби, щоби врятувати ситуацію та все ж не доклали належних зусиль для виконання своїх обов'язків³⁰.

Зокрема, закуплене у червні 1919 р. в Американської ліквідаційної комісії у Парижі військово-медичні засоби на суму 8 млн дол. могло врятувати життя тисячам вояків, але не стільки через зовнішню блокаду, скільки через злочинне, як на умови воєнного часу, зволікання воно так і не потрапило до місця призначення.

Із цієї ж причини лише наприкінці жовтня 1919 р. у розпорядження начальної команди УГА до Вінниці прибув санітарний потяг зі шпиталем на 200 ліжок, який галицький уряд придбав ще у січні 1919 р. Знекровленій Українській галицькій армії майже не надавав допомоги й Міжнародний Червоний Хрест, що провадив широку діяльність по всій Європі.

Виправдовування державних службовців, що, буцімто, «при всіх зусиллях» вони «не мали звідки дістати» санітарно-гігієнічні засоби, також не відповідають дійсності. На «чорному ринку» ліки продавалися у достатній кількості, що правда, ціни на них були шалено високими³¹. Отже, медикаменти все-таки були, а оскільки у побутових умовах їх не виготовляли, то, очевидно, їх просто розкрадали, а потім продавали за спекулятивними цінами.

«Екстраординарні заходи» уряду УНР, спрямовані на боротьбу з пошестю, також не давали бажаних результатів. Так, за спеціальним рішенням, у вересні – жовтні 1919 р. повсюдно мали відбутися т.зв. «тижні козака», метою яких був збір пожертв на користь війська. Вони могли реально поліпшити становище армії, але на практиці обернулися «узаконеними» реквізиціями майна міського населення. Влада сама змушена була припинити проведення цих акцій, які так і не дійшли до села.

У «зазбручанський» період УГА мала вісім загальновійськових шпиталів. Крім того, чи не кожна фронтова або відведена у тил частина у місцях дислокації відкривала власні «шпиталики», де перебували, головним чином, поранені в боях. Однак, хворі на тиф не були відразу ізольовані від вояцького загалу, що спричинило швидке поширення епідемії. Під час постійних переходів і хворих, і поранених везли разом, тому галицькі обози дедалі частіше набували вигляду не бойових, а санітарних колон. У найкращому становищі опинялися ті хворі бійці, для яких знаходили притулок у селянських хатах або цивільних лікарнях.

Найбільший «тифозний слід» залишив після себе 2-й корпус УГА, який уже у жовтні 1919 р. втратив чверть особового складу. Так, у Проскуріві було залишено 1600 його хворих вояків, Деражні – 500, Дунаївцях – 200, Іванчику – 100, Кушалівці-Глушці – 200, Новій Ушиці – 100, Глібові – 150, Могилеві – 400, Лучинцях – 300, Ялтушкові – 200, Манківцях – 150, Летичеві і Жмеринці – по 500, Барі – 2500 і т.д.³² Ситуація в інших корпусах була не кращою.

Уряд УНР майже не фінансував утримання хворих галичан, тому військові підрозділи рятувалися власними силами. Це породило партикулярно-еґоїстичну господарську політику в підрозділах УГА, що негативно позначалося на загальному становищі армії. Хворих на тиф годували низькоякісною їжею (у кращому випадку квасоля, капуста), а вершиною комфорту вважалися т.зв. «сінники» (набиті соломомою мішки з-під цукру). У таких умовах одужання було справжнім дивом.

У переповнених у 20–40 разів військових «лічницях» панувала жахлива атмосфера. Ось як описує картину, побачену в найбільшій, вінницькій, «лічниці» очевидець: «Представте собі великі салі та коридори... На підлозі простерта скупо стара, стерта солома. На ній в подертих, знищених одягах хворі, – деякі прикриті плащами, багато без ніякого покривала. Поколом лежать хворі так, що пройти поміж ними годі. Здалека видно воші, що облазять хворих, стіни, рами під вікном. Хворі в гарячці – воздух зимний, як на дворі. З усіх сторін простягаються до вас руки: один молить-благає води, другий – чаю, інший одіяло або бодай соломи... Декілька лежало, не ворухнувшись. Вони скінчили вже муку...»³³. Усе це породжувало панічний страх перед «лічницями», хворі вояки масово тікали з них, шукаючи притулку деінде, у тому числі на вокзалах (так, тільки з підвалів залізничного вокзалу у Жмеринці наприкінці вересня 1919 р. було вилучено 600 тіл померлих стрільців³⁴).

Загальну кількість загиблих від тифу багато дослідників виводять шляхом простих арифметичних дій, тому такі підрахунки викликають серйозні сумніви. З аналізу доступних матеріалів випливає, що на початок листопада 1919 р. кількість особового складу УГА скоротилася на 10–11 тис. (22%), відтак у деяких бригадах залишилося по 80–90 вояків. Протягом зими 1919–1920 рр. загальна чисельність галицької та наддніпрянської армій зменшилася до 25 тис. бійців, з яких тримати зброю могли ледве 6 тис.³⁵

Проте, наведені дані фіксують не стільки число померлих від тифу, скільки загальне зменшення особового складу Української галицької армії. Факти смерті офіційно майже не фіксувалися, трупи померлих не забирали по декілька днів, а потім масово ховали їх в нашвидкуруч викопаних у замерзлій землі ямах. З іншого боку, багато хворих, особливо тих, які залишалися по селянських хатах, видужували, однак мало хто з них повертався до своїх бойових підрозділів – дезертирство у той час (головним чином, через страшну епідемію) набуло небачених розмірів.

Отже, у вересні – жовтні 1919 р. УГА опинилася «поміж трьох вогнів» – між білими, червоними та епідемією тифу, яка завдала остаточного удару по її боєздатності. Така ситуація стала наслідком цілого комплексу суб'єктивних і об'єктивних факторів, найголовнішим з яких було поглиблення військово-політичних суперечностей між галицьким і наддніпрянським таборами. У цей час суто політичні чинники визначали фактично всі військово-оперативні цілі, а уряд Директорії і штаб головного отамана все менше рахувалися з потребами та реальними можливостями УГА. Армія потребувала відпочинку ще перед наступом на Київ, але не мала його й після залишення столиці, коли вже перебувала у стані виснаження. Потрібен був лише один місяць, щоб упорядкувати військові й тилові формування. Водночас, у начальній команді УГА існувало переконання в необхідності переоцінки ситуації, зокрема зачекати, доки ворогуючі сторони знекровлять одна одну, а не «втискуватися» між ними, зазнаючи непотрібних втрат. Залишалася невизначеною і стратегічна лінія стосунків із російськими білогвардійськими військами А.Денікіна.

З огляду на критичне становище, в якому Українська галицька армія опинилася в осінньо-зимовий період 1919–1920 рр., багато дослідників роблять висновок, що єдиним порятунком був союз із денікінцями. Саме цим шляхом і пішло військово, а згодом і політичне керівництво Західноукраїнської Народної Республіки.

На початку листопада 1919 р. склалася настільки непроста військово-стратегічна ситуація, що протягом буквально кількох днів УГА могла або остаточ-но загинути, зникнути, або за допомогою якихось неординарних кроків спробувати здійснити майже неймовірне – зберегти бодай кістяк армії з надією на прийдешнє відродження всієї військової формації. Ані уряд Директорії, ані

штаб головного отамана на цей час не могли запропонувати жодного виходу з кризи.

Хоча союз УГА з А.Денікіним зумовлювався майже безвихідним становищем, в якому галицька армія опинилася у Наддніпрянській Україні, його все ж навряд чи можна вважати невідворотним. Тим більше, цей факт не слід розглядати як зміну (або й зраду!) ідейних переконань вояцтва. Просто у стратегічних поглядах командування він виявився найдоцільнішим виходом із конкретної критичної ситуації. У даному випадку, очевидно, можна погодитися з твердженням І.Мазепи, що якби проти галичан стояли поляки, то ніякі страхіння тифу чи інші несприятливі умови боротьби не змусили б їх до такого кроку – він зумовлювався «окремою психологією» («Хоч із чортом, тільки не з поляком!»³⁶).

Уже після здачі Києва денікінцям галицькому політичному і військовому керівництву постійно закидали «денікофільство», а укладення договору між УГА та Добрармію дало наддніпрянським політикам «незаперечні аргументи», що галичани насправді є «зрадниками». Проте, слід визнати, що наддніпрянський політичний провід сам підштовхував галичан до такого драматичного кроку. Про це, зокрема, свідчать відомі директиви штабу головного отамана про ставлення до білогвардійців, які було видано напередодні та після походу об'єднаних українських армій на Київ. З одного боку, події 31 серпня і 1 вересня 1919 р. дали перший досвід порозуміння між командуванням галицької і денікінської армій, а, з іншого, сам С.Петлюра вислав власні делегації з метою погодження дій із Добрармією, і лише пихата зарозумілість А.Денікіна та його генералів стала нездоланною перешкодою на шляху реалізації планів Директорії і головного отамана військ УНР. Укraj негативно, на особистісному рівні, ставлення А.Денікіна до С.Петлюри склалося ще в 1917 р., коли російський генерал був головкомом Південно-Західного фронту, а С.Петлюра, як голова Українського генерального військового комітету, очолював процес українізації армії³⁷. Слід сказати, що останній, за свідченням того ж І.Мазепи, якому немає підстав не довіряти, готовий був у скрутні моменти і на замирення та союз з більшовиками³⁸. Так що у наддніпрянців було небагато підстав виступати у ролі суддів галичан, що слід обов'язково брати до уваги.

Згідно з твердженнями добре обізнаного в тогочасних справах О.Левицького, думка про необхідність відновити контакти з командуванням Добрармії для укладення сепаратного перемир'я зародилася в начальній команді УГА десь у другій половині жовтня 1919 р.³⁹ Це опосередковано підтверджується такими фактами. По-перше, 14 жовтня начальна команда видала наказ про припинення антиденікінської агітації серед галицьких частин, хоча активна робота у цьому напрямі тривала серед наддніпрянського вояцтва. По-друге, начальна команда наполегливо домагалася від штабу головного отамана дозволу на припинення бойових дій УГА на денікінському фронті⁴⁰.

«Денник начальної команди Української галицької армії» та інші матеріали свідчать, що протягом жовтня 1919 р. командування УГА постійно інформувало канцелярію диктатора ЗОУНР Є.Петрушевича про катастрофічний стан армії, більшість (30 тис.) вояків якої хворіють на тиф, а на решту (20 тис.) стрільців із бойових і тилових підрозділів неминуче очікує така ж доля. Проте політичне керівництво ЗОУНР не зробило реальних кроків для поліпшення ситуації. На надіслану військовим командуванням 20 жовтня 1919 р. пропозицію направити галицьку делегацію до командування Добрармії, щоб розпочати переговори про укладення перемир'я, Є.Петрушевич відповів, що для цього «немає причин», тож вона «не висилається і не вишлеться». Отримавши другу, більш категоричну, телеграму, диктатор ЗОУНР «рішуче заборонив» ведення «всяких переговорів»⁴¹.

Таким чином, начальна команда УГА опинилася перед вибором – продовжувати відступ, що неминуче призвело б до втрати армії, або ж власною волею, усупереч директивам політичного керівництва вжити заходів для укладення сепаратного перемир'я з ворогом. Командувач УГА генерал М.Тарнавський обрав другий шлях, чим узяв на себе тягар величезної історичної відповідальності. Головний мотив, яким він керувався, ухвалюючи таке рішення, у своїй основі виглядає доволі переконливим – без збереження війська неможлива подальша боротьба за українську державність.

Важливо відзначити, що пошук виходу з кризового становища вівся паралельно двома шляхами – через відновлення єдиного фронту з наддніпрянцями та шляхом укладення сепаратного договору з денікінцями. Про намагання та перспективи відновити боротьбу об'єднаним фронтом свідчила нарада наддніпрянського та галицького політичного і військового керівництва, яка відбулася 28 жовтня 1919 р. у Вінниці. Указавши на зростання дезертирства, загрозливу ситуацію із забезпеченням та інші негативні явища, що охопили армію, представники начальної команди УГА виступили з гострою критикою головного отамана та його партійного оточення, вимагали провести кадрові зміни в уряді та ввести туди представників військового командування. Висловивши подив, що УГА ставить вимоги політичного характеру, С.Петлюра запевнив, що ситуація не безнадійна, адже більшовики схильні до переговорів, а, крім того, із заходу, нібито, наближається великий транспорт із допомогою. Через неможливість знайти компромісну платформу для узгодження дій на цій нараді так і не було прийнято конкретних рішень⁴².

Складність і драматичність ситуації в українському таборі полягала в тому, що як галицька, так і наддніпрянська сторони окремо одна від одної провадили переговори зі своїми противниками – російськими білогвардійцями та більшовиками. Чимало фактів свідчать про здійснення галицькими військовими заходів для укладення домовленостей з А.Денікіним. Однак закиди, буцімто вони велись у «суворій таємниці» від наддніпрянців⁴³, не повною мірою відповідають дійсності. Хоча делегації галичан справді висилалися без узгодження з головним отаманом та його оточенням, їх усе ж таки інформували про такі наміри. Зокрема, ще 18 жовтня 1919 р. Є.Петрушевич повідомляв С.Петлюру про подібні контакти начальної команди УГА та свою на той час незгоду з кроками, які робились без його дозволу⁴⁴. Пізніше, на згадуваній вінницькій нараді, начальна команда УГА подала у цій справі два таємні меморандуми, де просила розглянути можливість і доцільність подібних акцій, але відповіді на них не одержала⁴⁵.

Диктатор ЗОУНР Є.Петрушевич вагався щодо ведення сепаратних переговорів. Після згадуваної заборони начальній команді УГА вживати будь-яких заходів у цьому напрямі військовим усе-таки вдалося переконати його погодитися на відправлення спеціальної місії до денікінського командування. Про це, зокрема, свідчать секретні депеші від 21 і 24 жовтня 1919 р., в яких уже йшлося про технічні деталі та ключ для зв'язку з Добрармією. Але в останню мить Є.Петрушевич знову вислав телеграму, що дана акція є «зайвою». Жодних коментарів у телеграмі не наводилося⁴⁶.

За таких обставин наступного дня генерал М.Тарнавський самовільно вислав делегацію до денікінців у складі майора О.Лисняка та сотників О.Левицького і Г.Куріці. Вони мали «формально-офіційне» доручення з'ясувати можливість для обміну полоненими, але насправді головне завдання полягало в узгодженні платформи для укладення перемир'я.

Через труднощі, пов'язані з переходом лінії фронту, зустріч українських парламентарів з уповноваженим Добрармії генералом Я.Слацовим відбулася лише ранком 1 листопада 1919 р. на залізничній станції Зятківці (нині Гайсинсь-

кий р-н Вінницької обл.). Хід переговорів та пошук основи для укладення угоди докладно з'ясовані у щоденниках присутніх на них О.Левицького та сотника начальної команди УГА Г.Коха⁴⁷. Галицька делегація запропонувала денікінцям укласти перемир'я з обома українськими арміями, мотивуючи це тим, що їх частини «перемішані» на фронтах і вони спільно воюють проти більшовиків. У відповідь Я.Слащов заявив, що, згідно з наказом командуючого правобережним фронтом генерала Н.Шиллінга, він має право вести переговори тільки з галицькою армією, як з екстериторіальною формацією, що силою обставин опинилася за межами своєї держави. Натомість наддніпрянські війська С.Петлюри вважалися «групою повстанців», в якій служать «громадяни Росії», тому вони повинні скласти зброю, розійтися по домівках та чекати мобілізаційних наказів. Після з'ясування позицій обох сторін денікінцям передали проект документа, запропонований генералом УГА М.Тарнавським, який міг стати основою для дальших переговорів.

Вірогідно, що денікінський штаб готувався до такого перебігу подій, тому вже 2 листопада 1919 р. до начальної команди УГА були доставлені телеграми з проектом договору. У першій із них сам А.Денікін «щирим серцем» вітає «рідну по крові» галицьку армію в її прагненні закінчити боротьбу та «перейти на бік Добровольчої армії». У другій він запевняв галичан у дотриманні умов союзу, які зводилися до наступного: 1. УГА переходить зі всіма частинами на бік російської Добрармії та підпорядковується її командуванню. 2. Після підписання перемир'я для відпочинку та переформування УГА переводиться в район Гайсин – Балта – Умань – Ольгопіль. 3. Цілісна організація і мова УГА будуть збережені, але командування російської Добрармії залишає за собою право на проведення деяких змін у керівних структурах, до яких також будуть призначені російські контрольні органи. 4. Частини УГА не можуть використовуватися для боротьби проти військ отамана С.Петлюри. 5. Між начальною командою УГА та командуванням Новоросійської області буде негайно налагоджене телеграфне сполучення (Вінниця – Христинівка). 6. Через відсутність власної території галицький уряд тимчасово припиняє свою діяльність і переїжджає до Одеси під опіку й охорону головнокомандуючого збройними силами Півдня Росії генерала А.Денікіна. 7. Відповідь начальної команди УГА повинна бути передана не пізніше, ніж до півночі 3 листопада – до цього часу вповноважена делегація галицької армії має перейти лінію російського фронту⁴⁸.

У цей же час уряд УНР провадив сепаратні переговори з більшовиками. Мабуть, є сенс зазначити, що в історії траплялося чимало випадків, коли під тиском обставин (а нерідко і всупереч їм) політики вдавалися до таких рішень, які призводили до карколомних поворотів, з приводу яких як сучасники, так і нащадки не могли й не можуть дійти згоди. І це природно, якщо пам'ятати, що простих, ясних, однозначних рішень у складних, суперечливих, екстремальних ситуаціях не буває. А саме таким було становище в Україні у другій половині 1919 р.

Не порозумівшись із денікінцями, які демонстрували непримиренне ставлення до українського руху, Директорія, у тому числі С.Петлюра й Є.Петрушевич, була готова піти на контакт із радянською Росією. Допоміг випадок. До Кам'янця-Подільського потрапив швейцарський комуніст, друг В.Ульянова (Леніна) – Ф.Платтен, який запропонував своє посередництво в укладенні військової конвенції проти А.Денікіна⁴⁹. Він вирушив до Москви, де після відповідного розгляду питання політбюро ЦК РКП(б) 11 жовтня 1919 р. ухвалило секретну постанову: «1) Угода з Петлюрою, як політична, так і військово-технічна, визнається бажаною. 2) Угода ця з метою компрометації Петлюри перед Антантою має бути гласною. Однак, не ставити цього ультимативно (це не стосується умов військової угоди). 3) Військова угода укладається на засадах, вироблених реввійськрадою республіки. 4) У разі, якщо Петлюра вимагатиме

політичних переговорів, як умову військової угоди, від них не відмовлятися, пропонуючи йому військову угоду (і передусім перемир'я) негайно. 5) Усі переговори вести як домовленість із буржуазією пригнобленої нації проти великоросійського монархізму та імперіалізму»⁵⁰.

25 жовтня 1919 р. Ф.Платтен повернувся до Кам'янця-Подільського. На зустрічі з головою Ради народних міністрів УНР І.Мазепою радянський емісар повідомив, що уряд більшовицької Росії готовий до спільної боротьби з А.Денікіним на таких умовах: 1. Радянська Росія погоджується на військову конвенцію проти Денікіна як перший крок у порозумінні з УНР. 2. Радянська Росія готова залишити певні території для зайняття їх українськими військами; на цих територіях більшовики не повинні переслідуватись. 3. У разі згоди сторони мають обопільно вислати уповноважених для переговорів. 4. Після цього повинні розпочатися політичні переговори⁵¹.

Цікаво, що, хоч і з деяким запізненням, інформацію про контакти й переговори С.Петлюри з більшовиками одержувало й командування денікінської армії. В одному з повідомлень, зокрема, ішлося: «Петлюра змінює забарвлення залежно від обставин... Заграючи з Антантою, він таємно веде переговори з більшовиками і десь 20.Х до Кам'янця приїжджала більшовицька делегація під суворим інкогніто, у кількості 4-х персон, зупинилась неподалік від будинку Директорії по Петроградській вулиці, під виглядом повстанських отаманів. Перебування в Кам'янці цієї делегації дало можливість перекинути майже всі війська з більшовицького фронту на допомогу 3-му галицькому корпусу, розбитому Добрармією 28.Х. Вона пробула близько тижня і відбула за лінію більшовицького фронту через Бердичів з 4-ма петлюрівськими делегатами»⁵².

Більшовицькі пропозиції на якусь мить сконсолідували український табір. До них на скликаній у Кам'янці-Подільському державній нараді пристав, щоправда, на словах і з певними застереженнями, навіть Є.Петрушевич. Але на той час це вже не мало значення і практичних наслідків не принесло. Проти диктатора ЗОУНР дедалі активніше виступало командування УГА, «ображене» розслідуванням справи про здачу Києва денікінцям 31 серпня 1919 р. «Підігрівали» стосунки і сплески гострої газетної полеміки між наддніпрянськими і наддністрянськими виданнями⁵³, а також взаємна критика, претензії та звинувачення, що час від часу лунали зі штабу головного отамана УНР та з начальної команди УГА⁵⁴. Тим часом, ситуація на фронті з дня на день ставала дедалі більш загрозливою й трагічною.

Після невдачі переговорів із більшовиками 4 листопада 1919 р. у Жмеринці було скликано нову нараду українського військового та політичного керівництва. На ній знову спалахнула іскра надії на збереження об'єднаного фронту, адже серед галицького керівництва ще не було єдності в питанні про ставлення до російської Добровольчої армії. Про це, зокрема, свідчило затягування начальною командою УГА переговорного процесу – у надісланій генералові Я.Слащову телеграмі йшлося, що штаб галицької армії загалом згоден і надалі шукати домовленості на основі запропонованих умов, але через «необхідність порозуміння з власним урядом» остаточною відповідь буде дана 5 листопада⁵⁵.

Звісно, лідери ЗОУНР діяли з оглядкою на керівництво УНР. Інакше взагалі й бути не могло. Однак галичани відчували себе дедалі некомфортно. Є.Петрушевич в одній із розмов із сотником начальної команди УГА Г.Кохом визнав, що в Кам'янці-Подільському він «наче ув'язнений»⁵⁶. Суттєво обмежений у діях диктатор ЗОУНР спочатку справді не виявляв рішучості у розв'язанні «денікінської проблеми», але згодом у його поглядах під тиском безупинного загострення ситуації стався перелом. Генерал М.Тарнавський, своєю чергою, був переконаний, що через важкий стан Добрармії союзницькі відносини з нею бу-

дуть нетривалими, однак у поточній ситуації саме вони можуть врятувати УГА. Сепаратний характер переговорів із білогвардійцями непокоїв сумління командувача, проте він відмовився від участі у жмеринській нараді та ультимативно заявив Є.Петрушевичу, що у разі неприйняття тим конкретного позитивного рішення він на власний розсуд вестиме перемовини з А.Денікіним⁵⁷.

Представницька нарада українських військових і політичних кіл, яка відбулася у Жмеринці, ще виразніше оголила трагічність ситуації, в якій опинилися національні збройні сили, проте знову не вказала конкретного виходу з критичного становища. Тепер уже не лише галицькі, але й більшість наддніпрянських військових визнавали необхідність пошуку порозуміння з А.Денікіним. Такі настрої передав у своїй промові командувач армії УНР генерал В.Сальський: «Ми, представники війська, повинні сказати правду. Роля стратегії скінчена. Ми переможені ворогами, а вороги ті – тиф, голод, незабезпечення армії матеріалами... Тепер політика мусить забезпечити армії від фізичного винищення». Звертаючись до урядовців, він наголосив: «Коли ви не дасте їм нічого, то галичани самі підуть на такий крок. Ми мусимо йти на переговори з Денікіним». Цю думку підтримав генерал М.Капустянський та інші військові й політики. Згодом учасники наради на підставі стенографічних та власних записів досить повно й детально передадуть перебіг зібрання у власних мемуарах⁵⁸. Щоправда, трапляються й суперечності, зумовлені, можливо, пізнішим переосмисленням подій та певною корекцією того, що було насправді. Зокрема, О.Доценко стверджує, що виступ генерала В.Сальського підтримав прем'єр-міністр УНР І.Мазепа, проте останній у своєму тритомнику заперечує цей факт.

В атмосфері загального пригнічення різким дисонансом виглядало намагання начальника військової канцелярії диктатора ЗОУНР підполковника К.Долежала переконати присутніх, що ситуація не безнадійна, тому не слід впадати у розпач, а, перегрупувавши сили, продовжити боротьбу всіма можливими засобами. Навіть С.Петлюра вже не виглядав таким упевненим, як раніше. Зокрема, головний отаман був «особисто не проти порозуміння з Денікіним», але з властивою впертістю продовжував запевняти присутніх, що «пізніше він сам прийде до нас», і тоді переговори будуть вестися «як рівний із рівним»⁵⁹. Для вирішення нагальних потреб армії С.Петлюра радив провести нові реквізиції серед населення. Попри різні орієнтації та прагнення, учасники цієї історичної наради були приголомшені трагічною перспективою української справи. За висловом Д.Паліїва – ад'ютанта М.Тарнавського, розв'язка залежала «виключно і тільки від часу ворожого наступу... А коли відворот переміниться на панічну втечу, це є питання годин»⁶⁰. УГА вже була неспроможна навіть на організований відступ, адже у такому разі треба було покинути все майно та масу хворих і поранених.

Жмеринська нарада фактично стала останнім представницьким зібранням наддніпрянського та галицького керівництва. Незважаючи на очевидні суперечності, С.Петлюра домігся відтягнення переговорів з А.Денікіним, доки не відбудеться зустріч із черговою місією Антанти, яка мала прибути за два дні.

Сліпа віра у зовнішню допомогу вкотре стала на заваді пошуку шляхів оперативного й ефективного розв'язання загальнонаціональних проблем з опорою на внутрішні можливості. Важко збагнути, чому Директорія УНР не могла усвідомити, здавалось би, очевидного, не раз підтверженого факту – незалежна українська держава не входила у плани Антанти, яка відстоювала цілісність і «неподільність» Росії у кордонах 1917 р. Мало хто міг тверезо мислити й критично оцінювати сподівання на сприятливий зовнішній чинник. Одним із них був офіцер Є.Бородієвич, який волею долі став дипломатом – на основі ґрунтовного аналізу міжнародної політичної ситуації він доводив, що Антанта йшла назустріч полякам, Денікіну, Колчаку, «яким давала величезний матеріал». Отже, саме ця сила остаточно зламала й боротьбу українського народу за волю⁶¹.

Продовжуючи самостійну політику, командувач УГА генерал М.Тарнавський, як і обіцяв, 5 листопада 1919 р. направив другу делегацію на чолі з майором А.Ерле для поновлення переговорів із Добрармією. Після узгодження зустрічних пропозицій галичан наступного дня був підписаний (з українського боку це зробили майори А.Ерле, О.Лисняк і сотник О.Левицький) протокол договору.

Зважаючи на важливість документа (архівний відбиток оригіналу російською мовою⁶², як і його публікація⁶³, істотно не відрізняються від українського варіанта), його постановляючу частину варто навести повністю: «1. Галицька армія переходить у повнім своїм складі з етапними установами, складами і залізнодорожним майном на сторону російської добровольчої армії і віддається в повне розпорядження головного команданта озброєних сил Півдня Росії через команданта військ Новоросійської області. 2. Галицька армія під час перебування під згаданою командою не буде вжита до боротьби проти перебуваючої на фронті армії Петлюри; до хвилі одержання дальшого завдання одводиться в запілля. 3. Галицьке правительство застановлює часово, з огляду на недостачу території, свою діяльність і переходить під опіку російської добровольчої команди. До часу визначення місця його осідку переселиться галицьке правительство в Одесу, куди негайно виїде. 4. При вищій штабі галицьких військ будуть приділені представники російської добровольчої команди в цілі вирішення на місці всіх біжучих питань оперативного, адміністративного та господарського характеру. 5. Цей протокол входить у життя з днем його підписання. Від цього дня галицька армія виповнює всі розпорядження добровольчої команди. 6. Галицька армія починає 25 жовтня (ст.ст.) зосереджуватися в районі Погребище – Липовець. 7. Питання, підняті галицькими представниками, про внутрішнє життя галицької армії і права зносин галицького правительства з закордонними державами, остаються невирішеними до часу одержання вияснень від ген. Денікіна. У тій цілі галицька делегація, виділивши одного представника для вручення цього протоколу начальній команді галицької армії, висилає двох других представників в Одесу, у штаб військ Новоросійської області. 8. Для улекшення взаємних зносин обов'язуються обидві сторони вже зараз перевести спільну телеграфну зв'язь по Морзе, причім, лінію до місцевости Липовці установлюють добровольці, а даліше до Винниці галичане»⁶⁴.

Прем'єр уряду УНР І.Мазепа з приводу цієї угоди лаконічно констатував: «Зміст договору був страшний»⁶⁵. Із цим, мабуть, важко не погодитися, надто коли мати на увазі, що сталося із соборною українською державою ще до кінця 1919 р. – спроби її створення, оборони від ворожих зазіхань зазнали очевидної невдачі та позбулися бодай якоїсь оптимістичної перспективи.

¹ Див.: *Щусь О.Й.* Соборність українських земель і питання збройних сил УНР // *Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (До 80-річчя Акту злуки 22 січня 1919 р.): Збірник.* – К., 1999. – С.171–175; *Солдатенко В.Ф., Савчук Б.П.* Галицька армія у Наддніпрянській Україні. – К., 2004. – С.45–55.

² *Історія українського війська.* – Л., 1992. – С.537, 548.

³ Див.: *Левченко О.* Об'єднані українські армії у 1917 році: чи можлива була перемога? // *Українська соборність: ідея, досвід, проблеми.* – С.182.

⁴ Див.: *Солдатенко В.Ф., Савчук Б.П.* Указ. праця. – С.50, 51.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1065. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.40.

⁶ Див., напр.: *Левченко О.* Указ. праця. – С.183–184; *Солдатенко В.Ф., Савчук Б.П.* Указ. праця. – С.55–56.

⁷ Див.: *Левченко О.* Указ. праця. – С.184–189; *Солдатенко В.Ф., Савчук Б.П.* Указ. праця. – С.62–78.

⁸ Галицький голос. – 1919. – 2 вересня.

- ⁹ Денник начальної команди Української галицької армії. – Нью-Йорк, 1974. – С.44–45.
- ¹⁰ ЦДАВО України. – Ф.2192. – Оп.2. – Спр.6. – Арк.25.
- ¹¹ Денник начальної команди Української галицької армії. – С.45.
- ¹² Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння. – К., 2006. – С.8–89.
- ¹³ Деникин А.И. Очерки русской смуты. – Т.4. – Берлин, 1925. – С.256–257.
- ¹⁴ Российский государственный военный архив (далі – РГВА). – Ф.39540. – Оп.1. – Д.13. – Л.449.
- ¹⁵ Там же.
- ¹⁶ Там же.
- ¹⁷ Історичні постаті Галичини ХІХ–ХХ ст. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1961. – С.198.
- ¹⁸ Доценко О. Літопис української революції: Матеріали й документи до історії української революції 1917–1923 рр. – Т.ІІ. – Кн.4. – К.; Л., 1923. – С.255, 256.
- ¹⁹ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – Ч.ІІ. – Мюнхен, 1951. – С.88.
- ²⁰ Удовиченко О. Україна у війні за державність: Історія організації і бойових дій українських збройних сил 1917–1921. – К., 1995. – С.132.
- ²¹ Деникин А.И. Указ. соч. – С.245.
- ²² Денник начальної команди Української галицької армії. – С.69.
- ²³ Там само. – С.78.
- ²⁴ Державний архів Львівської області. – Ф.257. – Оп.1. – Спр.159. – Арк.4.
- ²⁵ Денник начальної команди Української галицької армії. – С.79, 83.
- ²⁶ Там само. – С.87, 92; Українська галицька армія: матеріали до історії. – Т.1. – Вінніпег, 1958. – С.481.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Див.: Савчук Б. Договір галицької армії з Денікіним (листопад – грудень 1919 р.) // Галичина. – 2001. – №5-6. – С.278.
- ²⁹ Див.: Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. – К., 1994. – С.313–314.
- ³⁰ Мазепа І. Указ. праця. – С.124–125.
- ³¹ Див.: Левицький К. Великий зрив. – Л., 1931. – С.127–128; Мазепа І. Указ. праця. – С.125.
- ³² Денник начальної команди Української галицької армії. – С.101–102; Нагаєвський І. Указ. праця. – С.312–313.
- ³³ Левицький К. Указ. праця. – С.134–135.
- ³⁴ Там само. – С.38–39.
- ³⁵ Там само. – С.40–54; Шухевич С. Спомини з Української галицької армії (1918–1920). – Ч.ІІІ. – Л., 1929. – С.57; Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. – Відень, 1922. – С.188–189; Удовиченко О. Указ. праця. – С.133–136; Нагаєвський І. Указ. праця. – С.312–313.
- ³⁶ Мазепа І. Указ. праця. – С.131.
- ³⁷ Деникин А. Очерки русской смуты. – Т.1. – Вып.2. – Париж, 1921. – С.131.
- ³⁸ Там же. – С.121–122.
- ³⁹ Левицький О. Галицька армія на Великій Україні (спомини з часу від липня до грудня 1919). – Відень, 1921. – С.95.
- ⁴⁰ Денник начальної команди Української галицької армії. – С.82.
- ⁴¹ Лозинський М. Указ. праця. – С.189.
- ⁴² Кох Г. Договір з Денікіним (від 1 до 17 листопада 1919 р.). – Л., 1930. – С.20; Доценко О. Указ. праця. – С.266–268.
- ⁴³ Денник начальної команди Української галицької армії. – С.98.
- ⁴⁴ Кох Г. Указ. праця. – С.9.
- ⁴⁵ Там само. – С.16.
- ⁴⁶ Див.: Левицький О. Указ. праця. – С.108–133.
- ⁴⁷ Кох Г. Указ. праця. – С.17.
- ⁴⁸ Левицький О. Указ. праця. – С.134.
- ⁴⁹ Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. (історико-генетичний аналіз). – К., 1995. – С.84–85; Мазепа І. Указ. праця. – С.84–85.

- ⁵⁰ Польско-советская война 1919–1920 (Ранее неопубликованные документы и материалы). – Ч.1. – Москва, 1994. – С.30–31.
- ⁵¹ Павленко Ю., Храмов Ю. Указ. праця. – С.121.
- ⁵² Цит. за: Ковальчук М. Указ. праця. – С.453.
- ⁵³ Див.: Там само. – С.361, 409 та ін.
- ⁵⁴ Там само. – С.420, 421.
- ⁵⁵ Кох Г. Указ. праця. – С.134.
- ⁵⁶ Див.: Доценко О. Указ. праця. – С.283.
- ⁵⁷ Див.: Мазепа І. Указ. праця. – С.132–135; Доценко О. Указ. праця. – С.271–274; Шухевич С. Указ. праця. – С.83–84.
- ⁵⁸ Бородієвич Є. В чотирикутнику смерті (причинки до трагедії УГА на Великій Україні). – К.; Л., 1921. – С.78–83.
- ⁵⁹ Цит. за: Солдатенко В.Ф., Савчук Б.П. Указ. праця. – С.108.
- ⁶⁰ Там само. – С.108–109.
- ⁶¹ Бородієвич Є. Указ. праця. – С.78–83.
- ⁶² ЦДАВО України. – Ф.1429. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.37–37 зв.
- ⁶³ Гражданская война на Украине 1918–1920: Сб. док. и мат.: В 3 т., 4 кн. – Т.2. – К., 1967. – С.470–471.
- ⁶⁴ Див.: Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928. – С.156–157; Мазепа І. Указ. праця. – С.137.
- ⁶⁵ Мазепа І. Указ. праця. – С.137.

The article makes an attempt to find out the reasons for contradictions that underlay the orientations and thus behavior of two main components of united Ukrainian front of 1919 – Active Army of Ukrainian People's Republic and Ukrainian Halych Army of Western Region of Ukrainian People's Republic. The author analyzes motivation of the process of passing of Ukrainian Halych Army into encampment of Denikin Armed Forces of the South of Russia and tendency towards closer relations with Poland that dominated in S.Petliura's surrounding. Polarity of the chosen political courses caused the destruction of the united front, which was formed during realization of Union Act.

О.В.Добржанський*

СОБОРНИЦЬКІ ПРАГНЕННЯ УКРАЇНЦІВ БУКОВИНИ ВОСЕНИ 1918 р.

У статті висвітлюються спроби українського населення Буковини реалізувати свої соборницькі устремління в умовах завершення Світової війни та розпаду Австро-Угорської імперії. Показані внутрішні та зовнішньополітичні чинники, які стали на заваді втілення в життя цих прагнень.

Соборницькі ідеї (у сучасному розумінні цього слова) почали поширюватися на Буковині з середини ХІХ ст. Важливим підґрунтям для цього стала збережена історична пам'ять про єдину Київську Русь та могутнє Галицько-Волинське князівство. Коли восени 1848 р. українські священники та селяни виступили проти відділення Буковини від Галичини, то у своїй петиції з цього приводу вони писали: «Буковина не має природних і національних кордонів з Галичиною; за давньою історією уже при русинських князях Всеволоді і Святославі вона з Галичиною належала до однієї і тієї ж держави»¹.

* Добржанський Олександр Володимирович – д-р іст. наук, професор, завідувач кафедри історії України, декан факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Великими поборниками єдності виступали Юрій Федькович, Сидір та Григорій Воробкевичі. Вони змальовували ідеальний образ єдиної України, яку не розділяють кордони. Важливе значення для поширення ідей єдності мала народовська доктрина окремішності українського народу, його мови, звичаїв тощо.

На початок ХХ ст. Буковина перетворилася у важливий центр загальноукраїнського національного руху. Тут розміщувалися видавництва українських політичних партій Наддніпрянщини, друкувалися твори письменників з Галичини та підросійської України, сюди часто приїздили визначні суспільно-політичні і культурні діячі з інших українських земель.

Поступово доктрина соборності витісняла ідеї автохтонного руху та русофільства, хоча ця боротьба була досить непростою й у багатьох випадках дуже гострою. Українська преса краю неодноразово цитувала слова І.Франка: «Ми мусимо навчитися чути себе українцями – не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіціальних кордонів. І це почуття не повинно бути голою фразою, а мусить вести за собою практичні консеквенції»².

Напередодні Першої світової війни на Буковині діяло чотири національні партії: національно-демократична, українська народна, радикальна і соціал-демократична. У своїх програмних документах вони задекларували вимогу про створення окремого українського коронного краю в рамках Австро-Угорщини і здобуття в перспективі Україною незалежності.

Безперечно, не можна перебільшувати поширеність соборницьких ідей у той час. Про єдину незалежну державу мріяли українські інтелігенти національного табору. Водночас для більшості простих селян, залучених до національного руху, ця ідея мала лише віддалене теоретичне значення, в яку можна було вірити, але не більше того.

Перша світова війна завдала значного удару по українських організаціях на Буковині. Край неодноразово переходив із рук у руки. І австрійська, і російська влада вживали репресій щодо українців, звинувачуючи їх у зраді. Та все ж національно-освітня робота передвоєнного часу не минула безслідно. Українці Буковини радо зустріли створення Центральної Ради у Києві. У надісланій телеграмі з Чернівців, яка була зачитана на засіданні 9 березня 1917 р., підкреслювалася важливість створення органу української влади³.

Значну роботу щодо піднесення українства у краї в умовах російської окупації здійснив Д.Дорошенко, якого 22 квітня 1917 р. призначили крайовим комісаром Буковини і Галичини. Однак його діяльність на цій посаді тривала лише три місяці.

Після звільнення Буковини від російських військ влітку 1917 р. там поступово відновилися австрійська адміністрація та норми довоєнного життя. У Чернівці повернулася частина української інтелігенції, яка змушена була залишити край у попередні роки. Запрацювали старі українські товариства, відновили свою діяльність політичні партії, хоча й в обмеженому вигляді, зважаючи на умови війни. 20 травня 1918 р. на Буковині було остаточно скасовано надзвичайний стан. Редакцію газети «Буковина», яку видавали буковинські посли, цього ж місяця перенесли з Відня до Чернівців. Однак у регіоні було неспокійно. Цей стан породжувала невизначена політична ситуація, насамперед, незрозумілі широкому загалу повідомлення про перебіг бойових дій на фронтах Першої світової війни.

Українці Буковини, крім військових подій, уважно стежили за змінами на Наддніпрянській Україні. Вони схвально сприйняли проголошення Четвертим універсалом незалежності України та укладення Брест-Литовського миру. У багатьох містечках і селах краю пройшли урочисті мітинги під гаслами «Свято миру й української державності». На цих зібраннях висувалося й традиційне гасло про створення українського автономного краю в складі Австро-Угорщини,

до якого мали б увійти Східна Галичина, Північна Буковина й Закарпаття. Наприклад, у резолюції українців Вишниччини зазначалося: «Українське населення повіту Вишниця (Буковина), зібране 14 квітня 1918 р., на великому маніфестаційному вічі у Вишниці підносить (голос – *О.Д.*) з нагоди укладення мирного договору з Україною, висловлює цілковите задоволення приєднанням староукраїнських земель Холмщини і Підляшшя з Українською Народною Республікою і вимагає організування окремої державно-правної української одиниці в рамках австрійської держави»⁴.

До гетьманського перевороту на Буковині спочатку поставилися з обережністю. У Чернівцях навіть було скасовано і перенесено на невизначений час свято миру й української державності, яке планувалося провести 19 травня. Але з часом буковинські політики визнали владу гетьмана як таку, що відбиває інтереси українців.

Особливо активно обговорювалося питання про майбутнє Північної Буковини після оприлюднення секретних протоколів Брест-Литовського миру і відмови австрійської влади їх виконувати влітку 1918 р. Це викликало шквал критики з боку українських депутатів парламенту і масове незадоволення простих людей. Поступово ставало зрозумілим, що сподівання вирішити питання зверху шляхом переговорів, є абсолютно безперспективним.

Тим часом восени вже стало очевидним, що країни Четверного союзу терплять поразку у світовій війні. Це ще більше актуалізувало проблему майбутнього західноукраїнських земель. Власне, обговорення перейшло у практичну площину. Газета «Буковина» 11 жовтня 1918 р. опублікувала статтю «Прогноз перспектив здобуття державної самостійності українцями Буковини». У ній зазначалося: «Тепер, коли хитають ся престולי, порушують ся основи могутних держав, руйнується добробит першорядних культурних народів, ніхто й не думає за наш рідний край. Коли зачнуть ся мирові переговори, за нас не будуть сперечати ся й десять хвилин...

За Буковину зачнуть незабавки шарпати ся на два боки. Ми, українці, стоїмо твердо за злукою Східної Галичини й Північної Буковини по Серет в одно державне українське тіло в спілці з краями теперішньої австро-угорської монархії. Найліпше було би основати з цих країв українське королівство з австрійським архикнязем як королем. Це королівство мало би злучити ся з австро-угорською федерацією народних федеративних держав...

У всякім разі нехай ніхто не надіється на те, що український нарід прийме добровільно чие би то не було чуже ярмо на себе. Против усякого насильства ми готові бороти ся до останку. Наш нарід має також право самоозначення, проголошене усіма народами»⁵.

12 жовтня 1918 р. у Чернівцях було скликано нараду представників чотирьох українських партій (національно-демократичної, народної, соціал-демократичної та радикальної) для розробки програми майбутніх дій. На ній було ухвалено провести наступного дня розширену конференцію для того, щоб заручитися підтримкою народу. Було також визначено, що на конференцію до Львова поїдуть, крім депутатів, по три представники від кожної політичної партії.

13 жовтня зібрання ухвалило резолюцію, в якій, зокрема, зазначалося: «Зібрана в Чернівцях 13 жовтня конференція всіх українських партій Буковини реклямує право на самоозначення також для українського народу. Разом із прочими українцями Австро-Угорщини хочемо самі рішати про свою долю. Ми хочемо в мирі і згоді розійти ся з теперішнім і повсякчасним нашим сусідом румунським народом...

Ми проголошуємо своє право на українські області Буковини з їхнім одним осередком торгівлі і руху містом Чернівцями, яке з трьох сторін окружене чисто українськими областями, а тільки з четвертої припирає до мішаної, в

якім сходять ся всі торговельні шляхи з українських областей і в якім по жидках ми творимо взглядну більшість»⁶. Тобто, у цій резолюції чітко визначалися соборницькі прагнення українців.

До Львова на конференцію від Буковини прибули депутати парламенту М.Василько, А.Лукашевич, М.Спикул, І.Семака та С.Смаль-Стоцький; депутати Буковинського сейму О.Бурачинський, Т.Драчинський, Т.Іваницький, Т.Левицький, Ю.Лисан і О.Попович; представники партій: а) національно-демократичної: М.Драгомирецький, О.Іваницький і В.Федорович; б) народної: К.Білинський, М.Кордуба та Р.Цегельський; в) соціал-демократичної: Г.Андрияшук, О.Безпалко і В.Сороневич; г) радикальної: І.Карбулицький.

Усі вони взяли активну участь у створенні Української національної ради і стали її членами. Буковинські соціал-демократи, як і їхні галицькі колеги, мали окрему думку щодо майбутнього західноукраїнських земель. Вони вимагали ухвалити рішення відразу приєднатися до України. Однак більшість, особливо депутати австрійського парламенту і місцевих сеймів, вважали цю пропозицію передчасною.

На засіданні Української національної ради, що відбулося 19 жовтня, було ухвалено рішення поділити Раду на дві секції: галицьку і буковинську. Остання мала вирішувати буковинські справи у тісному контакті з галицькою секцією.

Після повернення до Чернівців буковинські члени Національної ради зібралися 24 жовтня і вирішили розширити склад буковинської секції, ввівши до неї ще десять членів, які б представляли різні соціальні групи українства, і назвати її Крайовим комітетом. До його складу було включено представників українського православного духовництва К.Бриндзана, педагогів А.Артимовича, М.Литвиновича, І.Кавулю, правників Г.Лисинецького і Л.Когута, міщанства О.Мицака та А.Левандовського, жіноцтва М.Левицьку та К.Добрянську.

На першому засіданні Крайового комітету, що відбулося 25 жовтня, головою комітету було обрано О.Поповича, заступником А.Артимовича, секретарем М.Литвиновича, помічником секретаря Ю.Сербинюка. На ньому були створені такі комісії: редакційну, яку очолив М.Кордуба, народної оборони – О.Безпалко, фінансову – Р.Цегельський, міжнародну – О.Попович і адміністративну – Р.Лисинецький та визначено завдання для кожної з них. Як зазначав у своїх спогадах М.Кордуба, на редакційну комісію покладалося завдання підготувати маніфест до народу, скликати всенародне віче на неділю 3 листопада і запропонувати проект організації крайової влади.

Події, що відбувалися в імперії після маніфесту імператора Карла I, активізували діяльність не тільки українців Буковини, але й інших народів краю. Суперечливі позиції займали лідери румунського руху. Депутат австрійського парламенту Ісопескул-Грекул визнавав право українців тільки на 4 повіти Буковини без міста Чернівці. Інший депутат А.Ончул відстоював ідею поділу краю за етнічним принципом, а Чернівці пропонував залишити під спільним контролем. Найбільш радикальні позиції займав Я.Флондор, який вважав, що вся Буковина повинна бути прилученою до Румунії. Саме він і його прибічники зібрали 27 жовтня 1918 р. у румунському народному домі віче, на яке зійшло близько 300 осіб. Ісопескул-Грекул, Г.Григорович, А.Ончул та інші відомі румунські політики краю відмовилися брати участь у цьому зібранні. Віче ухвалило рішення про створення з Буковини і Семигороддя окремої румунської держави.

Що ж стосується місцевих німців і євреїв, то вони займали переважно нейтральну позицію, сподіваючись, що до поділу Буковини не дійде. Євреї були готові стати посередниками у переговорах між українцями і румунами стосовно майбутнього регіону. Але їхні спроби виявилися марними через непоступливу позицію румунів. Німці загалом погоджувалися на поділ Буковини за етнічною

ознакою, наголошуючи на тому, що переважна більшість німецьких поселень розташовувалася на півдні краю. Відкрито ворожу позицію щодо українців займали поляки. Це було прямим продовженням їхньої політики в Галичині.

Скликання румунського віча активізувало українську громадськість та Крайовий комітет і показало, що часу на роздумування немає. Із протестом проти рішення румунів і підтримкою Української національної ради виступили збори українських студентів Чернівецького університету, третій з'їзд українського православно-го духовництва Буковини, з'їзд учителів Заставнівського повіту та ін.

Крайовий комітет 27 жовтня ухвалив маніфест до народу, який було розіслано по селах і містах Буковини. У ньому, зокрема, зазначалося: «Буковинський український народ, вставай і ти до праці над своєю будучиною! Щоби наш нарід взяв чинну участь у творенню своїх власних порядків, треба всюди закласти організації «Самооборони».

У кожнім селі і місті повинен наш нарід бути згуртований коло «Самооборони», щоби міцною злукою перевів свою волю на своїй землі!». У маніфесті йшлося також про вирішення соціальних проблем, наділення селян землею, запровадження справедливого виборчого закону тощо. Закінчувався він закликом зібратися в Чернівцях 3 листопада 1918 р., «щоби там повселюдно об'явити свою волю цілому світові»⁷.

Підготовка до українського віча велася досить успішно. Особливе піднесення викликала звістка про події 1 листопада у Львові. Однак були й очевидні прорахунки. Найбільшим із них, як з'ясувалося пізніше, стала недостатньо активна робота у військових підрозділах. На Буковині з 9 жовтня 1918 р. перебували Українські січові стрільці чисельністю близько тисячі вояків на чолі з архікнязем Вільгельмом Габсбургом (Василем Вишиваним). На них українські політики покладали великі надії. Однак за наказом Центрального військового комітету їхні підрозділи у ніч на 2 листопада було відправлено потягом до Львова. Архікнязь Вільгельм через хворобу (грип або іспанка) залишив Чернівці тільки 9 листопада.

Крім того, на Буковині розташовувався 41-й піхотний полк, в якому було чимало українців та 22-й полк стрільців, де українські вояки значно переважали. Офіцерський склад цих військових підрозділів був інтернаціональним. Переговори з українськими старшинами цих частин велися від 25 жовтня. Однак Крайовий комітет не виявляв належної наполегливості, а самі командири також не відзначалися активністю. Такі зволікання призвели до того, що неукраїнські офіцери вчинили 2 листопада у Чернівцях провокацію. Вони зібрали військові збори й оголосили, що солдати можуть розійтися по домівках, оскільки Австро-Угорщини вже немає і служба скінчилася. Така заява спровокувала масову втечу солдат, пограбування військових складів тощо. Очевидець тих подій Василь Руснак згадував: «Коли ми приїхали до Чернівців, побачили там цілковиту анархію. Народ розносив із казарм і військових складів усе, що тільки попадалося до рук, включно зі зброєю та амуніцією. Тому що вояки 22-го і 41-го полків піхоти, запасні частини яких стояли в Чернівцях, покинули військові склади і казарми та розійшлися по домах з усім, що кожен з них міг захопити з собою (ці два полки рекрутувалися майже виключно з буковинців), місцеве чернівецьке населення, а також із прилеглих до Чернівців сіл, кинулися тисячами на військові склади та казарми і, через кілька годин порозносили в першу чергу всі продовольчі продукти, потім ліжкову постіль, мундири та інші предмети військового спорядження. Кому не стало цього, той брав зброю і амуніцію. Можна було видіти малих хлопців, які ще не могли нести рушницю на своїх плечах, як вони їх тягнули за собою по дорозі»⁸.

Таким чином, Крайовий комітет не зміг сформувати з українських солдат 41-го та 22-го полків боездатні військові підрозділи, більше того, не зумів на-

громадити належні запаси зброї на випадок, якби треба було озброїти місцевих українців для відсічі ворогу. Виховані в дусі австрійського парламентаризму, українські політики, особливо старшої генерації, не вірили, що справа може дійти до збройного конфлікту і не приділяли належної уваги підготовці власних збройних частин.

Цього ж дня було зроблено ще одну спробу порозумітися між українською та румунською національними радами. Однак знову ж таки непоступливість Я.Флондора зірвала усі переговори.

Отже, ситуація залишалася нез'ясованою й українці добре розуміли, що можна сподіватися тільки на власні сили. Це підтвердило Буковинське віче, яке відбулося 3 листопада 1918 р., на яке з усіх куточків регіону прибуло близько 10 тис. осіб. Як і заплановано, наради віча проходили одночасно в Українському народному домі (керував М.Кордуба), у залі музичного товариства (О.Попович) і Робітничому домі (старий театр) – керував О.Безпалко. Через великий наплив людей на подвір'ї Народного дому було проведено окремі збори (керував І.Семака). Найбільш радикально, як і раніше, виступали соціал-демократи, які в Народному домі закликали приєднатися до всієї України. Вони мали тісні стосунки з очолюваним В.Винниченком Українським національним союзом, який саме готував повстання проти гетьмана.

На зборах у залі музичного товариства стався конфлікт між депутатом Є.Пігуляком, який продовжував говорити про австрійську Україну і залом, який заявляв: «Не хочемо до Австрії». Тільки роз'яснення І.Поповича, що ми, очевидно, пристанемо до Києва, заспокоїло присутніх. Після зборів, кількома колонами через вулиці Руську, Головну та інші українці пройшли на площу Єлизавети (тепер Театральна), яка була вщент заповнена народом. Тут із короткими промовами виступили О.Безпалко і М.Спишул. Присутні виголосили «ура» на честь самостійної української держави й заспівали «Вже воскресла Україна». Акція закінчилася так само організовано, як і почалася.

Віче показало силу українців і справило надзвичайне враження на інші народи краю. Газета «Czernowitzer Morgenblatt» повідомляла: «Влаштована вчора українцями маніфестація мала надзвичайно гідний і спокійний перебіг. У маніфестації взяли участь приблизно 10 тис. осіб. Після проведення зборів у «Народному домі», під час яких було прийнято численні резолюції, учасники влаштували згуртованими рядами похід через місто, який імпував своїм спокоем і порядком. На чолі походу, перед яким несли прапори, видно було депутатів Семаку, Спишула, Поповича та інших. На площі перед театром ряд промовців виголосили промови. Після цього похід у повному порядку розійшовся. Спокій у місті не був порушений»⁹.

Буковинське віче ухвалило рішення, що складалося із шести пунктів. У ньому визначалася територія Буковини, яка мала перейти під українське правління, найвищою владою визнавалася Українська національна рада, представникам інших національностей краю пропонувалося подати до неї своїх делегатів пропорційно їхній чисельності на Буковині, вимагалася якнайшвидше прийняти конституцію української держави на території колишньої Австро-Угорської імперії, висловлювався протест проти намагання інших народів захопити українську територію краю і робився заклик до буковинської делегації Української національної ради якнайшвидше перебрати владу в українській частині Буковини. Ця резолюція була підготовлена заздалегідь. Але під час віча з'ясувалося, що значна частина учасників під впливом агітації окремих політичних партій та зростання національно-патріотичних настроїв висловлювалася за негайне об'єднання всіх українських земель. Тому в газеті «Буковина» було вміщено додатковий пункт: «Віче бажає прилучення австрійської частини української землі до України»¹⁰.

Здавалося б, резолюція була чіткою і визначала план дій. Однак у Крайовому комітеті не було єдності. Тому негайного перебрання влади не відбулося. На вечірньому засіданні комітету 3 листопада 1918 р. обговорювалося питання про формування військових частин. Було призначено керівником сотника Ор. Драгана, але конкретного плану дій не вироблено. На той час українці мали у своєму розпорядженні тільки 150 добровольців, серед яких, крім демобілізованих солдат, були студенти, робітники і селяни. Певна агітація проводилася по селах, щоб звідти набрати добровольців, але для цього потрібен був час, а події розгорталися досить стрімко. Упродовж 4 і 5 листопада вирішувалися різні поточні справи, ухвалено рішення направити до Львова і Києва представників Крайового комітету для поглиблення контактів тощо.

Тим часом на місцях українці діяли значно рішучіше. Уже 4–5 листопада українська влада встановилася в Кіцмані, Заставні, Вашківцях та інших населених пунктах Північної Буковини.

Повідомлення про це, а також розуміння важливості моменту підштовхнули Крайовий комітет діяти активніше. Увечері 5 листопада він провів розширену нараду з представниками різних верств населення. Хоч з організацією українських військових частин справа не просувалася вперед, було вирішено взяти владу в Чернівцях і розставити в усіх державних установах своїх представників. Виступ було призначено на одинадцяту тридцять 6 листопада.

Загалом накреслений план дій вдалося виконати в повному обсязі і без великого опору з боку румунів. Зранку було опубліковано звернення Крайового комітету Української національної ради до населення краю, в якому зазначалося: «Стара влада упала і настала необхідність скласти новий орган виконання державних функцій. На жаль, зусилля українців цього краю встановити владу вкупі і в порозумінні з представниками інших націй не довело до успіху і через те утворилося неможливе становище анархії, яке всім і кожному зокрема загрожує знищенням культури, майна і життя. В цей відповідальний момент Українська національна рада, як єдина в цей час організована сила, вирішила перейняти під свою опіку суспільний лад і безпеку. 1. Переймає управління Чернівцями і всіма повітами краю, в яких українське населення складає більшість. 2. У місті Чернівцях бере під свій захист усі центральні установи»¹¹.

Об одинадцятій тридцять депутати М.Спиул, І.Семака, О.Попович та поручик І.Попович прибули до будинку крайового правління. Із ними було близько півроту українських солдат, які вишикувалися перед будинком.

Крайовий президент граф Ецдорф прийняв українську делегацію і заявив, що він може передати владу у краї українцям лише разом із румунами. Прибулі депутати звернули увагу крайового президента на те, що переговори про це, які велися з румунами, залишилися безуспішними і заявили: «Якщо все залишиться так як є, це приведе ситуацію в місті і краї до повної анархії». Коли крайовий президент зауважив, що він не отримав із Відня жодних інструкцій, виступив вперед І.Попович і наголосив: «Ми не прийшли сюди, щоб вести з вами переговори, пане графе, але ми прийшли для того, щоб в імені Української національної ради вимагати від вас передачі урядової влади, можливо, що й силою, і з цією метою урядовий будинок оточений військом».

Крайовий президент відповів на це: «Ах! Так! Тоді я поступаюся перед силою і відхожу в свої приватні апартаменти»¹². Після цього, визначений Українською національною радою на керівника краю Омелян Попович перебрав владу. Його, за існуючою традицією, почали називати президентом української частини Буковини.

Однак після цього граф Ецдорф зробив ще одну спробу порозумітися з румунами. Він провів переговори з Я.Флондором, який знову відмовився від поділу Буковини. Тоді крайовий президент погодився передати владу над ру-

мунською частиною Буковини А.Ончулу, який заявив, що представляє Румунську національну раду, створену румунськими депутатами австрійського парламенту у Відні. О 16-й годині відбулася офіційна передача влади. Протокол передачі від українців підписали О.Попович, М.Спинул, І.Семака, а від румунів – А.Ончул.

Була опублікована прокламація українського і румунського національних комісарів О.Поповича та А.Ончула про перебрання влади на Буковині. Упродовж першої половини дня українці зайняли головні державні установи. У дирекцію поліції від імені Української національної ради прибув доктор К.Білинський. Незважаючи на спротив директора поліції надвірного радника Тарангула, керівництво поліцією перебрав представник Крайового комітету надкомісар поліції Яворський.

У всіх інших державних установах керівників було залишено на своїх постах, однак додано їм комісарів від Української національної ради. У дирекції пошти здійснювали перебрання влади доктор М.Кордуба і радник крайового суду Лісінецький. Комісаром Української національної ради було призначено поштового радника Криштофовича. У залізничній дирекції перебрання влади здійснював депутат крайового сейму Пігуляк, комісаром став Ганчерюк. У фінансовій дирекції від імені Української національної ради виступав доктор Р.Цегельський, комісаром став В.Залозецький. Перебрання магістрату здійснив директор гімназії А.Артимович. Керівником магістрату було призначено О.Безпалка. У крайовому банку комісаром став доктор Оробок.

Із командуванням крайової жандармерії переговори провів віце-маршалок крайового сейму Т.Драчинський та обер-лейтенант Мигалюк. Генерал-майор Фішер заявив, що він не є політиком і віддає себе у розпорядження для добра краю кожної нації. Тому що сфера діяльності генерал-майора охоплює також і Буковину, він про це проведе переговори з Радою у Львові. Комісаром від Української національної ради при крайовій жандармерії було призначено майора Яшкевича.

Управління дирекції маєтків було розділене. Надвірному раднику Вольфу доручалося вести справи української частини, а надвірному раднику фон Гуцману – румунської частини.

Депо пізніше Українська національна рада призначила депутата крайового сейму і надрадника крайового суду А.Малика українським комісаром із питань юстиції в Чернівцях, а надвірний радник, перший державний прокурор доктор фон Тушинський перебрав керівництво державною прокуратурою.

У спільному випуску газет «Czernowitzer Allgemeine Zeitung»–«Czernowitzer Tagblatt» повідомлялося: «Бурхливий ранок, сповнений щедрих подій для столиці краю і для Буковини, залишився позаду нас. Українська національна рада перебрала в полудень владу над Чернівцями і над українськими областями північної Буковини. Хто міг би подумати, що таке глибоке перетворення здійсниться в цілковитому спокої! Лише перед будинками крайового уряду і перед магістратом стояло небагато перехожих у той час, коли там з'явилися панове українці для перебрання влади. А втім, місто виглядало зовсім звичайно. Маніфест, який в післяобідні години було вивішено на всіх вуличних перехрестях, виразно пояснював, що перебрання влади в Чернівцях має лише тимчасовий характер, бо переговори з румунами до цього часу не привели до жодної розв'язки. Остаточне вирішення залишається за мирною конференцією»¹³.

Через те, що О.Попович узяв на себе політичне правління і став президентом української частини Буковини, на вечірньому засіданні Крайового комітету було ухвалено рішення обрати нову президію, головою якої став А.Артимович, а заступником – І.Семака. Вирішено знову офіційно називатися буковинською секцією Української національної ради.

Встановлення української влади позитивно вплинуло на ситуацію в Чернівцях та Буковині загалом. У місті майже припинилися нічна стрілянина, спроби пограбувань. Біля найважливіших адміністративних установ поставлено українську охорону. Українські патрулі забезпечували спокій на вулицях. Німецькі газети повідомляли: «Після хвилюючої середи вчора ми мали спокійний день. Панове д-р Омелян Попович і д-р Аурел рицар фон Ончул перебрали вже департаменти у крайовому уряді і цілий день проводили наради. ... Безпека в місті на очах посилюється, що викликає в публіки велике заспокоєння. Стрілянина вночі продовжується, однак у більшості вона виникає перед постами, яких поставлено охороняти склади і окремі важливі об'єкти».

7 листопада О.Попович та А.Ончул прийняли присягу від державних чиновників на вірність українській і румунській владі. О.Безпалко зібрав нараду міських службовців і обговорив із ними принципи управління містом. Також у цей час українська влада переймалася постачанням продовольства до Чернівців, забезпеченням електростанції мазутом, перевезенням демобілізованих солдат, роботою банківських установ, емісією грошей тощо.

Тим часом прихильники Я.Флондора вирішили робити основну ставку не на переговори, а на окупацію краю румунськими військами. Румунська національна рада ще 27 жовтня направила листа до уряду Румунії з проханням направити війська до Буковини. Однак в урядових колах Румунії вагалися, не знаючи як зреагують країни Антанти на таку агресію.

Місцеві румуни робили все, щоб прискорити прихід румунського війська. У Сучавському повіті на початку листопада було спровоковано пограбування державних складів та єврейські погроми. Це було використано повітовим керівництвом, щоб запросити румунські війська. 6 листопада у Сучаву вступив невеликий загін румунів під командуванням майора Іонеску нібито для наведення порядку. Однак углиб Буковини вони рухатися не наважувалися.

Тоді делегація Румунської національної ради на чолі з Я.Флондором вирушила до Ясс просити румунського короля прискорити окупацію. Вже 8 листопада над Чернівцями з'явився румунський літак, який розкидав листівки румунською мовою. У них повідомлялося, що румунські війська незабаром вступлять до Чернівців для того щоб припинити анархію і захистити майно громадян. Такий захід справив враження на чернівчан. А.Ончул, своєю чергою, також відправився до Сучави, а потім до Ясс для того, щоб пояснити ситуацію і добитися від румунської влади схвалення свого проекту вирішення буковинського питання. Однак його ніхто вже не хотів слухати. А.Ончула було інтерновано, і він не зміг повернутися на Буковину.

На жаль, за цих умов Українська національна рада діяла недостатньо рішуче і досить повільно. На вечірньому засіданні 8 листопада було ухвалено рішення оголосити загальну мобілізацію населення, звернутися за військовою і дипломатичною допомогою до Львова, зайняти оборону по р. Серет і чинити збройний опір наскільки це буде можливо. Крім того, було вирішено звернутися з листом до командувача румунських військ генерала Задіка, роз'яснивши йому, що Українська національна рада взяла владу над українською частиною Буковини, у краї подолано анархію і потреби у введенні румунських військ немає.

Це були цілком правильні рішення. Однак Українська національна рада чомусь вважала, що в неї ще є достатньо часу. Тому наступного дня 9 листопада ніякої мобілізації не було оголошено. Національні військові частини налічували всього 450 осіб, але навіть і їх не було приведено в бойову готовність, не говорячи вже про зайняття оборонних рубежів. Українське керівництво займалося другорядними справами.

Тим часом уже вранці в Чернівцях стало відомо, що румунські війська вступили в містечко Глибока, яке розміщувалося за 20 кілометрів від столиці Буко-

вини. Це повідомлення викликало справжню паніку. Національна рада вже не порушувала питання про оборону. Головним стало обговорення, що робити представникам української влади? Чи залишатися в місті, чи евакуюватися? Вирішено всім залишатися на місці, крім О.Поповича, який мав покинути Буковину, залишивши заступника, а також направити представників до Києва і Львова за допомогою.

Увечері цього ж дня делегація у складі М.Кордуби і сотника Радомського прибула до Глибокої і передала протест-меморіал від Української національної ради з поясненням ситуації. У документі зазначалося: «Зважаючи на прокламації генерала Задіка від 9 цього місяця, ми заявляємо від імені і за дорученням Української [національної] ради в Чернівцях: «Неправдою є, боцімто в краю панує анархічний стан; навпаки, ми, згідно з цісарським маніфестом, законно перебрали владу від крайового президента графа Ецдорфа. Завдяки вжиттю нами рішучих заходів у місті і в краї зберігається спокій і порядок.

Таким чином, відпадає підстава для втручання румунських військ. Тому ми звертаємо увагу командира королівських військ на те, що в випадку дальшого просування вперед румунських військ будуть вжиті необхідні заходи як перед Українською національною радою в Києві, так і перед урядами держав Антанти, які сприятимуть відновленню наших прав і прав нашого краю»¹⁴.

Однак поки М.Кордуба і сотник Радомський передавали листа румунам, у Чернівцях відбувалися неконтрольовані дії. Незважаючи на рішення всім залишатися на місцях, у ніч на 10 листопада з Чернівців відступила більшість українських вояків, забравши із собою, наскільки це було можливо при такій поспішності, зброю і продовольство з уцілілих на той час військових складів. Залишили місто також деякі члени Української національної ради.

Упродовж 10 листопада румуни так і не рушили до Чернівців. Мабуть, генерал Задік вирішив проконсультуватися з керівництвом, розуміючи безпідставність і незаконність румунської окупації. Однак і цей день Українська національна рада згаяла. Тільки 11 листопада в обід румунські війська дуже несміливо вступили до Чернівців. Як згадував очевидець подій Іван Пігуляк: «Коли перед Чернівцями з'явилось голе й босе румунське військо, не було на місці навіть і сотні доброго українського війська»¹⁵.

Цього ж дня Українська національна рада провела два засідання, на яких було ухвалено призначити В.Залозецького президентом краю замість О.Поповича, який виїхав до Заліщик. Його зобов'язали не поступатися президентським кріслом і до останнього відстоювати право на українську частину регіону. Також було ухвалено перенести українське правління до Кіцмані, де воно мало діяти на чолі з тим же В.Залозецьким. Останній проявив мужність і в присутності членів Румунської національної ради на чолі з Я.Флондором, генерала Задіка, представників румунських товариств, які відзначали захоплення Буковини, оголосив протест «проти непрошеної насильницької окупації Північної Буковини, яка на північ від Серету є чисто українським краєм». Через кілька годин В.Залозецький був заарештований.

Зайнявши Чернівці, румуни поступово просувалися на північ. У кількох місцях регіону їм вчинило опір місцеве населення. Газета «Czernowitzer Morgenblatt» 15 листопада повідомляла: «Румунські війська, які з метою втихомирення займають дальші частини краю, стикаються в окремих місцевостях з опором українського населення. Тож в останніх днях, особливо в Лужанах, прийшло до зіткнень між румунами і українцями. З обох боків застосовано зброю в сутичках і обидві сторони понесли значні жертви»¹⁶.

Українська національна рада у Кіцмані проіснувала до 17 листопада. Вона не змогла організувати належного опору окупантам і була розігнана румунською жандармерією. Частина членів ради було заарештовано.

Захоплення Північної Буковини румунськими військами тривало кілька тижнів. 2 грудня 1918 р. було окуповано Вишніцю і Путилу. На всій території Північної Буковини було оголошено стан облоги. Українські товариства були закриті, заборонено діяльність українських політичних партій, заарештовано понад 200 представників української інтелігенції, в тому числі й кількох членів буковинської секції Української національної ради.

Таким чином, восени 1918 р. українці Буковини не тільки задекларували своє прагнення бути в єдиній соборній Україні, але й зробили важливі практичні кроки на цьому шляху. Українська влада Буковини, незважаючи на короткочасність існування, показала свою здатність до наведення спокою і порядку, але не спромоглася на організацію відсічі румунській експансії. Як бачимо, на заваді соборницьким прагненням українців краю стала Румунія, яка абсолютно не рахувалася з інтересами нерумунських народів Буковини.

Проти окупації краю протестував уряд Західноукраїнської Народної Республіки та Директорія УНР. Однак, керуючись власними інтересами та знехтувавши правом українців Буковини на самовизначення країни Антанти фактично змирилися із загарбанням краю, де на понад 20 років встановилося румунське правління.

¹ Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф.1. – Оп.1. – Спр.9578. – Арк.3.

² Франко І. Одвертий лист до галицької української молодіж // Збір. творів: У 50-ти т. – Т.45. – С.404.

³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2-х т. – Т.1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. – К., 1996. – С.39.

⁴ ДАЧО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 13051. – Арк. 2.

⁵ Прогноз перспектив здобуття державної самостійності українцями Буковини // Буковина. – 1918. – 11 жовтня.

⁶ Резолюція конференції всіх українських партій Буковини стосовно права буковинських українців на самовизначення // Буковина. – 1918. – 18 жовтня.

⁷ Маніфест буковинської делегації Української національної ради із закликом до буковинських українців реалізувати своє право на самовизначення // Буковина. – 1918. – 1 листопада.

⁸ Спомини Василя Тодоровича Руснака. Авторський машинопис // Архів Українського народного дому у Чернівцях. – Фонд В.Руснака. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 98.

⁹ Czernowitzer Morgenblatt. – 1918. – 4 листопада.

¹⁰ Буковина. – 1918. – 11 листопада.

¹¹ Звернення Української національної ради – Крайового комітету Буковини до населення із закликом підтримати новоутворену владу // Gemeinsame Kriegsausgabe «Czernowitzer Allgemeine Zeitung»–«Czernowitzer Tagblatt». – 1918. – 7 листопада.

¹² Попович І., Кордуба М. До перевороту на Буковині // Літературно-науковий вістник (Львів). – 1924. – Т. LXXXII. – Кн. I.

¹³ Gemeinsame Kriegsausgabe «Czernowitzer Allgemeine Zeitung»–«Czernowitzer Tagblatt». – 1918. – 7 листопада.

¹⁴ Кордуба М. Переворот на Буковині // Літературно-науковий вістник. – 1923. – Т. LXXXI. – Кн. XII.

¹⁵ Пігуляк І. Український хаос на Буковині // Цит. за: Піддубний Г. Буковина, її минуле і сучасне. – Х., 1928. – С.101.

¹⁶ Czernowitzer Morgenblatt (Чернівці). – 1918. – 15 листопада.

The article shows attempts of Ukrainian population of Bukovyna to realize its striving for unity in conditions of ending of World War I and collapse of the Austria-Hungary Empire. The author shows internal and external political factors that stood in the way of this striving.

І.Я.Райківський *

ВЗАЄМИНИ ГАЛИЦЬКИХ І НАДДНІПРЯНСЬКИХ ДІЯЧІВ У 1830–1840-х рр.

У статті досліджуються зв'язки «Руської трійці» та її сучасників із наддніпрянськими діячами в 1830–1840-х рр., а також їх внесок у формування модерної української національної свідомості.

XIX ст. трактується в сучасній історіографії як період «національного відродження», формування модерної української нації. Концептуальні засади українського «національного відродження» логічно вписуються в трифазну модель, розроблену чеським істориком М.Грохом для «недержавних» народів у XIX ст., що набула популярності останнім часом. Відповідно до цієї схеми, у розвитку національних рухів виділяють три фази чи стадії: 1) «А» – «збирання спадщини», наукова; 2) «В» – організаційна або культурна, період активізації національної свідомості; 3) «С» – політична. Схема М.Гроха стала своєрідною азбукою для дослідників національних рухів у східноєвропейському регіоні¹. Провідну роль у «національному пробудженні» відіграла інтелігенція, що вдавалася до поширення в масах національної свідомості². Альтернативою терміна «національне відродження», який варто брати в лапки, підкреслюючи тим самим його умовність, є термін «націотворення», оскільки і за змістом, і за формою українське «національне відродження» було саме творенням нації, і «суб'єктивний чинник мав вирішальне значення для «започаткування» цього процесу»³. Особливо складною була ситуація в Галичині, яка за першим поділом Польщі 1772 р. відійшла до Австрії. Місцеві русини опинилися в денационалізованому стані, за висловом відомого українського літературознавця М.Возняка, «без ознак свого окремого національно-культурного життя»⁴. Опоячення й окатоличення поширилося настільки, що навіть у селах священики – єдина більш-менш освічена верства галицько-руського населення – почали виголошувати проповіді польською мовою та розмовляли нею вдома або користувалися так званім «язичієм» (мішанина польської, церковнослов'янської мов і місцевої говірки)⁵. Поштовх до активізації національно-культурного життя дали реформи австрійських імператорів Марії-Терези та Йосифа II 1770–1780-х рр. у дусі освіченого абсолютизму, що підвищили статус греко-католицької церкви, сприяли освіті священиків. Національний рух галицьких русинів поступово активізувався під впливом передових ідей із Заходу – просвітництва, романтизму, Французької революції 1789–1794 рр., що викликали пробудження приглушеного за довгі роки польського панування почуття етнічної самобутності, підвищили інтерес до народної творчості. «На брак умового життя серед галицьких русинів перед виступом Маркіяна Шашкевича нарікати годі, – писав К.Студинський, – в краї «розвинувся спеціально сильно науковий рух»⁶. На першому етапі відродження нечисленна інтелігенція зайнялася народознавством, як наукою, що охоплювала фольклористику, етнографію, мовознавство та історію.

Однак початкові кроки на шляху національно-духовного відродження в Галичині виявилися досить нерішучими. Перші граматики «руської» мови (І.Могильницького, Й.Левицького, Й.Лозинського та ін.) були написані німецькою, польською, латинською мовами або макаронічним язичієм. Із цього приводу І.Огієнко влучно зауважив, що автори граматик «закликають любити свою «руську» мову, але кличуть по-польськи чи німецьки»⁷. Перший фаховий

* Райківський Ігор Ярославович – канд. іст. наук, доцент, завідувач кафедри Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ).

дослідник історії Галичини Д.Зубрицький так і не наважився писати свої твори українською народно-розмовною мовою, а друкувався польською, німецькою, російською⁸. Серед галузей народознавства в Галичині більш плідною була фольклористика. М.Костомаров у 1842 р. наголошував, що галичани перевершили підросійських «малоросів» у збиранні та вивченні пам'яток фольклору («полнотою и точностью своих изданий»). Ішлося передусім про фольклорні збірники Вацлава з Олеська, Ж.Паулі, Й.Лозинського⁹. Однак «руські» народні пісні польські дослідники друкували всуміш із польськими латинкою, а священник Й.Лозинський видав свою збірку «Руське весілля» («*Ruske wesila*») 1835 р. польським алфавітом. По суті, галицько-руська інтелігенція не мала чіткого усвідомлення національної належності.

Будителями української національної ідеї в Галичині, утвердження всеукраїнської єдності по обидва боки австро-російського кордону з романтичних поривів стали діячі «Руської трійці». Вихованці духовної семінарії, студенти Львівського університету Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич і Яків Головацький у 1830-х рр. зайнялися дослідженням різних сторін життя народу. «Трійця» практично першою у краї порушила питання про організацію спеціальних народознавчих мандрівок, «пішла в народ» із метою вивчення фольклору та етнографії, мови, історії, усього, що пов'язане з етнічною самобутністю¹⁰. У 1837 р. вони видали у Будапешті, в обхід львівської цензури, збірку «Русалка Дністровая». Книжка утверджувала «гражданку», якою писали в Росії, фонетичний правопис. Самими літерами альманах декларував органічну єдність Галичини з Наддніпряниною. «Русалка» пройнята щирою турботою про свій народ. «Мали і ми наших півців і наших учителів, але найшли тучі і бурі..., народові і словесності надовго ся здрімало, – підкреслювалося в передмові. – Однак ж язик і хороша душа руська була серед слов'янщини...»¹¹. Говорячи про загальнослов'янське національно-культурне відродження, М.Шашкевич писав, що «зволила добра доля появилися і у нас збіркам народних наших пісень і іншим хорошим і ціловажним ділам». Тут у примітках згадуються такі книжки, як тричі видана в Петербурзі «Енеїда» І.Котляревського (1798, 1808 і 1809 рр.), «Опыт собрания старинных малороссийских песен» М.Цертелева (Санкт-Петербург, 1819 р.), «Малороссийские песни» М.Максимовича (Москва, 1827 р.) і його ж «Украинские народные песни» (Москва, 1834 р.), чотири частини збірника «Запорожская старина» (Харків, 1833–1834 рр.), «Малороссийские повести» Г.Квітки-Основ'яненка (Москва, 1834 р.), «Малороссийские приказки» Є.Гребінки (Санкт-Петербург, 1834 р.). Окрім того, вказується на граматику О.Павловського 1818 р. (помилково зазначено місцем її виходу не Петербург, а Москву), видані в Австрії мовознавчі розвідки М.Лучкая, Й.Левицького, фольклорно-етнографічні праці Вацлава з Олеська та Й.Лозинського¹².

Збірка ввела народну мову галицьких русинів у літературу. І.Франко писав, що «Русалка Дністровая» характеризувалася «незначним змістом» та «неясними думками», водночас «була свого часу явищем наскрізь революційним». Книжка виразно засвідчила, що між мовою галицьких русинів і наддніпрянських «малоросів» у складі Російської імперії немає суттєвих відмінностей, продемонструвала «цілковиту солідарність» із національним рухом на Наддніпрянщині, який «розпочався враз із видавництвом збірників народних пісень та з виступленням літературним Квітки, Максимовича і Метлинського», висловила «протест проти розполовинення одного народу між дві держави»¹³. «Русалка Дністровая» започаткувала процес становлення нової української літератури в Галичині і вперше висунула ідею соборності, єдності етнічних українських («руських», «малоруських») земель, що перебували під владою Австрійської та Російської імперій. Лідер «Трійці» М.Шашкевич, за влучним висловом визначного українського громадсько-політичного діяча, історика Костя Левицького,

«кинув між нас світло національної свідомості і пробудив почуття одноцілості всього українського народу, ... підніс українську національну ідею»¹⁴.

М.Шашкевич та його однодумці чимало зробили для утвердження духу соборництва, уведення народної мови до культурного вжитку. Так, виступ М.Шашкевича на захист кирилиці відіграв чи не вирішальну роль в «азбучній війні» середини 1830-х рр. У брошурі «Азбука і abecadło» 1836 р. він переконливо спростував аргументи Й.Лозинського, викладені у статті «O wprowadzeniu abecadła polskiego do piśmiennictwa ruskiego» («Про запровадження у руському письменництві польської абетки»). Відкинувши несправедливі нападки з приводу відсутності в Галичині руських граматик, М.Шашкевич відзначив у примітках праці О.Павловського, Й.Левицького, М.Лучкая, М.Максимовича, І.Могильницького (в рукописі). Однак уважав за потрібне зазначити: «...Хіба обов'язково вона (граматика – *I.P.*) мусить бути першоосновою письменства? Вона повинна бути не законодавцем мови, а її найвірнішим відображенням, тому треба учитися своєї мови не з граматики, а з живої мови і її літератури»¹⁵. «Ми ємо южнорусини, – писав І.Вагилевич у листі до М.Максимовича 7 (20) березня 1837 р. – ... Оце ж ми всі – із-за Бескиду, від Тиси, з-поза Сяну і по Серету – з братією нашою задніпровною складаємо одне существо... А який-то ми народ, южнорусини? Народ непобідимий і повен слави!»¹⁶. Водночас, не можна ігнорувати емоційне забарвлення написаного, в орієнтації на Наддніпрянщину вбачалася ідеальна модель національного розвитку, елемент пізнання галичанами самих себе. Ідею наддніпрянсько-галицької єдності І.Вагилевич відобразив у літературній творчості. У думі «Dniestr» («Дністер») він в алегоричній формі обстоював соборницькі настрої. На питання галицької річки-дочки Липи Дністер-батько прорік: «Човни-носади з лісом залізних списів берегом Чорного моря привів я до брата Дніпра. Зворушливе було наше вітання: довго не бачились, ледь пам'ятали один одного. Сказали ми собі: «Згода!»¹⁷.

Суворі розправа цензури над «Руською трійцею» й заборона «Русалки Дністрової» сповільнили процес національного відродження. І.Франко писав, що «проблиск» молодій галицькій літературі, яка тільки-но почала розвиватися, «переполошив усі власті церковні й світські і викликав довгу, майже десятилітню реакцію в літературі»¹⁸. Однак цензурні переслідування і державний кордон, що віддаляв Австрійську імперію від Російської, не змогли перешкодити встановленню зв'язків між галицькими і наддніпрянськими діячами. Характер взаємодії між Галичиною і Великою Україною визначали «не інтелектуальні впливи чи політичні ідеї, маємо справу з чимось ірраціональним, певного роду міфом як передумовою і найміцнішою ланкою української соборності»¹⁹.

Інтерес невеликого кола галицько-руської інтелігенції до національно-культурних процесів на Наддніпрянщині пояснювався пошуками власної національної ідентичності, прагненням протистояти полякам у Галичині і поступово сприяти активізації національного розвитку. Серед чинників, що зумовили погляди галичан у бік Наддніпрянщини, можна виділити бажання поглибити історичну свідомість, прагнення ідентифікувати галицький варіант народно-розмовної мови. Ідея етнічної єдності, що простежувалася в контактах галичан із наддніпрянцями в 1830–1840-х рр., була своєрідним національним міфом із метою впорядкування «загрозливого хаосу реальності», ідентифікації «себе з чимось ідеальним, що свідомо наділялося позитивними якостями»²⁰.

Поштовх до зацікавлення в Галичині українофільством, народознавчою діяльністю дало знайомство з творами наддніпрянських учених і літераторів, що містилися в бібліотеці Оссолінських у Львові. Крім «Енеїди» І.Котляревського у фондах книгозбірні були народознавчі видання з Росії, які потрапили до рук діячів «Трійці»²¹. Загалом, наддніпрянсько-українська книжка в Галичині у першій половині XIX ст. була неабиякою рідкістю. Польські книготорговці не

хотіли перевозити видані в Росії українські книжки, однак навіть якщо вони погоджувалися, то були ще й цензурні перешкоди. Так, Я.Головацький вмовив одного з них придбати «Енеїду» І.Котляревського та «Историю Малой России» Д.Бантша-Каменського, заплатив немало суму (29 гульденів), десь через десять місяців (!) видання з'явилися у Львові, але Я.Головацькому довелося ще майже півтора роки (!) чекати повернення замовленої літератури від цензора. Іншим разом той же польський купець відмовився прийняти замовлення на фольклорні збірки М.Максимовича та І.Срезневського, «Историю русского народа» російського історика й письменника М.Полевого²². Як наслідок, галицька інтелігенція була змушена вдатися до копіювання, що не оминуло і «Руської трійці»²³. Ураховуючи досить високі ціни на книжки з Росії, галичани отримували їх в обмін на слов'янські першодруки і нові галицькі видання або в подарунок від тамтешніх учених – М.Погодіна, О.Бодяньського, І.Срезневського, М.Максимовича. Самі ж купували обмаль літератури²⁴.

Я.Головацький зробив рукописну копію першого повного видання «Енеїди» 1842 р. аж на 90 сторінок²⁵. Ще до «Енеїди» він переписав у саморобні зошити літературні твори з Наддніпрянщини – уривок з «Наталки Полтавки» І.Котляревського²⁶, поезії Л.Боровиковського²⁷, О.Бодяньського²⁸, Єремії Галки – М.Костомарова²⁹, П.Куліша, Є.Гребінки, П.Гулака-Артемівського³⁰, В.Забіли³¹, М.Петренка³², повість Г.Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма»³³, а разом і деякі вірші М.Шашкевича³⁴. Я.Головацький скопіював також збірку народних пісень, виданих М.Максимовичем 1827 р. у Москві («Малороссийские песни»)³⁵.

Від когось із приятелів М.Шашкевичу в 1842 р. потрапив до рук упорядкований Є.Гребінкою і виданий роком раніше у Санкт-Петербурзі альманах «Ластівка»³⁶. На його сторінках публікувалися твори з виразними ознаками романтизму, зокрема, самого Є.Гребінки, а також Л.Боровиковського, Г.Квітки-Основ'яненка, Т.Шевченка та ін. У післямові Є.Гребінка образно звернувся до земляків із проханням читати книжку швидше, бо невдовзі прилетять солов'ї, тоді «хто стане слухать» «Ластівку»³⁷. Ознайомлюючи з цим виданням свого одноподумця, далекого родича М.Козловського та його сім'ю, М.Шашкевич писав: «Несе ся воздухами до вас, мої миленькії, шпарка Ластівка; ой, ластівка ж то, ластівка! Такої ще ніхто зроду не бачив...»³⁸. Лідер «Трійці» захоплювався творчістю Г.Квітки-Основ'яненка, хвалив «Марусю», «Мертвецький великдень» і «Салдацький патрет» («прехороша там Маруся, окаянный п'янюга Нечипір і таки живісінський на патреті солдат...»)³⁹, що були вміщені у першій книжці Основ'яненкових «Малороссийских повестей» (Москва, 1834). Із позичених книг він виписував те, що найбільше припало йому до душі. З альманаху «Ластівка» виписав баладу Т.Шевченка «Причинна», закінчуючи нею саморобний зшиток, де міститься також частина збірки (12 віршів) відомого наддніпрянського поета й етнографа А.Метлинського «Думки і пісні та ще дещо», яка побачила світ під псевдонімом А.Могила 1839 р. у Харкові⁴⁰.

Поезія А.Метлинського справила відчутний вплив на творчість М.Шашкевича як романтика, що видно з вірша «Побратимові, посилаючи йому пісні українські»⁴¹. Апелюючи до свого близького приятеля і відомого письменника М.Устияновича, лідер «Трійці» на початку «думи» писав: «Отак, Николаю, вкраїнські вірлята / І веселять душу, й серце зігривають / Отак, Николаю, руські соколята / То вголос, то стиха матері співають»⁴².

Із рядків поезії («Гостинець вже інший – от вже думку несе...») і з тогочасних листів М.Шашкевича не важко здогадатися, що він посилав М.Устияновичу поетичну збірку А.Могили «Думки і пісні та ще дещо». «А кінець цієї «думи», – стверджував М.Возняк, – про те, як українська пісня завітчає себе при Чорному морі, заграє весело на просторах степах, як умиється в Дніпрі й на легеньких крилах занесеться на Дністер, як вона скрізь літатиме та співатиме про

українську славу – це поетичний відповідник прозових слів Михайла Максимовича». Малася на увазі стаття «О стихотвореніяхъ червонорускихъ», опублікована у другій книзі «Кіевлянина» 1842 р., де йшлося про близькість Галичини для Києва⁴³.

Каталізатором утвердження соборницьких настроїв у Галичині стало ближче знайомство з наддніпрянськими діячами через листування, особисті зустрічі, що відіграли особливу роль в утвердженні модерної національної свідомості⁴⁴. Першим російським ученим, який здійснив наукову подорож у Галичину в 1822 р., був уродженець Харкова П.Кеппен – відомий статистик, географ і етнограф. Метою його поїздки було збирання матеріалів про «руську» мову («о нарѣчіяхъ руснянскихъ») і встановлення меж її поширення та вживання в Галичині. Прибувши в кінці січня 1822 р. до Львова, він кілька днів працював у місцевих архівах і бібліотеках за сприяння ректора університету М.Гриневицького. Останній підтримував контакти з відомими російськими вченими, педагогами, вихідцями із Закарпаття П.Лодієм, І.Орлаєм та В.Жукольніком. Пізніше П.Кеппен поїхав до Перемишля, де познайомився зі священником, громадським діячем І.Лаврівським⁴⁵. Наукові статті П.Кеппена давали уявлення про мовно-культурну єдність галичан із підросійськими «малоросами». «Въ Бродахъ я забывалъ, что нахожусь за границей, – писав харківський учений. – На улицахъ всѣ крестьяне говорили по малороссійски. ... Есть нѣкоторая разница между малороссійскимъ языкомъ и такъ называемымъ руснянскимъ, однако небольшая...»⁴⁶.

У 1830–1840-х рр. були встановлені контакти з відомими наддніпрянськими письменниками і вченими Платоном Лукашевичем, Михайлом Максимовичем, Осипом Бодянським, Ізмаїлом Срезневським. «Спасибіг вам, українцям, – писав Я.Головацький П.Лукашевичу 1(13) липня 1840 р., – що ви не цураєтеся тим паростком, відділеним від рідного кореня, приглушеного чужими бур'янами, але ще живим... Поможіте, братія, продратися до сонця, щоби цвіт у пупляшках не загиб»⁴⁷. Я.Головацький познайомився з П.Лукашевичем, збирачем українського фольклору, автором видання «Малороссійскія и червонорусскія народныя думы и пѣсни» (Санкт-Петербург, 1836 р.), у 1839 р. у Львові. Однак стосунки між ними, за висловом К.Студинського, «не були дуже близькими, а песимістичний настрій у листах мав навіть негативний вплив»⁴⁸. У листі до Я.Головацького у вересні 1839 р. П.Лукашевич прямо писав: «Гей, гей, голубе мій сивий, соколе ясний, кривний русину! Не питай мене, брате, чого мовчу? Мовчу, тугу маю – вже послѣднюю: заходить наше сонце..., на мене, козака сиромаху, свій лучъ пускаючи: Прощай, каже, сыну, прощай, небораче, вже я тя покину». Із вдячністю відзначав, що «вы, галичане, нашу Малу Русь и насъ козакѣвъ споминаете»⁴⁹. Очевидно, наддніпрянська інтелігенція, що була представлена в перші десятиліття ХІХ ст. козацькою старшиною, відчувала патріотичні почуття, але не бачила майбутнього України («Малоросії»).

Більш тісними були зв'язки «Руської трійці» з видатним наддніпрянським ученим і письменником, першим ректором Київського університету М.Максимовичем. У своїх творах він виявляв інтерес до історії «Галицкой, или Червонной, Руси, так давно ими (поляками – *І.Р.*) завладенной и донныне оторванной от русского мира»⁵⁰. Лідер «Трійці» М.Шашкевич, познайомившись зі збіркою «Малороссійские песни» М.Максимовича, побачив у ній зразок для наслідування. Прочитавши «Русалку Дністровую», київський професор прихильно відгукнувся про І.Вагилевича як ученого і здібного поета⁵¹. Він вислав молодому досліднику І.Вагилевичу свою статтю «Пісня о полку Ігоревім» – із циклу лекцій про руське письменство, виголошених у Київському університеті 1835 р. Зокрема, на титульній сторінці першої статті він власноруч написав: «І.Вагилевичу, перекладчику пѣсни Игорю отъ Максимовича»⁵². Між ними почалося листування, у березні 1837 р. у першому листі до М.Максимовича І.Вагилевич писав про роз-

виток руської літератури у краї, зокрема, про публікацію граматик М.Лучкая і Й.Левицького, фольклорно-літературного альманаху «Руської трійці», із бодем зауважив, що до галицької інтелігенції належать суто священики. Усвідомлюючи етнічну єдність галичан із Наддніпрянщиною («братією нашою задніпровною»), І.Вагилевич просив надіслати інформацію про діалекти «на цѣлѣй Украйні» і вихід у світ нових книжок «про Южно-русь и в южно-руским языку»⁵³. «Ваша приязнь ко мені, – писав він М.Максимовичу в серпні 1838 р., – душу мою наповняє саме іскренними чувствами благодаренія»⁵⁴.

У 1838 р. почалося листування М.Максимовича з Я.Головацьким, а через два роки – з Д.Зубрицьким⁵⁵. Дружня кореспонденція з М.Максимовичем була, за словами Я.Головацького, першим спілкуванням галицьких літераторів з Україною, першим почуттям родинності й одноплемінного взаєморозуміння в той час, коли ближчі стосунки між галичанами і наддніпрянцями були надзвичайно утруднені: «Мы, молодыи труженники на поприщѣ родной словесности, повинувалися зрѣлымъ наставленіямъ опытного и доброжелательного мужа...»⁵⁶.

Характерно, що через свій перший лист до Д.Зубрицького у квітні 1840 р. М.Максимович просив галицько-руських письменників надсилати свої матеріали до альманаху «Кіевлянинъ», засновником і видавцем якого він був на початку 1840-х рр.⁵⁷ Наприкінці листа йшлося про намір наступного року побувати у Львові та об'їхати всю Галичину. Три примірники «Кіевлянина» видання 1840 р. було надіслано Д.Зубрицькому, І.Вагилевичу та Я.Головацькому⁵⁸. Як відомо, цей лист до Д.Зубрицького за бажанням автора прочитав Я.Головацький і зробив із нього копію. «Всі ваші уваги і перестороги, – писав він М.Максимовичу 27 серпня (8 вересня) 1840 р., – для виключаючої нашої словесності зовсім правдиві, і я з моєї сторони майже ціло согласен. Издавання вашого «Кіевлянина» буде для всієї Южноі Русі средоточіем умственного сообщения і розширення світла, котрого промені, дасть Біг, і на галицьких сусідів падатимуть»⁵⁹.

Щоправда, погляди М.Максимовича були суперечливими і непереконливими щодо впровадження живої народної мови в літературу. У першому листі до Д.Зубрицького 22 квітня 1840 р. він закликав молоде покоління «писати на своємъ родномъ языкѣ, подобно нѣмцамъ, французамъ, чехамъ и всѣмъ почти другимъ націямъ». Однак на Наддніпрянщині загальноживим серед освіченої верстви населення став «великорусскій языкъ», услід за І.Котляревським «могутъ быть и есть» поодинокі твори нової української літератури⁶⁰. Простонародна мова як літературна можлива тільки в Галичині, бо «для русинів Австрійской імперіи живої языкъ южнорусскій; пора языка польскаго для нихъ давно прошла, пора великорусскаго ... еще не наступала»⁶¹. На сторінках «Кіевлянина» в 1841 р. М.Максимович опублікував статтю «О стихотвореніяхъ червонорусскихъ», в якій щиро привітав відроджувальну справу галицьких літераторів. Червону, або Галицьку Русь, незважаючи на її п'ятивікову відірваність від «великого руського світу», він вважав близькою для Києва: «Та же руская рѣчь звучить за Днѣстромъ, что и на Днѣпрѣ; на томъ же языкѣ народная пѣснь оглашаетъ Карпатскія горы и раздается по украинскимъ степямъ и берегамъ черноморскимъ»⁶². Учений назвав «мертвеччиною», «безвременнымъ цвѣтомъ» твори церковнослов'янською мовою, серед галицьких видань виділив альманах «Руської трійці» – «цѣлую книжку стиховъ и прозы на языкѣ южнорускомъ»⁶³.

М.Максимович закликав до формування єдиного українського правопису, що мав охоплювати різні діалекти «въ устахъ говорящаго имъ народа – отъ Карпатскихъ горъ до степей задонскихъ и береговъ Кубани»⁶⁴. «Максимовичівка», що призначалася для всеросійського читача, не прижилася на Наддніпрянщині, зате знайшла поширення в Галичині другої половини ХІХ ст. Заслуга М.Мак-

симовича в українському самоусвідомленні галичан полягала не лише в народознавчій діяльності, що з різних джерел ставала відомою у краї, утверджувала соборницькі настрої, але й у закликах до місцевої інтелігенції «писати живою, народною мовою та у заохочуванню до наукової праці»⁶⁵. Однак, за словами К.Студинського, «в будучність українського письменства на Україні Максимович не вірить»⁶⁶. М.Максимович став, по суті, першим популяризатором галицької літературної продукції на українських землях під Росією, створював «духову звязь між Галичиною і Україною»⁶⁷.

Чимало прислужився активізації народознавчої діяльності Я.Головацького в Галичині О.Бодяньський – відомий учений, поет-романтик, професор Московського університету. Як відомо, Я.Головацький зробив рукописну копію однієї з «казок», опублікованої у книзі О.Бодяньського – «Наські українські казки запорожця Іська Материнки», що вийшла в Москві 1835 р. Згодом він отримав книгу з дарчим написом автора на звороті титульної сторінки: «Пану Головацькому у Львови. І.Б.(одяньський). Хвеврала 16, 1843 р. Москва»⁶⁸. Обидва діячі особисто зустрілися лише в 1867 р. у Москві під час етнографічної виставки, однак листування між ними почалося на 24 роки раніше і тривало до самої смерті О.Бодяньського в 1876 р.⁶⁹ (із восьмилітньою перервою в 1849–1857 рр.)⁷⁰. «Усе то більше розпространяється дух руський», – писав Я.Головацький восени 1843 р., закликаючи надсилати літературу з Наддніпрянщини в Галичину «для голодних бідняків, що для них всяка руська книжка – невидальщина»⁷¹. Декілька разів О.Бодяньський передбачав заїхати до Львова. Поштовх до листування дало намагання Я.Головацького передати О.Бодяньському як секретареві московського Товариства історії і старожитностей записи народних пісень, які було неможливо опублікувати в Галичині з огляду на цензурні перепони. О.Бодяньський допоміг із публікацією через товариство при Московському університеті, що видало в кінці 1878 р. значно доповнену з часом велику фольклорну збірку у чотирьох томах. Водночас він передавав у Галичину видання наддніпрянських письменників і вчених⁷².

«Нема сумніву, – писав К.Студинський, – що прислані Бодяньським книжки розширювали овид (світогляд – *І.Р.*) Головацького та заохочували його до наукової та літературної праці. В заміну інформував Головацький Бодяньського про успіхи народного життя і літературного розвою галицької Русі»⁷³. О.Бодяньський надсилав Я.Головацькому, за словами М.Возняка, «поруч великоруських наукових праць майже всі визначніші українські видання, а Головацький віддячував ся висиланем Бодяньському пісень, казок і т.п.»⁷⁴. Крім того, у 1845 р. почалося листування О.Бодяньського з Д.Зубрицьким, що було пов'язане з підготовкою до друку в Росії праці відомого галицького історика. У російському перекладі, здійсненому О.Бодяньським із польської мови, публікація мала назву «Критико-историческая повесть временных лет Червоной или Галицкой Руси». В обох випадках – з Я.Головацьким і Д.Зубрицьким – взаємини О.Бодяньського мали інформаційно-науковий характер⁷⁵.

З особливою силою на діяльність «Руської трійці» та її сподвижників у Галичині вплинув визначний учений, професор-славист із Харківського університету І.Срезневський. У 1839–1842 рр. він здійснював наукову подорож по слов'янських землях і після Чехії в липні 1842 р. прибув до Ужгорода, де зустрівся з відомими русинами, зокрема з видавцем граматики М.Лучкаєм. «Настоящий хохоль», – так писав про нього І.Срезневський у листі своїй матері. Під час обіду з місцевим єпископом усі розмовляли «по-малоруски»⁷⁶. Пізніше через Мукачеве, Сколе і Стрий він приїхав 19 липня до Львова, де пробув десять днів. «Городъ Лембергъ (офіційна назва міста – *І.Р.*) не можетъ не понравиться», – ділився враженнями науковець, усупереч домінуванню польської мови в місті, простолюд із навколишніх сіл розмовляє «по-южнорусски»⁷⁷. Тут він

ближче познайомився з І.Вагилевичем, Я.Головацьким, Д.Зубрицьким та Й.Левицьким. Із радістю констатував, що галичани із захопленням читають твори Г.Квітки-Основ'яненка, однак мав застереження щодо правопису галицьких книг («ну ужъ правописаніе») ⁷⁸. Із нагоди приємної зустрічі Я.Головацький присвятив І.Срезневському в липні 1842 р. щирі слова: «Руський з руським повстрічався, / Руський з руським повітався... / Хоч з далекої України, / Хоч з далекої родини – / Вже один другому брат! / Изв'яжімся рідні діти, – / Час вже нам відмолодіти! / Свою пісню заспіваймо, / Своєю сили добуваймо – / Та все піде влад!» ⁷⁹.

У поезії домінує мотив єдності великого українського народу, соборницькі настрої, що з таким оптимізмом і ясністю, хай навіть і суто декларативною, уперше прозвучали у творчості галицьких письменників ⁸⁰. Інформацію про наукове і літературно-видавниче життя в Галичині І.Срезневський у 1842 р. подав міністру народної освіти Росії. Щодо літературної діяльності «южных руссов» учений зробив висновок – «состояние её жалко», насамперед через відсутність засобів для реалізації письменниками своїх ідей ⁸¹.

Листування І.Срезневського з Я.Головацьким та І.Вагилевичем тривало декілька років (до 1844 р.) ⁸². Галицькі діячі одержували, крім його власних видань, літературні і наукові твори з Наддніпрянщини, водночас інформували про свої творчі здобутки. І.Вагилевич передав І.Срезневському етнографічні замітки, свою граматику «русської» мови, ділився враженнями про літературну працю ⁸³. У листі до Я.Головацького колишній діяч «Трійці» писав, що І.Срезневський звернувся з проханням надіслати «де які лише маеш записки кстаті жизні народу южноруського» ⁸⁴. Я.Головацький висловлював вдячність І.Срезневському влітку 1844 р. «за ласкаво прислані книжки» М.Костомарова, А.Метлинського, І.Срезневського, І.Котляревського. Своєю чергою, Я.Головацький вислав упорядковану Г.Ількевичем збірку «Галицькі приповідки и загадки», що була видана «максимовичівкою» у Відні 1841 р. і стала другою, після «Русалки Дністрової», книжкою в Галичині народно-розмовною мовою. Із болем говорилося в листі, що «із новин літературних від нас небагато сподівайтесь. ... Нові книжки ... і на пальцях нема що лічити» ⁸⁵.

На початку 1842 р. І.Срезневський мав зустріч у Відні з братом Якова Головацького – Іваном, який цікавився народознавчою діяльністю. Невдовзі між ними почався обмін інформацією з народознавства, книжковими виданнями. І.Головацький надіслав І.Срезневському в 1846 р. альманах «Вінок русинам на обжинки» (ч.І), який видав разом із братом Ярославом. Він висловив щирі вдячності за поради, що «глубоко вкопались въ душу и неодступными, незабутными товарищами и руководителями остануть въ моёмъ стремленію; они бо возбудили мою діяльність, они одушевили идею словянства» ⁸⁶. Завдяки І.Срезневському, який надіслав «Марусю» Г.Квітки-Основ'яненка, та, мабуть, під його впливом Я.Головацький наважився опублікувати в Галичині повість наддніпрянського письменника. Однак переписаний ним і поданий до львівської цензури текст повісті довго був на розгляді у В.Левицького, що заборонив публікацію в 1844 р. ⁸⁷

Діячі «Руської трійці» та їх сподвижники на початку 1840-х рр. цікавилися творчістю майбутніх учасників Кирило-Мефодіївського товариства у Києві. Так, Я.Головацький уже у 1843 р. мав у своєму розпорядженні отримані від І.Срезневського збірки «Вітка» та «Українські балади» М.Костомарова, про що довідуємося з листування з галицьким діячем чеха К.Запа ⁸⁸. Своєю чергою, М.Костомаров того ж року ознайомився з «Русалкою Дністровою» і дав їй схвальну оцінку, а серед його паперів десь у 1845 р. з'явився вірш однодумця «Руської трійці» М.Устияновича «Наддністрянка» ⁸⁹. Наддністрянка – опоетизований образ Галичини. Показово, що у вірші говорилося про те, як «Шумів ко-

лись-то Дністер-Славотиця, Славою наші гриміли гори...», причому Славотиця, Славута – давня назва ріки Дніпро, засвідчена у «Слові о полку Ігоревім», народних піснях. Після згадки про славне історичне минуле рідного народу в першодруку було вміщено примітку: «Славотиця, Словутиця – є назвище друге ріки «Дніпра», взяте із «Слова о полку Ігоря» (зрівн. польське *ślawetny*). Півець тут бере єго в значеню «со славою текущий» і придає го Дністрові»⁹⁰. Поезія в алегоричній формі висловлювала прагнення побачити Україну в колі вільних слов'янських народів⁹¹.

Цілком імовірно, що вже 1840 р. діячі «Руської трійці», принаймні І.Вагилевич і Я.Головацький, ознайомилися з ранніми оповіданнями П.Куліша, опублікованими в альманасі «Кіевлянинъ» 1840 р., бо, як відомо, три примірники цього альманаху його видавець М.Максимович надіслав Д.Зубрицькому, зазначивши в листі до нього у квітні 1840 р., що два з них призначалися І.Вагилевичу та Я.Головацькому. Можна також сміливо говорити, що «уривок із казки» «Циган» читав М.Шашкевич у Гребінчиному альманасі «Ластівка», який мав у своєму користуванні, захоплювався ним і надіслав далекому родичеві й приятелю М.Козловському в 1842 р.⁹² На початку 1840-х рр. той-таки уривок привернув увагу і Я.Головацького, котрий навіть переписав собі його текст⁹³.

Про творчість П.Куліша згадав у своєму історико-літературному нарисі «Замітки о руській літературі», опублікованому у часопису «Дневник руський» 1848 р., І.Вагилевич, який, однак, не мав докладних відомостей про наддніпрянського письменника. П.Куліша згадано в кінці статті серед тих маловідомих на сьогодні літераторів (О.Шпигоцький, В.Забіла та ін.), про яких «зовсім нічого не вмію повісти»⁹⁴. Імовірно, автор нарису забув про Кулішеві російськомовні оповідання, уміщені у першій книжці «Кіевлянина», яку Д.Зубрицький мав передати І.Вагилевичу ще 1840 р. Ім'я П.Куліша в літературному світі до середини 1850-х рр. – виходу у світ «Записок о Южной Руси» і роману «Чорна рада» – не було широковідомим⁹⁵. Поему П.Куліша «Україна», видану в Києві 1843 р., надіслав Іван Головацький своєму братові Якову, про що інформував у листі 26 березня 1856 р.⁹⁶ З іншого боку, не пізніше 1841 р. П.Куліш якоюсь мірою мав уявлення про творчість «Трійці», ознайомився з «Русалкою Дністровою». «Русалка» прямо або принаймні опосередковано (через детальний розгляд її у статті М.Максимовича на сторінках «Кіевлянина» 1841 р.) сприяла формуванню у молодого Куліша патріотичних переконань, романтичних поглядів⁹⁷.

Водночас у Галичині поширювалися твори російських письменників і вчених. Особливий вплив на інтелектуальне життя краю мало знайомство з відомим російським істориком, публіцистом, професором Московського університету М.Погодіним. Він був прихильником слов'янофільської концепції, виступав за активну участь Росії у житті слов'янських народів із метою їх звільнення з-під західних впливів. Уперше М.Погодін побував у Галичині в 1835 р., повертаючись із Праги до Москви⁹⁸. Деякий час він листувався з І.Вагилевичем і Я.Головацьким⁹⁹. Російський учений прихильно зустрів звістку про роботу І.Вагилевича над словником «руської» мови і граматику, збіркою народних пісень, від імені Російської академії наук обіцяв надати фінансову допомогу¹⁰⁰. У своєму листуванні М.Погодін не конкретизував ідейних переконань, виявляв інтерес насамперед до наукової співпраці. Історик не тільки не заперечував, а навіть всіляко заохочував розвиток на місцевому рівні мовно-культурної багатоманітності, розгортання народознавчих досліджень через надання матеріальної допомоги галицьким літераторам і вченим, надсилання літератури з Росії. Інтерес до Галичини пояснювався з точки зору включення місцевих джерел у загальнооруську історію. Про це, зокрема, говорилося у доповідних записках, підготовлених для міністра народної освіти Росії С.Уварова 1839 і 1842 рр., в

основу яких було покладено результати власних спостережень, а також матеріали листування з галицькими діячами¹⁰¹.

Починаючи з 1841 р., М.Погодін видавав науково-літературний журнал «Москвитянинъ» (виходив до 1854 р.), в якому слов'янська тематика зайняла чільне місце. Російський читач мав змогу отримувати інформацію про «національне відродження» в Галичині. М.Погодін намагався залучити до співпраці у журналі місцевих діячів. На його запрошення Я.Головацький надіслав до часопису статтю «Великая Хорватія, или Галицко-Карпатская Русь», що була надрукована в 1841 р. (№11, 12)¹⁰². На початку статті автор пояснив, як необхідно читати: «по южно-русскому выговору», за правописом М.Максимовича¹⁰³. На завершення була вміщена примітка редакції з подякою автору за відомості «о нашихъ соотечественникахъ, родныхъ братьяхъ, которые называютъ себя русскими, исповѣдуютъ русскую вѣру и говорятъ русскимъ языкомъ – подъ державою Австріи»¹⁰⁴. Для друку в «Москвитянині» передав також ряд своїх праць І.Вагилевич. Найбільш тісні стосунки М.Погодін налагодив із відомим галицьким істориком Д.Зубрицьким. Між ними почалося листування, що тривало понад 20 років (з 1839 до 1861 рр.)¹⁰⁵. Спілкування з М.Погодіним сприяло більш глибокому ознайомленню Д.Зубрицького з науковим і літературним світом Росії, що викликав у нього великі симпатії. Питання про вплив М.Погодіна на формування русофільської течії в Галичині до цього часу є одним із дискусійних.

Діячі «Руської трійці» навряд чи були знайомі з Шевченковим «Кобзарем» видання 1840 р.¹⁰⁶ Безперечно, інформація про перше видання «Кобзаря» дійшла до М.Шашкевича, однак швидше всього із чужих уст. Він міг дізнатися про це з напутнього слова Є.Гребінки до уривка «Гайдамаків», опублікованого в «Ластівці»¹⁰⁷. Є.Гребінка, зокрема, порівнював поему «Гайдамаки» за поетичною досконалістю зі смачним кавуном у Спасівку та жаркий день після обіду: «Порадував насъ торикъ Шевченко кобзаремъ, а теперъ зновъ напысавъ поему Гайдамакы. ... Гарна штука, дуже гарна... И иссы и ще хочетця – и чытаешъ и не одырвешся»¹⁰⁸. У «Ластівці» були надруковані поезії Т.Шевченка, перша глава з поеми «Гайдамаки». Я.Головацький та І.Вагилевич, імовірно, теж не бачили тоді першого «Кобзаря». Так, у «Замітках о руській літературі» І.Вагилевича 1848 р. Т.Шевченкові присвячено окремий абзац у самому кінці статті. «Т.Шевченко, знакомитий поет, – писав він, – іздав свої вірші під надписом: «Чигринський Кобзар» (Петерб[ург], 1840; втор[ое] изд[ание] 1844), в котрих повно ревного чутя», «великий талант драматический»¹⁰⁹. Отже, І.Вагилевичу не потрапив на очі перший «Кобзар» Т.Шевченка, інакше б не називав обидва випуски «Чигринськими» (назву «Чигиринський Кобзар» дав видавець у 1844 р.).

Я.Головацький у рецензії на «Ластівку», що мала бути надрукована в альманасі «Галичанка» 1843 р. (який так і не вийшов), проаналізував короткий шлях нового українського письменства, «молодої словесності сусідньої і сородної України». Серед найталановитіших, на його думку, послідовників зачинателя нової літератури «несмертельного Котляревського» він назвав Основ'яненка, Карпенка, Купрієнка, Бодяньського, Гребінку, Шевченка, Галку, Могилу, Тополу. Щодо Т.Шевченка, то було дано високу оцінку творчості автора «Кобзаря»: «В його творах «Вітре буйний», «Причинна», а особливо «На вічну пам'ять Котляревському» показуються особливо глибоке чувство і дар прекрасного народного вислову і буйного зображення»¹¹⁰. Однак прізвище національного генія Т.Шевченка опинилося у середині названого списку поряд із маловідомими літераторами¹¹¹. Безперечно, тут позначився вплив непоінформованості про літературне життя на Наддніпрянщині через цензурні перешкоди. Від імені тогочасної наддніпрянської інтелігенції П.Лукашевич із жалем писав І.Вагилевичу 6 липня 1844 р.: «Наша корреспонденція съ Галиціею такъ затруждена, нибы

сь Китаємъ». Водночас він висловлював підтримку галичанам, що «свой родный языкъ не забуваете и у лєсть латынську не лѣзете»¹¹².

Відомості про найбільш видатних наддніпрянських діячів середини ХІХ ст. (Т.Шевченка, П.Куліша, М.Костомарова та ін.) лише зрідка появлялися в галицькій пресі, частіше у польськомовній, а їхні твори були маловідомими в Галичині до початку 1860-х рр.¹¹³ Говорячи про знайомство «Руської трійці» з творчістю Т.Шевченка, не можна оминати зворотного боку зв'язків автора «Кобзаря» з літературним рухом галичан. Є підстави вважати, що Т.Шевченко якимось чином знав про «Русалку Дністровую» і дав альманаху високу оцінку. Із листа П.Лукашевича І.Вагилевичу від 21 вересня 1843 р. довідуємося, що Т.Шевченко наприкінці серпня гостював у маєтку поміщика-фольклориста у селі Березань. «Коли Вашу листину получиль, – писав П.Лукашевич, – той часъ съ паном Шевченкомъ читовали Вашего Мадея, що есте напечатали в Будини (очевидно, натяк на «Русалку – І.Р.»). І далі було сказано про чистоту мови галичан, яка є «наша прадѣдовська»¹¹⁴. Правдоподібно, Т.Шевченко як близький друг М.Максимовича, не міг не читати його статті на сторінках «Кієвлянина», що давала уявлення про галицько-руське письменство»¹¹⁵.

На початку 1840-х рр. І.Головацький задумав із допомогою брата Якова видати антологію творів галицьких та українських письменників. Крім народнопісенної творчості, сюди планувалося включити твори нової української літератури з Наддніпрянщини – І.Котляревського, П.Гулака-Артемівського, Л.Боровиковського, А.Метлинського, С.Писаревського, О.Шпигоцького і, можливо, Єремії Галки (М.Костомарова). Наскільки відомо, сподівався упорядник І.Головацький отримати для друку через І.Срезневського поезії Т.Шевченка, а також готував для збірки короткі життєписи українських авторів. Однак книжка не вийшла в задуманому обсязі, що вимагало значних витрат, на які видавці так і не наважилися¹¹⁶.

Альманах «Вінок русинам на обжинки» у двох частинах вийшов друком у Відні в 1846–1847 рр.¹¹⁷ До нього ввійшли оригінальні художні твори, фольклорні записи, тексти історичних пам'яток, статті, а також деякі матеріали із забороненої «Русалки Дністрової». «Вінок» утверджував у свідомості читачів соборницькі настрої. У передмові до альманаху говорилося про духовну єдність Галичини з Україною, один народ проживав на території «вѣд Сяна, Вислы й Буга аж' по Дѣн и Донець, а з поза Бєскида, Днѣстра й Чорноморя ... по Припєць и Дєснѣ... Сей нарѣд живе в цѣлости народнѣй и николи не зауьре...»¹¹⁸.

У другій частині «Вінка», правопис якої був більше наближений до церковнослов'янського, поряд із творами галицьких письменників (І.Вагилевича, А.Могильницького, М.Устияновича та ін.) містилася стаття відомого наддніпрянського історика М.Маркевича. У ній відстоювалась єдність етнічних українських земель, починаючи з княжих часів, «Малоросією» було названо територію, де проживали «малоросіяни», за висловом автора, народ, що має «одни обычаи, одни повѣрья, однакову одежу, одинъ и тотъ самый бытъ» і, що найважливіше, «одно и тожь саме нарѣчіє». Мовно-культурну єдність між землями Галичини – колишніх уділів Галицького, Белзького, Терєбовльського, Звенигородського та ін. – і всієї Малоросії М.Маркевич засвідчив особисто («все тоє одинакове, чому я самъ очевидячный свѣдокъ»)¹¹⁹.

Брати Головацькі особисто познайомилися з М.Маркевичем у 1857 р. 8 жовтня він прибув до Львова проїздом в Європу на дві доби, де зустрічався з колишнім діячем «Трійці» Я.Головацьким, а в кінці того ж місяця у Відні – з його братом Іваном¹²⁰. Невдовзі Я.Головацький спілкувався з П.Кулішем, який на початку червня 1858 р. разом із дружиною Ганною Барвінок уперше відвідав столицю Галичини¹²¹. «Се були ластівки тіснійшого зближеня українців з Росією й Галичини»¹²², – писав відомий історик першої третини ХХ ст. Я.Гординський.

Абсолютна більшість жителів Галичини, як і підросійської України, у першій половині XIX ст. була неписьменною. Серед селянства, що становило понад 90% населення, грамотність не перевищувала кількох відсотків. Через збереження станової системи, кріпацтва, слабкий розвиток промисловості й торгівлі населення було маломобільним. Якщо не єдиною, то, принаймні, головною територією Російської імперії, яку час від часу відвідували галицькі селяни, і то більше в пореформений період, була Правобережна Україна¹²³.

«Народ, очевидно нічого не знав, а інтелігенція мала неясне поняття про Галичину, – згадував уродженець Полтавщини, відомий учений і громадсько-політичний діяч В.Дорошенко, – як край, населений словянським племенем «русиновъ», ніби споріднених із «русским» народом великого російського царства, але що це за племя, – 99% «малоросов» знало стільки ж, що й пересічний москаль: от, мовляв, є Русь Велика, Мала, Біла, Чорна (на Литві), Жовта (на Далекому Сході), а це «Червона» – австріяцька чи «венґерська», понімчена, покатоличена»¹²⁴. Очевидно, відомості про Наддніпрянщину були спорадичними, неточними і серед простолюду з Галичини, але їх важко простежити через обмежене коло джерел¹²⁵. Соборницькі гасла в Галичині обстоювала нечисленна група священицької інтелігенції, яка змогла мобілізувати широкі маси населення під час революції 1848 р. в Австрійській імперії, що ввійшла в історію як «Весна народів»¹²⁶.

Отже, у 1830–1840-х рр. галицька інтелігенція зробила поступ у процесі осмислення національної ідентичності. Проникнення наукової і літературної продукції з Наддніпрянщини, хоч і значно обмежене через цензурні перешкоди, будило національні почуття, викликало захоплення багатством фольклорної спадщини, красою народного слова, славним історичним минулим. Найбільш тісні контакти з «Руською трійцею» та її сучасниками підтримували М.Максимович, О.Бодяньський, П.Лукашевич, І.Срезневський (із них тільки два останні побували в Галичині), які в листах заохочували молодь до народознавчої діяльності, написання праць живою народною мовою. Однак упадає в очі, що середовище галицької інтелігенції, яка виявляла посилений інтерес до національно-культурного життя на Великій Україні і шукала зв'язків із наддніпрянськими діячами, було досить невеликим. Так, серед галичан більш-менш регулярно листувалися з вузьким колом учених і літераторів із Наддніпрянщини лише кілька осіб, передусім Я.Головацький, І.Вагилевич, Д.Зубрицький. Листування мало інформаційно-науковий характер, охоплювало питання обміну книжками, відомостями про наукове й літературне життя.

Особисті взаємини галичан і наддніпрянців були стимулюючим чинником у процесі усвідомлення належності до поділеного державними кордонами українського народу, окремого від польського й російського. Галицькі діячі очікували допомоги від української інтелігенції Наддніпрянщини, усвідомлювали серйозне відставання русинів від національних рухів інших слов'янських народів, у тому числі від українського на Наддніпрянщині, що спричинило стереотип меншовартості, створений самими галичанами. Однак наддніпрянська інтелігенція не мала чітких відповідей на питання власної ідентичності, цілеспрямованої програми національного розвитку, була доволі сильно втягнута в загальноросійський політичний простір. М.Максимович, приміром, виступав за російську літературну мову для наддніпрянців і лише для галичан вважав доцільною літературу народною українською мовою. Свідомості наддніпрянських діячів бракувало не тільки розуміння поняття «Малої Русі» та її місця у «всеруському» просторі, але й інтересу до самої Галичини. Галицькі русини через брак інформації й досвіду відповідних контактів із Наддніпрянщиною і Росією (листування здебільшого було спорадичним) не могли чітко зрозуміти та окреслити ані саму «Малу Русь», ані власне місце в

ній і значною мірою були розчаровані у можливостях продуктивної співпраці з наддніпрянцями¹²⁷.

Насамкінець хотілося б зупинитися на дилемі концептуального характеру про вплив на прийняття галицькими русинами української національної ідентичності, з одного боку, об'єктивної, закладеної в минулому історичної необхідності, а, з іншого, – збігу політичних та інших обставин. Нагромадження фактологічного матеріалу для розв'язання цієї дилеми має, на перший погляд, парадоксальний результат, бо так і не вдається знайти переконливу й вичерпну аргументацію на підтвердження кожного з цих підходів¹²⁸. Аналіз наддніпрянсько-галицьких зв'язків у 1830–1840-х рр. підводить до думки, що спрямування національного розвитку галичан у бік Наддніпрянщини спричинили не тільки зовнішні чинники (приклад польського і чеського національних рухів, ігнорування поляками національної самобутності місцевих русинів і прагнення останніх протидіяти цьому, опершись на здобутки «руського світу», розташованого на схід від австрійського кордону тощо), а й ірраціональний фактор, який важко вивести з логічних міркувань. Ідеться про своєрідний національний міф, ідеал. Серед діячів першої хвилі національно-культурного відродження в Галичині набув поширення стереотип національної єдності, усвідомлений як засіб ідентифікації себе з чимось ідеальним, що надіялося позитивними рисами й було підґрунтям для української соборності.

¹ Див.: *Грицак Я.* Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. – К., 2004. – С.53; Нариси з історії українського національного руху / Відп. ред. В.Г.Сарбей. – К., 1994. – С.161, 162; *Решет О.* Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К., 2003. – С.12, 13 та ін.

² *Магочій П.Р.* Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948). – Ужгород, 1994. – С.10.

³ *Касьянов Г.* Теорії нації та націоналізму. – К., 1999. – С.295. Характерно, що існування потенційної небезпеки розколу двох «гілок» українського руху визнавав М.Грушевський у статті «Галичина і Україна», написаній у 1906 р.: «Що Україна російська й Галичина, навіть як не старатися умисне про їх відокремлення й розлуку, а тільки залишити всякі заходи до їх зближення, практиковані дотепер, та пустити їх іти кожною своєю дорогою, – пішли б усе далі й далі від себе, се річ зовсім ясна, – писав він. – І коли б так кожда пішла..., не дбаючи про се зближення, то за яких 20–30 літ ми мали б перед собою дві національності на одній етнографічній основі...». (*Грушевський М.* З біжучою хвилі. Статі й замітки на теми дня 1905–1906 р. – К., 1907. – С.122, 123).

⁴ *Возняк М.* Як пробудилося українське народне життя в Галичині за Австрії. – Л., 1924. – С.5.

⁵ *Турій О.* До питання про провідну роль греко-католицького духовенства в національному русі галицьких українців у XIX ст. // Матеріали засідань історичної та археографічної комісії НТШ в Україні. – Вип. II (1995–1997). – Л., 1999. – С.411, 412.

⁶ *Студинський К.* Причинки до історії культурного життя Галицької Русі в літах 1833–47 / Відбитка з XI і XII т. збірника фільологічної секції НТШ. – Л., 1909. – С.1.

⁷ *Огієнко І.* (митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. – К., 1995. – С.175.

⁸ *Сарбей В.* Національне відродження України // Україна крізь віки. – К., 1999. – Т.9. – С.58.

⁹ Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського. Інститут рукописів. – Ф.Х (М.О.Максимович). – Од. зб.14886. – Арк.4.

¹⁰ *Кирчів Р.Ф.* Етнографічно-фольклористична діяльність «Руської трійці». – К., 1990. – С.89, 337.

¹¹ Русалка Дністровая. – К., 1987. – С.27.

¹² Там само. – С.27, 28, 29.

¹³ *Франко І.* Критичні письма о галицькій інтелігенції // *Франко І.* Збір. творів у 50-ти т. – К., 1980. – Т.26. – С.90, 91.

¹⁴ *Левицький К.* Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914. На підставі споминів. – Л., 1926. – С.7.

- ¹⁵ Азбука і абецадло // *Шашкевич М.* – Твори. – К., 1973. – С.130.
- ¹⁶ *Вагилевич І.* До М.О.Максимовича (1837) // *Шашкевич М., Вагилевич І., Головацький Я.* Твори. – К., 1982. – С.194, 195.
- ¹⁷ *Вагилевич І.* Дністер // Там само. – С.162.
- ¹⁸ *Франко І.* Критичні письма о галицькій інтелігенції. – С.93.
- ¹⁹ *Мудрий М.* Формування новочасної національно-політичної культури українського суспільства Галичини (проблема зовнішніх моделей) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Л., 2003. – Вип.38. – С.136.
- ²⁰ Там само. – С.136, 137.
- ²¹ Див.: «Русалка Дністрова». Документи і матеріали / Відп. ред. Ф.І.Стеблій. – К., 1989. – 544 с.
- ²² *Возняк М.* Погляд на культурно-літературні зносини галицької України та російської в I пол. XIX в. // Неділя. – 1911. – Ч.43–44. – 5 падолиста. – С.4.
- ²³ *Шалата М.Й.* Маркіян Шашкевич. Життя, творчість і громадсько-культурна діяльність. – К., 1969. – С.100.
- ²⁴ *Свѣнцицькій І.С.* Обзоръ сношеній Карпатской Руси съ Россіей въ 1-ую пол. XIX в. – Санкт-Петербург, 1906. – С.100.
- ²⁵ Львівська наукова бібліотека (далі – ЛНБ) ім. В.Стефаника. Відділ рукописів. – Ф.36 (Я.Головацький). – Спр.777. – Арк.1–90. Збереглися дві рукописні копії «Енеїди» Я.Головацького, що в деяких місцях відрізняються між собою – очевидно, були зроблені в різний час. Автор переписував із видання 1842 р., про що свідчить заголовок до однієї з копій (арк.47).
- ²⁶ Під заголовком «Наталка Полтавка. малор. опера И.Котляревского. Харк., 1838. (ЛНБ ім. В.Стефаника. Відділ рукописів. – Ф.36. – Спр.778. – Арк.1).
- ²⁷ ЛНБ ім. В.Стефаника. Відділ рукописів. – Ф.36. – Спр.764. – Арк.1–13.
- ²⁸ Дві копії «Казки про царів сад та живу ю суглѣлочку», під текстом другої зазначено джерело: «см. Наськы украинскы казкы запорозьця Иська Матырынкы. Моск. року 1838. (Там само. – Спр.763. – Арк.1–6 зв., 7–12 зв.).
- ²⁹ Уривки з історичних драм «Сава Чалий» і «Переяславська ніч», переписані з видань 1838 і 1841 рр., а також його вірші зі збірки «Українські балади» 1839 р. (Там само. – Спр.765. – Арк.1–12 зв., 13–24 зв., 25–49 зв.; Спр.766. – Арк.1–16).
- ³⁰ Поетичні твори письменників були вміщені у зошиті Я.Головацького, підписано му «извлеченія изъ малороссійскихъ писателей» (Там само. – Спр.768. – Арк.1–12).
- ³¹ «З альманаху «Ластівка». Санкт-Петербург, 1836», – писав Я.Головацький (Там само. – Спр.771. – Арк.1–6 зв.).
- ³² Серед поезій був вірш «Недоля» («Дивлюсь я на небо...»), що став народною піснею (Там само. – Спр.785. – Арк.2).
- ³³ ЛНБ ім. В.Стефаника. Відділ рукописів. – Ф.36. – Спр.773. – Арк.20.
- ³⁴ Там само. – Спр.788. – Арк.1, 2.
- ³⁵ Там само. – Спр.737. – Арк.1–23.
- ³⁶ *Огоновський О.* Маркіянъ Шашкевичъ. Про его жите и письма. – Л., 1886. – С.34.
- ³⁷ Ластівка. Сочиненія на малороссійскомъ языкѣ. Собралъ Е.Гребенка. – Санкт-Петербург, 1841. – С.380.
- ³⁸ Писання Маркіяна Шашкевича. Видав М.Возняк. – Л., 1912. – С.231, 232.
- ³⁹ *Шашкевич М.* До Михайла Козловського (1842) // *Шашкевич М., Вагилевич І., Головацький Я.* Твори. – С.130.
- ⁴⁰ ЛНБ ім. В.Стефаника. Відділ рукописів. – Ф.142. – Спр.38. – Арк.1–11.
- ⁴¹ *Возняк М.* Маркіян Шашкевич. – Л., 1941. – С.48, 49.
- ⁴² *Шашкевич М.* Побратимові, посылаючи йому пісні українські (Дума) // *Шашкевич М., Вагилевич І., Головацький Я.* Твори. – С.49, 50.
- ⁴³ *Возняк М.* Маркіян Шашкевич. – С.49, 50.
- ⁴⁴ *Магочій П.-Р.* Історія України. – К., 2007. – С.306, 307.
- ⁴⁵ *Свѣнцицькій І.С.* Обзоръ сношеній Карпатской Руси съ Россіей въ 1-ую пол. XIX в. – С.46, 47, 50.
- ⁴⁶ Матеріали по історії відродження Карпатської Русі. Сношенія Карпатської Русі съ Россіей въ I-ую половину XIX-ого вѣка. Собралъ И.С.Свѣнцицькій. – Л., 1906. – С.123.
- ⁴⁷ *Головацький Я.* До П.Я.Лукашевича (1840) // *Шашкевич М., Вагилевич І., Головацький Я.* Твори. – С.308.

- ⁴⁸ *Студинський К.* Причинки до історії культурного життя Галицької Русі в літах 1833–47. – С. LI, LII.
- ⁴⁹ Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835–49. Видав К.Студинський / Збірник фільологічної секції НТШ. – Т. XI–XII. – Л., 1909. – С. 18.
- ⁵⁰ *Максимович М.* О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиан, бывшего в XVII веке // *Вибрані твори.* – К., 2004. – С. 174.
- ⁵¹ *Максимович М.* О стихотворениях червонорускихъ // *Кієвлянинъ.* – 1841. – Кн. 2. – С. 143.
- ⁵² Пѣснь о полку Игоревѣ. (Изъ лекцій о русской словесности, читанныхъ 1835 года въ университетѣ св. Владиміра ордин. профес. Михаиломъ Максимовичемъ). – Санкт-Петербург, 1837. – 22 с. Примірник цієї статті зберігається у відділі рідкісної книги ЛНБ ім. В. Стефаника.
- ⁵³ *Даниловъ В. В.* Письма Ивана Вагилевича къ М. А. Максимовичу // *Русскій филологическій вѣстникъ.* – Варшава, 1912. – № 4. – С. 411, 412.
- ⁵⁴ *Вагилевич І.* До М. О. Максимовича (1838) // *Шашкевич М., Вагилевич І., Головацький Я.* Твори. – С. 202.
- ⁵⁵ *Возняк М.* Погляд на культурно-літературні зносини... – С. 6.
- ⁵⁶ *Головацький Я.* Письмо о галицко-русской словесности профессора М. Максимовича, писаное въ 1840 г. изъ Кіева // *Галичанинъ. Литературный сборникъ.* – Л., 1863. – Кн. I. – Вып. II. – С. 110, 111.
- ⁵⁷ У першій книзі «Кієвлянина» 1840 р. М. Максимович писав: «Изслѣдованіе и приведеніе въ надлежащую извѣстность всего, что относится къ бытію Кіева и всей Южной Русі – Кіевской и Галицкой, составляетъ особенную и собственнѣйшую цѣль моего Кієвлянина» (*Максимович М.* Отъ издателя // *Кієвлянинъ на 1840 годъ.* – К., 1840. – Кн. 1. – С. 1.).
- ⁵⁸ *Головацький Я.* Письмо о галицко-русской словесности... – С. 109, 110.
- ⁵⁹ *Головацький Я.* До М. О. Максимовича (1840) // *Шашкевич М., Вагилевич І., Головацький Я.* Твори. – С. 309.
- ⁶⁰ *Головацький Я.* Письмо о галицко-русской словесности... – С. 108.
- ⁶¹ Там же.
- ⁶² *Максимович М.* О стихотворенияхъ червонорускихъ // *Кієвлянинъ.* – 1841. – Кн. 2. – С. 120, 121.
- ⁶³ Там же. – С. 134, 141, 142.
- ⁶⁴ *Максимович М.* О правописаніи малороссійскаго языка. Письмо къ Основьяненку // *Кієвлянинъ.* – 1841. – Кн. 2. – С. 155, 156.
- ⁶⁵ *Студинський К.* Причинки до історії культурного життя Галицької Русі в літах 1833–47. – С. LIV, LV.
- ⁶⁶ *Студинський К.* З кореспонденції Дениса Зубрицького (Рр. 1840–1853) // *Записки НТШ.* – Т. XLIII. – Кн. 5. – Л., 1901. – С. 5.
- ⁶⁷ Там само. – С. 7.
- ⁶⁸ Наськы украинскы казкы, запорозьця Иська Матырынкы. – Москва, 1835. – 49 с. Це видання зберігається у відділі рідкісної книги ЛНБ ім. В. Стефаника.
- ⁶⁹ Листування Я. Головацького з О. Бодяньським (31 лист) опубл.: *Савченко Ф.* Західня Україна в листуванні Головацького з Бодяньським. 1843–1876. – К., 1930. – 51 с.
- ⁷⁰ Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 362 (Студинський К. – академік). – Оп. 1. – Спр. 94. – Арк. 23.
- ⁷¹ *Головацький Я.* До О. М. Бодяньського (1843) // *Шашкевич М., Вагилевич І., Головацький Я.* Твори. – С. 310, 311.
- ⁷² *Студинський К.* Причинки до історії культурного життя Галицької Русі в літах 1833–47. – С. LVII, LVIII.
- ⁷³ Там само. – С. LVIII.
- ⁷⁴ *Возняк М.* Погляд на культурно-літературні зносини... – С. 7, 8.
- ⁷⁵ *Свѣнцицькій І. С.* Обзоръ сношеній Карпатской Русі съ Россіей въ 1-ую пол. XIX в. – С. 70.
- ⁷⁶ Путевыя письма Измаила Ивановича Срезневскаго изъ славянскихъ земель. 1839–1842. Съ приложеніемъ карты. – Санкт-Петербург, 1895. – С. 317.
- ⁷⁷ Там же. – С. 321.
- ⁷⁸ Там же. – С. 322.

- ⁷⁹ Головацький Я. [В альбом Ізмаїлу Срезневському] // *Шашкевич М., Вагилевич І., Головацький Я.* Твори. – С.221.
- ⁸⁰ *Петраш О.* «Руська трійця». – К., 1986. – С.125, 126.
- ⁸¹ «Русалка Дністрова». Документи і матеріали. – С.200, 201.
- ⁸² *Свѣнцицькій І.С.* Обзоръ сношеній Карпатской Руси съ Россіей въ 1-ую пол. XIX в. – С.73.
- ⁸³ *Студинський К.* Причинки до історії культурного життя Галицької Руси в літах 1833–47. – С.LVI.
- ⁸⁴ *Вагилевич І.* До Я.Ф.Головацького (1844) // *Шашкевич М., Вагилевич І., Головацький Я.* Твори. – С.209.
- ⁸⁵ *Головацький Я.* До І.І.Срезневського (1844) // Там само. – С.312, 313.
- ⁸⁶ *Студинський К.* Причинки до історії культурного життя Галицької Руси в літах 1833–47. – С.LVI, LVII.
- ⁸⁷ Там само. – С.LXIX.
- ⁸⁸ Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835–49. – С.76, 99.
- ⁸⁹ *Стеблій Ф.* Кирило-Мефодіївське братство і Галичина // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* – Вип.12. – Л., 2004. – С.299, 300.
- ⁹⁰ *Устиянович М.* Наддністрянка // *Письменники Західної України 30–50-х років XIX ст.* – К., 1965. – С.302, 598.
- ⁹¹ *Устиянович М.* Поезії. – К., 1987. – С.49, 219, 220.
- ⁹² *Нахлік Є.* Пантелеймон Куліш і «Руська трійця». До проблеми ідеологічних шукань серед української інтелігенції XIX століття. – Л., 1994. – С.3.
- ⁹³ Рукописна копія зберігається у відділі рукописів ЛНБ ім. В.Стефаніка. – Ф.36. – Спр.767. – Арк.5–8.
- ⁹⁴ *Вагилевич І.* Zamitki o ruskoj literaturi // *Dzewnyk ruskij.* – 1848. – Cz.9. – 13 (25) zołtnia. – S.38.
- ⁹⁵ *Нахлік Є.* Пантелеймон Куліш і «Руська трійця». – С.4.
- ⁹⁶ Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850–62. Збірник фільольогічної секції НТШ. – Т.VIII. – Л., 1905. – С.265.
- ⁹⁷ *Нахлік Є.* Пантелеймон Куліш і «Руська трійця» // *Шашкевичіана: Нова серія: Збірник наукових праць.* – Вип.1–2. – Л.; Броди; Вінніпег. – С.322, 323.
- ⁹⁸ *Свѣнцицькій І.С.* Обзоръ сношеній Карпатской Руси съ Россіей въ 1-ую пол. XIX в. – С.51.
- ⁹⁹ 11 листів І.Вагилевича до М.Погодіна було вміщено в книзі «Письма къ М.П.Погодину изъ славянскихъ земель (1835–1861) (Москва, 1879. – 750 с.). Перший лист написано в серпні 1836 р., останній – у липні 1846 р. Водночас публікувалися два листи до М.Погодіна Я.Головацького (1841, 1853 рр.).
- ¹⁰⁰ *Возняк М.* У століття «Зорі» Маркіяна Шашкевича (1834–1934). Нові розшуки про діяльність його гуртка. – Ч.ІІ. – Л., 1935. – С.308, 309.
- ¹⁰¹ *Сухий О.* Від русофільства до москвофільства. Російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX столітті. – Л., 2003. – С.36.
- ¹⁰² *Саламаха Н.* Михайло Погодін як редактор журналу «Москвитянин» // *Галичина.* – 2003. – №9. – С.166, 167.
- ¹⁰³ Великая Хорватія, или Галицко-Карпатская Русь // *Москвитянинъ.* – Москва, 1841. – №11. – С.213.
- ¹⁰⁴ Там же. – №12. – С.462, 467.
- ¹⁰⁵ У книзі «Письма къ М.П.Погодину изъ славянскихъ земель (1835–1861)» (Москва, 1879) опубліковано 28 листів Д.Зубрицького до М.Погодіна, починаючи із серпня 1839 р. Останній лист Д.Зубрицького датовано 19 січня 1861 р.
- ¹⁰⁶ Аргументи з протилежним поглядом див.: *Огоновскій О.* Маркіянъ Шашкевичъ. Про его жите и письма. – Л., 1886. – С.34; *Студинський К.* Коли вперше проявився вплив «Кобзаря» Т.Шевченка, вид. в р. 1840, на руске письменство в Галичині // *Руслан.* – 1897. – Ч.51–53 та ін.
- ¹⁰⁷ *Шалата М.Й.* Маркіян Шашкевич. – С.111.
- ¹⁰⁸ Ластовка. Сочиненія на малороссійскомъ языкѣ. Собралъ Е. Гребенка. – Санкт-Петербург, 1841. – С.371.
- ¹⁰⁹ Письменники Західної України 30–50-х років XIX ст. – С.169.

- ¹¹⁰ Головацький Я. «Ластівка. Сочинения на малороссийском языке» // Шашкевич М., Вагилевич І., Головацький Я. Твори. – С.262, 263.
- ¹¹¹ ЛНБ ім. В.Стефаніка. Відділ рукописів. – Ф.29 (Возняк М.С.). – Спр.133. – Арк.4, 5.
- ¹¹² Возняк М. У століття «Зорі» Маркіяна Шашкевича (1834–1934). – Ч.ІІ. – С.318.
- ¹¹³ Середа О. Національна свідомість і політична програма раних народовців у Східній Галичині (1861–1867) // Вісник Львівського університету: Серія історична. – Вип.34. – Л., 1999. – С.205, 206.
- ¹¹⁴ Возняк М. У століття «Зорі» Маркіяна Шашкевича (1834–1934). – Ч.ІІ. – С.310, 311.
- ¹¹⁵ Щурат В. Вибрані праці з історії літератури. – К., 1963. – С.201.
- ¹¹⁶ Студинський К. Причинки до історії культурного життя Галицької Русі в літах 1833–47. – С.ХСІІІ, ХСІV.
- ¹¹⁷ Вѣнок русинам на обжинки. Уплѣвъ Иван Б.Головацкій. – Ч.І. – Відень, 1846. – 215 с.; Вѣнокъ русинамъ на обжинки. Уплѣлъ Иванъ Б.Головацкій. – Ч.ІІ. – Відень, 1847. – 399 с.
- ¹¹⁸ Приговор читателям // Вѣнок русинам на обжинки. – Ч.І. – С.8, 9.
- ¹¹⁹ Спись державцѣвъ Малоросіи // Вѣнокъ русинамъ на обжинки. Ч.ІІ. – С.90.
- ¹²⁰ Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850–62 // Збірник філіологічної секції НТШ. – Т.VІІІ. – Л., 1905. – С.367, 368, 372.
- ¹²¹ Там само. – С.397.
- ¹²² Гординський Я. До історії культурного й політичного життя в Галичині у 60-х рр. ХІХ в. // Збірник філіологічної секції Наукового товариства імені Шевченка. – Л., 1917. – Т.XVІ. – С.21.
- ¹²³ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. – К., 1996. – С.76.
- ¹²⁴ Дорошенко В. Що знали на Полтавщині про Галичину у 80–90-х рр. ХІХ в. // Наша Батьківщина (Львів). – 1937. – Ч.9. – Вересень. – С.197.
- ¹²⁵ Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – С.283, 284.
- ¹²⁶ Магочій П.-Р. Галичина (історичні есе). – Л., 1994. – С.23.
- ¹²⁷ Сухий О. Від русофіліства до москвофіліства. – С.42, 43, 50.
- ¹²⁸ Мудрий М. Формування новочасної національно-політичної культури українського суспільства Галичини. – С.136, 137.

This article deals with the connections of «Rus'ka Triytsya» and its contemporaries with Ukrainian public figures in 1830–1840-s, their contribution to the formation of modern Ukrainian national consciousness.

І.Я.Соляр*

РАДЯНОФІЛЬСТВО У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ (1920-ті рр.)

У статті аналізуються передумови зародження і розвиток радянофіліського руху у Західній Україні у 1920-х рр., ставлення до нього українських партій, а також – підтримка його з боку уряду УСРР, Комінтерну, КП(б)У.

Невдачі визвольних змагань 1914–1923 рр., новий поділ українських земель, розпочатий Паризькою мирною конференцією 1919 р. і завершений ухвалою Ради послів держав Антанти 1923 р. зумовили переоцінку зовнішньополітичних орієнтирів національно-державницьких сил Західної України у середині 1920-х рр. Розв'язання українського питання пов'язувалось однозначно з минулою орієнтацією екзильного уряду ЗУНР у Відні на країни Антанти у 1919–1922 рр. Частина західноукраїнського суспільства після 1923 р. вбачала

* Соляр Ігор Ярославович – канд. іст. наук, доцент, наук. співроб. відділу новітньої історії Інституту українознавства імені І.Крип'якевича НАН України (Львів).

в Українській Соціалістичній Радянській Республіці (УСРР) єдину реальну силу, здатну реалізувати ідею соборної державності. Радянофільство стало однією із провідних тенденцій суспільного життя середини 1920-х рр.

Дана проблема малодосліджена. У радянській історіографії переважала теза про те, що всі політичні партії (окрім комуністичних) були однозначно антирадянськими. Лише після відновлення незалежності України з'явилися окремі праці, які по-новому характеризують ставлення Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) до радянської України. М.Кугутяк у своїй монографії лише частково торкнувся проблеми радянофільства в УНДО¹. «Орієнтацію на Схід» в українському національно-державницькому таборі Галичини в 1920-х рр. проаналізував О.Зайцев, який не обійшов проблеми УНДО і радянської України². Радянофільство Є.Петрушевича спробував дослідити О.Павлюк³. У монографії О.Рубльова⁴ висвітлена участь уродженців західноукраїнських земель у загальнонаціональних політичних і культурних процесах, особлива увага звернена на взаємини галицької і наддніпрянської еміграції в середині 1920-х рр. У сучасній польській історіографії робили спробу з'ясувати дану проблему Р.Тожецький⁵ і Р.Томчик⁶.

Джерельною базою статті є, передусім, документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), зокрема фонду «Центральний комітет Комуністичної партії Західної України», Центрального державного історичного архіву України у м. Львові (ЦДІАУЛ), а також матеріали тогочасної преси.

У 1920–1930-х рр. проблема розв'язання українського питання турбувала не лише українські політичні сили, а й, передусім, держави, у складі яких перебували українські землі. Кожна політична партія Західної України мала свої зовнішньополітичні орієнтири. Проте жодна з них не могла обійти питання ставлення до процесів, що відбувались у радянській Україні в 1920-х рр.

Ухвала Ради послів країн Антанти 14 березня 1923 р. про приєднання Східної Галичини до Польщі стала каталізатором пошуку шляхів розв'язання українського питання в національно-державницькому таборі Західної України. Голова екзильного уряду ЗУНР Є.Петрушевич у цей період був готовий співпрацювати із будь-якою зовнішньою силою, яка би могла допомогти визволити Галичину від поляків. Його радянофільську орієнтацію підтримала закордонна група Української народно-трудова партія, яка у зверненні до Народного комітету УНТП від 20 квітня 1923 р. підкреслила, що переважаючою орієнтацією цієї групи був Схід, хоч не виключалися «власні сили народу і чужа (західна – І.С.) допомога: поки що можемо надіятись кооперації лише з Литвою, Білорусією, радянськими республіками, Німеччиною і зарисовуючоїся можливості помочі зі сторони Англії на випадок її скооперування із Совітами»⁷.

На підтримку радянської України у боротьбі проти польського режиму сподівалися лідери Української військової організації (УВО), зокрема її голова Є.Коновалець на початку 1920-х рр. контактував з окремими представниками уряду УСРР.

На радянофільських позиціях (користуючись підтримкою Є.Петрушевича) перебувала Західноукраїнська національна революційна організація (ЗУНРО), яка була заснована в середині 1925 р. у результаті розколу УВО⁸. Основний акцент у своїх завданнях організація ставила на боротьбу «проти польської держави та носіїв її державної влади», а також проти українців-полонофілів⁹. Своє ставлення до радянської України лідери ЗУНРО обґрунтували у циклі статей про революційну тактику, що публікувалися в «Українському революціонері», починаючи з березня 1928 р. Вони вважали, що на місце Російської імперії прийшов «Союз Радянських Соціалістичних Республік, у котрому Радянська

Україна займає рівнозначне місце – це українська держава, а не якась там російська, московська, чи, як деякі злобно кажуть, большевицька колонія»¹⁰.

У 1923–1925 рр. у західноукраїнському суспільстві тривала дискусія щодо шляхів консолідації національно-державницького табору. Важливим питанням у ній була проблема оцінки процесів у радянській Україні та зовнішньополітичної орієнтації, політичними партіями Західної України.

Радянофільські настрої частини українських політиків суттєво впливали на вироблення консолідаційної програми національного табору. Беручи участь у вищезгаданій дискусії, їх прибічник Ф.Федорців вважав, що на Сході існує українська держава, хоча «своїм ладом, устроєм, правовими нормами, становищем у СРСР вона не підходить до розуміння державного твору, яке є основане нашими правно-державними поняттями». Майбутній голова УНДО Д.Левицький у статті «Ще про наше становище до радянської України» на початку 1925 р. стверджував: «... на радянській Україні росте, міцніє і розвивається українська національна ідея, і разом зі зростом цієї ідеї – чужі рямці фіктивної української державности наповнюються рідним змістом справжньої державности. І цей факт є рішачим для нас, як українських націоналістів, на скристалізування нашого відношення до радянської України»¹¹.

У період створення УНДО радянофіли домоглися включення у платформу новоствореної партії компромісної позиції щодо радянської України: «хоча сучасний устрій радянської України не покривається з ідеологією УНДО, усе ж вважаємо радянську Україну етапом до соборної незалежної української держави, яка зреалізується під прапором свідомих мас усього українського народу»¹².

У зверненні УНДО до української громади 11 липня 1925 р. з нагоди утворення партії дещо ширше пояснено ставлення до радянської України: «Виходячи з демократичного становища, УНДО не може дати своєї апробати на існуючий на радянській Україні перехідний диктаторський режим і однокласовий устрій, однак признає сучасну радянську Україну поважним і далекосяглим станом державности українського народу та вірить, що під напором свідомих українських мас та своєрідна державна організація завершиться здійсненням універсальних змагань української нації»¹³.

До радянофільської групи УНДО в основному належали прихильники Є.Петрушевича – Л.Петрушевич, Г.Микитей, які видавали газету «Рада», К.Левицький, О.Марітчак та ін. УСРР, незважаючи на форму державного устрою, яка там утвердилася, визнавалася ними як здобуток визвольних змагань українського народу. Здобуття соборної української державности пов'язувалося з розбудовою УСРР та об'єднанням навколо неї всіх українських земель. У зв'язку із посиленням антирадянських настроїв у керівництві УНДО вони виступали з нападками на провід партії, звинувачуючи його в угодовстві до Польщі, відході від програмних засад. Робилися спроби опанувати партію зсередини.

У процесі підготовки програми в 1926 р. тема ставлення УНДО до радянської України також була серед головних дискусійних проблем. Порівняно із платформою УНДО та проектом програми, що обговорювався у квітні – травні 1926 р. на засіданнях ЦК партії, політичний розділ програми зазнав значних змін. У прийнятій на II з'їзді УНДО 19–20 листопада 1926 р. програмі було вилучено пункт, де радянська Україна вважалася етапом до незалежної української держави. Тактичні резолюції з'їзду конкретизували політику націонал-демократів із важливих питань.

Спроба петрушевичівців-«радянців» утворити свою політичну організацію обґрунтовувалася відходом проводу УНДО від засад політичної платформи, зокрема його переходом на антирадянські позиції. У статті «Нова стадія старих спорів», опублікованій 1 квітня 1927 р. у петрушевичівській газеті «Український прапор», стверджувався факт розколу в УНДО і обґрунтовувалася не-

обхідність відновлення колишньої трудової партії, організаційним центром якої виступала «Рада». Головною засадою політичної платформи нової партії стала теза про об'єднання західноукраїнських земель із радянською Україною, яке уявлялося як «об'єднання двох державних одиниць на засаді тих чи інших правно-державних умов, оскільки велика об'єднана Україна з причин географічних, історико-політичних і економічних може виникнути лише як держава федераційна у союзі з іншими державами, які повстали на руїнах царської Росії»¹⁴.

Курс ундовської лівиці на остаточне розмежування і створення нової політичної організації знайшов своє логічне продовження 15 травня 1927 р. на зборах групи «Рада», де було утворено Українську партію праці (УПП) із чітко вираженою радянофільською платформою. У політичній частині прийнятої платформи зазначалося, що «партія змагає до злуки всіх українських етнографічних земель в одній державі, без огляду на таку чи іншу розв'язку правно-державного і суспільно-політичного устрою»¹⁵.

Радянську Україну УПП визнавала «здобутком визвольної боротьби українського народу і таким здійсненням його стремлень, яке є підставою для повного завершення початкової політичної мети українського народу, що послідує через розбудову цієї держави та з'єднання з нею прочих українських земель». УПП вважала, що для втілення державної незалежності не можуть бути на перешкоді питання про форму державного устрою. «Українським державним П'ємонтом» оголошувалася радянська Україна, а тому «у загальнонаціональному інтересі є пособляти її розвою, уже там вибраним шляхом». Оформлення суспільно-політичного ладу на західноукраїнських землях після здійснення ідеї соборності мало підпорядковуватися «тим суспільно-державним формам, які будуть зреалізовані і прийняті на Великій Україні у момент з'єдинення»¹⁶.

Утворення УСРР Українська соціалістично-радикальна партія (УСРП) розцінювала як форму московської окупації: «Формальну самостійність укр.[аїнської] республіки скасовано у 1922 р. В цій державно, правно обкроеній укр.[аїнській] республіці не мають влади укр.[аїнські] селяни і робітники, а панує там всевладно й неподільно при допомозі терору моск.[овська] большевицька партія, котра насильством і корупцією переводить явні вибори до фіктивних рад, відобравши вже в конституції укр. [аїнському] селянству належний йому вплив на державу, рахуючи 5 голосів селянських на 1 робітничий; немає ні свободи слова, ні преси, ні свободи політичних, професійних, ні культурних організацій»¹⁷.

На відміну від певних радянофільських ілюзій в УНТП–УНДО у середині 1920-х рр., УСРП послідовно проводила масову роз'яснювальну роботу з розвінчування т.зв. «комуністичного міфу». Не вірячи в результати більшовицької політики українізації, радикали самі її процес характеризували так: «Щоб убити українську державну думку в себе, а закріпити до себе довір'я працюючих мас за границею, треба було Москві заговорити, а то й забратися до українізації чужинців – чиновників на Україні. Коли та державна думка буде вбита, тоді й українізація переведеться як непотрібний агітаційний середник»¹⁸.

Позиція радикалів щодо радянської влади в УСРР була послідовною й виразно негативною. Найточніше її було висловлено на партійному з'їзді 1 лютого 1925 р. у Станіславі: «Політика московської большевицької партії на Україні ставить укр.[аїнських] селян і робітників у положення колоніальних рабів». На підтвердження цієї тези радикали навели вісім пунктів-аргументів: 1) формальну самостійність української республіки скасовано в 1922 р., а Україну приєднано як федеративну частину під політичну й господарську владу Москви; 2) у «державно правно обкроеній» українській республіці влада належить не українським робітникам і селянам; а большевицькій партії, яка за допомогою терору і корупції проводила вибори до фіктивних рад, відібрала в українського

селянства належний вплив на державу; 3) господарська, податкова і торговельна політика більшовиків зруйнувала селянські господарства, призвела до голоду 1921–1923 рр.; 4) українську землю, здобуту селянами у період української революції, влада передає під чужинецьку колонізацію або під капіталістичні концесії; 5) робітництво втратило свій голос на промислових підприємствах; 6) відсутність політичних свобод, монополія на владу лише у більшовицької партії; 7) занепад школи і просвіти; 8) українізація служить лише закріпленню сучасної реакційної влади в руках купки московських комуністів і «підлизуючихся під українську краску» чужинців¹⁹.

Уряд УСРР та ЦК КП(б)У не залишали поза увагою політичне життя Західної України, ретельно аналізуючи головні тенденції. Зокрема, політбюро ЦК КП(б)У наприкінці 1925 р. визнало необхідною роботу серед «українських національних груп і дрібнобуржуазних партій» Західної України в напрямі їх орієнтації на радянську Україну і СРСР, ухвалило підтримувати політичні течії та групи, які «не йдуть на угоду з урядами і з активними, ворожими СРСР капіталістичними силами Західної України»²⁰.

Для розробки планів допомоги радянофільтству у Західній Україні уряд УСРР залучав «зміновіхівців» – галичан. Особливий інтерес становить записка М.Лозинського «УСРР і українські землі під Польщею». Виходячи з позиції соборної української державності і визнаючи, що в УСРР українська державність реалізується, М.Лозинський вважав, що «УСРР має стати центром, який повинен будити і підпирати змагання до визволення і з'єднання на українських землях, які знаходяться поза границями УСРР»²¹. Найбільшу увагу, за його словами, необхідно було звертати на українські землі під Польщею – як найбільший комплекс українських земель поза кордонами УСРР.

У своїй записці М.Лозинський наголошував, що УСРР повинна утворити при одному з представництв СРСР за кордоном центральний координуючий орган для «підпирання акції» західноукраїнських земель проти Польщі і виділити на цю справу відповідні фонди. На осідок такої інституції УСРР пропонувалася Прага, а розміри фінансування мали дорівнювати приблизно 3–5 тис. доларів щомісяця залежно від інтенсивності акції. Центральна інституція УСРР мала через відповідних осіб за кордоном нав'язати стосунки з українськими політичними організаціями Польщі і впливати на них із метою утворення загальнонаціональної організації, яка б охоплювала найширші кола громадянства всіх західноукраїнських земель та обстоювала б позицію «боротьби проти Польщі за якнайвидніше з'єднання з Великою Україною, себто конкретно – з УСРР»²².

На думку М.Лозинського, передусім варто було зв'язатися з лівою групою Української народно-трудова партії, виділити їй 1000 доларів на місяць для щоденного часопису й організації міжпартійного чи безпартійного об'єднання, до якого б увійшли українські послі польського парламенту. Це українське міжпартійне об'єднання мало утворити закордонне представництво українських земель під Польщею, а також – з аналогічним білоруським представництвом «повинно кооперувати в акції на міжнародному полі»²³.

За задумом М.Лозинського, центральна інституція УСРР, допомагаючи політичним змаганням українців Польщі, мала вести свою акцію поза Є.Петрушевичем, поки останній не ввійде до крайової організації. Він також вважав, що поза урядом УСРР громадянство республіки мало взяти активну участь у допомозі західноукраїнським землям, а саме «воно повинно утворити або один загальний комітет, або окремі комітети для окремих задач, як комітет допомоги науковим і приватним установам західноукраїнських земель (Наукове т-во ім. Шевченка, Просвіти та ін.), Комітет допомоги рідній школі (себто приватним українським школам), Комітет боротьби за визволення західноукраїнських

земель і т.д.»²⁴. На його переконання, ці комітети не мали керуватися партійністю, повинні були йти з допомогою до всіх груп і установ, які захищають українську землю і культуру перед польським впливом. Подальший хід суспільних процесів у Західній Україні показав, що окремі положення цієї записки М.Лозинського були враховані радянським керівництвом.

Радник повноважного представництва СРСР у Варшаві М.Лебединець конкретизував проект плану надання допомоги Західній Україні. У листі від 14 листопада 1926 р. він відверто писав: «Пляни української роботи в Польщі нерозривно зв'язані з коштами, які можуть бути відпущені на їх зреалізування. І так, коли місячний наш бюджет буде і надалі виносити 1500 дол. (і то присланих нерегулярно), план весь зведеться до роботи по розвитку і зміцненню «Сельробу» і його просим (до 1200 доларів) та до підтримки «Культури» (250 доларів). Решта (50 доларів) – преса й організаційні видатки. Роботи по розкладу УНДО, еміграції, радикалів, як також підтримки кооперації і шкільництва робити при такому бюджеті не можна буде абсолютно – усе це буде йти самотужки»²⁵.

Найкращим, на думку М.Лебединця, для здійснення широкомасштабної роботи був бюджет, запропонований ним: робота «Сельробу» (2 газети, генсекретаріат, 20 місц. секретаріатів) – 30 доларів річно; 2) розклад УНДО і підтримка (газета) групи «радянців» – 6000 доларів річно; 3) розклад інших партій і еміграції – 6000 доларів річно; 4) «Світло» і «Культура» – 6000 доларів річно; 5) допомогова акція приватному українському шкільництву (нижчому і середньому) – 77 100 доларів річно; 6) допомога Науковому товариству імені Шевченка – 12 000 доларів річно; 7) допомога «Просвітам» – 16 500 доларів річно; 8) допомога кооперативам «Сельробу» й іншим – 12 000 доларів річно; 9) преса, матеріали, організаційні видатки та представництво – 2500 доларів річно.

Ця проектована допомога УСРР Західній Україні була, на переконання М.Лебединця, тим «мінімумом, який може створити підстави для дійсних наших впливів на всі ділянки західноукраїнського життя і стати новим зворотником у пересвідченні населення Західної України, що лише від нас і у нас їхній порятунок»²⁶.

Аналізуючи взаємини голови екзильного уряду ЗУНР і уряду УСРР, погоджуюсь із твердженнями О.Павлюка²⁷ і О.Зайцева²⁸ про певну недовіру з боку радянського керівництва до Є.Петрушевича. Зокрема, постановою політбюро ЦК КП(б)У на інформацію В.Балицького від 7 квітня 1924 р. відхилено «пропозицію Коновальця та ін. (гр. Петрушевича) про їх субсидювання». Але з метою їх подальшого розкладу «переговори під різними приводами відтягувати, запропонувавши їм надати детальні інформації про те, що вони мають». Цією ж постановою було доручено секретаріату виділити «товариша для роботи в Галичині». Основна ставка урядом УСРР, ЦК КП(б)У, виконкомом Комінтерну робилася, в основному, лише на створення у Західній Україні легальної робітничо-селянської партії.

Утворення «Сельробу» (1926 р.) аж ніяк не було наслідком зростання авторитету КПЗУ серед селянських мас, створення партійних осередків у селах, впливу на масові організації (читальні «Просвіт», кооперативи, спортивні та інші товариства)²⁹. Процес утворення «Сельробу» був набагато складнішим, ніж його описано в українській радянській історіографії. Г.Сизоненко у своїй монографії стверджує, що на засіданні центрального комітету партії «Народна воля» за участю представників ЦК «Селянського союзу» і КПЗУ 12 вересня 1926 р. злиття двох партій було визнане доцільним³⁰. Проте, насправді, доцільність злиття двох партій була визначена набагато раніше.

Ініціатива об'єднання «Селянського союзу» і «Народної волі» виходила не від цих партій чи їх керівних органів. Посередницьку роль між виконкомом

Комінтерну, урядом УСРР з одного боку, і КПЗУ, «Сельсоюзом» і «Народною волею» з іншого, – відігравав власне радник повноважного представництва СРСР у Варшаві М.М.Лебединець. Він кілька разів щомісяця 1925–1927 рр. інформував О.Г.Шліхтера – уповноваженого народного комісаріату закордонних справ (НКЗС) СРСР в УСРР (копії листів висилалися до заступника уповноваженого НКЗС СРСР в УСРР К.А.Максимовича, першого секретаря повноважного представництва СРСР у Празі Н.М.Калужного, а також – НКЗС СРСР і П.Л.Войкову – повноважному представнику СРСР у Варшаві) про політичну ситуацію у Західній Україні та хід об'єднувчих процесів у комуністичному таборі.

7–11 липня 1926 р. відбулися наради М.Лебединця із представниками ЦК КПЗУ, «Сельсоюзу» і «Народної волі» у справі об'єднання «Селянського союзу» і «Волі народу»³¹. Саме на них представники обох партій прийняли назву майбутньої об'єднаної партії – Українське селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання. На нараді вирішено, що майбутній ЦК об'єднаної партії повинен складатись із дев'яти або одинадцяти членів на засаді рівної кількості представників обох партій (по три або чотири), а також двох представників КПЗУ, які мали пройти по одному від кожної партії як її члени, та один представник молоді. Воленародовці погодилися на вхід до ЦК двох згаданих «замаскованих товаришів» від КПЗУ. Сельсоюзники остаточної відповіді не дали. Проте М.Лебединець, який найтісніше контактував із лідерами «Сельсоюзу», мав їх схилити до цього рішення, зазначивши, що КПЗУ ставить це передумовою злиття обох партій, без прийняття якої партійне об'єднання не могло відбутися: «Я особисто переконаний, що проти цього плану сельсоюзники довго сперечатися не будуть і на нього погодяться»³².

На голову ЦК майбутньої об'єднаної партії було вирішено висунути С.Маківку («Сельсоюз»), його заступником – К.Вальницького («Народна воля»), секретарем мав стати один із двох представників КПЗУ, а місцем осідку ЦК було обрано Львів. Персонально до складу об'єднаного ЦК від сельсоюзників мали увійти С.Маківка, М.Чучмай, С.Козицький (коли ЦК складатиметься з дев'яти осіб) та А.Братунь (коли склад ЦК нараховуватиме одинадцять осіб). Із боку воленародівців до складу ЦК мали увійти К.Вальницький, К.Пелехатий, М.Заяць (при ЦК із 9 осіб) і «ще хтось» (при ЦК із 11 осіб).

Друковані органи «Сельсоюзу» і «Волі народу» – «Наше життя» і «Воля народу» – мали бути ліквідовані, а замість них планувалося видавати дві газети – одну у Львові, і другу – у Холмі. Львівська газета (назва тоді ще не була ustalена) мала виходити два – три тижні як тижневик, потім якийсь період – двічі на тиждень, і поступово перетворитися на щоденну. Цей поетапний перехід мав бути зроблений з огляду на те, щоб в урядових колах і опозиційній пресі не почало дискутуватися питання про джерело фінансування щоденної газети. Газета у Холмі передбачалася як тижневик.

У редакційну колегію львівської газети мали увійти члени ЦК: один – від «Сельсоюзу», другий – від «Народної волі» і третій – представник КПЗУ. Персонально від народовольців рекомендувався К.Пелехатий. За тим самим принципом мала бути створена редакційна колегія холмського тижневика. Від сельсоюзників туди мав увійти С.Маківка. До об'єднання партії мали провести у своїх друкованих органах належну роз'яснювальну роботу серед партійців і прихильників, обґрунтувавши «необхідність та користь для робітничо-селянських мас об'єднання обох партій»³³.

Перший термін злиття партій був попередньо ustalений на 25 серпня 1926 р. Однак, на вимогу М.Лебединця, вирішено пришвидшити процес. Останній пояснював це передусім технічними причинами: 1) наприкінці липня польський сейм ішов на парламентські канікули і послі «Сельсоюзу» мали би час для політичної роботи у краї; 2) подальше існування обох партій було небажаним з

огляду на неліквідовані суперечності («правда дрібного, не принципового характеру»); 3) помилки в діяльності фракції «Сельсоюзу» в сеймі викликали незадоволення з боку КПЗУ. Тому вирішено було визначити 31 липня 1926 р. як день об'єднання обох партій. Також у липні 1926 р. мала відбутися ще одна міжпартійна нарада для визначення складу спільного ЦК, редколегії. Після цього ніяких перешкод не повинно було бути з оголошенням декларації про злиття двох партій.

Однак цей план об'єднання «Сельсоюзу» і «Народної волі» був змінений, і саме утворення нової партії було відкладене на осінь 1926 р. Причиною стали серйозні політичні розбіжності та недовіра на особистісному рівні між керівниками цих партій. Лише після спільних нарад ЦК партій «Народна воля», «Селянський союз» і КПЗУ 12–13 вересня 1926 р. у Львові, 26 вересня – у Гданську, 3 жовтня – у Варшаві (за участю депутатів сейму – прихильників об'єднання) було визначено дату проведення об'єднаної з'їзду – 10 жовтня 1926 р. Для підготовки з'їзду був обраний комітет із восьми осіб – представників обох партій, який працював у тісному контакті з М.Лебединцем і ЦК КПЗУ. Від «Сельсоюзу» до нього ввійшли А.Братунь, С.Козицький, С.Маківка, М.Чучмай, а від «Народної волі» – К.Вальницький, М.Голінатий, К.Пелехатий і М.Заяць.

«Сельроб» після об'єднання відчував необхідність додаткових коштів на організаційні справи. М.Лебединець наполягав, що «ці кошти треба дати і то негайно, бо з організацією нової партії (секретаріати, помешкання, газета) стримуватися не можна, що підірвало б їхню роботу на самому початку і поставило б нас у неможливість нести за неї відповідальність»³⁴. Тому він прохав кошти у розмірі 1500 доларів (у крайньому разі – 1000 доларів) у місяць: по 300 доларів на кожну газету, 600 доларів – на секретаріати і 300 доларів – на ЦК і його секретаріат. Недоцільним і недоречним, на думку М.Лебединця, був сам порядок фінансування: «Наше життя» одержує і досі гроші від нас (уряду УСРР – І.С.), а «Воля народу» – від партії. Треба, щоб вони отримували їх з одного джерела – чи від партії, чи від мене – це вже вирішить ви самі як краще»³⁵. За словами М.Лебединця, краще було б, коли гроші отримував секретар ЦК «Сельробу» від партії і то відразу на обидві газети.

Однак кошти затримувалися, і вже 23 листопада 1926 р. М.Лебединець прохав надіслати їх наступною поштою: «Не гублю надії, що хоч частину коштів одержу від вас може завтра з диппоштою, коли ж ні – не знаю, як і крутитись будемо».

На нараді 23 листопада 1926 р. було стверджено, що справа «органічного зліплення з бувшого «Сельсоюзу» та «Волі народу» однієї партії буде процесом досить затяжним та повільним. Існували ще досить сильні упередження керівників обох колишніх груп у стосунку одне до одного, дійсний пульс партійного життя б'ється ще не у спільному ЦК, а навколо «Нашого життя» і «Волі народу», оновлення редакцій цих органів чи навіть обміну матеріалів між ними немає»³⁶. Тут же було вироблено ряд практичних заходів для поліпшення діяльності «Сельробу»: 1) ввести до складу ЦК «Сельробу» В.Сороневича і А.Братуня; 2) негайно «урухомити» генеральний секретаріат «Сельробу», для чого добитися присилки необхідних 600 доларів, потрібних для організаційних завдань; 3) при секретаріаті відкрити партійну (для широких мас) юридичну консультацію (для цієї роботи рекомендувався Заєць); 4) генсекретареві взяти негайно до своїх рук напрямки контролю партійної роботи, нав'язати безпосередній зв'язок із місцевими парторганізаціями (секретаріатами), одержувати від них звіти; 5) узяти лінію на ліквідацію осередків, що підтримували партійний дуалізм, себто «Нашого життя» і насамперед «Волі народу»; 6) із 1 січня 1927 р. почати видавати нову сельробівську газету з редакцією при головному секретаріаті партії; 7) на початку березня 1927 р. припинити вихід «Волі наро-

ду»; 8) газету «Наше життя» залишити надалі як єдиний сільробівський орган на північно-західних українських землях, але вирвати її з-під гегемонії колишніх керівників «Сельсоюзу», давши від КПЗУ відповідного робітника до редакції. Залучити до співробітництва в ній генеральний секретаріат «Сельробу» та представників «Воля народу»; 9) із 1 грудня 1926 р. сконцентрувати партійні кошти і їх розподіл виключно в руках генерального секретаріату «Сельробу»; 10) сконцентрувати політичну роботу, керівництво фракцією сейму у руках ЦК «Сельробу»; 11) добитися у «приспіненому порядку» збільшення фінансування для роботи «Сельробу».

Наведений план дещо змінився і доповнився на засіданні ЦК «Сельробу» 27–28 листопада 1927 р., коли було рекомендовано перетворити «Волю народу» на головний партійний орган. Після засідання почав працювати генеральний секретаріат «Сельробу», який розмістився у приміщенні редакції газети «Воля народу». Вкотре М.Лебединець із жалем констатував: «Дуже там тісно і не вигідно; та нічого вдіяти не могли, бо грошей на найми помешкання я їм дати не можу, бо їх ще до вас не одержав. Це буде шкідливо одбиватися на роботі генсекретаріату, та іншого виходу не було. Товариші штурмують мене з грішми, я вам про це в кожному листі надокучаю, а «воз і нині там»³⁷. ЦК «Сельробу» мав розробити календарний план віч і перша серія (шість віч) мала відбутися 12–13 грудня 1926 р. У справі сеймової фракції «Сельробу» ЦК ухвалив постанову, щоб послі утримували у своїх руках за всяку ціну президію в Українському клубі, навіть коли б для цього довелося сільробівцям вступити у блок із безпартійними проти урядовців на перевиборах президії. У випадку, коли це не вдасться, сільробівські послі повинні залишитися в українському клубі і вести гостру опозиційну тактику проти ундівського проводу. Також ЦК прийняв лінію поведінки для сільробівців (колишніх народовольців), які входили до москвофільського «Общества имени Качковського». Їм пропонувалося вийти з цього товариства, узявши участь у загальних зборах «Общества» у грудні 1927 р., щоб «здемаскувати там чорносотенну русофільщину, викликати бурю і грюкнути востаннє дверми». Таку нагоду передбачили або при обговоренні пропозиції про перехід «Общества имени Качковського» на фонетичний правопис, або при дискусії щодо уніфікації «Общества» із «Просвітами». Саме тоді сільробівці мали скласти відповідну декларацію і «назавжди отряхнуть москвофільську пилкуку зі своїх нових сільробівських чобіт»³⁸.

М.Лебединець виступав також посередником між «радянцями» УНДО і радянським урядом. Він був незадоволений поразкою групи «Рада» на II з'їзді УНДО. Пояснюючи її причини, він підкреслював у листі 29 листопада 1926 р. уповноваженому НКЗС в УСРР Шліхтеру, що а) урядовство УНДО «не прийняло ще і так швидко не прийме (принаймні) до того часу, як ундівські депутати не засядуть на посольських сеймових кріслах характеру засідання з поляками до одного столу для дружньої бесіди»; б) «радянці» не могли переломити вороже успособленого до себе з'їзду, бо для ундівських панів, поповичів, кооператорів і урядовців це (орієнтація на УСРР – І.С.) є чимсь далеким, невидимим майже, а тому малореальним; в) «роботою групи «Рада» керовано, як вам відомо, із-поза краю (Є.Петрушевичем – І.С.). Кошти на неї йшли звідтіля ж. Таке далеке, позакордонне керівництво не могло не бути заслабим і все спізнюючимся. Також одірване воно було від місцевого ґрунту, настроїв, розрахунків»³⁹.

План подальшої співпраці з «радянцями» М.Лебединець виклав у восьми пунктах: «1) перенести керуючу групою роботу до краю; 2) до краю також перенести і кошти на цю роботу; 3) групі «радянців» не виходити з УНДО, а залишитися в ньому; 4) зв'язатися з масами у Львові і на провінції; 5) продовжувати видання «Ради» не анонімами, а під власними підписами – це спопуля-

ризує провідирів групи; 6) коли б ЦК УНДО наказало навіть зачинити «Раду» – із партії не виходити. «Раду» ж передати «безпартійним», натякаючи в широких масштабах (де можна), що передача – примусова фікція; 7) узяти в «Раді» тон речової (змістовної – І.С.) критики; 8) нарада вважає, що коли і надалі з «радянцями зостанеться так, як було доси (Берлін) – на роботу шкода і сил, і грошей, бо толку з неї не буде»⁴⁰. Однак процеси у радянофільській групі УНДО розвивалися не за сценарієм М.Лебединця.

Важливою складовою поширення радянофільських настроїв мала стати «допомогова акція» УСРР в освітній і кооперативній ділянках суспільного життя. М.Лебединець залучив до збору матеріалів про стан шкільництва у Західній Україні українського посла С.Козицького. В інформаціях, які передавались із грифом «цілком таємно, особисто», підкреслювалося, що «за час польського панування на західноукраїнських землях знищено до початку 1926 р. 2144 українські початкові школи (на Волині, Поліссі, Підляшші, Холмщині – 656; у Галичині – 1488). Також подавались розрахунки тільки на Волинь, Полісся, Холмщину і Підляшшя, щодо Галичини, – то зазначалося, що вона «якось рятується, бо здавна набула певних методів боротьби і без порівняння більшу свідомість має, має до того ж і зорганізоване Українське педагогічне товариство, котре треба би піддержати матеріально»⁴¹.

Кошторис був детально обґрунтований. Спочатку було визначено кількість «українських» повітів Волині, Холмщини, Полісся і Підляшшя (їх було заокруглено: 25–26 цілих повітів і частина 7 повітів). Виходили з потреби організації п'яти приватних початкових шкіл на повіт у першому році (враховували оплату учителів, його помешкання, шкільного приладдя, опалення і світла, придбання книжки, догляду за школами). Ці витрати становили 42 000 доларів на рік. Крім цього, 4800 доларів на рік мали піти на «допомогу «хатнім» учителям у найбільше zagrożених пунктах»⁴². Також пропонувалося підтримати Українське педагогічне товариство «Рідна школа» для поширення його діяльності у сфері початкової школи (10 800 доларів на рік).

На розвиток середніх шкіл на Волині, Холмщині, Поліссі і Підляшші (три гімназії існували у Кременці, Рівному, Луцьку, три доцільно було ще організувати в Бересті, Пінську та одну на Забужжі (Холмщина і Підляшшя) необхідно було виділити 17 700 доларів на рік. Крім цього, на інспектування і догляд за середніми школами Волині, Полісся, Холмщини і Підляшшя пропонувалося виділити УПТ «Рідна школа» 2400 доларів на рік.

Окремо мала виділятися допомога «Просвіті». Виходили з того, що у Західній Україні «Просвіта» була осередком культурно-просвітницького руху, національного відродження, опорним пунктом проти колонізації. На Волині, Холмщині, Поліссі і Підляшші на 1926 р. існувало 8 «Просвіт» («Рідна хата» у Холмі входила до цього числа). Пропонувалося допомогти цим восьми «Просвітам» «хоч у половині їх бюджету, себто по 35 дол. у місяць на кожному». Крім цього, планувалася допомога на будівництво трьох «Народних домів» в Острозі, Дубні і Бересті (9360 доларів), а також – одноразова допомога бібліотекам восьми «Просвіт» (100 доларів). На організацію шести нових «Просвіт» (у Пінську, Любомлі, Горохові, Костокові, Сарнах і Кобрині) рекомендувалося надати допомогу у сумі 2920 доларів на рік⁴³.

Галичина, на їх думку, мала обійтися своїми силами. Проте також рекомендувалося підсилити видавничу діяльність товариства «Просвіта» у Львові (3000 доларів на рік), а також – видання часопису (1200 доларів на рік)⁴⁴.

Вичерпний план допомоги кооперативному руху Західної України також був підготовлений М.Лебединцем і послом М.Чучмаєм. У ньому, зокрема, констатовувалося, що: 1) у Західній Україні на 1 січня 1926 р. існувало близько 1615 кооперативів різних типів, де було згуртовано близько 1 300 000 населення;

2) власний капітал цих кооперативів становив 2 200 000 польських злотих, «з чого на одну душу припадає власного оборотового капіталу 1,7 злотого»; 3) власна матеріальна спроможність української кооперації не могла відігравати ніякої ролі в господарському житті працюючих мас⁴⁵.

Основним аргументом на користь допомоги кооперативному руху було намагання «втримати працюючі маси на висоті соціальної й політичної свідомості й охоронити від поширюючіся хруніяди»⁴⁶, оскільки польський уряд, за інформацією М.Лебединця і М.Чучмая, «кинув» на українську кооперацію 3 000 000 злотих у руки УНДО для «творення нової хруніяди». На їх думку, українська кооперація ставала важливим політичним чинником у Західній Україні.

Мінімальна мережа селянсько-робітничої кооперації у Західній Україні мала існувати у вигляді 9 новоутворених кооперативних банків у Холмі, Кобрині, Рівному, Ковелі, Дубні, Тернополі, Станіславі, Львові, Перемишлі як окружних централей (кожна з двома – трьома філіями). Ці банки брали б на себе функцію кредитування сільськогосподарської і споживчої кооперації⁴⁷.

За задумом авторів, щоб матеріально міцно й незалежно розвивати цю операцію, необхідно було до власного її капіталу додати кредиту хоча б у розмірі 45 000 доларів (виходячи із розрахунку 5000 американських доларів на кожну окружну централу). Кредит цей мав бути відпущений на три роки⁴⁸.

На переконання М.Лебединця, ці кооперативи створили б тоді міцний економічний ґрунт для «Сельробу», «у руках якого вони знаходилися б і з часом, може, зробили б навіть непотрібною нашу дотеперішню йому допомогу»⁴⁹. Непотрібною була б допомога кооперативам у розмірі 12 000 доларів на рік, про яку він прохав раніше.

Цікавою була пропозиція директора Земельного банку у м. Львові М.Гаврисевича про купівлю урядом УСРР (чи його структурами) акцій банку на суму 50 000 американських доларів. Цю ідею виношував раніше другий секретар цього банку Кульчицький, порушував її під час свого перебування в УСРР К.Студинський. Із розмов М.Лебединця із М.Гаврисевичем з'ясувалося, що домінуючий вплив у банку мала група «Рада», у руках якої перебувала наглядова («надзирна») рада цього банку. На думку М.Лебединця, «підсилення нашими капіталами банку було б у першу голову підсиленням економічного ґрунту групи «Рада», а не можливостями купівлі керуючого напрямку УНДО»⁵⁰. Проте, ця пропозиція була відразу відхилена радянською стороною.

Таким чином, радянофільтський рух був однією із провідних тенденцій суспільно-політичного життя Західної України середини 1920-х рр. Соборницькі ідеї провідних українських партій краю (окрім УСРП) пов'язувалися із процесами національного відродження в радянській Україні (неп, політика українізації). Орієнтація на УСРР підсилювалася ще й тим, що, окрім СРСР і УСРР, жодна європейська держава не протестувала проти ухвали Ради послів країн Антанти 14 березня 1923 р., тим самим виявивши байдужість до розв'язання українського питання. З іншого боку, уряд УСРР, ЦК КП(б)У, виконком Комінтерну намагалися використати радянофільтство для розгортання світової революції на Заході. Про це свідчать масштаби і зміст «допомогової акції» з боку УСРР, адже акцент було зроблено на пропаганді комуністичних ідей у Західній Україні та розкладі національно-державницького табору. Проте, саме події в радянській Україні (згорання політики українізації, масові репресії, суцільна колективізація) спричинили занепад і крах радянофільтського руху наприкінці 1920-х рр., а також коригування «допомоги» Західній Україні у 1930-х рр.

- ¹ Кугутяк М.В. Історія української націонал-демократії (1918–1929). – Т.1. – К.; Івано-Франківськ, 2002. – 536 с.
- ² Зайцев О.Ю. «Орієнтація на Схід» в українському національно-державницькому таборі Галичини (1920-ті рр.) // Четвертий міжнародний конгрес українців. Історія. Ч.ІІ: ХХ століття. – Одеса; К.; Л., 1999. – С.499–505.
- ³ Павлюк О.В. Радянофільство Є.Петрушевича: переконання чи вимушеність // Укр. іст. журн. – 1997. – №4. – С.92–113.
- ⁴ Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – К., 2004. – 648 с.
- ⁵ Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. – Kraków, 1989. – 468 s.
- ⁶ Tomczyk R. Ukraińskie Zjednoczenie Narodowo-Demokratyczne 1925–1939. – Szczecin, 2006. – 336 s.
- ⁷ Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАУЛ). – Ф.581. – Оп.1. – Спр.35. – Арк.21.
- ⁸ Torzecki R. Op. cit. – S.55–56.
- ⁹ Книш З. ЗУНР. Історико-політичний нарис. – Торонто, 1974. – С.25.
- ¹⁰ Там само. – С.136.
- ¹¹ Діло. – 1925. – 25 січня.
- ¹² Biblioteka Narodowa (Warszawa). – Zespół UNDO. – Mf.5611. – L.5.
- ¹³ Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9-ти томах. – Т.VII (20-ті – 40-ві роки ХХ ст.). – К., 2001. – С.107.
- ¹⁴ ЦДІАУЛ. – Ф.344. – Оп.1. – Спр.29. – Арк.13.
- ¹⁵ Рада. – 1927. – №4. – С.1.
- ¹⁶ Там само. – 1927. – №3.
- ¹⁷ Стахів М. Проти хвиль. Історичний розвиток українського соціалістичного руху на західних українських землях. – Л., 1934. – С.178.
- ¹⁸ Громадський голос. – 1923. – 8 вересня.
- ¹⁹ Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. – Т.VII (20-ті – 40-ві роки ХХ ст.). – К., 2001. – С.105–106.
- ²⁰ Зайцев О.Ю. Указ. праця. – С.501.
- ²¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп.1. – Спр.177. – Арк.1.
- ²² Там само.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Там само. – Арк.2.
- ²⁵ Там само. – Ф.6. – Оп.1. – Спр.225. – Арк.24.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ Павлюк О.В. Указ. праця. – С.92–113.
- ²⁸ Зайцев О.Ю. Указ. праця. – С.499–505.
- ²⁹ Сизоненко Г. «Сельроб» у боротьбі за возз'єднання. – Л., 1971. – С.24.
- ³⁰ Там само. – С.25.
- ³¹ ЦДАГОУ. – Ф.6. – Оп.1. – Спр.225. – Арк.14.
- ³² Там само.
- ³³ Там само. – Арк.15.
- ³⁴ Там само. – Арк.27.
- ³⁵ Там само. – Арк.51.
- ³⁶ Там само. – Арк.65.
- ³⁷ Там само. – Арк.79–80.
- ³⁸ Там само. – Арк.80.
- ³⁹ Там само. – Арк.67.
- ⁴⁰ Там само. – Арк.68–69.
- ⁴¹ Там само. – Арк.38.
- ⁴² Там само. – Арк.39.
- ⁴³ Там само. – Арк.41.
- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ Там само. – Арк.106.
- ⁴⁶ Там само.
- ⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само.⁴⁹ Там само. – Арк.107.⁵⁰ Там само. – Арк.43.

The author analyzes conditions of formation and development of Sovietphilist movement in Western Ukraine in 1920s, attitude of Ukrainian parties to it, and also its support from Ukrainian Socialistic Soviet Republic government, Comintern, Bolshevik Communist Party of Ukraine.

В.М.Ричка*

ЗНАКИ ВЛАДИ: ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ФОРМИ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ВЕРХОВНОЇ ВЛАДИ У КИЇВСЬКІЙ РУСІ

Статтю присвячено вивченню знакових символів князівської влади Київської Русі. Автор окреслив предметний ряд та спробував виявити символічний зміст головних атрибутів влади, за допомогою яких відбувалися її інституціоналізація, подальша ритуалізація та організація церемоніальних форм репрезентації.

У практиці вивчення основних проблем історії Київської Русі останнім часом намітився відхід від універсалізації формаційного підходу, що дає змогу з'ясувати тільки один аспект історичного буття – соціально-економічний. Якщо раніше у центрі уваги вітчизняних учених були здебільшого питання розвитку виробничих відносин і політична історія (яку марксистська історіографія розглядала як епіфеномен тих же виробничих відносин), то віднедавна спектр досліджуваних питань урізноманітнівся за рахунок з'ясування культурних аспектів політичних зв'язків, історії ідей та ментальностей. Задумуючись над питанням: «Чи є політична історія, як і досі, становим хребтом історії?», сформульованим французьким медієвістом Жаком Ле Гоффом ще понад тридцять років тому¹, із цілковитою очевидністю усвідомлюється важливість дешифрування культурних кодів середньовіччя, необхідність відновлення образної системи середньовічної культури, того, як людина минулого конструювала образ «іншого», а, відтак, і ідеалізований образ «себе»; того, як функціонувала система середньовічної емблематики; того, як за допомогою зорових образів влада являла себе підданам². Цей напрям наукових студій відкриває нові перспективи осягнення організації історичного буття давньоруського суспільства в усьому його розмаїтті.

Мета даної статті полягає у спробі окреслити предметний ряд та виявити символічний зміст головних атрибутів влади в Київській Русі, за допомогою яких відбувалися її інституціоналізація, подальша ритуалізація та організація церемоніальних форм репрезентації.

Утвердження у Києві на початку 880-х рр. династії Рюриковичів та наступна монополізація нею політичної влади поклали початок упорядкуванню статусних відмінностей та системи ієрархічних зв'язків київського княжого дому з його «мужами» – членами володарних родів, що сиділи по містах, і племінними князями. Певне уявлення про цю державно-політичну диференціацію тогочас-

* Ричка Володимир Михайлович – д-р іст. наук, професор, провід. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

E-mail: wlr@i.com.ua

ної давньоруської спільноти дозволяють скласти русько-візантійські угоди першої половини X ст. Вельми симптоматичним у цьому плані є наступне повідомлення «Повісті временних літ», уміщене під 907 р.: «И заповеда Олег (грекам – В.Р.) дати воем на 2000 корабль по 12 гривен на ключь, и потом даяти уклады на рускыа грады: первое на Киевъ, та же на Чернигов, на Переаславль, на Полтѣскъ, на Ростов, на Любечъ и на прочаа города; по тѣм бо городомъ сядяху велиции князи, под Олгом сущи»³. Київські правителі змушені були ще рахуватися з військово-політичною міццю, на яку спиралася влада місцевих племінних князів. Ось чому від імені цього «княжжя» вони укладають угоди з Візантією, спільно ведуть міжнародну торгівлю та вирішують інші важливі питання внутрішньополітичного життя. Київська Русь кінця IX – початку X ст. була, відтак, своєрідною політичною асоціацією «світлих і великих» князів та «великих бояр», що «сиділи» по «градам» і перебували «під рукою» у великого князя київського⁴.

Послани «от Олга великого князя Роускаго и от всѣх иже сущих под рукою его свѣтлых и великих князь и его великих бояр ... Карлы, Инегельд, Фарлоф, Веремоуд, Рулавъ, Гоуды, Роуалдъ, Карнъ, Фрелавъ, Руаръ, Актеву, Труанъ, Лидоул, Фостъ, Стемид»⁵ були у своїй переважній більшості представниками другорядних князів-ярлів й лише Карли, слід гадати, був посланий безпосередньо від Олега⁶. В угоді 944 р. виступають: «Иворъ, соль Игоревъ великаго князя Рускаго, и обѣчи сли: Вуефастъ Святославль, сынъ Игоревъ; Искусеви Ольги княгини; Слуды Игоревъ, нети Игоревъ; Оулѣбъ Володиславль; Каницаръ Передьславинъ; Шихъбернъ Сфандръ, жены Улѣблѣ; Прастѣнь Туръдуви; Либиаръ Фастовъ; Гримъ Сфирьковъ; Прастѣнь Акунъ, нети Игоревъ; Кары Тудковъ; Каршевъ Туръдовъ; Егри Евлисковъ; Воистъ Воиковъ; Истръ Аминововъ; Прастѣнь Берновъ; Явтягъ Гунаровъ; Шибридъ Алданъ; Коль Клековъ; Стегги Етоновъ; Сфирка; Алвадъ Гудовъ; Фудри Туадовъ; Мутуръ Оутинъ»⁷. Цей унікальний для середини X ст. реєстр князів відбиває цілком вибудовану і вже освячену звичаєм (а, можливо, і законом) ієрархічну структуру правлячої київської верхівки.

Уже на початку X ст. на Русі склалася титулатура верховного правителя, наповнена глибоким символіко-ідеологічним змістом. Статусні відмінності та первісні словесні звороти, що відбивали престижне становище київського князя у середовищі аристократичної верхівки засвідчує, зокрема, русько-візантійська угода 911 р., в якій Олега названо «великим князем руським»⁸, що свідчить про обсяги його владних повноважень та панівне становище київського князя у політичній системі Русі. Водночас формувалася й система знаків (інсигній) князівської влади, виокремлювалися певні предмети, використання яких було прерогативою верховної влади. Поява зображень, так званих «знаків Рюриковичів», зокрема на металевих трапецієвидних підвісках, які слугували своєрідними вірчими знаками київського правлячого дому, простежується за археологічними матеріалами з часів правління Олега та Ігоря, а звичай їх використання, очевидно, своїм корінням сягає скандинавського середовища⁹.

Основним сфрагістичним елементом київських володарів стало зображення князівської тамги на монетах, персях, висячих свинцевих печатках, що первісно мали форму двозубця. Оскільки форма цього знаку з часу його виникнення й до 980-х рр. залишалась незмінною (впродовж майже цілого століття двозубець передавався у спадок від покоління до покоління великих київських князів), О.О.Мельникова дійшла висновку, що на цьому етапі двозубець не являв собою особисто-родового знаку, а був символом великого князя – верховного правителя Київської Русі, глави роду Рюриковичів¹⁰. Принципові зміни у характері та структурі князівської влади, що сталися за правління Святослава Ігоревича, обумовили появу різного роду індивідуальних відхилень у формі

князівських знаків наступних поколінь володарів Київської Русі. Так, Ярополк і Олег Святославичи використовували двозубий князівський знак із дещо ускладненою формою ніжки, а Володимир за життя батька отримав як особистий знак тризуб¹¹. Похідними від нього стали різні групи особисто-родових символів, що закріпилися за представниками окремих гілок Рюриковичів і використовувалися ними до початку XIII ст. як прокламативні символи на монетах, вірчих знаках, актових печатках і каблучках.

Сфера використання станово-престижних предметів та образотворчих символів у князівському побуті урізноманітнилася із запровадженням християнства на Русі наприкінці X ст. та наступною «візантинізацією» придворного життя в Києві. Відтоді влада київського князя у своїх зовнішніх виявах набуває уподібнення біблійно-християнським праобразам, матеріалізованим культурою візантійського імператорського двору. Носієм його традицій були царгородські достойники, які прибули до давньоруської столиці у складі почту молодого дружини київського князя – візантійської принцеси Анни. У ряді своїх досліджень А.Поппе послідовно обґрунтовує думку про те, що, потрапивши до Києва, «цесариця» Анна, як називають порфірородну дружину князя Володимира давньоруські літописи, не вдовольнилася становищем рядової архонтиси, а намагалася піднести статус свого чоловіка до рівної їй гідності й увінчати його голову царською короною¹². Між тим, візантійські імператори, як відомо, украй неохоче йшли на такі поступки. Так, Константин VII Порфірогенет (Багрянородний) у своєму трактаті «Про управління імперією», нарікаючи на докучливі домагання і зухвалі зазіхання «північних і скіфських» народів послати їм що-небудь із царського вбрання чи вінців, або й мантий заради якоїсь їхньої служби чи послуги, називав їх недоречними і радив своєму синові, як треба відповідати «варварам» на їх домагання¹³.

Такі «домагання» на знаки царської гідності пред'являли Константинополю, безперечно, і київські князі. Пам'ятаймо, однак, про те, що вчасно надана Володимиром військова допомога візантійському імператорові Василю II врятувала Македонську династію від узурпатора Варди Фоки, розгромивши його у битві під Константинополем навесні 989 р. Тож, уявляється малоймовірним, що єдиною нагородою київському князю була лише рука принцеси Анни. Ще наприкінці XIX ст. В.Д.Прозоровський обґрунтував думку про те, що Володимир, як шурина візантійського імператора, отримав від останнього вищі інсигнії влади. На думку дослідника, вони були привезені до Києва цесарівною Анною для використання під час шлюбної церемонії, яка повинна була відбутися за обрядом константинопольського імператорського двору («при вінчанні на нього покладено царську корону замість шлюбного вінця. У такий спосіб досягалися дві мети – з одного боку, Володимирові надавалися християнські знаки царської гідності замість язичницьких, а, з іншого, усувалася необхідність у коронуванні, причому корону довелось би прийняти не за правом, а згідно з пожалуванням, що було б для Володимира принизливим, оскільки виглядало б так, наче він васал імператора»¹⁴). Так само і М.С.Грушевський вважав «дуже правдоподібним», що Володимир разом із рукою візантійської царівни дістав якісь інсигнії, зокрема, корону кесаря і нею коронувався: «Володимир, будуючи руську державу, – зауважував учений, – забажав для сієї будови візантійського цементу. Він захотів стати швагром візантійського цесаря, захотів приодягнутись ареолою царгородського двору; ми знаємо, що він казав робити собі монету зі своїм портретом у цесарських реґаліях; ми не знаємо, але можемо догадуватись, що з його посвояченням з візантійським двором в'язалось надання якогось візантійського титулу, візантійських інсигній»¹⁵. Родинне споріднення хрестителя Русі з імператорським двором, на думку відомого радянського візантолога М.В.Левченка, було обов'язково пов'язане із даруванням йому високого

візантійського придворного титулу та відповідних інсигній. Це положення дослідник аргументував тим, що на карбованих Володимиром монетах він представлений із тими ж «атрибутами імператорського убору, які ми бачимо на візантійських монетах, із візантійською імператорською короною на голові. У правиці він тримає скіпетр із хрестом. Вбрання Володимира відповідає імператорському. Відтак інсигнії, які Володимир має на власних монетах, відповідають імператорським»¹⁶.

Дослідники давно завважили, що на карбованих Володимиром золотих і срібних монетах зображення князя відбиває його реальні портретні риси¹⁷. Відзначаючи такі оригінальні риси обличчя князя, як грізно зведені брови, великий м'ясистий ніс, довгі вуса та поголене енергійне підборіддя, М.П.Сотникова дійшла висновку про те, що це зображення є найдавнішим руським портретом X ст.¹⁸ На відомих автентичних іконографічних зображеннях великий київський князь постає вбраним у плащ (корзно) з шитим на ньому золотом широким галуном, застебнутим біля правого плеча масивною підковоподібною, коштовною фібулою. Його голову вінчає дорогоцінний вінець або корона, прикрашена смарагдами та іншим коштовним камінням. Саме у такому вигляді, із хрестом у правиці, бачимо Володимира на карбованих ним золотих і срібних монетах¹⁹.

За спостереженнями М.Б.Свердлова, корона великого князя зображена майже однаково на «златниках» і «срібниках» усіх чотирьох типів: «У центрі вінця перебуває хрест, позначений намистинами. Намистина, що позначає нижню частину хреста, здебільшого в ряду намистин, які означають оздоблення корони (дорогоцінне каміння, перли). Обабіч обличчя звисають підвіски, позначені крапками. На кінцях підвісок – дві намистини, що далеко відстоять одна від одної. ... Єдиною суттєвою різницею у зображенні корон є їх форми на златнику й срібнику. На златнику намистини утворюють корону сферичної форми, а на срібниках корона позначена пласкою, поверх – три намистини, середня з яких і є основою для хреста»²⁰. Залишивши відкритим питання про те, чи тип корони на златниках передавав вигляд реального князівського вінця, а чи був просто невправним зображенням, дослідник натомість упевнено стверджує, що на срібниках Володимира зображено в короні по типу імператорських стем.

Стеми являли собою золотий еластичний обруч, оздоблений коштовним камінням та перлами і покритий дорогоцінною тканиною. Подібну корону зображено на одній із мініатюр «Трійської Псалтирі», яка передає сцену вінчання Христом-Спасителем князя Ярополка і його дружини Ірини: «Вінці, які Спаситель тримає в руках, покладаючи їх на голови князя й княгині, мають форму стем, тобто обруча, вочевидь металевого, із камінням і перлами, а також однієї дужки, за яку Спаситель тримає ці вінці. Це звична форма так званих вотивних корон, а також імператорських і царських»²¹.

Про вінець чи корону Володимира ніде і ніколи не згадується у писемних джерелах. Однак слід узяти до уваги ту обставину, що в політичній культурі та ідеології середньовічних слов'янських країн цій інсигнії надавалось велике значення²². Відтак складно повірити в те, що вона існувала лише у вигляді іконографічного атрибуту, тобто була тільки витвором самосвідомості правлячої верхівки Київської Русі, а не матеріальним (подібно до князівських барм та діadem²³), зримим символом політичного верховенства великокнязівської влади.

Важливою ознакою великокнязівської влади був також князівський «стіл», або престол, прообраз якого сягає ще язичницьких часів. Арабський дипломат першої половини X ст. Ібн-Фадлан, описуючи побут «царя русів», зазначав, що «з ним на дворі його живе 400 відважних товаришів і вірних людей, що разом із ним умирають і дають себе на смерть за нього. ... Сі 400 люда сидять під тронном (короля); трон у нього великий, дорогим камінням оздоблений. На троні сидять із ним сорок наложниць; із трону він ніколи не злазить; як схоче поїхати,

то підводять коня до трону, і звідти він на нього сідає, а як схоче злізти, то підводять коня так, що він злазить на трон»²⁴. Ця замальовка арабського автора явно уподібнює побут і соціальну організацію угруповання русів хозарським реаліям. Утім, на моє переконання, у дохристиянській Русі, як і в інших «варварських» народів середньовічного світу, існували певні сакральні місця та предмети, через посередництво яких особа князя набувала престижної харизми. Наприклад, церемонія інтронізації володарів середньовічних Каринтії та Скандинавії відбувалася у священному місці посеред відкритого поля. Троном для тамтешніх претендентів на вищу владу слугував камінь, що стояв на вершині пагорба у полі²⁵. Таким сакральним місцем для язичницьких князів Русі, гадаю, був Перунів пагорб у Києві.

Перунів пагорб уперше згадується в літописних джерелах під 945 р. Змальовуючи процедуру ратифікації русько-візантійської угоди в Києві за участю князя Ігоря, його військової дружини та грецьких дипломатів «Повість временних літ», зокрема, сповіщає: «Заоутра призва Игорь слы, и приде на холмъ, где стояше Перунъ, и покладоша оружье свое, и щиты и золото, и ходи Игорь ротѣ и люди его, елико поганых Руси»²⁶. Це святе для князя і його дружинників місце також мало перебувати поза межами київського граду – поблизу могил предків. Язичницьке капище Володимира дослідники локалізують на пагорбі, який був розташований на території сучасної садиби №3 по вул. Володимирській та спортивного майданчика сусідньої школи²⁷. Це було *locum sacrum* язичницької і християнської Русі. Невипадково після запровадження християнства князь Володимир саме тут збудував дерев'яну Василівську церкву: «и постави церковь святого Василья на холмѣ, идеже стояше кумиръ Перун и прочии, идеже творяху потребы князь и людье»²⁸. Ця подія поклала початок широкомасштабному будівництву, що його розгорнув Володимир на місці язичницького некрополя на Старокиївській горі наприкінці X ст.

Із запровадженням в Русі християнства і засвоєнням тут учення про значення та прерогативи монаршої влади відбувається наполегливий пошук її образотворчих атрибутів. Важливо зазначити, що портретна композиція на карбованих Володимиром монетах I типу мала на меті показати князя, «який сидить на престолі, при тому, що жодних ознак престолу ще немає. Проте наполегливий пошук остаточної формули легенди, що його ми бачимо далі («Володимир на столе, а се его злато»), наводить на думку про куди більш глибокий сенс цього такого незвичного для нумізматики напису-декларації перших монет, покликаноного проголошувати повноту влади князя й незалежність країни»²⁹.

Зображення престолу, на якому сидить Володимир у церемоніальній позі, з'являються на срібниках II і IV типів. Визначивши прототипи зображень Володимирого трону у пам'ятках візантійського образотворчого мистецтва X–XI ст., М.Б.Свердлов дійшов висновку, що на цих монетах Володимир сидить на престолі, подібному до тронів візантійських імператорів, і який, як і корона, на думку дослідника, є відтворенням реального атрибуту великокнязівського побуту³⁰.

Карбовані Володимиром монети передусім відігравали конституюючу роль – саме через їх посередництво відбувалася легітимація великокнязівської влади і пропагандистське прославлення Володимира та його маєстату, адже конкретний образ володаря людям було важко відокремити від абстрактної ідеї влади. У масовому уявленні вона була сконцентрована в особі володаря: «Володимир на столе, а се его сребро». Отже, Київ-град, як *locus regalis* рівнозначний трону. Володар панує і утримує владу в тому місці, де почалася державна спільнота³¹. Іконографічні зображення атрибутів влади великого князя були не механічним наслідуванням візантійських зразків, а виявом самосвідомості київської політичної еліти.

Завдяки породичанню із візантійським правлячим домом та амбітним задумам принцеси Анни київський князь цілком міг отримати від своїх вінченосних шуринів разом із численними дарами, привезеними у весільній «перезві» з-поміж інших предметів імператорських регалій (корона, плащ-мантія та відповідне взуття) також і трон-стілець*. Престол київського князя вперше згадується у літописних джерелах під 1015 р. Під час сум'яття, спричиненого смертю Володимира Святославича, княжа дружина, як свідчить «Повість временних літ», звернулася до його сина Бориса з такими словами: «се дружина оу тебе отья и вои, поиди сяди Киевѣ, на столѣ (виділення – В.Р.) отни»³². Сповідуючи про утвердження в 1016 р. Ярослава Мудрого у Києві, «Новгородський перший літопис» стверджує, що той «сѣде на столѣ (виділення – В.Р.) отца своего Володимира»³³.

Свого часу А.Поппе висловив припущення про те, що великокнязівський престол за Володимира Святославича перебував у Десятинній церкві, а згодом був перенесений Ярославом Мудрим до Софійського собору³⁴. О.П.Толочко слушно зауважив, що літописні джерела не містять прямих даних про те, що у часи правління Володимира престол був у Десятинній церкві. Дослідник доводить, що до самого кінця XI ст. князівський стіл перебував не у церкві, а на княжому дворі, та й то не у самому Києві, а у замській резиденції Володимира – у селі Берестовому³⁵. Ця теза ґрунтується, головним чином, на повідомленні «Повісті временних літ» про вокняжіння у Києві у 1073 р. Святослава і Всеволода Ярославичів. Після вигнання свого брата Ізяслава із Києва, Святослав і Всеволод «внидоста в Киевѣ, мѣсяца марта 22. И сѣдоста на столѣ на Берестовомѣ»³⁶. Згадана у цьому контексті замська великокнязівська резиденція була, на мою думку, місцем короткочасної зупинки Ярославичів на шляху до Києва. Можливо, тут відбулася їх зустріч із представниками київської громади, зі згоди якої Святослав і посів великокнязівський престол.

Княжий двір Володимира був місцем репрезентації верховної влади, важливим вузлом соціальних міжособистісних зв'язків різних прошарків давньоруської спільноти. Як сповіщає «Повість временних літ», Володимир, «повеле всякому нищему и убогому приходити на дворѣ княжѣ и взимати всяку потребу, питье и яденье, и от скотыниц кунами»³⁷. Для простолюду княж-двір Володимира був зоровим образом влади і, сказати б, наочним джерелом інформації та уявлень про її сутність. Велич та вродистість обстановки двору середньовічного володаря відбиває яскрава замальовка пера болгарського книжника Іоанна Екзарха, який жив і творив при дворі царя Сімеона (893–927 рр.): «Якоже смердѣ, и нищѣ человекѣ, и страненѣ пришедѣ издалеча к преворамѣ княжа двора, и видив я дивится и, приступивѣ кѣ вратомѣ, чюдится въпрашаа и въноутрѣ въшедѣ видить на обѣ странѣ храмы стояща, оукрашены каменіем и древом истесаны и прочее. Въ дворецѣ въшедѣ и оузревѣ полаты высокы и церквѣ издобрены без года каменіем, и древом, и шаром, изьоутрѣ же мраморомѣ и мѣдью, сѣребромѣ же и златомѣ, таче не сѣвѣды чьсомоу приложити ихѣ, нѣсть бо того видѣль на своей земли, развѣ хызѣ лѣплень и оубогѣ. Ти акы погубив си оумѣ чюдится имѣ тоу. Но аще ся прилоучитьсѣ емоу и князь видѣти сѣдяща въ срацицѣ бисеромѣ покыданѣ, гривноу цатавоу на выи носища, и обручи на роукоу, и поясом вольрьмитомѣ поясана, и мечѣ златѣ при

* Так само і знаменитий «кістяний стілець», що слугував тронем Івану IV, був привезений до Москви разом з іншими весільними дарами посольством нареченої (другої дружини) Івана III – Зої (Софії) Палеолог – племінниці останнього візантійського імператора (див.: Бочаров Г.Н. Царское место Ивана Грозного в московском Успенском соборе // Памятники русской архитектуры и монументального искусства (Города, ансамбли, зодчие). – Москва, 1985. – С.48).

бедръ висящъ; обаполы его боляры стояща въ златыхъ гривнахъ и поясахъ, и оброчехъ ти его аще кто въпрашаеть, възвращьшася на свою землю, рекыи: «Что видъ тамо?» Рече: «Не вѣдь како вы повѣдь того. Свои вы бѣсте очи оумѣль достоинъ чодѣтися тои красотъ тако же и азъ не могу достоинъ тоя доброты и чина сказати, но самъ каждо васъ очима плотными вѣдя и оумомъ бесплотнымъ домышляя паче ся можетъ извѣстнѣе чюдитися, свои бо очі никому же съльжетъ»³⁸. Так само, напевно, вражав уяву сучасників і зовнішній вигляд комплексу пишно оздоблених споруд княжого двору Володимира Святославича.

Престол Володимира, вочевидь, розташовувався не просто неба – посеред княжого двору, а у Десятинній церкві, яка була осередком не тільки церковно-релігійного життя, але ще й місцем проведення офіційних церемоній світського характеру, для яких у соборі була збудована сходовая вежа, по якій князь разом зі своїм найближчим оточенням піднімався на хори. Поблизу цієї вежі і хрещальні був вихід на західну частину галереї, через що вона у цьому місці розширювалася³⁹. Не виключено, що саме тут 15 серпня 1018 р., на свято Успіння Богородиці, яке від 996 р. відзначалося у княжому Десятинному храмі, відбувся засвідчений в іноземних джерелах⁴⁰ обряд інтронізації Святополка Володимировича.

Тріумф Святополка тривав недовго – 1019 р. київським князем знову став Ярослав Володимирович (Мудрий). Однак утвердитися у Києві він не наважувався, адже серйозну загрозу його єдиновладдю представляв Мстислав Тмутороканський, який, облаштувавшись у Чернігові, доклав неабияких зусиль, аби перетворити це місто чи не на столицю половини Русі. Мстислав звів нову лінію потужних оборонних споруд, розпочав грандіозне будівництво пишної князівської резиденції й заклав поблизу свого двору монументальний Спасо-Преображенський собор. Взірцем для нього став, як засвідчують матеріали спеціальних досліджень, саме київський першохрам – церква св. Богородиці (Десятинна), яка, своєю чергою, була збудована грецькими майстрами за зразком Фароської церкви Великого палацу в Константинополі⁴¹. Очевидно, за подібним містобудівним розмахом крилися претензії Мстислава піднести церковне значення Чернігова. Можливо, він замірявся заснувати тут митрополію, відому за джерелами як «Маврокастра».

Після занадто вже раптової смерті Мстислава в 1036 р. чернігівський стіл було ліквідовано: «перей власть его всю Ярослав и бысть самовластель Русьстѣи земли»⁴². Приклад брата й, очевидно, міркування іншого політико-ідеологічного порядку надихнули його на грандіозне будівництво у Києві. Як сповіщає «Повість временних літ» під 1037 р.: «Заложы Ярославъ город великий, у него же града суть Златая врата; заложы же и церковь святая Софья, митрополью, и посемь церковь на Золотых воротъх святыя Богородица благовещенье, посемь святого Георгия манастирь и святая Ирины»⁴³. Київські будівлі, споруджені за Ярослава, мають прозорі аналогії в архітектурі й сакральній семантиці міського простору Константинополя. Вони простежуються не тільки у співзвучності назв храмів та головної брами, але й виявляються, як засвідчують матеріали спеціальних досліджень, у художньо-композиційних прийомах їх вирішення⁴⁴. Сакральна топографія й космогонічна сутність Царгорода – Нового Єрусалима – визначала основні ідеї містобудування та архітектурно-художнього оздоблення середньовічного Києва. Міфологія його архітектурного простору насичена великою кількістю глибоких конотацій, конкретних предметів і абстракцій. Уречевлені мовою християнської літургії вони переносились у пласт зорових уявлень, утворюючи зримий образ Святого Міста – «Другого Єрусалиму»⁴⁵.

Ярослав не просто розширив міську забудову, а фактично звів нове місто. Значущість такого перетворення, чи, радше, перевтілення міського простору

відбивають слова митрополита Іларіона: «Виждь же и град величеством сіаюощь, виждь церкви цветущи, виждь хрстіанство растуще, виждь град иконами святых освъщаемь и блистающеся»⁴⁶. Київ в очах Іларіона постає сповненим величі, царственої гідності й осяяним світлом Господнього благословення градом. Використання у давньоруській літературній традиції щодо Києва візантійської формули «Богохранимого града» теж було започатковане Іларіоном. В автобіографічній приписці про своє настолювання, що вінчає, сказати б, увесь його літературний цикл, відзначається, що ця подія сталася «въ велицѣм и богохранимѣмъ градѣ Києвѣ»⁴⁷. Цей характерний зворот, що походить від епітетів Єрусалима, був запозичений Іларіоном через посередництво візантійської лектури та біблійної референції. Наприклад, у «Хроніці» Георгія Амартола Єрусалим – цей «преславни Божии град» – постає як «богосъзданыи, и богохранимыи, и богоукрашенни, и боголюбимыи» град⁴⁸. Відтак, стараннями цього великого будівничого Київ знову утверджується у статусі політичної і духовної столиці Русі. Столичність Києва є відтворенням константинопольської моделі, запозиченням із візантійського ідейного арсеналу (термін «столиця» у давньоруській мові не зафіксований). Характерною у цьому плані є зауважене О.В.Назаренком⁴⁹ у Службі на освячення церкви святого Георгія у Києві (середина XI ст.) найменування Києва митрополитом Іларіоном «першопрестольним матери градом». Отже, Ярославу вдалося вивищити статус Києва ідеологічно, як рівночасного Царгороду міста.

Так само київський князь домагався надати своїй владі царського ореолу. Про це свідчить графіті Софійського собору, де Ярослава названо «царем»⁵⁰. На карбованих ним срібних монетах із написом «Ярославле сребро» разом із вольовим ликом самого князя міститься зображення св. Георгія – його небесного покровителя. У Візантії Георгія вшановували і як великомученика, і як святого воїна. У цій ролі він виступав покровителем візантійського імператора і його війська. Перенісши на свої срібники і печатки образ св. Георгія Ярослав задекларував свою рівність із візантійським імператором⁵¹. Можливо цій же меті відповідало встановлення у центральному нефі Софії Київської шиферної плити з вирізьбленим за візантійським взірцем зображенням геральдичного орла, яке С.О.Висоцький уважав гербом Київської Русі часів Ярослава Мудрого⁵². Войовничо здійснені догори орлині крила покликані були символізувати міць та силу влади Ярослава.

Подібний знак орла, як геральдичний символ влади, побутував в емблематиці багатьох середньовічних володарів⁵³. Орел – царський птах, який уособлює вищу владу, мудрість, героїзм та навіть геніальність. «Цар птахів» – це символ соціального і духовного підйому, зв'язку з небом, яке забезпечує його максимальною владою і зберігає на цьому рівні⁵⁴. У Русі орел став княжим гербом Данила Галицького. Поблизу Холма Данило звів «столпъ каменъ, а на немъ орель каменъ изваянъ. Высота же камени десяти лакоть с головами же и с подножьяками 12 лакоть»⁵⁵. Холмський кам'яний монумент зі скульптурним зображенням орла покликаний був, як уявляється, символічно засвідчити королівську гідність («rex Russiae») Данила Галицького й, звісно, образно, у загальній формі, нагадувати про ідеї нового «царства» – Руського королівства.

Прикметно, що арабські письменники Ях'я Антіохійський, Абу-Шоджа та Ібн ал-Атир називали «царем» Володимира – так само, як і візантійського імператора⁵⁶. До цього слід додати, що й саксонський хроніст початку XI ст. Тітмар Мерзебургський іменує Володимира «rex» – «король»⁵⁷. У «Хроніці» Тітмара цей титул прикладається до англійських королів, а також до угорського володаря Іштвана (Стефана) та конунгів об'єднаної Данії. Так само і Ярослав Володимирович, який прийшов до влади, переступивши через трупи своїх братів – «царевичів» Бориса і Гліба – став спадкоємцем царського титулу. Це підтверджує, не-

хай і непрямо, напис-графіті Софійського собору у Києві: «В 6562 (1054 р.) мсяца феврари 20 усъпене царя нашего»⁵⁸. Царська титулатура вживається у літописних джерелах й щодо великих князів Владимиро-Суздальської землі у XII ст. та Галицько-Волинської Русі. Як показав В.А.Водов, застосування царського титулу стосовно давньоруських князів мало спорадичний характер, здебільшого наслідуючи візантійські взірці красномовства для підкреслення політичного престижу, прославлення того чи іншого князя⁵⁹. Відсутність скільки-небудь помітних претензій на титул «царя» в домонгольські часи, очевидно, була пов'язана з особливостями політичної структури Русі кінця XI – середини XII ст.: «У цей період усі східнослов'янські землі перебували під владою князівського роду Рюриковичів: верховним правителем був той, хто вважався «старійшим» у роді і посідав київський стіл. Звідси – певна індиферентність до титулатури: не вживався у цей час послідовно і титул «великий князь» – він починає застосовуватися з кінця XII ст., коли відокремлення самостійних князівств і розпад князівського роду на окремі гілки створили ситуацію, за якої виникла необхідність у титулі для підкреслення політичного верховенства. Відповідно й титул «цар», що потрапив на Русь саме в період відносно байдужого ставлення Рюриковичів до титулатури, титулом не став, а використовувався як своєрідне позначення князя «високим стилем»⁶⁰.

Оскільки головним осередком церковно-релігійного життя й місцем єднання священства і царства у другій третині XI ст. став Софійський собор, до нього, як і належить, було перенесено великокнязівський престол. Останній не раз згадується у літописах у контексті в'їзду князя до міста та наступних відвідин ним київського кафедралу для поклоніння св. Богородиці та іншим святим. Характерним у цьому плані є повідомлення «Київського літопису» під 1146 р. про вокняжіння у Києві Ізяслава Мстиславича: «...с великою славою и честью въѣха (Ізяслав – В.Р.) в Киевъ, и выидоша противу ему множество народа, игумени съ черноризьци и попове всего города Киева в ризахъ, и приѣха къ святой Софьи, и поклонися святой Богородици, и сѣде на столѣ дѣда своего и отца своего»⁶¹. Коли 1150 р., після втечі з Києва Юрія Долгорукого, князівський стіл зайняв його брат В'ячеслав Володимирович, кияни, однак, не схотіли прийняти його, «рекоша Ізяславу: «Ты нашъ князь! Поѣди же къ святой Софьи, сяди на столѣ отца своего и дѣда своего»⁶². Після смерті Святослава Всеволодовича у 1194 р. та його поховання у Кирилівському монастирі «поѣха Рюрикъ Кыевоу. Изидоша противоу емоу со кресты митрополить, игоумени вси, и кияни вси от мала и до велика с радостью великою. Рюрикъ же вшеде во святоую Софью и поклонився святому Спасу и святѣи Богородицѣ и сѣде на столѣ дѣда своего и отца своего славою и съ честью великою»⁶³.

Раніше мені видавалося, що літописне дієслово «сѣде» не може бути витлумачено реалістично – у буквальному прочитанні «сісти на трон»⁶⁴. Так само і К.Гвозденко у своїй нещодавно опублікованій статті, присвяченій церемонії сходження князів на престол у домонгольській Русі, не вбачає підстав говорити про наявність у храмі св. Софії конкретного князівського престолу. На її думку, літописні згадки про те, що князь «седеє на столе» після повідомлення про відвідини ним Софійського собору не свідчать, що саме у храмі відбувалося посадовлення на якийсь трон: «Слова «седеє на столе» радше стосуються всієї церемонії, завершальним елементом якої було зайняття княжого двору. Можна припустити, що у церкві від середини XII ст. здійснювалося проголошення претендента на владу князем»⁶⁵. Визнаючи, що схвалення й акламація були суттєвим елементом давньоруської церемонії інтронізації, дослідниця при цьому заперечує будь-яку її схожість з обрядом коронації візантійських імператорів.

Цей церемоніал досить детально описано Константином Багрянородним. Убравшись у мутаторії храму св. Софії у святковий «царський» одяг, імпера-

тор, тримаючи у руках запалені свічки, разом із патріархом піднімався на амвон. На цьому підвищенні, що здіймалося перед середньою частиною іконостаса, патріарх читав молитву над імператорською хламидою, після чого її одягали на самого володаря. Потому патріарх виголошував молитву і над імператорською короною та власноруч, при вигуках народу: «Слава у вишніх Богу і на землі мир!», покладав її на імператора. Далі, сидючи на троні з короною на голові, імператор приймав поклоніння вищих візантійських сановників⁶⁶. Беручи до уваги характерну для середньовічної практики *imitatio imperio* й ментальний контекст епохи з її прагненнями до матеріалізації духовних символів, можна підозрювати, що великокнязівський «стіл», або престол, був матеріальним предметом давньоруського політичного побуту, зримим символом великокнязівської влади. Попри полісемантичний зміст поняття «княжий престол» («стіл») воно мало добре розпізнавану символічну й знакову для середньовічних слов'янських монархій цінність⁶⁷.

На середньовічному Заході трон, що метафорично визначався як *solium regni* («трон королівства»), розміщувався в особливому, зазвичай сакральному, місці, як, наприклад, кам'яний трон Карла Великого у придворній капелі в Ахені, імперський трон у Госларі і трон Едуарда Сповідника у Вестмінстері⁶⁸. Тронним місцем київських князів від середини XI ст., на мою думку, слугували прикрашені мозаїками і фресками так звані периферичні приміщення Софійського собору, на винятково великі розміри яких та притаманні їм «світсько-князівські функції» вказував А.М.Грабар⁶⁹. Змальовуючи процедуру посідання великокнязівського столу, давньоруські літописці, либонь, не випадково звертають увагу на значимість урочистого входу князя до храму св. Софії. Зазвичай князівська процесія знадвору піднімалася оздобленими мозаїчним орнаментом вежовими сходами на внутрішні галереї собору. Стіни веж були рясно прикрашені фресками на світські сюжети, а визначальними, як показав С.О.Висоцький, були типи тріумфальної імператорської іконографії – зображення константинопольського іподрому, сцени прийому у візантійського імператора, а також цикл фресок на тему полювань і ловів⁷⁰. За спостереженнями дослідника, фресковий живопис веж Софійського собору був продовженням традицій розписів великокнязівських палат. Вежовими сходами князівська процесія сходила на хори храму, які, як і в Константинополі, використовувалися для проведення врочистих церемоній особливо важливої державно-політичної ваги, зокрема, тріумфального сходження, у буквальному розумінні слова, на трон (престол).

Ці приміщення були багато декоровані зооморфними зображеннями, що породжували смислові асоціації з біблійним образом трону царя Соломона. Престол останнього був виготовлений зі слонов'ячої кості й обкладений золотом: «І зробив цар великого трона зі слонов'ячої кості, і покрив його щирим золотом. У трона було шість ступенів; а голова у трона кругляста позад його та поруччя з того боку при місці сидіння, та два леви, що стояли на поруччях. І дванадцять левів стояли там на шести ступенях із того й з того боку. По всіх царствах не було так зробленого!» (1 Цар, 10: 18–20). Цей опис престолу Соломона на багато віків визначив як символічний, так і формально-образний ряд подібних речей, особливо на сході й, зокрема, у Візантії, де престол імператора називали «візантійським тронем Соломона»⁷¹.

«Золотим» називає княжий стіл у Києві й «Слово о полку Ігоревім». На думку Д.С.Лихачова, у пам'ятках давньоруської писемності терміни «золотавий», «золотий» чи «золотокутий» завжди вживаються у точному значенні⁷². Схиляюсь до думки, що ця золота насиченість київського престолу була привнесена до «Слова» під впливом давньоруського перекладу повісті Флавія «Про розорення Єрусалима» та/або аналогічного зображення могутнього царя в біблійних книгах⁷³.

На мініатюрах «Хроніки» Іоанна Скіліци, які ілюструють обмін посольствами між князем Володимиром Всеволодовичем та візантійським імператором Константином Мономахом, київський князь постає, сидячи на золотому троні, у царському вінці, у червоних чоботях і золотому жупані⁷⁴. Однак, як уявляється, це зображення не є натуралістичною замальовкою, а, радше, художньою метафорою, так само, як і рядки «Слова о полку Ігоревім», які відбивають прагнення Всеслава Полоцького сісти на швидкого коня й домчати до Києва, аби діткнутися кінцем списа до «золотого столу» київського: «Клюками подпръся о кони и скочи къ граду Кыеву и дотчеса стружіемъ злата стола кіевскаго»⁷⁵. Ось чому курйозною видається думка Д.В.Айналова, який під «стружіем» розумів князівську регалію типу скіпетра: «Всеслав заволодів цією регалією, зіперся нею об князівське сидіння й сів на великокнязівський стіл, маючи її в руці»⁷⁶.

Мабуть, ми ніколи не довідаємося про те, яку ж достоєменно форму мало тронне крісло київських князів та з якого матеріалу воно було виготовлене. Сумнівними видаються спроби дослідників віднайти його реальний прообраз на мініатюрах Радзивіллівського (Кенігсберзького) літопису кінця XV ст.⁷⁷, адже іконографія княжого престолу цього пізнього літопису є доволі сумнівним джерелом для реалістичних реконструкцій атрибутики великокнязівської влади досліджуваного періоду. Наприклад, сцена вокняжіння Ярослава Мудрого на київському престолі 1019 р. (арк.83 угорі) є відвертим художнім уподібненням до мініатюри Тверського списку «Хроніки» Георгія Амартола, де зображено набуття влади Ісусом Навіном⁷⁸ – подібно останньому, Ярослав сидить на престолі, тримаючи у руках заледве витягнутий із піхов меч.

Вітчизняні джерела не фіксують наділення князя під час обряду інтронізації знаками великокнязівської гідності (меч, каблучка, корона тощо). Утім, це не свідчить про відсутність таких інсигній у давньоруських князів. Імовірно, їх публічне використання було настільки самоочевидним, що не викликало інтересу літописців. Не можна вважати серйозним аргументом їх відсутності й ту обставину, що вони не збереглися до наших днів, адже так само до нас не дійшли й вельми численні інсигнії середньовічної Західної Європи. До певної міри, це пов'язане з тим, що за середньовіччя впродовж тривалого часу «була відсутня усталена формальна практика використання тих чи інших предметів як інсигній. Середньовічні володарі прагнули збільшити кількість використовуваних чи потенційних інсигній, поповнювали ними свої скарбниці, розглядали їх як цінності, що їх можна було пустити у хід як об'єкти особистих пожалувань чи різноманітних дарувань. Тож не дивно, що найдавніші середньовічні корони дійшли до нас у складі церковних ризниць, куди вони потрапили як дари державців відповідним церковним інституціям»⁷⁹.

В архаїчних уявленнях середньовічних спільнот влада зазвичай «опредмечувалася», концентрувалася у певних речах. У тодішній думці мало не кожен матеріальний предмет (у т.ч. і князівське вбрання) розглядався як зображення чогось такого, що йому відповідало у сфері високого і ставало його символом. Зокрема, за середньовіччя кодекс одягу функціонував з особливою ефективністю, адже йому належало головне місце у суспільних статусі і системі цінностей⁸⁰. Тож парадний, багато оздоблений князівський одяг був невід'ємною частиною знакової системи владних атрибутів. До нього, слід гадати, передусім належав розширений зображеннями орлів плащ-корзно. У такому плащі-багрянниці, зокрема, постають Ярослав Мудрий на ктиторській фресці Софійського собору у Києві, а також князь Ярослав Всеволодович на фресці XII ст. зі Спасо-Нередицької церкви в Новгороді⁸¹. Слід зауважити, що у Візантії такі плащі або мантії мали спеціальну назву «орлів» і в них облачалися вищі сановники імператорського двору⁸².

Особливу символічну значущість княжого вбрання засвідчує літописна стаття 1203 р., в якій ідеться про розорення Києва військом Рюрика Ростиславича

й чернігівських князів. «Взять бысть Къевъ Рюриком и Олговичи, и всею половецскою землею. И створися велико зло в Русстѣи земли, якого же зла не было от крещенья надъ Къевом ... не токмо едино Подолье взяша и пожгоша оно, Гору взяша и митрополью святую Софью разграбиша и Десятинную святую Богородицу разграбиша, и монастыри всѣ, и иконы одраша, а иныѣ поимаша, и кресты честныя. И ссуды священья, и книги, и **порты блаженных первых князьи** (виділення – *В.Р.*), еже бяху повѣшали в церквах святыхъ на память собѣ, то положиша все собѣ в полон»⁸³. Не можна сказати нічого певного про те, чи були ці «порты блаженных первых князьи» святковим убранням фундаторів-будівничих київських храмів – Володимира Великого та Ярослава Мудрого, на чому наполягає М.Б.Свердлов, відзначаючи їх винятково меморіальний характер⁸⁴, чи візантійськими реліквіями, що разом з іншими «царськими» інсигніями потрапили на Русь. Однак джерелом подібної практики був, як переконливо доводить О.П.Толочко, візантійський звичай зберігання царського одягу та інсигній у константинопольському соборі св. Софії⁸⁵. Сповідуючи про велику пожежу у Владимирі, Лаврентієвський під 1185 та Іпатіївський під 1183 рр. літописи засвідчують, що тоді «погорѣ бо мало не весь городъ: и княж дворѣ великыи сгорѣ и церкви числомъ 32 и сборная церкви святая Богородица Златоверхая ... и что бяше в неи: и дну оузорочье, и поникадила серебряная, и судъ златых и сребреныхъ безчисла, **портъ шитыхъ золотомъ и женчюгомъ** (виділення – *В.Р.*) яже вѣшали на праздникъ въ двѣ верви от Золотых ворот до Богородицѣ»⁸⁶.

У зберіганні цих християнізованих реліквій у владимирському соборі Успіння Богородиці слід убачати наслідування Андрієм Боголюбським київського обряду, запозиченого своєю чергою з візантійської практики зберігання царського одягу та інсигній влади. Одяг перших християнських володарів Русі – фундаторів християнського царства, що зберігався у найголовніших храмах Києва і Владимира, – мав не тільки і не стільки магічне і меморіальне значення, але також застосовувався у церемоніальній практиці – під час урочистостей на княжому дворі та у церкві, ритуалі посадовлення на князівський стіл⁸⁷.

Князівський одяг, зокрема верхній плащ-корзно, який застібався на лівому плечі дорогоцінною фібулою, вирізнявся серед вбрання іншого руського люду. Наприклад, 1147 р., коли агресивно налаштована юрба розлючених киян рушила від Софійського майдану до Федорівського монастиря, щоб учинити криваву розправу над Ігорем Ольговичем, який на той час постригся у ченці, брат київського князя Ізяслава Мстиславича – Володимир, намагаючись захистити Ігоря, «огорноу и корзном, река кияном: «Брате моя, не мозите сего створити зла, ни убивайте Игоря». И доведе и Володимиръ воротъ матере своя»⁸⁸. Князівський плащ, накинутий на Ігоря, виступає тут як знаковий символ, який мав гарантувати безпеку його життя.

Уявлення про сакральну значущість одягу монархів були вельми поширеними за середньовіччя. Так, серед німецького простолюду вважалось винятковою удачею доторкнутися до краю одягу імператора⁸⁹. Як сповідають давньоруські літописи, незважаючи на наругу над тілом забитого князя Ігоря, «человеци же благовѣрнии прихожяще, взимаху от крове его и от **прикрова его соуцаго на немъ, на тълъ его** (виділення – *В.Р.*) на спасение себе и на исцеление»⁹⁰. Як бачимо, прилучення до харизми мертвого володаря було нормою культурної практики середньовічної Русі.

Більшу частину свого життя князь проводив у військових походах. Війна для середньовічної аристократичної верхівки була головним ремеслом, що визначало основний зміст повсякденного життя і було знаковим символом тієї вщерть наповненої насильством епохи. В умовах війни було ризиковано хизуватися дорогим вбранням – надто примітним і спокусливим воно було для ворога. Ватажок бой-

вого варязького загону на ім'я Якун, який у 1024 р. виступив на боці Ярослава Мудрого проти тмутороканського князя Мстислава привертав увагу супротивника своїм дорогим обладунком: «И бѣ Якун съ лѣпѣ, и луда бѣ у него золотом истъкана». Під час утечі з поля бою Якун загубив, а, можливо, свідомо позбувся свого примітного обладунку: «Видѣвъ же Ярославъ, яко побѣжаемъ естъ, побѣже съ Якуномъ, князем варязьскимъ, и Якунъ ту отбѣже луды злато»⁹¹. Слово «луда» перекладається і як золототканий плащ⁹², і як шолом або лати⁹³.

Натомість, коли під час міжусобної війни з Юрієм Долгоруким та чернігівськими Ольговичами київські ополченці-піхотинці знайшли на полі бою пораненого київського князя Ізяслава Мстиславича, вони спершу не признали у ньому свого князя, незважаючи на те, що його голову покривав дорогоцінний шолом із золотим зображенням св. Пантелеймона: «Изяславъ же лежаша раненъ и тако въсхопися и ту хотѣша и кияне пѣшци оубити, мняще ратного, не знающе его. Изяславъ же рече: «князь есмь». И един от них рече: «а такъ ны еси и надобѣ», и вынза мечъ свои и нача и сѣчи по шелому, бѣ же на шеломѣ над челом Пантелѣмонъ злат, и удари и мечемъ и тако вшибеся шеломъ до лба. Изяславъ же рече: «азъ Изяславъ есмь, князь вашъ». И сня съ себе шеломъ и позна и. И то слышавше мнози, и въсхытиша и руками своими с радостью яко царя и князя своего, и тако възваша кирелѣкса вси полци, радующеся полкы ратныхъ побѣдивше, а князя своего живого ведяче»⁹⁴.

Зовнішньою ознакою влади князя на полі бою були стяги та корогви. На кольорових полотнищах цих бойових значків містилися, зазвичай, зображення святих покровителів князя та інші християнські символи⁹⁵. Горішня частина дrevка була оздоблена залізним окуттям, виготовленим у формі особистого родового князівського знаку. Дослідниками помічено, що двозубі князівські знаки вінчають дrevка стягів на малюнку зі «Сказання про Бориса і Гліба», на іконі «Знамення» суздальські князівські стяги увінчано тризубом, а новгородське військо має верхів'я стягів у вигляді хреста⁹⁶.

Під час бою князівські стяги та корогви допомагали зорієнтуватися у ході бойових дій. Наприклад, 1146 р. київські мужі, закликаючи Ізяслава Мстиславича на великокнязівський престол, мовили йому: «Ты наш князь, поеде ... где узрим твой стяг твой, ту и мы с тобою готови есмь»⁹⁷. Коли в 1159 р. князь-ізгой Іван Ростиславич (Берладник) при підтримці київського князя Ізяслава Давидовича розпочав війну зі своїм затятим ворогом Ярославом Володимировичем, галичани, висловлюючи свої симпатії Іванові Берладнику, «веляче ему всѣсти на конѣ и темъ словомъ поущивають его к собѣ, рекуче: «только яви стягы и мы отступимъ (виділення – В.Р.) от Ярослава»⁹⁸.

«Возволочений» стяг сповіщав про перемогу, а «повержений» був знаком до відступу. Цими сигналами полководці нерідко маніпулювали, уводячи ворога в оману. Наприклад, під час битви військ київського князя Ізяслава Мстиславича з галичанами «остася Изяславъ с маломъ дружины на полчищи, и постави стяги галичьския, и поидоша галичане подъ своя стягы. Изоимаша (Ізяслава – В.Р.) множество колодникъ»⁹⁹. У битві галичан із киянами останні підняли повержені галицькі хоругви, заманивши вцілілих вояків у пастку.

Таким чином, кодекси знакової системи репрезентації верховної влади в Київській Русі були вельми різноманітними. Маркуючи місце індивіда у суспільній ієрархії, вони відігравали важливу роль у соціальній комунікації. У тогочасній свідомості символи влади наділялися силою, яка виявляла себе у сакральних предметах, одязі, імені й титулах. Знаки влади були не тільки і не стільки формою влади, скільки ототожнювались з її змістом, а їх функціонування було вельми ефективним.

¹ Стаття Жака Ле Гоффа вперше була опублікована англійською мовою на початку 1970-х рр. Згодом з'явилися її іншомовні версії, зокрема, російська (див.: *Ле Гофф Ж.* Является ли политическая история по-прежнему стовым хребтом истории? // *Ле Гофф Ж.* Средневековый мир воображаемого / Пер. с фр. – Москва, 2001. – С.403–424). Віднедавна маємо й українську: *Ле Гофф Ж.* Чи завжди політична історія є хребтом історії? // *Ле Гофф Ж.* Середньовічна уява / Пер. з фр. Я.Кравця. – Л., 2007. – С.304–319.

² *Уваров П.Ю.* Феодализм в XXI веке // *Одиссей: человек в истории.* 2006: Феодализм перед судом истории. – Москва, 2006. – С.179–180.

³ *Лаврентьевская летопись* // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Ленинград, 1926. – Т.1. – Стб.31.

⁴ *Черепнин Л.В.* К вопросу о характере и форме Древнерусского государства IX – начала XIII вв. // *Исторические записки.* – 1972. – №89. – С.358.

⁵ *Лаврентьевская летопись* // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.33.

⁶ *Соловьёв А.В.* Заметки о договорах Руси с греками // *Slavia.* – 1938. – Roč.XV. – Seš.3. – S.411.

⁷ *Лаврентьевская летопись* // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.46–47.

⁸ Там же. – Стб.33.

⁹ *Молчанов А.А.* Подвески со знаками Рюриковичей и происхождение древнерусской буллы // *Вспомогательные исторические дисциплины.* – Ленинград, 1976. – Т.VII. – С.69–90; *Его же.* Верительные знаки киевских князей и древнескандинавские jartegnir // X Всесоюзная конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка скандинавских стран и Финляндии. – Москва, 1986. – С.184–186; *Белецкий С.В.* Знаки Рюриковичей X–XI вв.: Ч.1 // *Исследование и музеефикация древностей Северо-Запада.* – Санкт-Петербург, 2000. – Вып.2. – С.65–83; *Его же.* Лично-родовые знаки Рюриковичей на металлических подвесках XI в. // *Ruthenica* / Відп. ред. В.Ричка, О.Толочко. – К., 2002. – Т.1. – С.134–151.

¹⁰ *Мельникова Е.А.* «Знаки Рюриковичей» на восточных монетах // *История Руси-України (історико-археологічний збірник).* – К., 1998. – С.180–181.

¹¹ *Белецкий С.В.* Знаки Рюриковичей X–XI вв.: Ч.1. – С.87–90.

¹² *Poppe A.* Der Kampf um die Kiever Thronfolge nach dem 15 Juni 1015 // *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte.* – 1995. – Т.50. – S.275–296; *Poppe A.* Spuścizna po Włodzimierzu Wielkim. Walka o tron Kijowski 1015–1019. Walka o spuściznę po Włodzimierzu Wielkim 1015–1019 // *Kwartalnik Historyczny.* – 1995. – №3-4. – S.4–22; *Поппэ А.* Феофана новгородская // *Новгородский исторический сборник (Санкт-Петербург).* – 1997. – №6. – С.102–120; *Poppe A.* Feophana von Novgorod // *Byzantinoslavica. Revue internationale des études Byzantines (Praha).* – 1997. – T.LVIII, 1. – S.131–158; *Поппэ А.В.* «А от болгарыне Борис и Глеб» // *От Древней Руси к России нового времени: Сб. ст. к 70-летию А.Л.Хорошкевич.* – Москва, 2003. – С.72–76; *Его же.* Земная гибель и небесное торжество Бориса и Глеба // *Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы РАН (далі – ТОДРЛ).* – Санкт-Петербург, 2003. – Т.54. – С.304–336.

¹³ *Константин Багрянородный.* Об управлении империей (Текст, перевод, комментарий). – Москва, 1991. – С.54–55.

¹⁴ *Прозоровский В.Д.* По вопросу о регалиях, приписываемых Владимиру Мономаху // *Труды III Археологического съезда в России.* – К., 1878. – Т.2. – С.145–159.

¹⁵ *Грушевський М.* *История України-Руси:* В 11 т., 12 кн. – Т.1: До початку XI в. – К., 1991. – С.507.

¹⁶ *Левченко М.В.* Взаимоотношения Византии и Руси при Владимире // *Византийский временник.* – 1953. – Т.7. – С.212.

¹⁷ *Толстой И.И.* Древнейшие русские монеты X–XI вв. – Санкт-Петербург, 1893. – С.16–17.

¹⁸ *Сотникова М.П.* Сребреники киевского клада 1876 г. // *Нумизматика и сфрагистика.* – 1968. – №3. – С.119; *Её же.* Древнейшие русские монеты X–XI вв.: Каталог и исследование. – Москва, 1995. – С.174.

¹⁹ Див.: *Сотникова М.П., Спаский И.Г.* Тысячелетие древнейших монет России: Сводный каталог русских монет X–XI вв. – Ленинград, 1983. – С.115–139.

²⁰ *Свердлов М.Б.* Изображение княжеских регалий на монетах Владимира Святославича // *Вспомогательные исторические дисциплины.* – Ленинград, 1972. – Т.IV. – С.154–155.

- ²¹ Кондаков Н.П. Изображение русской княжеской семьи в миниатюрах XI века. – Санкт-Петербург, 1906. – С.30.
- ²² Soloviev A.V. Corona Regni (Die Entwicklung der Idee des Staates in den slawischen Monarchien) // Corona Regni: Studien über die Krone als Symbol des Staates im späteren Mittelalter. – Weimar, 1961. – S.156–197.
- ²³ Див.: Толочко П.П. Про приналежність і функціональне призначення діadem і барм в Древній Русі // Археологія. – 1963. – Т.ХV. – С.145–164; Соболева Н.А. Знаки княжеской власти Киевской Руси // Исследования по источниковедению истории России (до 1917 г.). – Москва, 1996. – С.4–24; Soboleva N. Znaki władzy książęcej na Rusi Kijowskiej // Imagines potestatis. Rytuály, symbole i konteksty fabularne władzy zwierzchniej. Polska X–XV w. (Z przykładem czeskim i ruskim) / Pod. red. Jacka Banaszkiwicza. – Warszawa, 1994. – S.170–184. Порівн.: Долгов В.В. Древняя Русь: Мозаика эпохи: Очерки социальной антропологии общественных отношений XI–XVI вв. – Ижевск, 2004. – С.24–36.
- ²⁴ Грушевський М. Виїмки з жерел до історії України-Руси: До половини XI в. – Л., 1895. – С.45–46. Порівн.: Гаркави А.Я. Сказание мусульманских писателей о славянах и русских. – Санкт-Петербург, 1870. – С.101.
- ²⁵ Див.: Кулишер М.И. Очерки сравнительной этнографии и культуры. – Санкт-Петербург, 1887. – С.170, 182–183. Порівн.: Shupecki L. Slavonic Pagan Sanctuaries. – Warsaw, 1994. – P.168–170; Vestergaard E. A Note on Viking Age Inauguration // Coronations. Medieval and Early Modern Monarchic Ritual / Ed. by János M. Bak. – Berkeley; Los Angeles; Oxford, 1990. – P.120–123.
- ²⁶ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.54.
- ²⁷ Див.: Толочко П.П., Боровський Я.Є. Язичницька капище в «городі» Володимира // Археологія Києва. – К., 1979. – С.3–7; Боровський Я.Є. Світогляд давніх киян. – К., 1992. – С.90–97.
- ²⁸ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.118.
- ²⁹ Сотникова М.П., Спасский И.Г. Тысячелетие древнейших монет России: Сводный каталог русских монет X–XI вв. – С.60.
- ³⁰ Свердлов М.Б. Изображение княжеских регалий на монетах Владимира Святославича. – С.157–158; Его же. Церемониальность как символ княжеской власти в Византии и на Руси в X–XII веках // Ad fontem. У источника: Сб. ст. в честь С.М.Каштанова. – Москва, 1997. – С.161.
- ³¹ Banaszkiwicz J. Polskie dzieje bajeczne mistrza Wincentego Kadłubka. – Wrocław, 1998. – S.303–304.
- ³² Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.132.
- ³³ Новгородская Первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисл. А.Н.Насонова (далі – НПЛ). – Москва; Ленинград, 1950. – С.175. Порівн.: Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.142.
- ³⁴ Porpe A. The Rise of Christian Russia. – London, 1982. – P.350–352; Idem. The Enthronement of the Prince in Kievan Rus' // The 17-th International Byzantine Congress. Abstracts and short papers. – Washington, 1986. – P.272–274.
- ³⁵ Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – К., 1992. – С.142–143.
- ³⁶ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.182.
- ³⁷ Там же. – Стб.125.
- ³⁸ Шестоднев Иоанна Экзарха. Ранняя русская редакция / Изд. Г.С.Баранкова. – Москва, 1998. – Л.207 а – 208 а.
- ³⁹ Раппопорт П.А. Русская архитектура X–XIII вв.: Каталог памятников (Свод археологических источников. – Вып.Е 1–47). – Ленинград, 1982. – С.7.
- ⁴⁰ Thietmar von Merseburg: Chronik – L.VII; Назаренко А.В. Немецкие латиноязычные источники IX–XI вв. – Москва, 1993. – С.35, 140; Banaszkiwicz J. Boleslaw i Peredslawa. Uwagi o uroczystości stanowienia władcy w związku z wejściem Chrobrego do Kijowa // Kwartalnik Historyczny. – 1990. – №3–4. – S.6–10.
- ⁴¹ Комеч А.И. Древнерусское зодчество конца X – начала XII вв. – Москва, 1987. – С.174–177.
- ⁴² Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.150.
- ⁴³ Там же. – Стб.151.
- ⁴⁴ Раппопорт П.А. О роли византийского влияния в развитии древнерусской архитектуры // Византийский временник. – 1984. – Т.45. – С.185–191.

- ⁴⁵ Див.: Ричка В.М. «Київ – Другий Єрусалим» (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі). – К., 2005. – 243 с.
- ⁴⁶ Молдован А.М. «Слово о законе и благодати» Иллариона. – К., 1984. – С.98.
- ⁴⁷ Там же. – С.4.
- ⁴⁸ Истрин В.М. Книги временныя и образныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Текст, исследование и словарь. – Т.І: Текст. – Петроград, 1920 [Репринтне відтворення: Die Chronik des Georgios Hamartolos. – München, 1972]. – С.457.
- ⁴⁹ Див.: Назаренко А.В. Была ли столица в Древней Руси? Некоторые сравнительно-исторические и терминологические наблюдения // Столичные и периферийные города Руси и России в средние века и раннее новое время (XI–XVIII вв.): Тезисы докладов научной конференции (Москва, 3–5 декабря 1996 г.). – Москва, 1996. – С.70–71.
- ⁵⁰ Див.: Высоцкий С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. – К., 1966. – С.39–41.
- ⁵¹ Лазарев В.Н. Мозаики Софии Киевской. – Москва, 1960. – С.51.
- ⁵² Див.: Висоцький С.О. Герб Київської Русі за часів Ярослава Мудрого // Старожитності Русі-України / Зб. наук. праць. – К., 1994. – С.115–119.
- ⁵³ Див.: Kiersnowski R. Symbol ptaka // Imagines potestatis. Rytuály, symbole i konteksty fabularne władzy zwierzchniej. Polska X–XV w. (Z przykładem czeskim i ruskim). – S.106–116.
- ⁵⁴ Ковачев А.Н. Символы власти и их интерпретация в различных культурах // Антропология власти: Хрестоматия по политической антропологии: В 2 т. / Сост. и отв. ред. В.В.Бочаров. – Т.1: Власть в антропологическом дискурсе. – Санкт-Петербург, 2006. – С.260.
- ⁵⁵ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т.2. – Стб.845.
- ⁵⁶ Див.: Карпов А. Владимир Святой. – Москва, 1997. – С.288–289.
- ⁵⁷ Thietmar von Merseburg: Chronik – L.VIII. Порівн.: Латиноязычные источники по истории Древней Руси. Германия (IX – первая половина XII вв.) / Сост. М.Б.Свердлов. – Москва; Ленинград. – С.61–62, 66–67.
- ⁵⁸ Высоцкий С.А. Древнерусские надписи Софии Киевской. – К., 1966. – С.39–41.
- ⁵⁹ Vodoff V. Remarques sur le valeur du terme «tsar» appliqué aux princes russes avant le milieu du XV e siècle // Oxford Slavonic Papers. New Series. – Oxford, 1978. – Vol.XI. – P.16–20; *Idem*. La titulature des princes russes du X e au debut du XII e siècle et les relations exterieures de la Russie Kievienne // Revue des Etudes Slaves. – 1983. – Vol.I. – P.139–150.
- ⁶⁰ Горский А.А. Представление о «царе» и «царстве» в средневековой Руси (до середины XVI в.) // Царь и царство в русском общественном сознании (=Мировосприятие и самосознание русского общества. – Вып.2). – Москва, 1999. – С.18. Порівн.: Dimnik M. The title «grand prince» in Kievan Rus' // Mediaeval Studies. – Toronto, 2004. – Vol.66. – P.253–312.
- ⁶¹ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т.2. – Стб.327.
- ⁶² Там же. – Стб.397.
- ⁶³ Там же. – Стб.681.
- ⁶⁴ Ричка В.М. «Київ – Другий Єрусалим» (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі). – С.125.
- ⁶⁵ Гвозденко К. Княжеская интронизация в Древней Руси: особенности обряда и проблема византийского влияния // Русь на перехресті світів (Міжнародні впливи на формування Давньоруської держави IX–XI ст.): Матеріали міжнародного польового археологічного семінару (Чернігів – Шестовиця, 20–23 липня 2006 р.). – Чернігів, 2006. – С.52–53.
- ⁶⁶ Острогорский Г.А. Эволюция византийского обряда коронования // Византия. Южные славяне и Древняя Русь. Западная Европа: Искусство и культура / Сб. ст. в честь В.Н.Лазарева. – Москва, 1973. – С. 55 – 56.
- ⁶⁷ Див.: Banaszkiwicz J. Bolesław i Peredslawa. Uwagi o uroczystości stanowienia władcy w związku z wejściem Chrobrego do Kijowa. – S.12–14.
- ⁶⁸ Бак Я. Инсигнии // Словарь средневековой культуры. – Москва, 2003. – С.194.
- ⁶⁹ Див.: Грабар А.Н. Светское изобразительное искусство домонгольской Руси и «Слово о полку Игореве» // ТОДРЛ. – 1962. – Т.XVIII. – С.247.
- ⁷⁰ Высоцкий С.А. Светские фрески Софийского собора в Киеве. – К., 1989. – С.125–164.
- ⁷¹ Див.: Бочаров Г.Н. Царское место Ивана Грозного в московском Успенском соборе // Памятники русской архитектуры и монументального искусства (Города, ансамбли, зодчие). – Москва, 1985. – С.43–44.

- ⁷² Лихачёв Д.С. Исторический и политический кругозор автора «Слова о полку Игореве» // Слово о полку Игореве / Сб. исслед. и ст. под ред. В.П.Адриановой-Перетц. – Москва; Ленинград, 1950. – С.46–47.
- ⁷³ Порівн.: Барсов Е.В. «Слово о полку Игореве» как художественный памятник Киевской дружинной Руси. – Москва, 1887. – Т.1. – С.227; Перетц В.Н. «Слово о полку Игореве» и исторические библейные книги // Статьи по славянской филологии и русской словесности / Сб. ст. в честь академика А.И.Соболевского. – Ленинград, 1928. – С.12.
- ⁷⁴ Кондаков Н.П. Греческие изображения первых русских князей // Сборник в память святого равноапостольного князя Владимира. – Петроград, 1917. – С.14–15.
- ⁷⁵ Ироическая песнь о походе на половцев удельного князя Новгород-Северского Игоря Святославича, писанная старинным русским языком в исходе XII столетия с предложением на употребляемое ныне наречие. – Москва, 1800. – С.35.
- ⁷⁶ Айналов Д.В. Замечания к тексту «Слова о полку Игореве» // ТОДРЛ. – 1935. – Т.2. – С.84–88.
- ⁷⁷ Арциховский М.А. Древнерусские миниатюры как исторический источник. – Москва, 1944. – С.32.
- ⁷⁸ Див.: Подобедова О.И. Миниатюры русских исторических рукописей XIII–XVI вв.: Очерки. – Москва, 1965. – С.71.
- ⁷⁹ Бак Я. Инсигнии // Словарь средневековой культуры. – С.192.
- ⁸⁰ Ле Гофф Ж. Середньовічна уява. – С.176.
- ⁸¹ Висоцький С.В. Герб Київської Русі за часів Ярослава Мудрого // Старожитності Русі-України / Зб. наук. праць. – К., 1994. – С.118–119.
- ⁸² Див.: Кондаков Н.П. Изображение русской княжеской семьи в миниатюрах XI в. – Санкт-Петербург, 1906. – С.38.
- ⁸³ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.418.
- ⁸⁴ Свердлов М.Б. Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть VI – первой трети XIII в. – Санкт-Петербург, 2003. – С.432.
- ⁸⁵ Толочко А.П. «Порты блаженных первых князей»: к вопросу о византийских политических теориях на Руси // Южная Русь и Византия. – К., 1991. – С.36.
- ⁸⁶ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т.2. – Стб.630.
- ⁸⁷ Толочко А.П. «Порты блаженных первых князей»: к вопросу о византийских политических теориях на Руси. – С.39.
- ⁸⁸ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т.2. – Стб.351–352.
- ⁸⁹ Бойцов М.А. Власть правителя // Словарь средневековой культуры. – С.90.
- ⁹⁰ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т.2. – Стб.353.
- ⁹¹ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Стб.148.
- ⁹² Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. – Санкт-Петербург, 1895. – Т.II. – Стб.49.
- ⁹³ Лихачёв Д.С. Комментарии // Повесть временных лет. Подготовка текста, перевод, статьи и комментарии Д.С.Лихачёва / Под ред. В.П.Адриановой-Перетц. 3-е изд. – Санкт-Петербург, 2007. – С.479.
- ⁹⁴ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т.2. – Стб.438–439.
- ⁹⁵ Яковлев Л. Русские старинные знамена // Древности российского государства. Дополнения к 3 отд. – Москва, 1865. – С.15–17.
- ⁹⁶ Рабинович М.Г. Древние русские знамена (X–XV вв.) по изображениям на миниатюрах // Новое в археологии / Сборник статей, посвящённый 70-летию А.В.Арциховского. – Москва, 1972. – С.172–179; Гломозда К.Ю., Яневський Д.Б. Історичні гербові відзнаки та прапорові барви України // Укр. іст. журн. – 1990. – №4. – С.54.
- ⁹⁷ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т.2. – Стб.323.
- ⁹⁸ Там же. – Стб.498–499.
- ⁹⁹ Там же. – Стб.468.

The article is dedicated to the studies of sign symbols of duke power in Kyiv Rus'. The author traces the subject line and tries to find out the symbolic content of principle power attributes, which ensured creating of authority institutes, its further ritual character and organization of ceremonial representation forms.

П.М.Сас*

ЧИ ВСТУПИЛИ ЗАПОРОЖЦІ ДО ЛІГИ ХРИСТІЯНСЬКОЇ МІЛІЦІЇ?***

Розглянуто переговори щодо залучення козаків Війська Запорозького до хрестового походу проти Османської імперії, проаналізовано та наведено текст відповідної угоди, яку у квітні 1618 р. у Варшаві підписали запорозькі послы з О.Марконом – представником герцога де Невера. Спростовано історіографічну версію про вступ гетьмана П.Сагайдачного разом з усіма козаками до Ліги християнської міліції.

1618 р. в Європі спалахнула Тридцятилітня війна, яку започаткувало повстання у Чехії та Угорщині проти династії Габсбургів. На європейському континенті виникли два великі ворогуючі табори. До католицької коаліції приєдналися, зокрема, Папа Римський Павло V, іспанський король Філіп III, німецький імператор Фердинанд II. Супротивний табір складався із протестантських держав. Упродовж війни до нього ввійшли Голландія, Данія, його підтримали німці-лютерани, Швеція, Англія і Франція. Польський король Сигізмунд III усупереч настроям шляхти був на боці Габсбургів та католицького табору. Через це восени 1619 р. польських лісовчиків послали на допомогу Габсбургам в Угорщину, де у листопаді у битві при Гуменному вони розгромили турецького васала – семиградського (трансільванського) воєводу Бетлена Габора, змусивши його зняти облогу Відня¹.

Попри війну, у другому десятилітті XVII ст. в Європі було зроблено спробу об'єднати християнські сили під гаслом відродження хрестових походів проти «невірних». Виникла так звана Ліга християнської міліції, що постала як середньовічний рицарський орден, націлений на війну з Османською імперією. Організатори нового хрестового походу вирішили залучити до нього запорозьких козаків.

Тема, про яку йдеться, отримала певне висвітлення у спеціальній літературі, найбільш предметно – у працях французьких авторів. Так, Гюстав Фаніє на основі даних джерел простежив найважливіші віхи у становленні Ліги християнської міліції. Він приділив також увагу переговорам, що їх ініціював у Польщі герцог де Невер – один з провідників ідеї хрестового походу проти турків. Г.Фаніє дійшов висновку, що дані переговори не дали бажаних результатів для герцога, оскільки після укладення 23 вересня 1617 р. польсько-турецького мирного договору в Буші король Польщі Сигізмунд III був заклопотаний насамперед тим, щоб посадити на московський престол свого сина Владислава, а самому здобути шведську корону. Відтак виявилася марною і спроба де Невера добитися від польської влади згоди на використання території Поділля як опорної бази при здійсненні воєнних операцій військом нових хрестоносців. Французький дослідник побіжно згадав про підписання 7 квітня 1618 р. представником де Невера та запорозькими послами певного договору².

Дані питання досліджував також Віктор Тапі. Серед іншого, він зазначив, що закликаючи до хрестового походу та вербуючи до нового рицарського ордену в Європі, охопленій релігійною ворожнечею, де Невер був готовий порушити задекларовану головну мету цього ордену – боротьбу проти «невірних». Відтак із виникненням Ліги християнської міліції герцог погоджувався надати її військові сили німецькому імператорові для боротьби проти «єретиків» у Богемії за

* Сас Петро Михайлович – д-р іст. наук, провід. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

*** Статтю написано за сприяння Kasy im. Józefa Mianowskiego Fundacji Popierania Nauki, La Fondation, a також Maison des sciences de L'Homme.

умови, якщо по укладенні миру з чехами той дозволить учасникам хрестового походу пройти через їх територію на Схід. Загалом де Невер був зацікавлений у припиненні боротьби між протестантами Богемії та силами німецького імператора. Ця боротьба непокоїла також французьких політиків, оскільки могла мати непередбачені наслідки для інтересів Франції. В.Тапі звернув увагу на те, що ще один співзасновник Ліги християнської міліції – Михайло-Адольф граф Альтайн у серпні 1619 р. в інтересах німецького імператора розпочав вербування козаків у Речі Посполитій. Французький дослідник наголосив на особливій ролі князя Самійла Корецького у залученні козаків до хрестового походу³.

Проблематика, що розглядається, певною мірою цікавила польських істориків. Так, ще у першій половині ХХ ст. було висловлено припущення, що ідею про створення лицарського ордену під опікою Діви Марії та св. Михаїла подав граф Альтайн. Він також пообіцяв Сигізмунду III найняти для нього у Німеччині 20 тис. вояків та переправити їх морем до Швеції⁴. Привертає увагу розвідка Казимира Тишковського «Козацтво у московських війнах Сигізмунда III (1606–1618)», яка вийшла друком 1935 р. Подібно до Г.Фаніє, К.Тишковський писав про те, що політичні плани герцога де Невера зазнали невдачі в Польщі, оскільки по укладенні польсько-турецького мирного договору 1617 р. у Буші Сигізмунда III цікавила не війна з Османською імперією, а реалізація власних політичних планів на московському та шведському напрямках. Водночас польський автор представив у своїй розвідці оригінальний погляд на дипломатичні контакти, які відбулися на початку 1618 р. у Варшаві за участю запорозьких послів. Він писав, що у цей час Ліга християнської міліції, котра шукала собі союзників та членів, і добивалася підтримки ідеї війни проти Туреччини, вступила у переговори з козаками через агента князя де Невера – Олівєра де Марконнета. У польській столиці запорозькі послі запевнили О.Марконнета, що незалежно від позиції Польщі, а також підписаного коронним гетьманом С.Жолкевським мирного договору в Буші, козаки продовжуватимуть боротьбу з «поганами». Йому вручили «вручистого листа», підписаного запорозьким гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним. Згідно з документом, той зобов'язався вступити до Ліги християнської міліції і на відповідний заклик виставити 60-тисячне військо. Покликаючись на свої зв'язки із Константинопольським патріархом, він сподівався за його допомогою підняти греків на повстання проти султана. Історик зауважив, що дане питання потребує подальшого вивчення архівних джерел і збирався до нього ще раз повернутися⁵.

Попри те, що К.Тишковському не вдалося, судячи з усього, продовжити дослідження у цій царині, запропоноване ним тлумачення відносин Війська Запорозького та Ліги християнської міліції і донині домінує в польській, а також українській історіографії. Щодо останньої, то у ній тема, про яку йдеться, предметно не вивчалася. Українські автори праць з історії українського козацтва перших десятиліть XVII ст., якщо і торкалися її, то, зазвичай, уникали посилок на джерела, обмежуючись загальними констатаціями. Приміром, О.Апанович у книзі «Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі» (1993 р.) писала, що П.Сагайдачний «приєднався до антитурецької ліги, представник якої де Марконне так переказував зміст своєї розмови із П.Сагайдачним 13 квітня 1618 р.: «Я мав довшу розмову з представником козаків, який запевнив, що вони продовжуватимуть боротьбу з турками незалежно від того, чи польський король хоче цього, чи не хоче. Це має велике значення, оскільки король у мирі із султаном і гарантував йому спокій козаків»⁶. Відсутність у праці названої дослідниці конкретних доказів того, що у цей час Військо Запорозьке приєдналося до Ліги християнської міліції, робить її пояснювальну схему хиткою.

За аналогічною методикою, тобто без покликів на джерела і будь-яких бібліографічних посилань, натомість із почерпнутими з історіографії загальни-

ми переказами та припущеннями про політичні взаємини Війська Запорозького та Ліги християнської міліції, підійшли до висвітлення зазначеного питання О.Гуржій та В.Корнієнко у своїй монографії «Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний»: «Відомо, що гетьман Сагайдачний вступив до ліги разом з усім запорозьким військом. Осередком ліги було містечко Карпантрас, що розташоване неподалік Авін'йона. У місцевих архівах знайдено рукописи, що засвідчують факт переговорів П.Сагайдачного із князем де Невером про можливість участі низовиків в антитурецькій кампанії. Існує думка, що козацька старшина сподівалася побачити Сагайдачного на чолі загальноєвропейської армії, але несподівана смерть від рани перешкодила такому призначенню»⁷.

Навряд чи потрібно доводити, що в історичних дослідженнях наукова значущість будь-яких припущень та концепцій прямо залежить від того, чи спираються вони на свідчення надійних джерел. Як видається, тільки їх залучення може зробити більш виразним та наближеним до історичних реалій наше знання про відносини між Військом Запорозьким та Лігою християнської міліції. Зокрема, спираючись на джерельні свідчення, можна спробувати дати відповідь на питання, чи справді 1618 р. П.Сагайдачний уклав договір із Лігою християнської міліції, визначити актуальні політичні інтереси сторін на переговорах у Варшаві навесні того року, а також з'ясувати політичні орієнтації й масштаби міжнародних планів запорозьких політиків та деякі прикмети їхньої дипломатії.

Виникнення Ліги християнської міліції

При вивченні політичних контактів запорозьких послів із представником герцога де Невера, котрі відбулися 1618 р. у Варшаві, достатньо очевидним є те, що герцога спонукало налагодити стосунки із козаками Війська Запорозького бажання організувати хрестовий похід проти Туреччини. Саме через це він шукав собі союзників, а також активно займався створенням нового рицарського ордену, який утвердився в історіографії під назвою Ліга християнської міліції. Оскільки це був проект, який у концентрованому вигляді відображав політичні орієнтації де Невера та визначав його ставлення до запорожців і, до того ж, на думку ряду дослідників, козаки приєдналися до нього, то постає питання, як і коли виникла ця ліга та що вона собою являла? При пошуку відповіді насамперед потрібно взяти до уваги наявні у джерелах вказівки на те, що Ліга християнської міліції виросла з історичної традиції хрестових походів та ввібрала у себе організаційні засади середньовічних рицарських орденів. Через це під таким кутом зору зробимо короткий екскурс в історію згаданих орденів, щоб виразніше окреслити інституційну природу Ліги християнської міліції.

Відомо, що орден (нім. *Orden*, від лат. *ordo* – ряд, розряд, порядок) являв собою типову форму організації католицького чернецтва – історично постав як об'єднання на основі єдиного статуту абатств (монастирів). Чернечі ордени мали централізовану структуру управління, а їхнім членам належало жити в монастирях. Главу ордену обирав загальний капітул, тобто колегіальний орган, який складався із керівників провінційних орденських об'єднань. Засновником західного чернецтва вважають св. Бенедикта Нурсійського (480–550 рр.), який організував монастир у Монте-Касіно (між Римом та Неаполем) і розробив його статут, вимагаючи від ченців, зокрема, смирення, молитви і послушенства. Згодом у Західній Європі набув поширення не тільки чернечий орден бенедиктинців, а й виникли інші подібні ордени. Так, у XIII ст. із метою зміцнення авторитету церкви та боротьби з ересю були створені так звані жебрущі чернечі ордени – францисканців, домініканців, кармелітів та ін.⁸

Ще одним типом католицьких чернечих орденів були військово-чернечі. Сприятливий ґрунт для їх заснування підготувала ідея боротьби християн проти

«невірних» та визволення від мусульман священого міста – Єрусалима (від 637 р. перебував у руках арабів, від 1078 р. – турків-сельджуків), підкріплена практикою хрестових походів на Близький Схід 1096–1291 рр. Думка про створення військово-чернечих орденів виявилася суголосною із поширеними за середньовіччя уявленнями про християнське суспільство, в якому ченці борються із диявольськими силами молитвою, а воїни – зброєю. Уважалося, що злиття обох цих воїнств в одне ціле у військово-чернечому ордені дасть можливість краще досягати їх добродесних цілей. На перших порах подібні ордени ставили своїм завданням охорону християнських прочан, які приходили до гробу Господнього, а згодом вони цілком зосередилися на воєнних операціях проти «невірних»⁹.

До найдавніших військово-чернечих орденів, які не зійшли з історичної арени і в час виникнення Ліги християнської міліції, належав орден св. Іоанна Єрусалимського (або госпітальєрів – від шпиталю, будинку для прочан, що його це чернече братство заснувало в Єрусалимі до захоплення міста мусульманами). Після того, як 1120 р. на чолі госпітальєрів став Раймонд де Пюї, орден фактично набув статусу військово-чернечого, фігуруючи під назвою Єрусалимський орден рицарів-госпітальєрів св. Іоанна. Посада глави ордену – великого магістра – була пожиттєвою. Для вирішення найважливіших питань він скликав генеральний капітул. До вищої владної ієрархії ордену належали пілье («стовпи»), або балії конвентуальні, які очолювали поділені за національностями «мови»: провансальську, французьку, італійську, іспанську (арагонську) та ін. Щаблем нижче від них стояли великі пріори (балії капітулярні), за якими йшли командори, а насамкінець – прості рицарі. Згідно зі статутом, що його розробив Раймонд де Пюї, члени ордену поділялися на рицарів, капеланів та зброєносців. Посвяченими в рицарі могли бути тільки особи, які спромоглися довести своє шляхетство (пізніше від претендентів у рицарі іноді вимагали довести шляхетство представників шістнадцяти поколінь свого роду). Капеланами та зброєносцями могли бути нешляхтичі. Госпітальєри мали особливу відзнаку – золотий, покритий білою емаллю, восьмикутний хрест на чорній муаровій стрічці: командори носили його на шиї, а прості рицарі – у петлицях. Подібний (більший за розміром) хрест на золотому ланцюжку носили кавалери Великого хреста. Під час походу рицарі одягали червону накидку, на якій спереду був великий білий полотняний хрест. Після падіння 1291 р. останнього форпосту християн у Палестині – фортеці Акри, госпітальєри разом із тамплієрами* відступили на Кіпр. 1309 р. госпітальєри здобули Родос, з якого 1522 р. їх вигнали турки Сулеймана Пишного. Після кількох років поневірянь 1530 р. вони осіли на острові Мальта¹⁰.

* Орден тамплієрів був подібний до ордену іоаннітів (св. Іоанна). Він виник на початку XII ст. й отримав назву від французького слова «temple» – храм, оскільки його резиденція розмістилася на тому самому місці, де, за переказами, стояв храм царя Соломона. Членами цього ордену були рицарі «благородного» походження, сержанти, які походили з міщан, а також капелани. Статут ордену забороняв тамплієрам здаватися в полон, просити пощади та платити викуп. Під час бою вони повинні були беззастережно виконувати накази своїх командирів, не діяти на власний розсуд і залишати поле бою останніми. Релігійні обов'язки тамплієрів зводилися до мінімуму. По суті, цей орден був ближчий до світської організації, аніж до чернечого ордену. Рицарі носили білі плащі, сержанти (зброєносці) – брунатні або чорні, а капелани – чорне вбрання. Від 1146 р. на ліву сторону плаща храмовники нашивали червоний хрест. 1307 р. у Франції рицарів-тамплієрів на чолі із великим магістром за наказом французького короля Філіпа IV Красивого заарештували і засудили за фальшивим звинуваченням в ідолопоклонстві та ересі, що призвело до ліквідації цього ордену (див.: Лобе М., Фо Г. Указ. соч.).

Для організаторів Ліги християнської міліції вочевидь не було секретом, що у тогочасній Європі існували також інші рицарські ордени, у тому числі Тевтонський (Німецький), який виник у Палестині наприкінці XII ст. Згідно з його статутом, рицар, який вступав в орден, давав обітницю бідності, цнотливості та послушенства. Верховний керівник ордену називався магістром. Пізніше магістрами іменували орденських керівників у Німеччині, Пруссії та Лівонії, а обраного великим капітулом очільника ордену – великим магістром (гросмейстером). Гросмейстер призначав чиновників, зокрема, скарбника та великого командора, який мав певні владні повноваження у тих сферах повсякденної діяльності ордену, що прямо не стосувалися ведення воєнних дій¹¹.

Отже, для суспільства Західної Європи перших десятиліть XVII ст. ідея створення нового військово-рицарського ордену як інструмента здійснення хрестового походу проти турків мала цілком підготовлений культурно-історичний, політичний та соціально-психологічний ґрунт. Проте через брак джерел залишається невідомим, хто ж першим запропонував проект хрестового походу, що дало поштовх до виникнення Ліги християнської міліції. Подібна ініціатива могла виходити як від герцога де Невера, так і, приміром, від впливового у церковних та світських колах францисканця отця Жозефа.

Як би там не було, а визначну роль у популяризації ідеї хрестового походу та організації нового рицарського ордену відіграв де Невер, який вважав себе нащадком візантійських імператорів (доводився кузеном французькому королю Генріху IV) й у боротьбі з Османською імперією сподівався спертися на християнське населення Балкан. Від 1615 р. він мав зв'язки із графом Альтайном, котрий був помітною персоною при дворі німецького імператора та виступав за об'єднання сил для нового хрестового походу. Також де Невер розраховував на підтримку Папи Римського. У своїх політичних планах він брав до уваги факт існування рицарського ордену на Мальті. 1616 р. йому вдалося добитися від французької королеви Марії Медичі обіцянки надати для організації хрестового походу 1 млн 200 тис. ліврів. Де Невер налагодив стосунки із братами Періньяні Сфорца (Жаном-Баптистом, П'єтро та Бернардом) – вихідцями зі знатної італійської родини, які 1617 р. взялися організувати подібний рицарський орден за статутом св. Франциска та під покровом Пречистої Діви.

Діяльність де Невера зі скликання установчої асамблеї, яка б затвердила правила і статут нового рицарського ордену, принесла свої плоди. 17 листопада 1618 р. ця асамблея відбулася у столиці Моравії – Оломоуці (місто на р. Мораві, на північний схід від Брно) за участю де Невера, Ж.-Б.Періньяні та графа Альтайна. На ній ухвалили рішення про заснування рицарського ордену християнської міліції (війська) під титулом Богоматері та святого Михаїла. Особливим знаком ордену обрано золотий хрест із синьою та білою емаллю із зображенням Діви, яка стоїть на мусульманському півмісяці. Названі учасники установчої асамблеї в Оломоуці стали співзасновниками ордену з поділом його на три «мови» або регіони – східний, до якого ввійшли Німеччина, Угорщина і Польща, очолив граф Альтайн, південний (Італія та Іспанія) – брати Періньяні, західний (Франція, Фландрія та Лотарингія) – де Невер. Остаточне конституювання нового ордену відбулося на спеціальному з'їзді 8 березня 1619 р. у Відні¹².

Прикметно, що напередодні цих подій – наприкінці 1618 р. – де Невер спробував ще раз політично зблизитися із Сигізмундом III під час свого короткого перебування в Польщі. Причому він отримав достатньо виразну підтримку своєї ініціативи з боку деяких польських сенаторів, котрі не приховували свого прихильного ставлення до ідеї створення нового рицарського ордену. Серед них був краківський єпископ Мартин Шишковський (чільні польські політики і раніше цікавилися планами герцога де Невера і графа Альтайна)¹³. У листі до Сигізмунда III від 6 листопада 1618 р. він схвально відгукнувся про діяльність

де Невера. М.Шишковський, який зустрівся із герцогом у Кракові, повідомив королю про його найближчі наміри. Отже, де Невер хотів отримати аудієнцію у Сигізмунда III. Проте краківський єпископ вважав, що напередодні відкриття у Варшаві вального сейму така аудієнція викличе небажаний політичний розголос. Через це, за його порадою, герцог змушений був утриматися від відвідин польської столиці й обмежився відправкою туди свого посланця.

Згідно з отриманою М.Шишковським інформацією, де Невер заявив, що за негласної підтримки Франції він, мовляв, уже зібрав 12 тис. піхотинців та 3 тис. кавалеристів. Окрім того, в Італії та Німеччині розраховує отримати щонайменше 5-тисячне військо. Із певних політичних міркувань герцог поставив під сумнів обіцянки графа Альтайна стосовно військової допомоги Сигізмунду III (те, що граф Альтайн, який був виразником інтересів австрійських Габсбургів, пообіцяв польському королю певні військові контингенти для здобуття шведського престолу, явно не влаштувало де Невера, оскільки відвертало Сигізмунда III від підтримки майбутнього хрестового походу). Де Невер повідомив, що 11 листопада буде скликано з'їзд із заснування рицарського ордену, що сприятиме зростанню його сил (насправді цей з'їзд відбувся 17 листопада) і, мовляв, зробить можливим надання підкріплень Сигізмунду III, якщо виникне така потреба. Герцог клопотався про те, щоб польський король дозволив вільний прохід рицарям ордену через територію Речі Посполитої у разі, якщо під час хрестового походу їм потрібно буде переправитися через Дунай. Він хотів, щоб Сигізмунд III звернувся з листом до Папи Римського, аби той підтвердив і санкціонував своєю владою створення рицарського ордену. За інформацією де Невера, так вчинили іспанський і французький монархи, а також зроблять німецький імператор та угорський король. На думку М.Шишковського, Сигізмунду III варто було прихильно поставитися до клопотань де Невера і послати для збору інформації свого представника на «той їхній партикулярний з'їзд». Повіривши в реальність перспективи хрестового походу, що його обіцяв де Невер, М.Шишковський навіть радив королю не поспішати з відправкою свого посла до Стамбула¹⁴.

Краківський єпископ підтвердив зацікавленість створенням нового рицарського ордену також у своєму листі до підканцлера Анджея Липського від 1 грудня 1618 р. Повідомивши своєму адресату про установчий з'їзд ордену в Оломоуці, М.Шишковський зазначив, що, за його даними, 21 грудня у Відні відкриється ще більш представницький з'їзд, на якому у присутності, зокрема, німецького імператора остаточно буде конституційовано згаданий рицарський орден. Краківський єпископ вважав, що на цей з'їзд у Відні польський король мав би послати принаймні двох своїх високопоставлених представників, аби на місці з'ясувати, якими силами новостворений орден збирається розпочати війну проти Османської імперії¹⁵.

Які ж рішення були ухвалені під час установчих зібрань зі створення нового рицарського ордену? Згідно з проектом статуту, що його ухвалили в Оломоуці, цей орден отримував назву «Орден нових рицарів міліції (війська) Ісуса», або у скороченому варіанті – «Орден міліції Ісуса». Його головною метою проголошено захист та визволення християн від гніту і переслідувань із боку «невірних». Серед іншого передбачалося, що найвпливовіші позиції в ордені посядуть 72 великих рицарі, а очолить його великий принцепс (лат. *princeps* – перший, головний). Бажаючим вступити до ордену слід буде довести своє народження у законному шлюбі¹⁶.

Утім, з'їзд в Оломоуці не вирішив усіх питань, що стосувалися створення нового рицарського ордену. Французький дипломат Ніколя Божі*, який нап-

* Ніколя Божі розпочав свою дипломатичну кар'єру на початку XVII ст. – у той час він був акредитований при дворі німецького імператора. Після смерті імператора

рикінці листопада 1618 р. перебував у Відні, у своєму листі від 28 листопада до французького міністра П'єра Пюїзіє (декількома роками раніше той був послом Франції в Іспанії)¹⁷ подав коротку інформацію про з'їзд в Оломоуці. Згідно з нею, у цьому місті де Неверу вдалося залучити до «свого ордену святої міліції» графа Альтайна, а також італійця Періньяні. Дана подія відбулася у тамтешній церкві чернечого ордену капуцинів за присутності, зокрема, молдавського господаря Радула та його зятя Пелзаска (Pelzasque) – сина волоського (мультянського) воєводи Михайла. Через два дні по прибутті де Невера з Оломоуца до Відня він мав почесну аудієнцію у німецького імператора Матвія II, а також короля Угорщини та Богемії – Фердинанда. Проте у справі із заснуванням рибарського ордену не було поставлено крапку. Як зауважив Н.Божі, щодо цього триватимуть подальші перемовини, у тому числі із графом Альтайном і Періньяні. Серед іншого, обговорюватиметься те, якою має бути відзнака, що її носитимуть орденські особи¹⁸.

Урочисте проголошення нового ордену відбулося на з'їзді його adeptів у Відні, у п'ятницю 8 березня 1619 р. за присутності Матвія II, Фердинанда, а також представників деяких інших християнських монархів та Папи Римського. У підсумковому документі з'їзду насамперед зазначено, що орден християнської міліції постав задля поширення слави Господа, забезпечення захисту і свободи християнського населення, яке потерпає від гніту «невірних», а також об'єднання і злагоди серед усіх християн.

Окрім окреслення програмних цілей ордену та засад його статуту, у відповідних документах зберігся опис емблеми новоствореного ордену. Дана обставина опосередковано сигналізує про значний вплив символізму на релігійну свідомість та світогляд тих соціальних прошарків тогочасного суспільства, яких надихала ідея створення середньовічних рицарських орденів. Отже, «знаком» Ліги християнської міліції став золотий хрест, покритий синьою емаллю. З одного його боку вигравіювано образ Богоматері, а з іншого – св. Михаїла. Цей хрест члени ордену носили на шиї, його вишите зображення належало мати на плащі¹⁹.

Як можна судити із графічних зображень цього знаку, які дійшли до нашого часу, існувало два його різновиди або ступеня. Один із них являв собою рівносторонній хрест із розбіжними раменами та кінцями у формі трилисників. У центрі цього хреста у круглому медальйоні, облямованому щільно з'єднаними між собою двома кільцями, на синьому емалевому полі вміщено зображення постаті Богородиці з дитиною на руках, яка оточена пламенючим золотим сьйвом*. Сині емалеві рамена хреста мали золоте окантування (до одного з рамен прикріплено кільце для ланцюжка або шнурка). Від периферійного кільця медальйона, що мало форму скрученого дроту, у напрямку до країв кожного рамена хреста простягаються три лінії, схожі на пальмове листя**, які розходяться віялом; по синій емалі трилисників розкидано золоті цятки. Інший різновид емблеми нагадував описану вище. Водночас він мав свої особливості. Це був нагрудний хрест, оскільки на його зображенні відсутнє кільце для кріплення ланцюжка або шнурка. Декоративні кільця медальйона концентрично розташовані на певній віддалі одне від одного і цих кілець було не два, а три. У проміжках

Рудольфа II (20 січня 1612 р.) вдався до політичних інтриг, підтримував у боротьбі за владу ерцгерцога Матвія, пізніше – ерцгерцога Фердинанда. Був довіреною особою ідеолога абсолютизму, впливового державного діяча Франції герцога Рішельє (див.: Dictionnaire de biographie française. – Paris, 1951. – Tome cinquième. – P.925).

* *Ще в XIII ст. символічними позначеннями Діви Марії були, зокрема, сонце і світло (Барг М.А. Епохи и идеи. Становление историзма. – Москва, 1987. – С.160).*

** *У середньовічній свідомості пальма могла означати, наприклад, символ перемоги (Барг М.А. Указ. соч. – С.159).*

між раменами хреста вміщено пучки золотого саява, які склалися із п'яти променів, що палахкотять – вони виходили від зовнішнього кільця медальйона. Причому зорозво ці пучки утворюють зображення косоного хреста²⁰.

Попри високий представницький рівень зазначеного з'їзду у Відні, він до кінця так і не вирішив усіх питань, пов'язаних з організацією ордену. Відтак доопрацювання його статуту і правил, а також вибори чільних керівників, у тому числі найголовнішого, перенесли на найближчий загальний капітул. Тим часом, було постановлено, що кожен, кого до нього оберуть, присягне на Євангелії сприяти всіма законними засобами миру і злагоди між християнськими володарями та народами; бути відданим справі захисту і визволення християн від гніту «невірних»; непорушно дотримуватися вірності своєму князеві і сюзеренові; добровільно підкорятися вищим керівникам ордену; завжди носити його відзнаку – хрест.

Згідно із прийнятою ухвалою, структурно орден поділявся на три округи на чолі з великими пріорами (у чернечих орденах належали до складу вищих саношників). Округи поділялися на пріорства або монастирі, причому у великих із них повинні були бути по сім чільних керівників – «великих хрестів» («grands Croix»). У монастирі (пріорстві) великого пріора передбачено двадцять одного командора. Командорам підпорядковувалися по дванадцять шевальє (рицарів) і стільки ж побратимів (за своїм статусом відповідали так званим товаришам у польському війську).

Щоб стати в ордені шевальє, претендент мав відповідати певним вимогам: бути народженим у законному шлюбі, походити зі шляхетської родини, вести «добре» життя, мати гарну репутацію й, відповідно, не мати ані крихти безчестя. Утім, конкретну процедуру перевірки на відповідність гідності шевальє вирішили запропонувати на провінційних капітулах. Оскільки покровителями ордену були Пресвята Богородиця і св. Михаїл, то кожному шевальє належало щороку причащатися у церкві у дні Успіння Богородиці, св. Михаїла або ж св. Франциска. Побратими, або брати по зброї, не мали потреби доводити своє шляхетське походження. Їм достатньо було підтвердити своє народження в законному шлюбі та походження із шанованої родини. Вони не повинні були мати жодного стосунку до безчестя.

При вступі в орден «великі хрести» повинні були заплатити внесок грошима у сумі 1000 екю та озброїти шістнадцять піхотинців і чотири вершники; командори – 400 екю і надати озброєння для восьми піхотинців та двох вершників; шевальє – 200 екю й озброїти чотирьох піхотинців та одного вершника; побратими – 100 екю та озброєння в такій кількості, що й шевальє. У разі, якщо б член ордену потрапив у полон, захворів або опинився у матеріальній скруті, він міг розраховувати на викуп чи іншу допомогу від ордену²¹.

На практиці подібні приписи статуту навряд чи можна було виконати в повному обсязі. Є дані про те, що в орден записали як великих пріорів понад 90 осіб, у тому числі Папу Римського, німецького імператора, королів Іспанії, Англії, Польщі, Франції, ерцгерцогів Фердинанда, Максиміліана, Леопольда, герцога де Невера та ін. Серед знатних осіб – вихідців із Речі Посполитої – зустрічаються, зокрема, Самійло Корецький, Альбрехт Радзивілл, Станіслав Любомірський, Лукаш Опалінський, Петро Тарнавський, Петро Браницький²².

Таким чином, у політико-правовому аспекті цей рицарський орден сформувався на установчому з'їзді 8 березня 1619 р. у Відні. По суті, він не мав однієї усталеної офіційної назви, однак, як зазначалося, згідно з історіографічною традицією, його називають Лігою християнської міліції. У створенні нового ордену втілювалися ідея воєнно-політичного об'єднання християнського світу задля ведення релігійної війни проти Османської імперії, а також принципи становості та корпоративності щодо членства в ньому та формування ієрархічних владних

структур. Розглянуті вище обставини та особливості формування ордену потрібно брати до уваги при оцінці угоди, що її уклав представник де Невера із запорожцями навесні 1618 р.

Запорозькі послы на переговорах у Варшаві 1618 р. й укладена ними угода

На думку деяких дослідників, послы від Війська Запорозького приїхали навесні 1618 р. до Варшави, щоб добитися політичних поступок від польського уряду за укладеною напередодні Вільшанською польсько-запорозькою угодою 1617 р.²³ Чи справді вони добивалися цих поступок – невідомо. Водночас у джерелах є підтвердження того, що під час перебування у Варшаві вони вели переговори із представником герцога де Невера, а також перського шаха Аббаса I.

Шахський посланець з'явився у польській столиці в березні 1618 р., причому із секретною місією. Щодо цілей його приїзду до Польщі, то про них вдалося дізнатися папському нунцію Ф.Діоталеві. Він з'ясував, що гість зі Сходу намагався схилити Сигізмунда III до війни із Туреччиною. Хотів також заручитися згодою польського короля на те, щоб вивести з України 10–12 тис. козаків та оселити їх на стратегічно важливих з огляду на воєнне протиборство з Туреччиною «добрих позиціях» або «добрих місцях». А щоб закріпити там козаків, перси хотіли побудувати для них фортеці. Усе це мало бути здійснене задля того, щоб не залишати «ворога у спокої» і, у кінцевому рахунку, за допомогою запорожців добитися домінування на Чорному морі²⁴.

Про деякі обставини, пов'язані з цією дипломатичною ініціативою Аббаса I, а також окремі конкретні її деталі дізнаємося з листування італійського мандрівника П'єтро Делла Валле зі своїм приятелем Маріо Скіпано. За інформацією, яку зібрав Делла Валле, при написанні листів до польського короля перський шах скористався допомогою генерального вікарія домініканців у Вірменії Павла-Марії Читтадіні. Той виявився незамінним шахським помічником, оскільки не тільки володів латиною, а й був особисто знайомий із Сигізмундом III. Шахські листи привіз у Варшаву якийсь вірменин на ім'я Яків. За свідченням Делла Валле, у цих листах ішлося про зведення коштом шаха фортеці для козаків на узбережжі Чорного моря – поблизу Трапезунда «на грузинському березі, що тепер називають Гурією». Як припускав італійський мандрівник, ішлося про розташований у цій місцевості порт Яні. Передбачалося, що розміщені там запорожці підлягатимуть військовому командуванню польського короля, а перський шах у разі потреби допомагатиме їм утримувати фортецю своїм військом. Щоб зацікавити Річ Посполиту у воєнному союзі з Персією, Аббас I погоджувався на підпорядкування польському королю місцевих грузинів-християн. За намовою П.-М. Читтадіні, він звернувся по сприяння у справі укладення персько-польського союзу до Папи Римського, пообіцявши йому у разі успіху добиватися переходу в католицизм християн-некатоликів – усіх грузинів, а також своїх підданих, «які є схизматиками й прихильниками греків»²⁵.

Однак спокусити польського короля досить примарною перспективою підпорядкування йому грузинів (чого не міг досягти сам шах) навряд чи було можна. Адже Сигізмунд III, як зазначалося, мав конкретні династичні наміри щодо Швеції, хотів посадити на московський трон свого сина Владислава й, до того ж, мусив зважати на політичні позиції польської шляхти, яка, безперечно, не привітала б розв'язання війни з Османською імперією. Не дивно, що написана 13 квітня 1618 р. офіційна відповідь польського уряду Аббасу I була ухильною. Вона не містила жодних певних обіцянок, а тим паче – конкретних зобов'язань. Як доповідав у Рим папський нунцій Ф.Діоталеві, у цій відповіді «нічого не згадувалося про те, щоб з козацькою поміччю тримати береги Чорно-

го моря та щоб ті козаки підтримали в позиції брата татарського хана (Шагін-Гірея – П.С.)»²⁶.

Як можна судити з деяких джерел, напередодні дня, коли польський уряд остаточно визначився з відповіддю на звернення Аббаса I (13 квітня), у польську столицю прибув запорозький гетьман. Принаймні за свідченням Якова, «козацький гетьман» став учасником наради, скликаної Сигізмундом III для підготовки відповіді Аббасу I. У цій нараді взяли участь також французький посол і два представники Папи Римського. Причому король, гетьман і французький посол написали листи до шаха, які вже восени 1618 р. Яків доставив адресату. Зустрівшись 9 листопада в Казвіні з Делла Валле, Яків розповів йому, що він усно прозвітував перед шахом про результати своїх відвідин Варшави. Не читаючи привезеної Яковом кореспонденції, Аббас I передав її королівському секретареві Агамірові²⁷ (шах втратив інтерес до цієї справи, оскільки напередодні – 26 вересня 1618 р. – було укладено турецько-перське перемир'я)²⁸.

Поміж шахських адресатів, яких назвав Делла Валле, був Оліварій де Марконес П.К. Він відзначив велику зацікавленість останнього козацькими справами і припустив, що той був впливовою особою у Польському королівстві, можливо, міркував італійський мандрівник, київським воєводою. Саме так Делла Валле розшифрував написану латиною абrevіатуру «Р.К.», уміщену після іменування Olivarius de Markones: Palatinus Kioviae – київський воєвода²⁹. Як впливає з епістолярної спадщини Делла Валле, про Оліварія він дізнався від якихось вірмен, котрі 16 квітня 1620 р. прибули з Польщі до Ісфагана. Вони привезли листи до шаха, а також листа латиною Оліварія де Марконеса П.К. до П.-М. Читтадіні. Делла Валле ознайомився з цим листом і встановив, що Оліварій де Марконес був серед авторів листів, вручених шахові восени 1618 р.

Звідси напрошується висновок, що один із трьох відправників листів до перського шаха від 13 квітня 1618 р. – польський король, козацький гетьман та французький посол – підписався Оліварій де Марконес П.К. Причому цей Оліварій мав неабияку довіру в козаків та був добре обізнаний в їхніх справах. Про це свідчить той факт, що він збирався прибути особисто в Персію для укладення персько-запорозької угоди («Пан Оліваріус, який писав цього листа, приїхав би переговорювати з персами про головні точки угоди»)». Звісно, що Оліварієм де Марконесом П.К. із названих вище осіб не міг бути польський король. Деякі дослідники припускали, що Оліварій де Марконес – це П.Конашевич-Сагайдачний. Першим таку версію висунув Н.Вахнянин. До такого висновку спричинилося розшифрування ним абrevіатури «П.К.» як «Петро Конашевич»³¹.

Насправді Оліварій де Марконес – не псевдонім, а дещо перекручене іменування реальної історичної особи – Олівера де Маркона (Марконеса, Марконнета), котрий, як свідчать джерела, 1618 р. певний час перебував у Варшаві як представник герцога де Невера. Що ж до останнього, то французький король Луї XIII, а також П.Пюїзіє попросили його виконати певні дипломатичні доручення під час поїздки до Центральної Європи (офіційно він не мав статусу посла)³².

На основі інформації, що є в листі О.Маркона до П.-М. Читтадіні (як зазначалося, цей документ був серед кореспонденції, доставленої вірменами у квітні 1620 р. в Ісфаган), можна у загальних рисах скласти уявлення про основний зміст «гетьманського» листа до Аббаса I від 13 квітня 1618 р. У письмовому зверненні до П.-М. Читтадіні О.Маркон фактично стисло відтворив головний зміст цього листа. Насамперед він наголосив на тому, що козаки «готові на все, що шах від них вимагав». Тобто представники Війська Запорозького принципово погодилися із запропонованим Аббасом I антитурецьким планом, а також тією роллю, що була відведена в ньому козакам. Конкретизуючи позицію запорожців, О.Маркон зазначив, що «коли згаданий шахом «порт Янус» буде у посіданні перського володаря, то вони (козаки) готові прибути туди з цілою армією»³³.

Таким чином, можна із певністю стверджувати, що в написаному у Варшаві листі від імені запорожців до Аббаса I засвідчено їхній твердий намір вступити у союз із перським шахом, спрямований проти Туреччини. Це передбачало висадку та розміщення козацького війська в порту Яні. Причому запорожці погоджувалися так вчинити за умови, якщо перси контролюватимуть Яні. Отже, політико-правове оформлення персько-запорозького союзу запорозька сторона відкладала на майбутнє. Тим часом посередник запорожців у цій справі – О.Маркон – заявляв про свою готовність прибути до Персії, щоб провести відповідні переговори із шахською владою. Така політична комбінація, безперечно, відповідала інтересам де Невера, метою якого було сісти на імператорський престол у Константинополі.

Із наведених вище даних, які стосуються статусу О.Маркона – учасника наради 13 квітня у польського короля, можна однозначно стверджувати, що він не був французьким послом, як гадав посланець перського шаха Яків. Якщо останній помилково сприйняв О.Маркона за французького посла, то чи правильно він визначив статус ще одного учасника наради у польського короля, а також автора листа до перського шаха, назвавши його «козацьким гетьманом»?

Таку помилку виключити не можна. Про це сигналізує документ, підписаний запорозькими послами та О.Марконом 7 квітня, який докладніше розглядатиметься нижче. У ньому керівник козацького посольства прямо не фігурує як «гетьман». Причому цим керівником був не П.Сагайдачний, який удруге прийшов до влади у Війську Запорозькому у жовтні 1617 р., а зовсім інша особа. Звісно, можна припустити, що П.Сагайдачний (якщо навесні 1618 р. він справді був гетьманом) 7 квітня був у Варшаві, однак з якихось причин не взяв участь у переговорах та підписанні певної угоди з О.Марконом, побажавши проявити свої дипломатичні здібності тільки 13 квітня під час наради у Сигізмунда III. Проте це припущення потрібно відкинути, оскільки така поведінка П.Сагайдачного була б цілком алогічною. Складно повірити також у те, що гетьман прибув у Варшаву після 7 квітня самостійно, тобто додатково до посольської делегації, яка у польській столиці вже вела переговори, причому зробив це тільки для того, щоб потрапити на згадану нараду. Відома із джерел практика тогочасної запорозької дипломатії цілковито заперечує подібну можливість. Тобто, можна стверджувати, що у квітні 1618 р. П.Сагайдачного у Варшаві не було.

Судячи з усього, запорозькі послы прибули до польської столиці ще в березні. Їх очолював Дмитро Отрохимович. Про особу цього запорозького дипломата майже нічого невідомо. Єдине, що можна достатньо впевнено стверджувати – іменування Отрохимович утворилося від патроніма Отрохим < Трохим; подібне іменування зустрічається в реєстрі Війська Запорозького 1649 р.³⁴

Отже, у Варшаві із послами Війська Запорозького зустрівся та провів переговори О.Маркон. Ще напередодні цієї зустрічі він був добре обізнаний із позицією запорожців стосовно ідеї хрестового походу проти Туреччини. Оцінюючи його перспективу під час свого перебування у Відні на початку грудня 1617 р. О.Маркон випромінював оптимізм щодо перспектив хрестового походу, зокрема через те, що, за його інформацією, графу Альтайну вдалося знайти впливових прихильників цієї ідеї серед «князів і синьйорів, покровителів і доброзичливців», а також осіб, які «нині бажають вступити у рицарський орден». О.Маркона неабияк надихало і те, що козаки, а також «нації, які з ними сусідять», із великою охотою приєднуються до «рицарства». Він стверджував, що вони дали відповідну обіцянку і готові воювати з турками лише за воєнну здобич³⁵.

Як видно, організатори нового рицарського ордену вже 1617 р. провели попередні перемовини із запорозькими козаками (очевидно, одним із ключових посередників між ними був волинський князь Самійло Корецький). Принаймні наприкінці листопада – на початку грудня вже було відомо, що запорожці мають

охоту разом із «рицарством» воювати проти турків. Отож, навесні 1618 р. у польській столиці О.Маркону вочевидь було нескладно знайти спільну мову із запорозькими послами. 7 квітня вони уклали між собою угоду³⁶. Згідно з нею, О.Маркон ставав повіреним козаків у справі укладення договору про їхній перехід під протекторат певного «короля або герцога». Д.Отрохимович та його товариші погодилися делегувати О.Маркону право укласти відповідний договір із тим володарем, якого він уважатиме найвигіднішим для інтересів запорожців. Політико-правовою основою для виконання О.Марконом покладеної на нього місії мало стати те, що козацькі послы визнали його «герцогом або ж генералом» Війська Запорозького із правовим статусом та повноваженнями, які в той час мали інші володарі».

Отже, згідно з укладеною угодою, новоспечений запорозький повірений отримував цілковиту свободу дій щодо пошуку володаря для своїх «клієнтів». Принаймні такий зміст має відповідне положення документа, сформульоване буквально так: «Ми (козацькі послы – П.С.) надаємо йому (О.Маркону – П.С.) усі повноваження та владу для приведення нашого війська під протекторат і захист такого володаря – короля або герцога, якого він вважатиме добрим, вигідним для нашого Війська». Як можна переконатися, дане положення угоди справді націлювало О.Маркона на власний розсуд обирати володаря, який візьме запорожців під свій протекторат.

Проте реальний політико-правовий зміст зазначеного пункту угоди не вичерпувався наявними в його тексті формулюваннями. У цьому можна переконатися, якщо подивитися на цей пункт із урахуванням більш широкого горизонту джерельної інформації, яка прямо пов'язана з угодою, що розглядається. Так, якщо взяти до уваги той факт, що запорозькі послы адресували текст своєї угоди з О.Марконом герцогу де Неверу, то напрашується висновок – козаки вразно засвідчили намір увійти із ним у певні політичні контакти.

Зберігся запис змісту листа О.Маркона до де Невера від 13 квітня 1618 р. (детальніше він розглядатиметься нижче), з якого добре видно, що Д.Отрохимович та його товариші вступили у переговори з О.Марконом явно не через раптову появу у них бажання дати запорожцям нового володаря. Насправді вони сіли за стіл переговорів із цим представником герцога де Невера – одного з ідеологів хрестового походу проти Османської імперії та створення нового рицарського ордену, – щоб обговорити питання про участь Війська Запорозького у цій війні. Звідси стає зрозумілим, що згадана вище угода від 7 квітня 1618 р., хоч і дала О.Маркону мандат на переговори із тим володарем, якого він сам захоче обрати, насправді доволі жорстко спрямовувала його на переговори з де Невером (О.Маркон використав також надані козацькими послами повноваження аби налагодити стосунки із перським шахом в інтересах боротьби проти Османської імперії). Предметом цих переговорів повинно було стати встановлення протекторату герцога над козаками.

Сторони укладеної угоди взяли на себе конкретні зобов'язання щодо її дотримання. Д.Отрохимович разом зі своїми товаришами від імені Війська Запорозького присягли визнати правосильним усе, що їхній повірений «зробить задля блага» запорожців. Керівник козацького посольства підтвердив це ще й тим, що поставив власноручний підпис із запорозькою печаткою під угодою, в якій було зафіксоване згадане зобов'язання. Тобто, запорозькі дипломати наперед погодилися визнати договір, котрий за їхнім дорученням укладе О.Маркон.

Водночас впадає в очі, що подібні запевнення козаків, котрі супроводжувалися таким важливим для їхньої політичної та моральної свідомості, а також системи цінностей актом, як присяга, за своїм реальним змістом були доволі загальні. У будь-якому разі не можна було гарантувати одностайності сторін у майбутньому стосовно того, що є благом для Війська Запорозького. Якщо ж не

існувало узгоджених критеріїв для окреслення даного поняття, то це залишало для запорожців можливість для політичного маневру при оцінці ними дипломатичної діяльності О.Маркона як їхнього повіреного.

Залишається тільки здогадуватися, чи це доволі двозначне положення було включене у документ із певною політичною метою, чи воно постало як данина риторичному жанру. Як би там не було, а козацькі послы самостійно вирішували, як саме сформулювати текст угоди. Принаймні та обставина, що вони надіслали де Неверу текст своєї угоди з О.Марконом польською мовою, сигналізує про складення ними цього документа власноручно. Прикметно, що деякі лексичні особливості оригіналу даної угоди перейшли і у зроблений тоді її переклад італійською мовою*. Ідеться про фрагмент речення, зміст якого стосується титулування козацьких послів: «*Pisanni przebrany*», що можна перекласти як «нижчепідписані обрані»**.

О.Маркон також узяв на себе зобов'язання щодо виконання угоди, яку він уклав із запорожцями. Отож, цей представник герцога де Невера дав слово, підтвердивши його присягою перед Д.Отрохимовичем та іншими членами козацького посольства, що забезпечить укладення договору Війська Запорозького про політичний союз із певним володарем, причому досягне цього у максимально стислі терміни. Судячи з усього, запорозькі послы отримали від О.Маркона примірник цієї угоди з його підписом.

Неважко переконатися, що укладена 7 квітня 1618 р. у Варшаві угода не робила козаків Війська Запорозького членами Ліги християнської міліції, якої ще не існувало як повноцінного суб'єкта міжнародних правовідносин. Насправді йшлося тільки про оформлення статусу О.Маркона як козацького повіреного з усіма повноваженнями для ведення переговорів, насамперед із герцогом де Невером, щодо укладення певного договору. Формально цей договір повинен був постати як акт прийняття герцогом запорожців під свій протекторат. Причому це не означало, що козаки автоматично виходили з підданства польського короля. Адже дипломатична практика Війська Запорозького засвідчувала, що в подібних випадках пошуки запорожцями служби в іноземних державців не означали зречення підданства польському королеві, а являли собою специфічний інструмент їхньої зовнішньої політики. Це підтверджують переговори у 1590-х рр. козаків з Еріхом Лясотою – представником німецького імператора Рудольфа II. Попри те, що їхнім предметом було військове найманство, політичні позиції запорожців полягали у набутті ними специфічного статусу підданих-слуг імператора. Водночас, як XVI ст., так і в перші десятиліття XVII ст. політична орієнтація козаків на Річ Посполиту була стабільною³⁷.

* Судячи з усього, О.Маркон переклав італійською мовою документ, що отримав від козаків, удавшись до послуг якогось перекладача – подібно до того, як чинили у схожих випадках інші дипломати. Приміром, венеціанські послы у Франції Оттаві Бон та Вінченцо Гуссоні замовили у Парижі копію італійською мовою одного роздобутого ними документа, що був написаний французькою (Із дипломатичної кореспонденції О.Бона та В.Гуссоні, 18.IV.1617 // Bibliothèque nationale de France. – Ital. – Ms.1771. – F^o.62).

** Вислів «*Pisanni przebrany*» при буквالیстському підході до перекладу можна перекласти, наприклад, як «писані перебрані», «писані вибрані» і, навіть, «писані перодягнені» – останнє цілком суперечить змістовому спрямуванню документа. Якщо взяти до уваги певні історичні реалії, на які можуть натякати вислови «писані перебрані» та «писані вибрані», а саме – тогочасні військові огляди – «пописи», то наведені вислови вірогідно означали б приблизно таке: «ті, яких обрали під час попису», тобто особи, обрання яких послами відбулося під час військового огляду козацького війська. А, проте, подібне тлумачення вочевидь неприйнятне, оскільки запорожці зазвичай обирали своїх послів не під час військових пописів, а на козацьких радах.

Загалом зазначені особливості стосунків запорожців з іноземними монархами зумовлювало те, що гетьман Війська Запорозького не був суверенним титулованим володарем. Через це козаки, щоб надати законної сили своїм міжнародним угодам, змушені були в окремих випадках вдаватися до набуття своєрідного тимчасового підданства у тих можновладців, з якими укладали ці угоди – що проявилось також у зв'язку з їхнім наміром налагодити союзницькі стосунки з організаторами хрестового походу проти турків.

Під час переговорів запорозьких послів з О.Марконом було не тільки складено та підписано текст угоди між ними від 7 квітня 1618 р. Сторони цих переговорів узгодили також певні аспекти майбутнього воєнно-політичного співробітництва Війська Запорозького з потенційними союзниками у прийдешній війні проти Османської імперії. Доволі важлива інформація стосовно питань, які були обговорені козацькими послами та О.Марконом, а також домовленостей між ними, у тому числі тих, що не потрапили до тексту розглянутої вище угоди, міститься у листі О.Маркона до герцога де Невера від 13 квітня 1618 р.

Отже, автор цього листа писав, що він особисто провів переговори «з послом козаків, який був при королі Польщі». Причому під час переговорів (із подальшого змісту документа з'ясується, що запорозьку сторону на них представляв не один, а кілька послів) ішлося, по-перше, про необхідність продовжувати війну проти Османської імперії – О.Маркону стало відомо про недавній напад запорожців на турецьке узбережжя неподалік Стамбула та спалення ними там багатьох сіл, по-друге – участь козаків Війська Запорозького у хрестовому поході проти турків.

Представник герцога де Невера отримав від «найстаршого» з-поміж козаків документ із власноручним підписом останнього, а також запорозькою печаткою. Власне, ішлося про угоду, яку сторони уклали 7 квітня 1618 р. Козацькі послі від імені всього Війська Запорозького запряглися перед О.Марконом, що визнають владну зверхність герцога де Невера. Відтак, як тільки герцог зі своїми військами виступить у похід проти турків і накаже запорожцям прибути у певне місце збору, вони виконають цей наказ. Козаки запевнили О.Маркона, що «можуть зі своїми союзниками виставити разом шістьдесят тисяч воїнів»³⁸.

Немає сумніву, що повідомлення представника герцога де Невера про «переговори з послом козаків, який був при королі Польщі», а також «найстаршого» серед запорожців, котрий вручив йому певний документ, вказують на особу Д.Отрохимовича*. Що ж до сутності цього документа, то, як зазначалося, це була угода про політичне посередництво О.Маркона у справі приєднання козаків Війська Запорозького до нових хрестоносців, які збиралися воювати проти Османської імперії. О.Маркон тлумачив свою угоду з козаками від 7 квітня як таку, що в політико-правовому плані оформила визнання запорозькою стороною (під присягою та із дотриманням належних юридичних формальностей) влади герцога де Невера.

О.Маркон убачав у переговорах із запорожцями та укладенні з ними договору певний політичний підтекст, сфокусований на Річ Посполиту як державу. Адже цей представник герцога де Невера особливо наголошував на політичній значущості приєднання Війська Запорозького до воєнно-політичних планів де Невера з огляду на те, що польський король був монархом, котрий ніс відповідальність перед турецьким султаном за антиосманські дії козаків. Як випливає з листа, що розглядається, Сигізмунд III зі свого боку також дав зго-

* Якщо у терміні «найстарший» убачати вказівку на запорозького гетьмана – про участь останнього в нараді у польського короля 13 квітня твердив і посланець перського шаха Яків, – то цим гетьманом мав би бути Д.Отрохимович. Однак підтвердити це припущення свідченнями надійних джерел немає можливості.

ду приєднатися до лицарського ордену, який створювався, щоправда, за однієї умови – якщо до нього вступить німецький імператор. Окрім цього, за словами О.Маркона, він отримав запевнення від коронного підскарбія стосовно готовності чільних польських шляхтичів приєднатися до герцога де Невера, як тільки він зі своїми силами наблизиться до кордонів Речі Посполитої.

Упадає в очі те, що, окреслюючи зміст укладеної угоди, О.Маркон у своєму листі до де Невера від 13 квітня насамперед акцентував увагу на зобов'язаннях запорозької сторони – козаки повинні були приступити до виконання своїх союзницьких обов'язків стосовно участі у війні проти Османської імперії з того моменту, як герцог рушить зі своїми силами на цю війну. Із документа, який розглядається, випливає, що в межах виконання союзницьких обов'язків, які козаки візьмуть на себе після укладення в майбутньому договору з де Невером щодо участі у війні проти Османської імперії, Військо Запорозьке разом зі своїми союзниками виставить у визначене герцогом місце 60 тис. вояків. Проте залишається незрозумілим, яким могло бути кількісне співвідношення запорозьких сил та їхніх союзників при формуванні цієї армії. Невідомо також, кого насправді мали на увазі козацькі послы під своїми союзниками. Утім, навряд чи може бути сумнів, що левову частку 60-тисячної армії, яку Військо Запорозьке мало намір послати на з'єднання із силами герцога де Невера, вочевидь склали б запорожці. У ролі їхніх союзників, котрі, за планами козацьких послів, повинні були влитися у майбутню армію, сформовану для боротьби з турками, напевно, виступили б донські козаки.

Привертають увагу запропоновані О.Маркону Д.Отрохимовичем та його товаришами деякі деталі стратегії запорозької армії у майбутній війні. Отже, окрім військового контингенту, який козаки мали намір привести туди, куди накаже герцог де Невер, частину своїх сил вони запропонували послати «за Грецію» (*une partie dela grece*)³⁹. Не виключено, що даний план міг означати якусь операцію запорозького флоту (можливо, спільно із донцями), приміром, висадку десанту на західному узбережжі Туреччини.

Прикметно, що ідея хрестового походу, про який ідеться, отримала негласну підтримку деяких східних патріархів. Про це можна судити із факту зустрічі на початку грудня 1618 р. у Корці князя С.Корецького із патріархом Охриди. Останній повідомив йому про існування плану, згідно з яким війна проти Османської імперії розпочнеться навесні 1619 р. Причому у межах цього плану керівники хрестового походу збираються «послати сюди (вочевидь, на Волинь – П.С.) людей і гроші». 12 грудня 1618 р. С.Корецький написав із Корця листа, судячи з усього до де Невера, в якому запевняв його, що особисто він разом із силами, які зможе зібрати, готовий всіляко підтримати «це благородне починання». Князь запевняв, що негайно почне діяти, як тільки йому дадуть знати про початок воєнного походу листом або через посланця. Водночас він зауважив, що подібна співпраця можлива за наявності відповідної згоди з боку польського короля. Щодо запорозьких козаків як учасників хрестового походу проти Османської імперії, то С.Корецький запевняв свого адресата, що особисто він має серед них велику довіру, через що вони негайно виступлять у похід за його наказом, причому з такими силами, які будуть потрібні, а для цього, мовляв, козакам треба надіслати лише декілька «маловартісних подарунків»⁴⁰.

Тим часом де Невер розгорнув активну діяльність із підготовки хрестового походу. За відомостями, які вдалося зібрати на початку лютого 1619 р. венеціанському послу у Франції Андзолу Контаріні, герцог докладав великих зусиль, аби досягти порозуміння між німецьким імператором та повстанцями у Богемії. Він розраховував, що досягнення миру між ними створить передумови для початку війни проти Османської імперії. Якщо події у Богемії ввійшли б у мирне русло, то де Невер мав надію всі військові сили, які йому вдалося б зібрати

ти (наприкінці жовтня – на початку листопада 1618 р. під його командуванням було 6 тис. солдатів), у тому числі набрані у Німеччині, відправити у Трансильванію та Волощину, з'єднатися із тамтешніми військами і звідти розпочати сухопутні військові дії проти Османської імперії. Герцог планував також завдати туркам удару на морі. Задля цього він упродовж останніх кількох місяців наполегливо вів переговори з тим, щоб спрямувати проти них іспанський та венеціанський флоти⁴¹.

Плани де Невера розпочати військові дії проти турків із території Трансильванії та Волощини вочевидь не були секретом для С.Корецького. Очевидно, навесні 1619 р. він спілкувався у Варшаві з О.Марконом, який передав йому якісь листи, як можна судити, – від де Невера. Викладаючи ж власне бачення перспектив хрестового походу проти турків, С.Корецький висловив переконання, що для цього складаються вельми сприятливі передумови. Адже, за його даними (на 12 червня), турки і татари вже виступили з великими силами проти Речі Посполитої, що означатиме початок турецько-польської війни. Відповідно це могло стати сигналом до дій учасникам хрестового походу. На думку князя, армія хрестоносців повинна переправитися через Дунай по мосту, зведення якого не займе багато часу і не потребуватиме великих коштів. Нові хрестоносці знайдуть у Молдавії достатню кількість продовольства, зможуть отримувати із цього князівства по 300 тис. цехінів щомісячно, а також підкріплення – 15-тисячне вправне й призначене до боротьби з татарами військо. У Молдавії та фортецях на Дунаї можна буде роздобути багато гармат. Опановані ж учасниками хрестового походу фортеці після додаткового зміцнення стануть важливими опорними пунктами⁴².

Насправді Лізі християнської міліції не вдалося відродити практику середньовічних хрестових походів. В Європі з її конфесійним та політичним протистоянням і де вже точилася Тридцятилітня війна, це, вочевидь, було нереальним. До того ж, змінилися часи. Якщо після проповіді Папи Римського Урбана II 27 листопада 1095 р. у французькому місті Клермоні із закликком до хрестового походу християнський світ охопив величезний ентузіазм та релігійний підйом⁴³, то навряд чи можна було чекати чогось подібного від головної сили у війнах XVII ст. – солдатів-найманців, адже їх найбільше цікавили гроші. Щодо запорозьких козаків, то вони охоче підтримали звернену до них пропозицію організаторів хрестового походу виступити проти Османської імперії. Їхні послі уклали з ними певну угоду ще до того, як офіційно виникла Ліга християнської міліції. Власне, це була «технічна» угода, що її підписали запорозькі послі на чолі з Д.Отрохимовичем (а не П.Сагайдачним, як стверджується в історіографії). Вона тільки політично давала зелене світло на ведення переговорів, предметом яких формально мав стати перехід козаків під протекторат того чи іншого європейського володаря, а фактично – їхня участь у війні проти Османської імперії, що її збиралися розпочати засновники нового рицарського ордену.

Судячи з усього, жодного подібного договору так і не було укладено. Можливо, запорожців формально включили до списків членів цього ордену, приміром, за поданням О.Маркона? Щодо цього привертає увагу один документ від 1619 р. У ньому в порядку за списком наведено, зокрема, прізвища без титулів, як-от *Альтайн, Радул, Збаразький, Корецький*, тобто йдеться про осіб, котрі, як відомо з інших джерел, були членами Ліги християнської міліції. Зустрічаються також титули тих володарів, які погодились вступити у рицарський орден (*король Франції, король Іспанії, герцог Савойї* та ін.). Окрім цього, у документі є назви державних утворень, земель, міст, географічних об'єктів, етносів тощо (*Волощина, Трансильванія, Поділля, Відень, Прага, Рим, Париж, Дарданелли, татари* та ін.). Дане джерело не має заголовку і, напевно, являло собою якісь допоміжні, чернеткові записи, стосовно членства у Лізі християнської міліції, а також зроби-

лені для пам'яті важливі, з огляду на інтереси ордену, регіони та воєнні сили. Отож, у цьому еkleктично складеному переліку після *Угорщини* і *Трансільванії* та перед *Альтайном* записано «*Козаки*»⁴⁴. Як видно, інформація даного джерела надто непевна, аби на її основі робити категоричні висновки про те, що запорожці стали членами Ліги християнської міліції. До того ж, ніхто із козаків не фігурує в низці реєстрів членів цього ордену, що були розглянуті вище.

Таким чином, наявні в історіографії твердження на кшталт того, що П.Сагайдачний разом з усім Військом Запорозьким вступив до Ліги християнської міліції не знаходять підтвердження у джерелах. Насправді очолювані Д.Отрохимовичем запорожські послы 7 квітня 1618 р. уклали з О.Марконом угоду про його політичне посередництво у справі прилучення козаків Війська Запорозького до сил, які, як очікувалося, зможуть розпочати хрестовий похід проти турків. Попри те, що зазначена угода для козаків була тільки своєрідною пробною кулею, а проект нового хрестового походу зайшов у глухий кут, зроблені запорозькою дипломатією кроки у цьому напрямку засвідчили її велику зацікавленість у тому, щоб діяти спільно із християнськими силами Європи у цивілізаційному протистоянні з Османською імперією, а також продемонстрували значну роль Війська Запорозького як потужної мілітарної сили, здатної істотно вплинути на геополітичну ситуацію на континенті.

Copia d'una lia autentica mandata dalli Cosaccki a Isigr Duca di Neuers sotto il nomi del sigr di Marcones, mandato dal'e in quilla parti, et fatto poi Procuratore de' Cosaccki, tradotta dal vero originale di Lingua Polacca ni Italiano*

Noi Pisanni pzebrany con Demetris Otrochimovit Imb.ri Deputati dall'Armata de' Zaporozceni, ovvero Cosacchi hauendo comiss.ne da tutta la nra Militia per dichiarare, comi facciamo da adesso, il sr Olivario Marcones col consenso di tutta l'Armata perm.ee rag.ni Importabi, Duca o generale della nra Armata di Zaporow, et hora teniamo di Sigr per tale, et l'habbiamo pregato che piglisse qesta carica sopraddci, et quel titolo di nro Prencipo ed tutti le prerogative et autorità anesse alla carica degli altri Prexcipi; Et acciò possa condurre l'interesse del nro utile comune, Noi li diamo ogni poteri et auttà d'unire la nra Armata sotto la protett.ne et difesa di tal Potetan Ré, o Duca, chi lui giudicherà buono, gil profitto della nra Armata, prometteno ni nomi di tutta la nra Armata d'accettare et cofermare tutto quill' ch'egli farà in q.onef ni benefi della nra Armata, hauendoli prestar et giuram.t et promessa ni nomi della nra Armata, sicomi ancor Lui ha pretati sopra cio Il suo giuram.t et promessa d'unire et giugner la nra Armata qtopiu' presto si potrà fare. Et in fede maggiore di q.o Noi ci siamo sottoscritti di mano propria, et habbiamo posto il sigillo della nra Armata. Data. In Warsauia, li 7 d'Apr.le 1618. Sottoscritta.

... Przebrany Amb.re del Armata di Cosacchi di mano propria⁴⁵.

Переклад

Копія автентичного листа, надісланого козаками синьйору герцогу де Невер від імені синьйора де Маркона, який був відряджений у ті краї і пізніше призначений козацьким повіреним, перекладеного зі справжнього оригіналу польською мовою на італійську

Ми, нижчепідписані, на чолі із Дмитром Отрохимовичем, обрані повноважними послами від Війська запорожців, або ж козаків, маючи доручення від нашого Війська оголосити (як тепер і робимо), за згодою усього Війська, із поважних причин, синьйора Олівера Маркона герцогом, або ж генералом нашого Війська Запорозького, і нині вва-

* Текст документа подано відповідно до його написання в оригіналі, скорочення не розкриваються, пунктуацію збережено. Набрані курсивом літери в оригіналі над рядком. Переклад з італійської О.Торон.

жаємо таким цього синьйора; і попросили його прийняти над нами ці повноваження й титул володаря та усі права і владу згідно з повноваженнями інших володарів; і, щоб він міг відстоювати інтереси для нашого загального добра, Ми надаємо йому всі повноваження та владу для приведення нашого Війська під протекторат і захист такого володаря – короля або герцога, якого він вважатиме добрим, вигідним для нашого Війська, обіцяючи від імені нашого Війська прийняти і підтвердити все, що він зробить задля блага нашого Війська, принісши йому присягу й пообіцявши від імені нашого Війська – так само, як і він приніс присягу та пообіцяв поєднати і з'єднати [у союз] наше Військо так швидко, як це буде можливо. Із найбільшою вірою, Ми підписалися власною рукою та поставили печатку нашого Війська. Варшава, 7 квітня 1618 р.

Підписано ... обраним послом Війська козаків, власною рукою.

¹ Див.: *Podhorodecki L. Stanisław Koniecpolski ok. 1592–1646.* – Warszawa, 1978. – S.59–61, 64–67.

² *Fagniez G. Le Père Joseph et Richelieu (1577–1638).* – Paris, 1894. – Tome premier. – Pp.150–171.

³ *Tapié V.-L. La Politique étrangère de la France et Début de la Guerre de Trente ans (1616–1621).* – Paris, 1934. – Pp.278–285, 304–305, 401–408.

⁴ *Szelągowski A. Walka o Bałtyk.* – Lwów; Poznań, 1921. – S.224, 225.

⁵ *Tyszkowski K. Kozaczyzna w wojnach moskiewskich Zygmunta III (1606–1618).* – Warszawa, 1935. – S.32, 37–38.

⁶ *Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі.* – К., 1993. – С.23.

⁷ *Гуржій О.І., Корнієнко В.В. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний.* – К., 2004. – С.27, 29.

⁸ *История орденов средневековья.* – Минск, 2007. – С.3, 4.

⁹ *Карачинский А.Ю. Предисловие к русскому изданию // Лобе М., Фо Г. Трагедия ордена тамплиеров.* – Москва, 2007. – С.5, 6.

¹⁰ *История орденов средневековья.* – С.166–173; *Лобе М., Фо Г. Указ. соч.* – С.22.

¹¹ Докладніше див.: *Урбан В. Тевтонский орден.* – Москва, 2007.

¹² *Fagniez G. Op. cit.* – Pp.123, 150–151; *Tapié V.-L. Op. cit.* – Pp.279–283.

¹³ Я.Задзік до Л.Гембіцького, 29.I.1618 // AGAD. Extranea. 106/64.

¹⁴ М.Шишковський до Сигізмунда III, 6.XI.1618 // Biblioteka PAN w Krakowie. – №1051 – S.305 zw. s. – 307; Biblioteka PAN w Kórniku. – №292. – S.118–120.

¹⁵ М.Шишковський до А.Ліпського, 1.XII.1618 // Biblioteka PAN w Kórniku. – №292. – S.122–123.

¹⁶ *Discriptio Ordinis Novi Eqvitum Militia Iesu, XI.1618* // Biblioteka PAN w Krakowie. – №1051. – S.307–309 zw. s.

¹⁷ *Nouvelle biographie générale.* – Paris, MDCCCLXII. – P.187.

¹⁸ Н.Божі до П.Пюізіє, 28.XI.1618 // Bibliothèque nationale de France. – Fr. – Ms. – F^o.551–552.

¹⁹ *Summaire l'instution de l'Ordre de la Milice Chrestienne, 8.III.1619* // Bibliothèque nationale de France. – Fr. – Ms.4723. – P.83, 83 b.

²⁰ *Extraict... de l'Ordre de la Milice Chrestienne* // Bibliothèque nationale de France. – Fr. – Ms.4723. – F^o.6.

²¹ *Summaire l'instution de l'Ordre de la Milice Chrestienne, 8.III.1619.* – Pp.84–86.

²² *Extraict... de l'Ordre de la Milice Chrestienne.* – F^o.12, 12 v°.; *Catalogo de Prencipi..., Mars 1619* // Bibliothèque nationale de France. – Fr. – Ms.4723. – F^o.122–122 v°.; *Ordo Militia Chrestienne, 4.VI.1619* // Ibid. – Fr. – Ms.4723. – F^o.50–56 v°.; *Ordre des chevauers de la Milice chrétienne, 1619, 13 Mars* // Bibliothèque de Carpentras. – Ms.1793. – F^o.217–217 v°.

²³ *Tyszkowski K. Op. cit.* – S.38.

²⁴ *Баран О. Шах Аббас Великий і запорожці // Український історик.* – 1977. – Ч.1–2 (53–54). – С.51, 52.

²⁵ *Подорожі Пієтра Делла Валле паломника // Український історик.* – 1982. – 1983. – Ч.3–4 (75–76); 1(77). – С.134, 135.

²⁶ *Баран О. Шах Аббас Великий і запорожці.* – С.53.

²⁷ *Дашкевич Я.Р. Українсько-іранські переговори напередодні Хотинської війни // Укр. іст. журн.* – 1971. – №9. – С.129.

²⁸ *Подорожі Пієтра Делла Валле паломника.* – С.131. – Прим.13.

- ²⁹ Дашкевич Я.Р. Указ. праця. – С.130.
- ³⁰ Подорожі Пієтра Делла Валле паломника. – С.133.
- ³¹ Див.: Дашкевич Я.Р. Указ. праця. – С.125, 130.
- ³² *Tarié V.-L.* Op. cit. – P.278.
- ³³ Подорожі Пієтра Делла Валле паломника. – С.133.
- ³⁴ *Остаи Р.І., Остаи Н.Л.* Индекс власних особових імен // Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – К., 1995. – С.554.
- ³⁵ Із листа О.Маркона до невідомого, 7.XII.1617 // *Bibliothèque de Carpentras.* – Ms.1826. – F°.121 v°, 122 r°.
- ³⁶ Угода, що укладена запорозькими послами з О.Марконом, 7.IV.1618 // *Bibliothèque nationale de France.* – Fr. – Ms.4703. – F°.78–78 v°.
- ³⁷ *Сас П.М.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1998. – С.133–143.
- ³⁸ Із листа О.Маркона до де Невера, 13.IV.1618 // *Bibliothèque de Carpentras.* – Ms.1813. – F°.155 r°.
- ³⁹ Із листа О. Маркона до де Невера, 13.IV 1618. – F°.155 r°, 155 v°.
- ⁴⁰ С.Корецький до де Невера (?), 12.XII.1618 // *Bibliothèque nationale de France.* – Fr. – Ms.4722. – F°.54, 54 v°.
- ⁴¹ Із дипломатичної кореспонденції А.Контаріні, 5.II.1619 // *Bibliothèque nationale de France.* – Ital. – Ms.1772. – F.314; Із дипломатичної кореспонденції Сімона та Андзола Контаріні, 11.XI.1618 // *Ibid.* – F.215.
- ⁴² С.Корецький до де Невера (?), 12.VI.1619 // *Bibliothèque nationale de France.* – Fr. – Ms.4722. – F°.57–58.
- ⁴³ *История орденов средневековья.* – С.146–148.
- ⁴⁴ *Bibliothèque nationale de France.* – Fr. – Ms.4722. – F°.106–107 v°.
- ⁴⁵ *Ibid.* – Fr.4703. – F°.78–78 v°.

The article examines the course of negotiations about attraction of Zaporizha Army Cossacks to crusade against the Ottoman Empire, analyzes, and provides text of correspondent agreement, that Zaporizha ambassadors signed alongside with O.Markon, duke de Never's representative, in April, 1618. The author refutes historiographic version about hetman P.Sahaidachnyi's enrolment with all Cossacks to League of Christian Militia.

І.М.Старовойтенко*

«ІСТОРІЯ УКРАЇНИ-РУСИ» М.АРКАСА У СВІТЛІ ВІДГУКІВ ТА РЕЦЕНЗІЙ ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті систематизовано і досліджено комплекс рецензій та відгуків на одну з найпопулярніших праць з української історії поч. ХХ ст. – «Історію України-Руси» М.Аркаса (1908 р.). Їх авторами були як історики (М.Грушевський, В.Липинський С.Томашівський, Д.Дорошенко, Б.Барвінський), так і публіцисти. Рецензії були опубліковані в газетах «Діло», «Рада», «Руслан», «Киевские вести», «Николаевский курьер» та «Літературно-науковому віснику». У них відбилися різні оцінки зазначеної праці, від позитивних з окремими зауваженнями до відверто негативних, висловлених науковою критикою в особі М.Грушевського. Її мотиви допоможуть з'ясувати як самі рецензії й дискусії навколо них, так і залучений до дослідження епістолярій.

На початку 2008 р. минуло 100 років із часу виходу у світ у Петербурзі у видавництві «Общественная польза» науково-популярної праці «Історія Ук-

* Старовойтенко Інна Михайлівна – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАНУ.

раїни-Русі», яка, безперечно, справила на українського читача глибоке враження. Її автором був Микола Миколайович Аркас (1853–1909 рр.) – відомий громадський діяч, засновник товариства «Просвіта» у Миколаєві, автор опери «Катерина» за однойменною поемою Т.Шевченка та ще з молодих років палкий прихильник української ідеї. Він проживав у Миколаєві і присвятив служінню українству значний відрізок свого життя. Поява нового видання стала подією, адже за короткий час книжка здобула популярність серед різних верств українського суспільства. Вона фактично стала тим довгоочікуваним твором, який і задовольнив початкові потреби українців у власній історії.

Як відомо, кінець XIX – початок XX ст. в Україні ознаменувався поживанням національно-культурного руху, ознакою чого стало заснування українцями власних періодичних видань (газет «Рада», «Село», «Засів», «Слово», тижневика «Рідний край», журналів «Нова громада», «Украинская жизнь» та ін.), видавництв («Час», «Вік», «Благодійного товариства видання загальнокорисних і дешевих книг для народу» у Петербурзі), громадсько-політичних та просвітніх організацій (Товариство українських поступовців, Товариство імені Т.Г.Шевченка для допомоги молоді, що навчалася у Санкт-Петербурзі, «Просвіти» у Києві, Одесі, Чернігові, Миколаєві, «Громади» у ряді міст), видання повного «Кобзаря» Т.Г.Шевченка за редакцією В.Доманицького, Святого Письма рідною мовою, заснування українських парламентських фракцій у I та II Державних Думах, які мали і власні друковані органи, актуалізація українського питання з думської трибуни та у пресі.

Ці заходи закладали фундамент націєтворення в Україні, їх метою було доведення самобутності українства, наявності у нього історичних національно-культурних прав, знищених законодавством Російської імперії. І у ході тих важливих процесів праця М.Аркаса стала своєчасною, адже процес національного пробудження розпочався і його треба було рухати та жити конкретними справами, і, насамперед, виданням літератури рідною мовою.

На ниві історичної науки у той час плідно працював М.Грушевський. Майже щороку виходив том за томом його фундаментальної «Історії України-Русі», у 1907 р. з'явилися і науково-популярні праці «Очерк истории украинского народа» та «Про старі часи на Україні». Вийшла і російськомовна «История Украины и её народа» О.Єфименко, яку український читач сприйняв із недовірою, бо написана вона була, за його словами, у «московсько-централістичному» дусі, чужому для українства. Відомий громадський діяч Є.Чикаленко давав їй таку оцінку у листі до письменника І.Липи: «Се не історія, а якісь общі міста, розглагольствованія, котрих не розбере полунтелігентний читач, для котрого і думалось дати історію»¹.

Після праці О.Єфименко побачили світ популярні історичні нариси письменників Б.Грінченка, Г.Коваленка, але українці очікували чогось іншого, привабливішого змістом, доступністю та ілюстративністю. Цим твором і стала праця М.Аркаса, яку сучасники вважали другою за популярністю українською книжкою після «Кобзаря». Таку її високу оцінку зумовило те, що вона відповідала вимогам широкої читацької аудиторії – давала елементарні історичні відомості початківцям, із невідступним інтересом сприймалася пересічним читачем, збагачувала його знання ілюстративним матеріалом, відкривала певні фактологічні дані й більш освіченому читачеві, який її окремі сюжети сприйняв критично й побажав виправити вказані прогалини при наступному перевиданні.

У цілому ж праця отримала схвальні відгуки, бо виконала своє основне завдання – задовольнити потребу українського читача у власній історії. Про її популярність свідчать позитивні відгуки сучасників та листи подяки, які автор отримував з усіх кінців України. Є.Чикаленко писав у листі М.Аркасу 9 липня

1908 р.: «Я без перебільшення скажу, що Ваша книжка після «Кобзаря» єсть найкорисніша. Вона розходитьсЯ добре, читаєтьсЯ з великим інтересом і будить любов до свого краю, його минулого і пробуджує надії на будуще»².

На сьогодні праця М.Аркаса перестала бути раритетом, переживши у незалежній Україні на початку 1990-х рр. кілька репринтних перевидань (Київ, 1990, 1991, 1993 рр., а також Одеса, 1994 р.). У передмовях до них дослідники різнобічно представили постать М.Аркаса та історію створення головної праці його життя.

Проблемі написання, видання та рецензування «Історії України-Русі» М.Аркаса, з'ясуванню її історичного значення в руслі завдань національного руху початку ХХ ст. присвячено велику кількість досліджень. Зазначених проблем не обійшли увагою ані біографісти М.Аркаса, ані миколаївські краєзнавці, ані професійні джерелознавці. Історіографічний огляд проблеми знайшов відображення у передмові до публікації листів В.Доманицького до М.Аркаса³. Зазначимо, що відомий публіцист, літературознавець і громадський діяч Василь Миколайович Доманицький (1877–1910 рр.) був редактором праці М.Аркаса, він її видавав у Петербурзі та ініціював перевидання, задля якого вжив чимало заходів.

У даній же статті ставимо завдання систематизувати рецензії та відгуки на «Історію України-Русі», які друкувалися у тогочасних періодичних виданнях різними авторами – як поважними, так і молодими істориками та публіцистами. Критичний же відгук М.Грушевського, який фактично поставив під сумнів усі заслуги праці, викликав дискусію. Прихильники М.Аркаса, які симпатизували патріотичним намірам автора та його відданості українській ідеї, з осудом поставилися до оцінок М.Грушевського, назвавши їх немилосердними як стосовно М.Аркаса, так і В.Доманицького – редактора «Історії», який у той час тяжко хворів на сухоти.

У періодичних виданнях початку ХХ ст. авторів даної статті вдалося виявити 14 рецензій і відгуків на зазначену працю. Їх публікували газети «Діло» (дві), «Рада» (чотири), «Руслан» (дві), «Киевские вести» та «Николаевский курьер» (по одній), «Літературно-науковий вісник» («ЛНВ») (чотири). Майже всі автори зазначених видань (крім останнього) висловили позитивне ставлення до праці М.Аркаса. Насамперед вони підкреслювали її значення для українського руху та роль у процесі націєтворення, зазначали й численні огріхи, але виправдовували їх популярним характером «Історії». За висновками рецензентів, її цінність полягала в тому, що М.Аркас на основі вже відомих джерел із неприхованою любов'ю відтворив цілісну картину минувшини української землі рідною мовою.

Справжньою несподіванкою для автора і редактора праці та й багатьох їхніх сучасників стали критичні рецензії на «Історію» В.Липинського, відгук М.Грушевського та його відповідь на замітку В.Липинського і фейлетон В.Піснячевського в «Раді». Вони з'явилися на сторінках «ЛНВ» і викликали публічну дискусію.

Отже, із появою «Історії» у січні 1908 р. праця була майже одночасно прорецензована у двох провідних щоденних українських газетах – істориками Д.Дорошенком у «Раді» та С.Томашівським у «Ділі» (про останнього автора довідуємося з листа В.Доманицького до М.Аркаса⁴). Перший вказав на значимість праці для національного виховання українців, визначив її місце серед тогочасних видань, підкреслив популярний характер, назвав середньою ланкою між фундаментальною працею М.Грушевського й популярними брошурами з української історії Г.Коваленка та Б.Грінченка, яка заповнила лакуну між фундаментально-науковим та популярним жанрами. Він так характеризував рецензовану працю: «Його книга просто, ясно розповідає нашу історію, звертаючи найбільше увагу на фактичний бік, подаючи цікаві подробиці і характерні випадки з життя видатних наших історичних діячів, – що дуже оживляє виклад і ро-

бити книгу доступною й цікавою для широкого громадянства. Д[оброд]ій Аркас прийняв таку систему: попереду він переказує фактичну історію певного періоду, а в кінці в одділі «устрій і відносини» дає огляд економічних і соціальних стосунків, церкви, освіти і взагалі культурного розвитку»⁵. Але Д.Дорошенко зазначив і серйозні вади праці: штучність у поділі історичного матеріалу на періоди, невідповідність цього поділу авторській хронології, відсутність пояснень із дискусійних питань, зокрема, про формування російської нації, навколо якого склалися багато невідповідних схем і теорій. Д.Дорошенко зазначив і неповноту окремих розділів, непропорційність у поділі матеріалу, збіднене висвітлення культурно-національного руху в Україні у XVII та на початку XIX ст.

До позитивного в «Історії» автор відносив її мову, зазначивши, що «написана вона чудовою мовою народнього складу, ясною, зрозумілою кожному українцеві» та звертав увагу на багату ілюстративну частину книжки. Зокрема, писав: «У його книзі зібрана велика сила знімків з портретів, типів, історичних місцевостей і просто художественних малюнків на історичні сюжети. Між іншим, портрети усіх королів польських і князів литовських, царів московських, імператорів російських та австрійських, які грали роль в нашій історії; портрети всіх наших гетьманів од Сагайдачного, багацько портретів духовних діячів, старих наших князів, козацьких отаманів та др. історичних осіб». Окремі зауваження Д.Дорошенка стосувалися й ілюстрацій. Автор зазначав невідповідність окремих малюнків, був збентежений тим, що київський період ілюструвався роботами російських художників, які не відповідали окремим історичним фактам та деталям української минувшини, а тому їх включення у книжку Д.Дорошенко взагалі вважав недоцільним. Рецензент підкреслював і високу поліграфічну якість видання, яка давала підстави вважати «Історію України-Русі» розкішною книжкою, якої не мали на той час не лише українці, а і їх сусіди.

Підсумовуючи власні міркування, Д.Дорошенко відзначив, що праця М.Аркаса стала результатом глибокої любові автора до української ментальності, яка відчувалася буквально на кожній сторінці його твору. «Благородна патріотична, народолюбна ідея наскрізь проходить через працю д. Аркаса, і його історія прекрасно показує, – хто ми, «чії сини, яких батьків, ким, за що закуті». Видання цієї книги – велика заслуга д. Аркаса перед рідним краєм», – узагальнював перший рецензент «Історії».

Аналогічною до першої стала і друга рецензія на працю М.Аркаса, опублікована у львівській газеті «Діло». Її автор підписався криптонімом «Z.», але з листа В.Доманицького до М.Аркаса довідуємося, що то був відомий історик С.Томашівський. Перед оглядом нової праці автор виразними штрихами відтворив тло української історії за часів Емського указу 1876 р., звертав увагу на момент народження «Історії» М.Аркаса, який і надавав їй відповідної ваги. Він писав: «Таж ціле одно покоління України (1862–1905 рр.) пережило в тюрмі, не мало навіть можности плекати свою культуру, двигати ідею власного народу. Усе, що зроблено старшими поколіннями, силоміць передано в історичний архів, а в його мурах блукали тільки бліді тіни недобитків. На тридцять кілька літ вирвано народові язик – річ небувала в історії...»⁶. С.Томашівський узагальнював розвиток української історичної науки у 1904–1908 рр., відзначав, що перераховані ним праці видавалися тисячними накладками та швидко реалізовувалися на книжковому ринку, що втішало подвижників української ідеї.

Рецензент відзначав, що М.Аркас, хоч і не був фаховим істориком, проте любив історію та культуру власного народу, знав найбільш важливі праці української історіографії, що й дало йому можливість створити власну солідну книжку науково-популярного змісту. Зважаючи на останній факт, автор не ставив до неї науково-критичних вимог, ураховуючи те, що М.Аркас писав не на-

уковий твір (він не мав для того відповідних знань та досвіду). М.Аркас вирішив популяризувати вже відомі факти української історії в найдоступнішому і найпривабливішому вигляді для того, щоб зацікавити українського читача власною історією, підготувати його до сприйняття і вивчення солідних наукових праць, яким мала прокласти шлях його популярна ілюстрована книжка. Це, власне, і входило у завдання М.Аркаса, і більшість сучасників його намір зрозуміли та сприйняли відповідно.

До основних зауважень С.Томапівського відносимо: 1) використання автором малюнків, «стилізованих на московський лад»; 2) похибки у картографічному матеріалі: невідповідне зображення окремих територій (наприклад, Галичина була звужена, а Угорська Русь взагалі не зазначена на карті); 3) неукраїнську форму окремих імен. Але позитивне враження автора домінувало в рецензії. Він зазначав, що у новій праці читача приваблювали її легкий стиль, авторська присутність майже в кожному оповіданні і українство М.Аркаса.

Крім двох перших рецензій доброзичливого змісту, у випуску «Літературно-наукового вісника» за січень 1908 р. з'явилася і критична рецензія. Її автор – молодий художник Ф.Красицький – розкритикував перш за все ілюстративну частину «Історії». Він зауважував недбальство М.Аркаса у підборі малюнків та композицій, які були взяті з невідповідних джерел і часто виконані в неукраїнському дусі, що й завдавало великої шкоди праці у цілому. Ф.Красицький писав: «Д[обродій] Аркас зібрав для ілюстрації історії України різні композиції з російських, далеко не серйозних ілюстраційних журналів; композиції ці зроблені також росіянами, звичайно зі свого погляду, при недостатчі у свій час певних джерел, а то й умисне в обрусительнім духу; інші ілюстрації взято з інших російських видань, частину з польських і тільки невелику частину з українських видань»⁷. Відтак, київський період до 1170 р. видавався в «Історії» за московський, бо був ілюстрований малюнками пізнішого московського періоду. Зауваження Ф.Красицького підтверджувалися численними прикладами. Він, наприклад, вказував на невідповідність таких важливих моментів в окремих ілюстраціях: на малюнку «Кн. Ольга виряжа кн. Ігоря у похід на деревлян» був зображений не княжий кам'яний терем, а типова російська дерев'яна «ізба» і московська церква з «цибулястими банями». Останню Ф.Красицький взагалі вважав зайвою на малюнку, адже за історичною правдою, будинок Ольги стояв на горі, на місці Андріївської церкви, а відома на той час церква св. Іллі розташовувалася на Подолі. Автора обурював як московський стиль церковної споруди, так і невідповідні елементи одягу київських князів.

Художник вказував на апокрифічність окремих деталей у малюнках, зокрема, тих, на яких зображалися одяг і зброя киян в X і XI ст. Отже, однією зі значних вад праці М.Аркаса Ф.Красицький уважав підбір ілюстрацій до київського періоду. Це дало йому підстави для висновку: «Щоб ілюструвати сей період, треба, щоб історик та археолог дали художнику яко можна більше історичного матеріалу і тільки на підставі сього можна буде дати добрі ілюстрації»⁸.

Критичні зауваження Ф.Красицького викликали й ілюстрації до галицького періоду. На його думку, вони були підібрані «по шаблону учебника історії, рекомендованого міністерством просвіти. Сі ілюстрації представляють литовських та польських королів, що нічого спільного не мають з українським народом, архієреїв та взагалі високопоставлених осіб»⁹.

Зазначені похибки рецензент пояснював браком історичного матеріалу, необхідного художникам. На його думку, його повинні були зібрати археологи та історики і передати митцям для об'єктивного відображення сюжетів та фактів минулщини. Серед інших вад «Історії», зазначених Ф.Красицьким, було використання малюнків для праці не з оригіналів, а кількарзових передруків, їх невеликі розміри, що не відповідали форматом популярного видання, відсутність

критеріїв у доборі ілюстрацій. Рецензент вказував на конкретні малюнки, які можна було взяти з оригіналів. У кінці рецензії Ф.Красицький сформулював зауваження, яке найбільш вразило автора і редактора «Історії». Він назвав їхню працю історією «привілейованих осіб» та ведмежою послугою українському суспільству, яка не дає нових відомостей про його побутові та етнографічні особливості. Водночас Ф.Красицький зазначав, що М.Аркас припустився зазначених серйозних помилок не зі злої волі, а через те, що не володів відповідними знаннями і досвідом.

Зауваження Ф.Красицького стали несподіванкою для автора і редактора «Історії». Останній відповів на рецензію Ф.Красицького в газеті «Рада»¹⁰ заміткою «Як мед, то й ложку!». В.Доманицький не заперечував справедливості окремих зауважень опонента, проте не погоджувався із принциповими побажаннями Ф.Красицького щодо очікування художниками правдивого історичного матеріалу від археологів та істориків, які перші й мали втілити у відповідні ілюстрації і, таким чином, відтворити правдиву картину української минувшини. Він вважав такі побажання нереалістичними у близькій перспективі. Заперечував і зауваження про розміри малюнків в «Історії». На його думку, вони цілком відповідали формату подібного видання. Автор підкреслював корисність праці, зазначаючи, що М.Аркас для її народження витратив не лише власні сили, а й кошти.

Заперечував В.Доманицький і зауваження про переваги серед ілюстрацій «Історії» портретів привілейованих осіб та чужоземних можновладців фактом наявності у праці зображень майже 15 українських гетьманів та більше 20 типів козаків. Зауваження ж Ф.Красицького щодо ілюстрацій, які були лише додатком до тексту праці, редактор назвав досить прискіпливими та нагадав читачам про самопожертву автора заради народження праці, адже йому довелося двічі її переписувати та зазнати певних матеріальних витрат. В.Доманицький узагальнював: «Коли б у нас хоч десяток було таких справжніх, всею душею відданих рідній справі людей, що не жаліють ні власної праці, ні великих коштів на національне діло, то тоді б нам і за ухом не свербіло».

Критика Ф.Красицького відобразилася і на рецензії на «Історію» в газеті «Киевские вести»¹¹. Її автор, що підписався криптонімом «Б.С-ий», назвав рецензовану працю своєчасною, корисною і такою, якої до того часу український читач ще не мав. Зауважував у ній і вади (окремі перегукувалися з уже висловленими) – перевага сюжетів зовнішньої історії, яка перетворювала історію України на історію князів, королів, гетьманів, війн і походів, штучна хронологія, відсутність соціальної історії і відображення ролі народу в історичному процесі, нерівномірний поділ матеріалу за періодами, недостатнє висвітлення ХІХ ст. та національного руху в Галичині, невідповідні ілюстрації, які спотворювали окремі сюжети української історії та використання різноманітних вигаданих історій та легенд. Автор зазначав, що це збіднювало наукову цінність «Історії», яка й так не претендувала на те, аби вважатися науковим твором. Натомість, вона цілком відповідала критеріям популярної праці, і тому, безумовно, була корисною і необхідною для українського читача. Автор радив М.Аркасові врахувати висловлені зауваження та перевидати свою книгу, усунувши зазначені прогалини.

Згодом позитивна рецензія на «Історію» з'явилася і в галицькій газеті «Руслан». Її автором був також молодий історик Б.Барвінський¹². Він звертав увагу на популярний зміст праці, а тому й лояльно поставився до її вад, вважаючи, що «оцінювати її годиться не з наукового становища». Цінність нової праці визначав тим, що «Історія» подавала цілісну й загальну картину історичного минулого України. Рецензент писав: «Історія Аркаса надає для людей, що стоять на різних ступенях освіти, а поручити її можна тим горячійше, що писана она по українськи»

та є в нашій літературі появою того рода, на яку ми довго ще не були б здобули ся, а що її тепер маємо, за се належить ся велика вдячність авторови».

Б.Барвінський підкреслював, що праця М.Аркаса відображала не лише зовнішню, а і внутрішню історію України, була гарно ілюстрованою. Незважаючи на невідповідність окремих малюнків, серед них були й такі, що бралися з рідкісних видань, або й друкувалися вперше в історичній літературі. Автор звернув увагу читачів на портрет Павла Полуботка в «Історії», на якому насправді було зображено не вказану особу, а Леонтія Полуботка, а також на надмірну кількість у праці портретів російських та австрійських монархів. Крім позитивних вражень і зауважень, Б.Барвінський описував структуру «Історії», коротко оглядав її, повідомляв авторську хронологію (перераховував 9 періодів, повторюючи зауваження попередніх рецензентів про штучність хронологічного поділу української родини, звертав увагу на мову та патріотизм її автора, які переважно й надавали новій праці відповідного значення в історії українського руху.

Інформативнішою та повнішою, у порівнянні з попередніми, стала рецензія на «Історію» галицького педагога і поета В.Пачовського, яку опублікувала газета «Діло»¹³. Її автор тематично оглянув популярну працю, відзначив позитивні й негативні моменти, але підкреслював головне: «Історию сю написано з теплим серцем, дуже гарно; всі великі моменти виступають плястично і рисують ярко картину за картиною цілу борбу республіканської України з напастливими сусідами до упаду. До сеї плястики приводить множество деталей, висловів, переказів, приповідок, що у научній історії можуть уважатися зайвими, а в популярній мають перворядне значінне».

Зауваження В.Пачовського стосувалися як змісту, так і ілюстрацій. Автор підкреслював вдале і певною мірою новаторське висвітлення М.Аркасом окремих найяскравіших періодів української історії. Зокрема, писав: «Мазепинщина, найслабше місце в нашій історії, написана з розумінням задумів великого Мазепи і з вищим почуттям до тяжко обсудженого гетьмана-дипломата, що зумів удержатись через 22 роки серед подлого оточення шпівнів та деморалізації московської на Україні й упав з гідністю гетьмана великого народу. Тільки у відносинах до Палія ще оставлено погляд, від Костомарова усталений. На кінці Мазепиногo упадку подає автор теплу еспіацію гетьманських помилок та блудів. Крайна пора була на таке слово у рідній землі. Дух Мазепи – до нині страшить централістичну Росію, а його постать стала ся уособленням романтика-борця за волю в європейській літературі; тільки на рідній землі висить темний голос товпи ураз із царським проклятем над головою одного з найбільших індивідуальностей України.

Далеко більше по старому описана руїна і її великий гетьман Петро Дорошенко. Його постать, як і в Костомарова, розбито між трьох гетьманів, коли й самі факти показують, що Дорошенко є центром, а всі контр-кандидати польські і російські се тільки сателіти коло нього. Так і тут вийшов найясніший гетьман далеко не такий, як слід, обмежений і неплястичний через пропущенне подробиць – а тим часом, коли вже не величний характер Дорошенка, то його позиція в козацькій Україні примушує прямо зробити його центральною особою в добі руїни. Дорошенко – сам верх трагедії України і перелім цілої борби за волю. Сей найбільше національний гетьман несе булаву найвище і найбільше гордо та чисто від усякого егоїзму та хамства і хто, як не він є уособленням козацтва і вродженого нам романтизму? Тому й належить йому посвятити більше місця передовсім в популярній історії, яка має будити національну гордість у читачів, а у Дорошенка таких гордих моментів дуже много. Так само згубилася постать його дорадника, українського Рішельє, митрополита Тукальського, що тримав палець на живчику політики і європейської дипломатії; факт визвілля константи-

нопольської церкви від турецької держави умовою Дорошенка пропущено, а сей факт будь-що-будь знаменує великий розмах і має блиск світового значіння.

Добре написана Виговщина, хоч ще нема того розуміння, що гадяцькими постулятами поставлено одну з кращих постанов нашої республіки, на якій опирають ся всі пізніші гетьмани. Постать Богуна вийшла млява, через пропущення вини його смерті, – а, звісно, Богун, творець хитрих боєвих плянів, гнав у засідку короля польського під Десною, аби його пірвати і неволею видерти відграничене України від Польщі ... та плян відкрився доносом Тетері. Такого героя величного характером і «промислами» не можна затирати в популярній історії. Виговський погіб не з рук Тетері, а з рук поляка Маховського, хоч за підмогою Тетері; хоч се дрібне, але воно важне для свідомости загалу, що має ще бороти ся з Польщею».

Не задовольняло В.Пачовського і висвітлення в «Історії» періоду ХІХ ст., яке він вважав побіжним і відчутно обережним, що пояснював тогочасними історичними обставинами. Автор також зауважував невідповідність у книжці окремих ілюстрацій, використання польсько- та москвофільських малюнків, деякі з них вважав образливими для української історії. Автор рецензії радив при перевиданні праці включити в неї кілька десятків ілюстрацій, запропонованих ним, вилучити портрети російських і польських діячів, замінивши їх українськими гетьманами та провідниками нації в обрамленні відповідного орнаменту. Він також радив помістити у перевидання «Історії» українські пісні, вважаючи, що вони нададуть їй відповідного колориту. Також наголошував на необхідності прикрасити «Історію» спеціальними національними ілюстраціями, які б надавали їй характеру справжнього популярного українського видання.

Відчувається, що В.Пачовський надавав великого значення ілюстраціям книжки, особливо для відображення драматичних епізодів в історії України, яких, на його думку, було чимало. Він уважав історію України «одною великою драмою великих індивідуальностей». Для уникнення похибок в ілюстраціях, зауважених попередніми рецензентами, автор радив М.Аркасові не компіювати їх із непевних джерел, а замовити для книжки спеціальні малюнки. На його думку, продемонстрований у праці підбір ілюстративного матеріалу свідчив про те, що централізаторська політика Росії запанувала і у мистецтві, результатом чого став неукраїнський дух більшості ілюстрацій.

Автора вразив контраст між помпезними малюнками російських та польських можновладців і занадто аскетичними портретами українських гетьманів, що його дуже насторожило, адже це був важливий момент у популярній історії. В.Пачовський радив виправити цю помилку у другому виданні, зокрема, писав: «Належить отже у другому виданню історії України викинути усі цареславні образки, польських королів здебільшого пустити в свояси, а гарно виконані портрети наших князів обложити листвами книжного орнаменту, а гетьманів і світлійших митрополитів спеціально українським орнаментом, аби відбивали в гурмі королів, царів та князиків нам ворожих як світочі нашої бувальщини».

Крім зауважень і побажань, В.Пачовський висловлював і власні погляди на важливі історичні проблеми, не погоджувався з тим, що провідну роль в історії відіграють широкі верстви населення. На його думку, її виконують ватажки нації, провідники, які здатні організувати народ і повести його за собою, як це і було неодноразово в українській історії, а цей важливий момент автор проігнорував і не відобразив в «Історії».

Крім критичних зауважень і побажань, В.Пачовський формулював і поради М.Аркасові щодо перевидання «Історії» – замовити малюнки із сюжетами, що відображали визвольний дух української історії, і рекомендував у своїй рецензії 40 ілюстрацій, зокрема в'їзд Б.Хмельницького у Київ, окремі сцени його визвольної війни, боротьба І.Виговського із москалями, розстріл І.Богуна, П.Доро-

шенко судить І.Брюховецького за москвофільство, тортурування Д.Многогрішного та І.Самойловича, зруйнування Батурина і Запорозької Січі, битва під Полтавою, будівництво українцями Петербурґа, заснування запорожцями Одеси, смерть І.Гонти, П.Калнишевський на Соловках та ін. В.Пачовський надавав подібним малюнкам важливого виховного значення: «Даймо ж нашим дітям історичне виховання, розбуджуймо їх уяву і їх серце величними і трагічними картинами – в слові і в рисунку – з минушини нашого народу, розпалюймо в їх молодих душах отсей огонь безмежної любови до рідного народу, його трагічної історії і його історичних ідеалів, якого ніяка брутална сила гнобителів не гідна буде згасити».

Отже, рецензія В.Пачовського стала, по суті, першим змістовним і розгорнутим оглядом праці М.Аркаса. Її автор підійшов до оцінки «Історії» з різних боків – ролі і значення для національного просвітництва українців, об'єктивного висвітлення основних періодів української історії, відповідності та невідповідності окремих ілюстрацій, і до всіх цих розділів сформулював вагомі і суттєві зауваження. Вони були виваженими й толерантними, спрямованими на покращення праці у другому виданні, і у жодному разі не применшували значення першого видання «Історії» М.Аркаса для свого часу. Відчувалося, що в основі зауважень В.Пачовського лежали лише доброзичливі мотиви. Він радив авторові вдосконалити працю, щоб у її читачів сформулювати адекватне уявлення про основні віхи, події та творців української історії, і долучав до цього цілий комплекс власних побажань.

Новим етапом в оцінці праці М.Аркаса стали наукова рецензія В.Липинського та відгук на неї М.Грушевського, що побачили світ у «ЛНВ» через півроку після виходу «Історії». Вони були пересипані багатьма зауваженнями, а М.Грушевський своїми міркуваннями взагалі зводив значення праці М.Аркаса нанівець, називаючи її шкідливою як із погляду подання фактичних даних та трактування багатьох подій української історії, так і для українського руху у цілому. Безумовно об'єктивніший характер мала рецензія В.Липинського, який був знайомий з автором і редактором «Історії». Як видно з листів В.Доманицького до М.Аркаса¹⁴, перший знав про підготовку В.Липинським рецензії на їхню працю, бо саме тоді спілкувався з ним у польському місті Закопане. Він передавав М.Аркасові добрі враження від неї молодого історика, які висловив і в листі до автора «Історії»¹⁵.

Із зазначених епістолярних джерел стає відомо, що В.Липинський мав намір опублікувати рецензію в «Записках НТШ», але вона несподівано для автора з'явилася у «ЛНВ» і вразила істотним втручанням редакції в її зміст. Зокрема, було суттєво скорочено позитивні моменти та подано в основному зауваження.

В.Липинський зазначав, що нова книжка приваблювала читача «простою, селянською мовою», доступною формою викладу, використанням легенд, які оживляли історичні сюжети, літописним характером, що заохочував до читання початківця. Його зауваження стосувалися переважно структури і змісту праці. Автор звертав увагу на зайву деталізацію окремих історичних періодів (зокрема, галицького та початків литовської держави) і подій. На його думку, такий підхід розпорошував цілісність історичного оповідання. Наприклад, В.Липинський уважав зайвими в «Історії» такі факти, як рік від'їзду та повернення Петра I із Франції, дату шлюбу дочки І.Скоропадського, детальну хроніку життя І.Мазепи, опис різноманітних церемоній та ін.

До суттєвих вад історик відносив і нерівномірність у висвітленні М.Аркасом окремих епізодів та фактів, схематичність у поділі історичного матеріалу на періоди, штучність у періодизації. Так, скифо-сарматський період, на його думку, правдивіше було б назвати періодом українських степів, а не українського народу; київський і галицький періоди в «Історії» об'єднати; литовський поча-

ти не від 1320 р., а другої половини XIV ст., а польський – від Люблінської унії, а не з 1501 р. Значні погрішності В.Липинський зауважував і у трьох останніх періодах української історії – «Руїна», «Московський» і «Україна під владою Російської та Австрійської держав».

Автор звертав увагу і на обмаль у праці матеріалів про соціальну історію. Вони подавалися у розділі «Устрій і відносини» після кожного періоду, але, на думку історика, були дуже неповними. Так само побіжно, на його думку, був відображений період українського національного відродження, який зайняв у книжці лише 13 сторінок. В.Липинський писав: «Вони не лишають в уяві читача ясного представлення про сей такий важний і так міцно зв'язаний із сучасним моментом процес відродження українського народу, і роблять тому «Історію» нескінченою, недоказаною»¹⁶.

Однією із вад праці історик уважав відсутність цілісного і чіткого погляду автора на історичний генезис українців. Для прикладу наводив оповідання про початки руської держави. В одному його місці відчувається, що автор був прихильником норманської теорії, а в іншому – він сумнівається в тому, що саме варяги започаткували династію українсько-руських князів. Така роздвоєність автора, на думку В.Липинського, породжувала у читача неясність у питаннях про походження українського народу та національний характер Київської держави. До того ж, автор терміни «руський» і «український» часто вживав у невідповідних місцях, що й зовсім заплутувало читача. В.Липинський наголошував, що в подібній ситуації «читачеві дуже важко буде розібрати ся в сій термінології та ясно представити собі початки історичного життя українського народу. Ще більше затемнює справу карта 4-та, на якій читач знайде Малу, Червону, Чорну і Білу Русь, але не буде знати, де саме в ті часи (за князів київських та галицьких) жив український народ: а се все, знов-таки з огляду на читача, вихованого на офіційній російській історії – одна з більших хиб в «Історії» д. Аркаса»¹⁷.

Автор також звертав увагу на відсутність у М.Аркаса історіософського розуміння окремих періодів української історії та демонстрував це суттєве зауваження конкретними прикладами. Відзначав і відсутність в «Історії» необхідних авторських пояснень до окремих сюжетів та малюнків (наприклад, незрозумілими залишилися на сторінках «Історії» портрети ворогів України, або причини походу князя Ігоря на древлян, убивства Аскольда і Діра та ін.), зауважував стилістичні недогляди, робив безліч фактичних поправок (наприклад, щодо періодів міграції готів і аварів, географії розміщення окремих племен, мови литовських статутів, початку панування у Литві поляків та ін.). До окремих фактів історик подавав важливі уточнення: Городельський акт 1413 р. дарував спеціальні привілеї лише литовській католицькій аристократії, і фактично став початком «національного розлому» у Литві; Богдан Ружинський – український шляхтич, а не польський; литовсько-українські князі та бояри сварилися з польськими панами не стільки за землю, скільки за політичні привілеї. В.Липинський зазначав і неточності в переказі умов Переяславської ради, збіднену розповідь про формування шляхти Лівобережної України.

Невідповідними історик вважав і окремі твердження та розповіді М.Аркаса, зокрема, такі: з кінцем литовського періоду почався «осібний, щиро-народний, демократичний напрямок в нашій історії», Україна на початку XVI ст. стала «пустинею» через князів, бояр та панів, Б.Хмельницький готував засідку перед битвою під Жовтими Водами, народні аграрні рухи 1877, 1896 і 1904 рр. були бажанням повернути козаччину. В.Липинський вважав недопустимими в «Історії» і окремі гіпотези автора, не погоджувався з критерієм народності повстання, який визначався кількістю у ньому «учасників-волоцюг».

В.Липинський зауважував, що у праці було багато жорстоких моментів, зокрема в оповіданнях про польсько-українські війни. За його підрахунками,

вирази про те, що українці «вирізали ляхів та жидівню» повторювалися 10 разів, були жорстоко описані і насильства поляків над українцями. Історик вказав і на картографічні помилки, вважаючи більшість карт схематичними та звертав увагу, що окремі були настільки помилковими, що користуватися ними було неможливо.

Отже, рецензія В.Липинського стала компетентним і критичним оглядом праці М.Аркаса. Автор робив суттєві зауваження як щодо окремих періодів, так і конкретних історичних фактів, добре розуміючись на питаннях, про які так розлого писав. Із наукового погляду рецензія В.Липинського була цілком слушною, але, якщо враховувати популярний характер рецензованої праці, то висловлені зауваження історика були дещо прискіпливими, а тому і вразили автора і редактора.

До рецензії В.Липинського прикладався відгук на працю провідного історика України М.Грушевського, в якому «Історія України-Русі» М.Аркаса була розкритикована вцент. М.Грушевський узагалі не побачив у ній нічого позитивного, а тому й охарактеризував нову книжку «нещасливим і з наукового, і з національного і просто з просвітно-педагогічного погляду виробом», назвав працю з фальшивими недоглядами, невідповідними висловами і поглядами, безліччю фактичних помилок та «джерелом безконечних баламутств». Ураховуючи таку шкідливість нової праці з української історії, він ставив у провину національній інтелігенції те, що вона активно взялася за її поширення, чим завдала великої шкоди справі просвітництва українства.

Для підтвердження своєї першої думки про шкідливість праці М.Грушевський зупиняється лише на її вадах і, по суті, не відзначає жодного позитивного моменту. На його думку, в «Історії» трохи краще за інші були висвітлені період Хмельниччини, перехід Мазепи до шведів та зруйнування Запорозької Січі. Уся решта періодів та подій відображалася сухо, бездарно, схематично, «місцями переходячи зовсім на хроніку відірваних, нічим не зв'язаних подій»¹⁸. На думку історика, М.Аркас дуже збіднено висвітлив культурну історію України, яка у більшості випадків зводилася до «чисто сміхотворних заміток в кілька рядків»¹⁹, окремі її важливі процеси (наприклад, письменницький рух кінця XVI – початку XVII ст.) були зовсім випущені, вузько і схематично відображалися соціальні та національні відносини.

М.Грушевський вважав, що М.Аркас представив українську історію так, ніби хотів звести її до абсурду, і мотивував свій висновок такими міркуваннями: «Усе живе, інтересне, що робить історію нашу цінною, що надає їй незвичайну вартість для політичного виховання сучасних поколінь, що переймає нас співчуттям і почуттям солідарності завдань і змагань із попередніми поколіннями, з мучениками безвихідних історичних обставин і тяжких національних завдань українського народу – все се поминено, виключено, або кастровано, обезцінено, і попередні українські покоління виступають якимось історичними безштатниками, що товчуться без цілі й причини, без розуміння положення, без якихось провідних гадок. ... Се історія без історії, без культурного, суспільного і політичного змісту»²⁰.

На думку М.Грушевського, нова праця не відповідала критеріям не лише наукового, а й популярного видання, адже мала примітивний і незручний виклад історичного матеріалу, не приваблювала поетичністю і мальовничістю авторського стилю, притаманному популярному жанру. Історик підкреслював, що М.Аркас у розповіді не зумів виділити провідних моментів, основних подій, які губилися серед численних фактів і деталей, і заплутували читача, замість того, щоб вималювати перед ним певну цілісність.

Зазначимо, що відгук М.Грушевського став справжньою сенсацією як для творців «Історії», так і її читачів – подібних критичних оцінок нової праці ук-

раїнська громадськість не очікувала, адже більшість читачів «Історія» все ж задовольнилася. Вона стала популярною книжкою і, на думку М.Аркаса, виконала поставлене ним завдання – дала українському читачеві елементарні відомості про власну минувшину. Критика М.Грушевського глибоко вразила автора і редактора «Історії» і збентежила частину українського суспільства, яка негативно поставилася до вчинку М.Грушевського, оцінивши його як занадто жорстокий, і навіть пішла на розрив співробітництва із «ЛНВ», що видавався під редакцією М.Грушевського.

Як свідчать епістолярні джерела, першим рецензію М.Грушевського прочитав В.Доманицький, перебуваючи у Криворівні. Він у той час відходив від чергового нападу хвороби, а М.Грушевський, прийшовши провідати хворого, ніби ненавмисно забув у нього на столі коректу «ЛНВ» зі статтями В.Липинського і власною. Можна собі уявити, які почуття вона викликала у хворого В.Доманицького. Свою першу реакцію він описав у листі до М.Аркаса і зробив із приводу прочитаного певні пояснення²¹. Редактор «Історії» писав: «Про реценз[ію] Грушевськ[ого] я довідався раніш усіх, бо він якось зайшов до мене в Криворівні і не знаю, чи вмисне, чи не навмисне «забув» у мене на столі коректуру з ЛНВістн[ика], і там була якраз рецензія д[обродія] Липинськ[ого] та його. Я не вдержався і прочитав, і аж волосся в мене догори полізло... не кажу вже за те, що реценз[ія] профес[ора] неправдива, злісна, тенденційна – це видно кожному, хто хоч трохи знає, в чім тут річ. [...] Узагалі погано виглядає історія з професорською рецензією... У Києві усі обурені, у Львові глузують із професора, а в газеті «Руслан» д[обродій] Б.Барвінський то прямо одкриває карти: певно, що «Історія» д[обродія] Аркаса шкідлива, каже, бо її за кілька місяців розійшлося 3000, а «Істор[іі]» проф[есора] Грушевськ[ого], як хто купив І т., то ще може купити і II, а третього, то вже годі...». Правда, і «Руслан», і Б.Барвінський (молодий історик) – люди не з високою репутацією у Львові, але це не вадить їм часом правду сказати. Я завтра хочу добути в редакції той № і Вам переслати. Взагалі, всі в один голос говорять, що професор публічно «обнажился» і слави собі цією рецензією не придбав, а навпаки»²².

Реакція М.Аркаса на критику М.Грушевського була дещо стриманішою, бо він був підготовлений до неї киянами, які раніше за нього ознайомилися зі статтею М.Грушевського. Зрозуміло, що вона також стала малоприємною для автора «Історії». Усі зауваження М.Грушевського він визнав справедливими, а себе звинуватив у некомпетентності та назвав дилетантом в галузі історії. М.Аркас розчарувався власною ідеєю, яку так наполегливо і самовіддано плекав та втілював кілька років, бо ж збирався зробити добру справу, а вона виявилася непотрібною і навіть шкідливою. До того ж, розсварила українців, а М.Грушевський зробив заяву, що відмовляється видавати власну ілюстровану популярну історичну книжку, чим намагався спростувати звинувачення своїх опонентів у конкуренції М.Аркасові.

Зазначимо, що критика М.Грушевського мала подвійне значення – з одного боку, вона вразила автора і редактора, тримала їх певний час у роздумах та міркуваннях, а, з іншого, стала поштовхом до ідеї перевидання праці в новій якості, з урахуванням критичних зауважень і побажань.

Як уже зазначалося, відгук М.Грушевського викликав обурення серед багатьох українців. Першим проти його розгромної критики у щоденній газеті «Рада» публічно виступив її постійний дописувач В.Піснячевський «Маленьким фельетоном. З хвиль життя»²³. Автор підкреслював значення праці «Історії України-Русі» М.Аркаса у тогочасних умовах браку популярних історичних книжок, відзначав її доступний зміст, який захоплював читачів різних рівнів знань. Для підтвердження її ролі і значення у справі національного просвітництва українців цитував лист до автора «Історії» від книгоноші, в якому невідомий до-

писувач зворушливо змальовував її вплив на його духовний світ. До академічної критики М.Грушевського робив такі пояснення: «Він не бере видно на увагу, що весь український народ, народ в масах ще не вийшов з тої стадії інтелектуального розвою, коли його цікавлять Кармелюки, Бови Королевичі та Єруслани Лазаревичі, що весь літературний матеріал він приймає тільки в манній кашці легенького прагматичного оповіданнячка. Коли ви дасте йому ті ж самі істини в більш серйозній формі, книжка або лишиться нерозрізаною, або згниє під книгарським прилавком».

На захист розкритикованої праці став і молодий галицький історик Б.Барвінський, опублікувавши в газеті «Руслан» статтю під назвою «Чи справді шкідлива?»²⁴. Відзначаючи короткими фактами позитивні моменти «Історії», автор назвав причиною гострої критики М.Грушевського звичайну конкуренцію та нетерпимість поважного історика до чужої слави. Зокрема писав: «Під час, коли історія Аркаса розходить ся не лише в кругах інтелігентів, а навіть, як бачимо, і серед широких народних мас, то про історію проф. М.Грушевського годі се казати. Що головну роль відіграє тут конкуренція, се видно зі слів самого проф. М.Грушевського: «Припадом довідуємо ся, що чималий наклад її (Історії Аркаса) дешевого видання (3 тис.) має вже кінчити ся, і ні одна книжка, окрім «Кобзаря», не йде, як вона». Ось в сім, мабуть, і «шкідливість» історії Аркаса!».

Закінченням розпочатої дискусії стали відповіді В.Липинського (у «Раді»)²⁵ та М.Грушевського (у «ЛНВ»)²⁶ на згаданий фейлетон В.Піснячевського. Перший заперечував основні висновки свого опонента щодо його рецензії, називаючи їх суб'єктивними, бо насправді він надавав «Історії» значимої ролі у національно-культурному поступі українців. Усі її огріхи В.Липинський також виправдовував популярним характером та робив висновок: «Вважаю появу цієї історії явищем в нашому національному життю безумовно відрадным, а для справи національного відродження користним ... тому, що вона свідчить про зріст національної свідомості серед тих верстов українського народу, що досі стояли оддалік від свідомого національного життя; а користною цю історію вважаю не тільки тому, що немає кращої, як каже в кінці своєї статі д. Піснячевський, але й тому, що вона зі своєю специфічною ідеологією служить переходом від ідеологій «отечесвенных историй» і всяких «Єруслан Лазоревичей» (ідеології дуже ще міцно закоренілої у верствах середньої української буржуазії), до ідеології сучасного свідомого українства».

Гострішою, у порівнянні з попередньою, стала відповідь М.Грушевського на фейлетони В.Піснячевського та В.Липинського. Уся попередня критика не похитнула поглядів поважного історика на розкритиковану ним працю. Він продовжував стояти на тому, що в тих історичних умовах українське громадянство повинно було ставити перед діячами науки і культури високі вимоги, змусити їх працювати серйозно і відповідально. На його думку, це було запорукою українського націєтворення, умовою трансформації етнографічного існування українства у повноцінне національне життя. М.Грушевський не міг пробачити українській інтелігенції того, що вона своїми заходами зробила невдалу працю М.Аркаса ледь не найпопулярнішою книжкою з української історії. Історик вважав, що українство варте кращих і досконаліших праць. Він продовжував уважати «Історію» М.Аркаса невдалою і шкідливою, джерелом перестарілих і фальсифікованих поглядів на українську минувшину.

М.Грушевський не погоджувався з основними думками В.Піснячевського – про роль «Історії» М.Аркаса в умовах відсутності кращих популярних праць подібного жанру, яка задовольнила потреби українського читача, бо стала першою, вдалою і популярною книжкою рідною мовою та недопустимість суворої критики витворів власної культури. Але історик наполягав на тому, що ук-

раїнци мали поважну історичну літературу, вироблену протягом останнього десятиліття і, на його думку, не варто було виправдовувати цінність праці М.Аркаса відсутністю подібної праці в історичній літературі.

Історик продовжував наполягати на шкідливості праці М.Аркаса, мотивуючи це тим, що вона не давала необхідної ідеології та правдивого висвітлення історії. Він зауважував, що своїм «гранням на різунських інстинктах, на шовіністичних почуттях, на всяких демагогічних, «хлопоманських» струнах» вона лише дражнила національні почуття та національний інстинкт. На його думку, жорстокі оповідання та апокрифічні факти були «недостойні українства, ясної й чистої української національної ідеї, вистражданої нашими попередниками»²⁷.

Безпідставними історик вважав і побажання, щоб майбутні автори популярних праць з історії рівнялися на працю М.Аркаса, зокрема, її народну мову, ілюстративність та високий рівень поліграфічного виконання. М.Грушевський спростовував такі поради критичними зауваженнями щодо засміченості мови «Історії» росіянізмами, недосконалої ілюстративного матеріалу та критикував українців за необ'єктивне, «сімейне» ставлення до неповноцінних праць, яке позбавляло їх національної гідності та завдавало великої шкоди національному рухові. Таким принциповим і непохитним, попри усі попередні перипетії, став ще один відгук М.Грушевського на «Історію» М.Аркаса.

Отже, систематизовані й оглянуті у даній статті рецензії і відгуки на «Історію України-Русі» М.Аркаса ще раз засвідчують її велику популярність в історичних умовах свого народження. Незважаючи на численні помилки та огріхи, найбільшою заслугою праці стало те, що вона була першою на початку ХХ ст. популярною книжкою з української історії, яка за короткий час знайшла свого прихильного читача, розійшлася за кілька місяців та отримала значний резонанс серед українства, що й засвідчують зазначені вище відгуки. Незважаючи на критичне ставлення до праці з боку провідних істориків, як популярне видання «Історія України-Русі» М.Аркаса відіграла поважну і незаперечну роль у національно-культурному житті українців, задовольнивши їх потреби у власній історії та ставши другою після «Кобзаря» книжкою в багатьох українських родинях.

¹ Лист Чикаленка Є. до Липи І. 19 березня 1901 р. // Слово і час. – 2005. – №2. – С.78.

² Лист Чикаленка Є. Аркасу М. 9 липня 1908 р. // Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф.468. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.35.

³ Старовойтенко І. Листи Василя Доманицького до Миколи Аркаса (1907–1908 роки) // Археографічний щорічник. – К., 2006. – Вип.9–10. – С.515–526.

⁴ Лист Доманицького В. до Аркаса М. від 28 липня 1908 р. // Археографічний щорічник. – К., 2006. – С.564.

⁵ Рада – 1908. – №6. – 8 січня. – С.3–4.

⁶ Діло (Львів). – 1908. – Ч.5. – 6 січня. – С.3–4.

⁷ Красицький Ф. Ілюстрована історія України (Історія України-Русі з малюнками, написав М.Аркас) // ЛНВ. – К., 1908. – Кн.1–3. – С.202.

⁸ Там само. – С.204.

⁹ Там само.

¹⁰ Як мед, то й ложку! // Рада. – 1908. – Ч.32. – 8 лютого. – С.3.

¹¹ Киевские вести. – К., 1908. – №33. – 4 лютого. – С.4.

¹² Руслан (Львів). – 1908. – Ч.43. – 22 лютого. – С.4.

¹³ Діло. – 1908. – Ч.88. – 20 квітня. – С.1–2.

¹⁴ Листи Доманицького В. до Аркаса М. від 23 січня та 24 березня 1908 р. // Археографічний щорічник. – К., 2006. – С.554, 557.

¹⁵ Лист Липинського В. до Аркаса М. від 7 січня 1908 р. (машинописна копія) // ІР НБУВ. – Ф.І. – №35578.

¹⁶ Липинський В. Історія України М.Аркаса // ЛНВ. – К., 1908. – Т.ХЛІІІ. – Кн.7–9. – С.310.

¹⁷ Там само. – С.311.

¹⁸ Грушевський М. До рецензії д. Липинського // ЛНВ. – 1908. – Т.ХЛІІІ. – Кн.7–9. – С.321.

¹⁹ Там само. – С.320.

²⁰ Там само – С.322.

²¹ Лист Доманицького В. до Аркаса М. від 8 вересня 1908 р. // Археографічний щорічник. – К., 2006. – С.565–566.

²² Там само.

²³ Рада. – 1908. – №192. – 22 серпня. – С.2–3.

²⁴ Руслан. – 1908. – Ч.197. – 30 серпня. – С.3–4.

²⁵ Ще в справі «Історії України» М.Аркаса // Рада. – К., 1908. – Ч.199. – 31 серпня. – С.1.

²⁶ На українські теми. Ще про культуру і критику // ЛНВ. – К., 1908. – Т.ХЛІV. – Кн.10–12. – С.121–136.

²⁷ Там само. – С.131.

The complex of critiques and comments about the one of the famous books of Ukrainian history in the beginning of the XX-th century – «History of Ukraine-Rus'» (1908) by M.Arkas – is examined and systematized in this article. The authors of these comments were the leading and young historians (M.Hrushevs'ky, V.Lypyns'ky, S.Tomashivs'ky, D.Doroshenko, B.Barvins'ky) and publicists of the popular editions. These critiques and comments were published in the newspapers «Dilo», «Rada», «Kiyevskie vesti». Different opinions are reflected in these comments.

М.А.Ковальчук*

УЧАСТЬ ВОЯКІВ-УКРАЇНЦІВ У СПРОБАХ ЛІКВІДУВАТИ БІЛЬШОВИЦЬКИЙ ПЕРЕВОРОТ 1917 р.

На підставі документів і спогадів сучасників висвітлено участь та роль вояків-українців у спробах російського військового командування протидіяти вчиненому більшовиками у Росії в листопаді 1917 р. державному перевороту.

Більшовицька революція в Росії вже не одне десятиліття користується підвищеною увагою з боку істориків та громадськості. Тривалий час об'єктивне вивчення обставин вчиненого російськими більшовиками у листопаді 1917 р. державного перевороту зі зрозумілих причин було неможливим. Однак сьогодні виявлення нових документів та критичний перегляд наявного історіографічного доробку дають змогу дослідникам кинути світло на маловідомі аспекти історії тих подій.

У 1934 р. на сторінках українського військово-історичного видання «За державність» було надруковано статтю полковника армії УНР В.Савченка із розповіддю про те, як у дні більшовицького перевороту українізовані військові частини з боями стримували більшовиків на підступах до Петрограда та Могильова (де розташовувалася російська ставка верховного головнокомандування)¹. Однак відомості В.Савченка не знайшли підтвердження в інших мемуарних чи документальних джерелах. У науковій літературі також немає жодної згадки про будь-який збройний опір більшовикам під час захоплення ними ставки². Лише у працях окремих дослідників відзначається наявність українізованих частин серед військ, кинутих до Петрограда на ліквідацію більшовицького

* Ковальчук Михайло Анатолійович – канд. іст. наук, наук. співроб. Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України.

перевороту³. Радянський автор П.Голуб навіть стверджував, що вояки цих українізованих частин виступили на підтримку радвлади⁴. На жаль, сучасні дослідження з історії українізації в російській армії у 1917–1918 рр. не містять жодної інформації, здатної підтвердити чи, навпаки, заперечити твердження радянського історика⁵. Тож, спираючись на архівні й опубліковані документи, а також спогади сучасників, ми спробували з'ясувати роль, яку відіграли українізовані військові формування у намаганнях ліквідувати більшовицький переворот.

7 листопада 1917 р. (тут і далі усі дати подано за новим стилем) демократичний Тимчасовий уряд Росії було повалено більшовиками, що діяли під гаслами передачі влади радам робітничих і солдатських депутатів. Переворот був швидким і безкровним – політично слабкий уряд на цей час втратив будь-яку підтримку серед населення Петрограда. Війська столичної залози заявили про підтримку більшовиків, що дало їм змогу безперешкодно взяти під свій контроль головні державні установи. Членів Тимчасового уряду було заарештовано – лише прем'єр-міністру О.Керенському пощастило врятуватися втечею. II Всеросійський з'їзд рад, що відкрився цього дня, визнав створений більшовиками уряд (Раду народних комісарів) та проголосив у Росії «радянську владу».

Прем'єр-міністр поваленого уряду О.Керенський ще сподівався ліквідувати більшовицький виступ, викликавши до Петрограда війська із фронту. Уранці 8 листопада він прибув до Пскова, де відразу ж віддав відповідні розпорядження головнокомандувачеві Північного фронту генералові П.Черемісову. Але той несподівано заявив О.Керенському, що вояки на фронті здебільшого співчують більшовицьким гаслам і навряд чи підтримають Тимчасовий уряд у боротьбі за владу. За його словами, надійних військ для операції проти більшовиків фронтове командування у своєму розпорядженні не мало⁶.

Справді, розташовані найближче до Петрограда війська Північного фронту на цей час найбільшою мірою зазнали на собі вплив політичної пропаганди і майже повністю вийшли з-під контролю командування. На численних мітингах вояцька маса залежно від політичних уподобань самостійно вирішувала, виконувати чи ігнорувати накази. Лише окремі військові з'єднання зберігали деяку боєздатність. Зокрема, одним із найкращих серед військ фронту вважався українізований 21-й корпус (33-тя, 44-та і 185-та дивізії)⁷. Вояки-українці вигідно відрізнялися від деморалізованих і напіврозкладених російських частин своєю дисциплінованістю. Частковий лад зберегли й козачі полки, що вважалися командуванням найбільш надійною військовою силою.

Та обставина, що на Північному фронті ще збереглися боєздатні військові частини, відразу ж привернула увагу О.Керенського. Залишаючись формально верховним головнокомандувачем, він наказав терміново відправити на придушення більшовицького виступу до Петрограда бригаду українізованої 44-ї дивізії зі складу 21-го корпусу, слідом за нею до столиці передбачалося стягнути й решту полків дивізії⁸. Проте дуже швидко з'ясувалося, що настрої вояків-українців також склалися зовсім не на користь Тимчасового уряду. Українська рада 44-ї дивізії заявила про визнання новоствореного більшовицького уряду, висловивши лише побажання його реорганізації «за принципом федерації, а на Україні, в її етнографічних межах, щоб уся влада перейшла до рук Центральної Ради»⁹. До Петрограда було навіть надіслано вітальну телеграму з надією на якомога швидше скликання всеросійських установчих зборів після приходу до влади нового уряду¹⁰. Український з'їзд 12-ї армії, що відбувся у ці дні, пояснив подібні настрої вояків-українців не стільки впливом більшовицької пропаганди, як глибоким розчаруванням політикою Тимчасового уряду щодо України: «Центральний уряд загальноросійський ... ставився вороже до наших домагань як нації, а Центральній Раді та Генеральному Секретаріату в уведенню

в життя постанов українських з'їздів... Визнаючи той уряд недемократичним і нереволюційним, вважаємо, як він паде, то ми нічого не стратимо»¹¹.

Окрім 44-ї українізованої дивізії до відправки на Петроград за наказом О.Керенського мали готуватися шість донських козачих полків, два полки 5-ї Кавказької козачої дивізії, самокатний батальйон та Кавказький козачий дивізіон. Але головнокомандувач фронту генерал П.Черемісов не виявив особливого ентузіазму у справі перекидання призначених військ до столиці. Та й козаки, як виявилось, також зовсім не палали бажанням захищати Тимчасовий уряд. Донці взагалі відмовилися виступати, а кубанці, як і українці, довго зволікали, перш ніж вирушили на Петроград. При першій же зустрічі з більшовицькими відділами на підступах до столиці козаці частини без жодного опору дозволили себе роззброїти й ні з чим повернулися назад¹². Найбільш надійні на Північному фронті вояки виявили цілковиту байдужість до долі Тимчасового уряду.

8 листопада за наказом О.Керенського рух на Петроград розпочав 3-й кінний корпус генерала П.Краснова, розміщений неподалік від столиці. Це військове з'єднання свого часу було головною силою генерала Л.Корнилова під час його невдалого походу на Петроград у серпні 1917 р. Тепер же, за наказом О.Керенського, корпус почав зосереджуватися у районі Гатчини, щоб звідти знову вирушити на столицю. Нечисленні більшовицькі відділи, що траплялися на шляху просування частин П.Краснова, спершу без бою здавалися до полону. Проте вояцька маса також не виявляла особливого бажання битися з більшовиками. Офіцери ж не співчували О.Керенському, оскільки не могли вибачити йому розправу зі своїм колишнім командиром, генералом Л.Корниловим. Крім того, просування 3-го кінного корпусу на Петроград ускладнювалося внаслідок саботажу залізничних комітетів, що всіляко затримували або ж дезорганізували рух військових ешелонів. Розкиданість частин корпусу на залізничних лініях під Петроградом повністю порушувала зв'язок між ними і створювала доволі загрозливу ситуацію. Багатотисячна петроградська залога, підсилена численними робітничими й червоногвардійськими загонами, що спішно організовувались у столиці, була цілком спроможною дати відсіч розрізненим частинам П.Краснова¹³. Відтак, врятувати усю справу від катастрофи могло лише прибуття на допомогу 3-му кінному корпусові підкріплень із фронту. О.Керенський негайно віддав відповідні вказівки ставці верховного головнокомандування. Він розраховував на надходження військ передусім із Північного та Західного фронтів, як найближчих до місця подій, а також Південно-Західного і Румунського (Кавказький фронт був надмірно віддалений від центрального регіону Росії).

Проте основна маса фронтового вояцтва зустріла звістку про державний переворот у Петрограді доволі стримано. Виснажені чотирирічною війною, яку збирався продовжувати Тимчасовий уряд, російські вояки охоче підтримували більшовицькі заклики до негайного укладення миру. Крім того, вояцька маса не була належно поінформованою про перебіг подій у Петрограді у ці дні – більшовицький переворот сприймався радше як тимчасовий епізод затяжної політичної кризи. Армія, як і вся країна, жила очікуванням швидкого скликання установчих зборів, що мали вирішити питання про владу й державний устрій у Росії. Опонентів більшовизму це позбавляло необхідності вдаватися до кровопролиття – тим більше, що ніхто з них особливо не прагнув розпочинати громадянську війну заради непопулярного Тимчасового уряду.

Подібні настрої не лише паралізували несміливі спроби командування надіслати військову допомогу О.Керенському, але фактично розв'язали руки більшовицьким армійським організаціям. Скориставшись інертністю вояцької маси, на Північному і Західному фронтах енергійні прихильники нового уряду за лічені дні встановили контроль над ключовими залізничними станціями. Командування й військові комітети обох фронтів опинилися у ролі заручників

розпропагандованої вояцької маси і під загрозою розправи були змушені відмовитися від будь-якої підтримки Тимчасового уряду. На Південно-Західному фронті (Правобережна Україна) не виявилось надійних військових частин для відправки до столиці. Спершу фронтове командування збиралося надіслати у розпорядження О.Керенського 22-й армійський корпус, що вважався одним із найбільш боєздатних фронтових з'єднань¹⁴. Проте швидкому перекиданню корпусу під Петроград перешкодили інспіровані більшовиками збройні повстання у Києві й Вінниці. Як повідомляв уже 11 листопада генерал М.Духонін О.Керенському, авангардні ешелони 22-го корпусу (3-тя Фінляндська стрілецька дивізія) були змушені затриматися на невизначений час у Вінниці, щоб узяти участь у боях із місцевими більшовиками¹⁵. Спеціально для придушення більшовицького повстання у Києві командування фронту було змушене виділити ще й частини Чехословацького корпусу¹⁶. Окрім більшовиків, на владу у Києві претендувала Українська Центральна Рада, від якої російські генерали також були готові чекати всляких несподіванок. Усе це не давало змоги фронтовому командуванню вислати на Петроград навіть незначні військові сили – принаймні, у перші дні після більшовицького перевороту.

За цих умов єдиним підкріпленням для військ генерала П.Краснова могли стати лише кілька відносно боєздатних військових з'єднань, що перебували безпосередньо у прифронтовому районі. У ніч на 8 листопада О.Керенський віддав наказ ставці про відправку на допомогу 3-му кінному корпусові частин 37-ї пішої, 1-ї кінної дивізії та 17-го армійського корпусу¹⁷. Однак 37-ма та 1-ша кінна дивізії не виявили бажання виступати на захист Тимчасового уряду, тож у розпорядженні О.Керенського залишався 17-й корпус, який саме напередодні петроградських подій було знято із Румунського фронту й переведено до стратегічного резерву вглиб прифронтового району. Державний переворот застав 17-й корпус у районі Невель – Городок поблизу Вітебська. 10 листопада командир корпусу генерал М.Шиллінг отримав від М.Духоніна наказ негайно зайняти залізничні станції Дно й Оршу, щоб не допустити просування більшовиків до Могильова, де перебувала ставка, і допомогти корпусу П.Краснова¹⁸. М.Шиллінг відразу ж наказав своїм військам (3-тя, 35-та і 156-та дивізії) спішно готуватися до відправки на Петроград.

Слід зазначити, що у складі 17-го корпусу на цей час було чимало українців. Улітку 1917 р. корпус навіть підлягав українізації – за даними ставки, із червня до початку вересня 1917 р. до його лав було влито близько 13 000 офіцерів та вояків української національності¹⁹. І хоча під тиском російського командування українізацію восени 1917 р. було згорнуто, високий рівень дисциплінованості вояків-українців неодноразово змушував генерала М.Шиллінга повертатися до планів повторної українізації корпусу²⁰. Зокрема, 156-та дивізія, в якій українці становили більшість, продовжувала поповнюватись українськими маршовими ротами. У 621-му Немирівському полку цієї дивізії служили колишні вояки створеного у Києві українського полку ім. П.Полуботка, вислані на фронт після повстання проти Тимчасового уряду у липні 1917 р.²¹ Проте за відсутністю у 156-й дивізії достатньої кількості старших офіцерів-українців її командний склад залишався російським, що провокувало часті конфлікти між командирами та вояками. У 3-й дивізії існував український «курінь смерті» (1000 вояків), що мав репутацію найкращої у корпусі військової частини. Як згадував сам М.Шиллінг, у курені «була, по-старому, повна дисциплінарна влада начальників; перш ніж бути зарахованими до цього куреня, вояки проходили випробування впродовж двох тижнів і лише після цього зараховувалися»²².

Однак восени 1917 р. війська 17-го корпусу також значною мірою зазнали розкладу. У частинах поширювалося дезертирство, почастишали випадки порушення дисципліни, чимало вояків відкрито висловлювали симпатії більшови-

кам та критикували Тимчасовий уряд²³. Особливо популярними більшовицькі гасла були серед бійців 3-ї та 35-ї дивізій. Очевидно, саме тому генерал М.Шиллінг, плануючи нову операцію, наказав 156-й дивізії рухатися в авангарді. Український курінь смерті з 3-ї дивізії мав зайняти Невель і дати можливість повантажитись усім іншим частинам корпусу для подальшої відправки на Петроград та Оршу. М.Шиллінг явно розраховував на те, що дисциплінованість вояків-українців допоможе уникнути небажаних ексцесів. Однак несподівано події розгорнулися зовсім в іншому напрямку, аніж очікував російський генерал.

Спершу, як і планувалося, український курінь смерті зайняв Невель. Уже 9 листопада звідси відправилися на Петроград перші ешелони 156-ї дивізії. Проте їх від'їзд супроводжувався значними хвилюваннями серед вояків-українців. Як виявилось, причиною цього стали неперевірені звістки про спроби російського командування у Києві розігнати Центральну Раду. Надійшла до дивізії й відозва створеного Центральною Радою Крайового комітету з охорони революції в Україні, в якій повідомлялося: «На вулицях Петрограда йде боротьба між Тимчасовим правительством та Петроградською радою робітничих та солдатських депутатів. Вороги революції та волі народної можуть скористатися цією боротьбою для того, щоб повернути старий царський лад та вкинути народ у неволю. У цей грізний час вся революційна демократія, робітництво, селянство та військо неодмінно повинні згуртувати свої сили для того, щоб зберегти спокій та добрий лад на Україні»²⁴.

Повідомлення про події в Україні вояцька маса 156-ї дивізії сприйняла як заклик повертатися до Києва, щоб захистити Центральну Раду від небезпеки з боку «контрреволюції». До того ж, значна частина вояків-українців цілком співчувала радянським гаслам і зовсім не прагнула допомагати придушувати більшовицький виступ у Петрограді. Уже 9 листопада ешелони 156-ї дивізії зупинилися у Жлобині та Орші, відмовившись продовжувати далі свій шлях. Вояки зажадали від командування негайно відправити їх до Києва, на захист Центральної Ради²⁵. Цю вимогу вони пред'явили особисто командирові корпусу, коли той прибув на одну із залізничних станцій, зайнятих ешелонами дивізії. «Пройшовши до кабінету коменданта, я застав там масу вояків 156 дивізії; привітавшись із ними, запитав, чому вони не хочуть їхати туди, куди їм наказують, – згадував М.Шиллінг. – Відповіли, що оскільки 156 дивізія вважається українською, а розташованій у Києві Українській Раді загрожує небезпека, то вони вважають необхідним направитись у Київ»²⁶. Безсилий переконати вояків-українців відмовитися від їхніх намірів, командир корпусу був змушений ні з чим залишити станцію. Спроби інших командирів умовити вояцьку масу виконувати накази також успіху не мали – упродовж 9–10 листопада ешелони 156-ї дивізії, що зупинилися у районі Орші та Жлобина, не зрушили з місця²⁷. Значна частина вояків почала самовільно залишати лави дивізії, щоб повернутися в Україну.

Ситуація остаточно вийшла з-під контролю російського командування, коли у ніч з 10 на 11 листопада серед вояків головного ешелону 156-ї дивізії, що стояв в Орші, спалахнули відкриті заворушення. Це був 623-й Козеницький полк, який у переважній більшості складався з українців. Не бажаючи їхати на Петроград, вояки скликали мітинг, на якому відмовилися виконувати накази начальства. Заворушення загрозували перекинутися ще на два ешелони дивізії, що перебували між Могильовом та Оршею, і, таким чином, остаточно дезорганізувати залізничний рух у цьому регіоні²⁸.

Вузлова залізнична станція Орша мала надзвичайно важливе значення для сполучення всього прифронтового району із Петроградом. Це розуміли й місцеві більшовики, що взяли активну участь у підбурюванні вояків-українців до ви-

ступу. В Орші уже після перших звісток про петроградський переворот утворився військово-революційний комітет, що мав діяти від імені нової влади. Спочатку ревком навіть видав був наказ про затримку військових ешелонів, які рухалися із фронту на Петроград. Але, оскільки реальної військової сили у його розпорядженні не було, наказ невдовзі довелося скасувати. Як згадував голова ревкому І.Дмитрієв, місцеві більшовики сподівалися, що прибуваючі з фронту частини будуть достатньою мірою розпропагандованими, щоб підтримати радянську владу, а не Тимчасовий уряд²⁹. Прибуття до Орші ешелону 623-го Козеницького полку стало для ревкому справжнім подарунком долі. Ось як змальовано у спогадах І.Дмитрієва подальші події: «Цей полк виявився більшовицьким. На вагонах ешелону висіли плакати з більшовицькими гаслами, серед яких величезними літерами було «Вся влада радам». Наш мітинг, влаштований тут же, біля вагонів, відразу ж після прибуття ешелону, пройшов неймовірно вдало, із побиттям кількох офіцерів з ешелону, що виступили проти нас, – побиттям, здійсненим зовсім не з нашої ініціативи і не нами організованим. У вояків ешелону накипіло. Наше повідомлення про те, що в Орші військово-революційний комітет уже функціонує, було зустрінуте вояками із захопленням, при чому його оркестр тут же з цього приводу зіграв «Марсельезу». Далі все пішло як треба. Ешелон погодився зміцнити нас своїми багнетами до прибуття наступного випадкового підкріплення на зміну»³⁰.

Уранці 11 листопада з Орші телеграфом повідомляли, що 800 озброєних вояків-українців під впливом місцевих більшовиків збираються захопити залізничну станцію й головні установи міста. Саму станцію охороняли лише 100 козаків 2-ї Кубанської дивізії, ще 50 козаків несли варту у місті³¹. Звичайно, цих мізерних сил було недостатньо, щоб зупинити підбурювану більшовицькими агітаторами вояцьку масу. Того ж ранку в Орші стався безкровний переворот: відділ вояків-українців демонстративно, зі зброєю в руках, пройшов центром міста й перебрав варту від козаків³². Фактично на кілька днів саме українці стали головною військовою силою місцевого ревкому. За закликком більшовиків 623-й Козеницький полк мав блокувати всі спроби відданих Тимчасовому урядові військ дістатися Петрограда чи Москви.

Ураховуючи, що саме через Оршу йшло основне залізничне сполучення фронту із Петроградом та Москвою (де 9 листопада почалися вуличні бої між більшовиками та прихильниками Тимчасового уряду), втрата ставкою контролю над цією станцією серйозно порушували плани перекидання військ до столиці. Це мало тим більше значення, що деякі фронтові частини вже почали вирушати на придушення більшовицького виступу. Так, Окрема кінна гвардійська бригада полковника князя Ерастова за наказом командування вирушила з армійського резерву Південно-Західного фронту на допомогу урядовим військам до Москви (бригада також наполовину складалася з українців, в її полках діяли українські ради тощо)³³. 22-й армійський корпус після локалізації більшовицького повстання у Вінниці також продовжив своє просування до Петрограда. Авангардні ешелони 3-ї Фінляндської та 3-ї гвардійської кінної дивізії підійшли до Жлобина (де їх було тимчасово затримано за розпорядженням мінського комітету порятунку революції)³⁴. Отримала наказ рухатись на допомогу військам П.Краснова під Петроградом і 5-та Донська козака дивізія. Шлях цих військ пролягав через Жлобин та Оршу. Тож звістка про заворушення й перехід на бік більшовиків частини вояків 156-ї дивізії в Орші викликала серйозне занепокоєння російського командування. Ставці потрібно було терміново «розкоркувати» цю вузлову залізничну станцію, щоб дати змогу фронтовим військам дістатися Москви й Петрограда. Опівдні 11 листопада генерал-квартирмейстер Південно-Західного фронту полковник М.Раттель у розмові по прямому дроту із головнокомандувачем Західним фронтом генералом

П.Балуєвим пропонував спішно відправити ешелони 156-ї дивізії з Орші через Мінськ на Слуцьк і, таким чином, звільнити залізничну лінію³⁵. Проте, враховуючи настрій вояків-українців, для подібної операції потрібна була військова сила. По допомогу ставка звернулася до командира 1-го Польського корпусу генерала Й.Довбор-Мусницького, який пообіцяв надіслати для «очищення» Орші та Жлобина кілька своїх полків³⁶. Аналогічне завдання покладалося й на 17-й армійський корпус.

Водночас генерал М.Духонін не припиняв спроб відправити на допомогу О.Керенському нові частини із фронту. Так, 11 листопада командування 1-ї армії Північного фронту висловило готовність відправити на Петроград «батальйон смерті» 28-го корпусу, шість українських рот 60-ї дивізії, п'ять ударних рот 22-ї дивізії та ударний батальйон 24-ї дивізії³⁷. Однак дуже швидко з'ясувалося, що жодна із цих частин не зможе вирушити через небажання вояків захищати Тимчасовий уряд. Із тієї ж причини невдачі зазнала й спроба викликати з Північного фронту 17-ту кінну дивізію й добровольчі ударні частини. Стало остаточно зрозуміло, що фронт загалом зайняв очікувальну позицію стосовно подій у Петрограді.

У ставці все ж розраховували, що в разі успішної ліквідації інциденту в Орші на допомогу військам П.Краснова впродовж 12–14 листопада вдасться перекинути бригаду 17-го корпусу, 3-тю Фінляндську дивізію й 17-й Донський полк³⁸. З'ясувалася можливість перекидання військ під Петроград і дещо іншим маршрутом, через Псков, в якому місцевим демократичним силам та військово-му командуванню вдалося на деякий час узяти ситуацію під свій контроль. Та найбільшого значення у штабі генерала М.Духоніна надавали розвитку подій в Орші. Під час інтенсивних переговорів по прямому дроту, що відбувалися весь день 12 листопада, зі ставки пролунало: «Усю нашу увагу зосереджено на Орші і на очищенні її вузла, війська відправлено достатньо, загальноармійський комітет посилає туди і всюди своїх представників»³⁹. Проте польські частини не поспішали займати визначені залізничні вузли. 17-й корпус, як виявилось вже 12 листопада, також значно запізнювався з відправкою частин – як до Орші, так і до Пскова. Це навіть примусило О.Керенського звернутися через комісара Тимчасового уряду при штабі Північного фронту В.Войтинського до начальника військових сполучень Північного фронту із проханням з'ясувати місцезнаходження ешелонів корпусу та їх чисельність⁴⁰. 12 листопада ставка направила запит до штабу 17-го корпусу стосовно стану просування військ та причин їх затримки. Відповідь була невтішною – унаслідок відсутності рухомого залізничного складу й через більшовицьку агітацію серед військ частини взагалі не змогли виїхати в жодному із визначених напрямків⁴¹.

Делегація від української ради 156-ї дивізії дісталася ставки, вимагаючи направити ешелони дивізії до Києва або ж надати їй телеграф, щоб зв'язатися із Центральною Радою. За неперевіреними відомостями, отриманими російським командуванням, з-під Жлобина кілька ешелонів дивізії вже встигли вирушити на Київ. 12 листопада начальник штабу ставки верховного головнокомандувача генерал М.Духонін під час розмови з начальником штабу Південно-Західного фронту генералом М.Стоговим звернув увагу на становище 156-ї дивізії: «Необхідно для якомога швидшого заспокоєння дивізії дати їй знати, що Раді не загрожує жодна небезпека від більшовиків і вони хочуть це почути від представника Ради; якщо це можливо зробити, то було б бажаним знати, що буде говорити цей представник»⁴². Генерал М.Стогов запропонував переадресувати це доручення командувачеві Київського військового округу генералу М.Квєцинському. Однак у Києві саме в той час точилися вуличні бої між місцевими більшовиками й нечисельними захисниками Тимчасового уряду. Центральна Рада зайняла у цій боротьбі позицію нейтралітету (хоча окремі українські час-

тини приєдналися до більшовиків), але зв'язатися з нею в охопленому повстанням місті виявилось неможливим.

Тим часом війська, що призначалися для допомоги П.Краснову, поволі рухалися залізницею на «внутрішній фронт». 12 листопада генерал-квартирмейстер Північного фронту Барановський, повідомляючи до ставки про пересування 3-ї Фінляндської дивізії й 18-го Донського полку, констатував: «Затримка можлива лише в Орші, але доведеться пробиватися»⁴³. Проте рух ешелонів було серйозно сповільнено і внаслідок саботажу на залізниці, що став результатом рішення Всеросійського виконавчого комітету профспілки залізничників (т.зв. Вікжель) про недопущення військових перевезень із фронту для розпалювання громадянської війни. Лише пізно ввечері 13 листопада авангард 3-ї Фінляндської дивізії підійшов до Жлобина, а її головний ешелон – до Мінська⁴⁴. 17-й корпус також уже звично затримувався з відправкою. 12–13 листопада зі значними труднощами вдалося повантажити для від'їзду на Петроград бригаду менш розпропагандованої 35-ї дивізії. «Вагони подавалися надзвичайно повільно, – згадував генерал М.Шиллінг. – Бувало так, що вагони подадуть, увесь ешелон повантажиться, але добу не дають паровозів, і вояки сидять у вагонах, непристосованих для опалення і не обладнаних для людей»⁴⁵. Оскільки ж Орша залишалася під контролем більшовиків, рух переважної частини військ було скеровано через Псков. О 17 год. 10 хв. 14 листопада начальник штабу Північного фронту генерал С.Лукірьський телеграфував у ставку: «Ешелони 3 Фінлянд[ської] стр[ілецької] із першої години дня почали проходити Псков, причому в голові пройшов перший ешелон дев'ятого Фінляндського, а за ним ідуть 2 ешелони 137 Ніжинського, далі штаб 35 дивізії, далі мортирний дивізіон, потім змішано частини 17 корпусу і 3 Фінляндської дивізії, ешелони один за іншим»⁴⁶. Ті ж військові частини, що прибували до Орші, відразу скеровувалися більшовиками за допомогою озброєних вояків-українців назад у бік фронту. «Захоплення Орші диктувалося тією обставиною, що ми вже повернули ледь не з десяток одних гвардійських, окрім інших контрреволюційних ешелонів, що наполегливо просувалися до Москви, і Орша була порогом, не усунувши який, неможливо було потрапити ані до Москви, ані до Пітера, ані до Могильова (ставка),» – згадував голова ревкому Орші І.Дмитрієв⁴⁷.

Поки ж фронтові ешелони змінювали один маршрут за іншим, шукаючи зручного шляху на Петроград, становище військ генерала П.Краснова стало критичним. Основні сили 3-го кінного корпусу розташувалися у Гатчині й Царському Селі, не наважуючись до прибуття підкріплень просуватися безпосередньо на місто. Серед козаків панував тривожний настрій, що посилювався відсутністю сталого зв'язку із фронтом і ставкою. У частинах відбувалися мітинги, велася відкрита більшовицька пропаганда. Отримавши вранці 12 листопада звістку про повстання юнкерів у Петрограді, козачі частини у складі всього лише 500 вояків виступили з Царського Села на Пулкове, де їх зустріли кількатисячні загоны червоногвардійців⁴⁸. У бою, що тривав до самого вечора, козаки зазнали поразки й були змушені відступити до Гатчини, також уже частково оточеної більшовицькими відділами. 14 листопада П.Краснов уклав із більшовиками перемир'я, умови якого передбачали видачу О.Керенського «революційному комітетові для передачі гласному народному судові»⁴⁹. Відразу ж після цього останній прем'єр-міністр Тимчасового уряду, скориставшись сум'яттям, що панувало в Гатчині, зник у невідомому напрямку, не бажаючи потрапити до рук більшовиків. Цією безславною втечею і скінчилася його невдала спроба повернутися до влади.

Генерал М.Духонін, змушений за цих обставин прийняти на себе обов'язки верховного головнокомандувача, уже 15 листопада віддав наказ, в якому повідомляв про припинення руху фронтових військ на Петроград. Як підтвер-

див М.Духонін наступного дня у розмові по прямому дроту з головнокомандувачем Північного фронту генералом П.Черемісовим, просування військ на Петроград було зупинене⁵⁰. Таке рішення М.Духонін пояснив бажанням за будь-яку ціну уникнути кровопролиття й переконаністю у неминучості мирного порозуміння між політичними силами заради сформування нового, демократичного уряду Росії.

За таких умов подальша присутність 17-го корпусу у районі Північного фронту стала фактично непотрібною. Уже 15 листопада генерал П.Черемісов наполегливо прохав ставку вивести корпус із прифронтової смуги, посиляючись при цьому й на міркування політичного характеру⁵¹. Вояки-українці 17-го корпусу цілком недвозначно заявляли про своє бажання якомога швидше повернутися до України. Після наказу про зупинку просування на Петроград почастишали повідомлення про те, що українці поодинокі і групами залишають корпус і вирушають додому. Найбільш організовано цей рух відбувався у 156-й дивізії, яка за домовленістю зі ставкою ледь не у повному складі виїхала до Києва⁵². 18 листопада командир куреня смерті 3-ї дивізії поінформував генерала М.Шиллінга, що ним отримано розпорядження з Києва від Генерального Секретаріату Центральної Ради негайно виїхати до України⁵³. Невельський залізничний комітет при цьому пообіцяв надати усі потрібні куреню ешелони. Перешкодити бажанню українців командування корпусу не мало змоги. «Заходи силового тиску вжити не можна, оскільки 45% складу 3 і 35 дивізії також українці і, підбурювані агітаторами, вірогідно, також спробують самочинно залишити у найближчі дні склад корпусу,» – доповідав М.Шиллінг до ставки⁵⁴. Справді, наприкінці листопада 1917 р. українців у складі 17-го корпусу налічувалося понад 18 000 осіб (44% усього особового складу) і українські військові ради збиралися навіть на найближчому корпусному з'їзді порушити питання про цілковиту українізацію корпусу⁵⁵.

Слід відзначити, що у цей час українізація явочним порядком відбувалася і в інших частинах, призначених для ліквідації більшовицького перевороту. Так, українці Окремої кінної гвардійської бригади, яку наказ М.Духоніна застав у районі Гжатська (де її рух на Москву зупинили залізничники) виділилися в українську кінну бригаду у складі Запорізького сердюцького та кінного ім. П.Сагайдачного полків, командування над якою обійняв полковник Домонтович⁵⁶. У 1-й Фінляндській стрілецькій дивізії (22-й корпус) вояки-українці також створили окремий підрозділ – 1-й гайдамацький курінь під командою сотника Пустовійта⁵⁷. Поява цих національних формувань стала результатом угоди між ставкою верховного головнокомандувача та Центральною Радою про порядок українізації військових частин, яку було підписано у Могильові 19 листопада 1917 р.⁵⁸ Згідно з її положеннями, в усіх частинах російської армії дозволялося виділення вояків-українців в окремі підрозділи, при чому Генеральний Секретаріат України отримав право у контакті зі ставкою призначати в українізованих частинах вищий командний склад. Будь-що прагнучи вберегти фронт від остаточного розвалу, ставка давала згоду на зосередження усіх українізованих та українських військових частин на Південно-Західному і Румунському фронтах, за винятком лише тих випадків, коли це перешкоджатиме справам оперативного характеру⁵⁹.

Більшовицька влада спершу не чинила особливих перешкод від'їздові вояків-українців 17-го корпусу на батьківщину. У Петрограді підозрювали, що війська, зосереджені ставкою у прифронтовому районі, знову можуть бути використані для спроб повалити більшовицький режим. Більшовицьке керівництво було переконане у «контрреволюційності» М.Духоніна та його найближчого оточення. Наприкінці листопада 1917 р. спалахнув конфлікт між ставкою і Раднаркомом, викликаний відмовою генерала М.Духоніна розпочати за наказом но-

вого уряду переговори з державами-учасницями війни про укладення перемир'я⁶⁰. 22 листопада Раднарком оголосив М.Духоніна зміщеним з посади верховного головнокомандувача і призначив замість нього більшовика – прапорщика М.Криленка. Упродовж кількох днів більшовиками на Західному фронті було сформовано спеціальні загони для «штурму» Могильова⁶¹. У розпорядженні М.Духоніна перебували лише кілька полків і ударних батальйонів у районі Могильова та війська, викликані з фронту у дні більшовицького перевороту. Між Могильовом та Оршею перебувала 1-ша Фінляндська дивізія, яка вважалася ще доволі надійною; біля Вітебська розташовувався 35-й корпус, район Великі Луки – Невель – Вітебськ – Орша займали 17-й та 22-й корпуси. Загалом ці військові з'єднання – деморалізовані, ослаблені й остаточно розпропагандовані більшовиками після невдалого походу на Петроград – слабо надавалися для захисту ставки.

Прагнучи запобігти початку громадянської війни, М.Духонін планував перевести ставку у Київ ще до прибуття в Могильов загонів М.Криленка. Із відповідним проханням він звернувся до українського керівництва. 30 листопада М.Духонін повідомляв помічнику головнокомандувача Румунського фронту генералу Д.Щербачову: «Ще не отримав відповіді від [Центральної] Ради... Мені здається, що [Центральна] Рада не перешкоджатиме, хоча, у свою чергу, пред'явить низку претензій, але, звичайно, думати про це не доводиться»⁶². Проте події випереджали наміри керівництва ставки. 1 грудня у Могильові виник військово-революційний комітет, що взяв владу в місті до своїх рук⁶³. Того ж дня частини 35-го корпусу та 1-ї Фінляндської дивізії при першому контакті із загonom М.Криленка відмовилися захищати ставку⁶⁴. За особистим розпорядженням М.Духоніна ударні батальйони задля уникнення кровопролиття було відправлено на Дон. Тож коли 3 грудня до Могильова прибув загін М.Криленка, захищати ставку виявилось нікому. Без жодного опору більшовики зайняли усі військові установи в місті. «Оточена звідусіль ставка здалася без бою», – повідомляв М.Криленко у відозві, виданій з цієї нагоди⁶⁵. Генерал М.Духонін передав свої повноваження М.Криленку, але це не врятувало його від кривавої розправи, учиненої матросами⁶⁶. Захоплення центрального апарату управління армією стало значним успіхом більшовиків в їх боротьбі за утвердження своєї влади в Росії.

Більшовицькі настрої в 17-му корпусі після падіння ставки стрімко поширювалися, корпус практично втратив боєздатність. Більша частина офіцерів та вояків-українців поступово виїхала на батьківщину. У їх числі, зокрема, був начальник штабу корпусу полковник В.Бронський, який невдовзі зголосився на українську військову службу; командир корпусу М.Шиллінг також залишив армію й виїхав до Києва. Питання про українізацію 17-го корпусу більшовиками після взяття ставки більше не порушувалося. На початку грудня влада в корпусі перейшла до військово-революційного комітету, за розпорядженням якого українізацію в лавах 3-ї та 35-ї дивізій було припинено⁶⁷. Із найбільш збільшовичених вояків було створено загін для боротьби з «контрреволюціонерами». Здійснювався також запис до червоної гвардії. Уже незабаром окремим частинам 17-го корпусу довелося взяти участь у поході більшовиків на Дон або ж слугувати резервом для червоних військ В.Антонова-Овсієнка, що діяли проти Центральної Ради⁶⁸. Водночас, чимало вояків 156-ї дивізії та курінь смерті 3-ї дивізії, уже після повернення до України, узяли участь у боротьбі проти більшовицької агресії. У 17-му корпусі певний контингент українців залишався аж до лютого 1918 р. – доки це військово з'єднання не було розформовано у зв'язку з початком формування Червоної армії. У середині лютого 1918 р. «комісар з українських справ корпусу» навіть закликав вояків-українців вступати до лав червоного козацтва⁶⁹. Розв'язана листопадним переворотом грома-

дянська війна в Росії набирала обертів; її учасників більшовицька влада збиралася рекрутувати з усього населення колишньої імперії, не зважаючи на їх національність.

Таким чином, більшовики у листопаді 1917 р. спромоглися утриматися при владі, подолавши опір своїх противників. У радянській історіографії це завжди пояснювалося беззастережною підтримкою більшовицької партії армією та суспільством, закономірним наслідком чого зображувалася й перемога над силами Керенського й Краснова⁷⁰. Однак на прикладі розглянутих нами подій реальна картина більшовицького перевороту та боротьби з ним уявляється значно складнішою, аніж подібна надто спрощена схема. Розчарована політикою Тимчасового уряду багатомільйонна вояцька маса у цілому обрала вичікувальну позицію стосовно подій у Петрограді. І хоча енергійним прихильникам більшовизму вдалося у перші після перевороту дні перехопити ініціативу на фронті, доля нової влади неминуче залежала від чинників, які навряд чи можна було чітко спрогнозувати з позиції класової боротьби. Відмова викликаних із фронту вояків-українців брати участь у придушенні більшовицького виступу була спричинена невдоволенням національною політикою О.Керенського не меншою мірою, ніж привабливістю більшовицьких гасел. Перехід частини вояків-українців на бік радянської влади надзвичайно ускладнив і сповільнив процес перекидання військових частин із фронту під Петроград. Воякам-українцям судилося у листопадові дні 1917 р. відіграти роль чинника, що посприяв перемозі більшовиків. Таким чином, складне переплетіння нерозв'язаних національних і соціальних суперечностей не лише створило кризову для Тимчасового уряду політичну ситуацію, але й відіграло важливу роль безпосередньо у його падінні.

¹ Савченко В. Український рух у російських частинах у 1917 та 1918 рр. // За Державність. – Ч.4. – С.154–155.

² Лелевич Г. Октябрь в ставке. – Гомель, 1922. – 102 с.; Кавтарадзе А. Октябрь и ликвидация контрреволюционной ставки // Военно-исторический журнал. – 1968. – №4. – С.113–120; Минц И. История Великого Октября. – Т.3. Триумфальное шествие советской власти. – Москва, 1973. – 1008 с.; Поликарпов В. Революционные органы при ставке верховного главнокомандующего // Исторические записки. – 1970. – Т.86. – С.7–48; Его же. Пролог гражданской войны в России. Октябрь 1917 – февраль 1918 гг. – Москва, 1976. – 416 с.

³ Див. наприклад: Миллюков П. История второй русской революции. – Москва, 2002. – С.705–706.

⁴ Голуб П. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть советов (март 1917 года – февраль 1918 года). – К., 1958. – С.190, 191.

⁵ Дециньский Л. Збройні сили УНР доби Центральної Ради. – Л., 1991. – 172 с.; Солдатенко В. Центральна Рада та українізація армії // Укр. іст. журн. – 1992. – №6. – С.26–40; Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917–1918. Утворення і боротьба за державу. – Л., 1997. – 288 с., та ін.

⁶ Миллюков П. История второй русской революции. – С.688–689.

⁷ Российский государственный военно-исторический архив (далі – РГВИА). – Ф.2067. – Оп.1. – Д.3811. – Л.110, 364. Див. докладніше: Савченко Г. Українізація 21 корпусу російської армії у 1917 році // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія». – 2004. – №74. – С.34–37.

⁸ Див.: Ставка 25–26 октября 1917 г. // Архив русской революции. – Москва, 1991. – Т.7. – С.288, 291.

⁹ Савченко Г. Українізація 21 корпусу російської армії у 1917 році. – С.34–36.

¹⁰ Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф.130. – Оп.1. – Д.80. – Л.47.

¹¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ України). – Ф.4100. – Оп.1. – Спр.776. – Арк.57.

¹² Див.: Ставка 25–26 октября 1917 г. – С.288, 291.

¹³ Краснов П. На внутреннем фронте // Архив русской революции. – Москва, 1991. – Т.1. – С.220–245; Миллюков П. История второй русской революции. – С.699–700.

- ¹⁴ Похилевич Д. Армія на Україні від лютого до жовтня // Архів радянської України. – 1933. – №7–8. – С.60–61; РГВИА. – Ф.2067. – Оп.1. – Д.48. – Л.12; Голуб П. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов (март 1917 года – февраль 1918 года). – С.190.
- ¹⁵ Разложение армии в 1917 году. – Москва; Ленинград, 1925. – С.162; Октябрь на фронте // Красный архив. – 1927. – Т.5 (24). – С.84–85.
- ¹⁶ Див.: Татаров Б. Участие чехословацких воинских частей в боях в Киеве (октябрь 1917 г.) // Белая гвардия. – 2003. – №7. – С.259.
- ¹⁷ Лутовинов И. Ликвидация мятежа Керенского – Краснова. – Москва, 1965. – С.9.
- ¹⁸ Миллюков П. История второй русской революции. – С.705; ГАРФ. – Ф.5881. – Оп.2. – Д.745. – Л.36 об.
- ¹⁹ Ковальчук М. Українізація на Південно-Західному фронті російської армії (травень–листопад 1917 р.) // Військово-історичний альманах. – 2007. – Ч.2. – С.48, 52–53, 77.
- ²⁰ РГВИА. – Ф.2067. – Оп.1. – Д.3803. – Л.121, 687. Див. також: Кальницький Я. От Февраля к Октябрю. Воспоминания фронтовика. – Москва, 1926. – С.156–167.
- ²¹ ЦДАВОВУ України. – Ф.1076. – Оп.3. – Спр.11. – Арк.22–23.
- ²² ГАРФ. – Ф.5881. – Оп.2. – Д.745. – Л.26 об.
- ²³ Див.: Армия в период подготовки Великой Октябрьской социалистической революции // Красный архив. – 1937. – Т.5 (84). – С.165; О положении накануне Октября (Донесения комиссаров Временного правительства и командиров воинских частей действующей армии) // Исторический архив. – 1957. – №6. – С.46.
- ²⁴ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: У 2 т. – Т.1. – К., 1996. – С.364–365.
- ²⁵ Октябрь на фронте. – С.84–85.
- ²⁶ ГАРФ. – Ф.5881. – Оп.2. – Д.745. – Л.35.
- ²⁷ Разложение армии в 1917 году. – С.162–163; Октябрь на фронте. – С.84–85.
- ²⁸ Шляпников А. Октябрьский переворот и ставка // Красный архив. – 1925. – Т.1 (8). – С.164–165.
- ²⁹ Дмитриев И. Октябрь в Орше // Пролетарская революция. – 1922. – №10. – С.416.
- ³⁰ Там же. – С.416. У спогадах І.Дмитрієва 623-й Козеницький полк помилково названо «українським полком 22-ї Фінляндської дивізії». Насправді у російській армії в 1917 р. було лише шість фінляндських стрілецьких дивізій. Натомість 22-й армійський корпус, що прибув до району ст. Орша з Південно-Західного фронту дещо пізніше після описуваних подій, складався з 1-ї, 2-ї та 3-ї Фінляндських дивізій (РГВИА. – Ф.2067. – Оп.1. – Д.470. – Л.33).
- ³¹ Шляпников А. Октябрьский переворот и ставка. – С.164.
- ³² Разложение армии в 1917 году. – С.162–163; Октябрь на фронте. – С.84–85; Дмитриев И. Октябрь в Орше. – С.416–417.
- ³³ ГАРФ. – Ф.5881. – Оп.1. – Д.583. – Л.102; Новиков С. Конец родного полка // Белое движение. – Т.1. Зарождение Добровольческой армии. – Москва, 2001. – С.10–12.
- ³⁴ Шляпников А. Октябрьский переворот и ставка. – С.165.
- ³⁵ Там же. – С.165.
- ³⁶ Там же.
- ³⁷ Октябрьское вооружённое восстание в Петрограде. Документы и материалы. – Москва, 1957. – С.634.
- ³⁸ Разложение армии в 1917 году. – С.163.
- ³⁹ Шляпников А. Октябрьский переворот и ставка. – С.168.
- ⁴⁰ Октябрь на фронте. – С.80.
- ⁴¹ Шляпников А. Октябрьский переворот и ставка. – С.169.
- ⁴² Там же. – С.163.
- ⁴³ Там же. – С.164.
- ⁴⁴ Октябрь на фронте. – С.83.
- ⁴⁵ Миллюков П. История второй русской революции. – С.706.
- ⁴⁶ Октябрь на фронте. – С.91.
- ⁴⁷ Дмитриев И. Октябрь в Орше. – С.416–419.
- ⁴⁸ Краснов П. На внутреннем фронте. – С.216–220; Лутовинов И. Ликвидация мятежа Керенского – Краснова. – С.68–72.

- ⁴⁹ Миллюков П. История второй русской революции. – С.718–719; ГАРФ. – Ф.130. – Оп.1. – Д.76. – Л.36.
- ⁵⁰ Октябрь на фронте. – С.101.
- ⁵¹ Разложение армии в 1917 году. – С.18.
- ⁵² Українська Центральна Рада. – Т.1. – С.393; РГВИА. – Ф.2067. – Оп.1. – Д.2986. – Л.131.
- ⁵³ ЦДАВОВУ України. – Ф.1115. – Оп.1. – Спр.32. – Арк.114; *Похилевич Д.* Армія на Україні від лютого до жовтня // Архів радянської України. – 1933. – №7–8. – С.74.
- ⁵⁴ Там само.
- ⁵⁵ РГВИА. – Ф.2015. – Оп.1. – Д.106. – Л.32, 48.
- ⁵⁶ *Новиков С.* Указ. соч. – С.10–12.
- ⁵⁷ *Савченко В.* Український рух у російських частинах у 1917 та 1918 рр. – С.154.
- ⁵⁸ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). – Мюнхен, 1969. – С.195; *Лотоцький О.* Листки з пам'яті (на могилу Незабутнього) // Тризуб. – 1927. – Ч.24 (82). – С.16–17.
- ⁵⁹ Разложение армии в 1917 году. – С.83–84; Українська Центральна Рада. – Т.1. – С.393–394.
- ⁶⁰ *Кавтарадзе А.* Октябрь и ликвидация контрреволюционной ставки // Военно-исторический журнал. – 1968. – №4. – С.116–117.
- ⁶¹ *Базанов С.* Борьба за власть в действующей армии (октябрь 1917 – февраль 1918 гг.). – Москва, 2003. – С.76–77; *Кавтарадзе А.* Октябрь и ликвидация контрреволюционной ставки. – С.118.
- ⁶² *Базанов С.* Последние дни генерал-лейтенанта Н.Н.Духонина в ставке // Военно-исторический журнал. – 2001. – №11. – С.58.
- ⁶³ *Кавтарадзе А.* Октябрь и ликвидация контрреволюционной ставки. – С.120.
- ⁶⁴ За версією В.Савченка, гайдамацький курінь 1-го Фінляндського стрілецького полку за допомогою уссурійських козаків відбив кілька більшовицьких наступів на ст. Орша, перш ніж був змушений відступити на Рогачів, де мав сутичку з польськими частинами. Через Гомель рештки гайдамацького куреня дісталися до Києва (див.: *Савченко В.* Український рух у російських частинах у 1917 та 1918 рр. – С.154–155). Однак відомості В.Савченка не підтверджуються жодним іншим історичним джерелом. Крім того, Уссурійська дивізія ще в листопаді 1917 р. виявила цілковите небажання захищати Тимчасовий уряд (*Лутовинов И.* Ликвидация мятежа Керенского – Краснова. – С.15).
- ⁶⁵ Великая Октябрьская социалистическая революция в Белоруссии. Документы и материалы. – Т.2. – Минск, 1957. – С.225.
- ⁶⁶ *Базанов С.* Борьба за власть в действующей армии (октябрь 1917 – февраль 1918 гг.). – С.80–81; *Лелевич Г.* Октябрь в ставке. – С.89–90. Тіло М.Духоніна було перевезено до Києва, де урочисто й поховано на Лук'янівському цвинтарі. Під час траурної процесії за труною останнього верховного головнокомандувача російської армії йшла колишня імператриця-мати Марія Федорівна, що мешкала на той час у Києві (див.: Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.59. – Оп.1. – Спр.816. – Арк.12).
- ⁶⁷ Октябрьская революция и армия. 25 октября 1917 г. – март 1918 г. – Москва, 1973. – С.141; Военно-революционные комитеты действующей армии. 25 октября 1917 г. – март 1918 г. – Москва, 1977. – С.231.
- ⁶⁸ Див.: ГАРФ. – Ф.375. – Оп.1. – Д.10. – Л.48; *Антонов-Овсеенко В.* Записки о гражданской войне. – Т.1. – Москва; Ленинград, 1924. – С.76.
- ⁶⁹ *Ткачук А.* Участь солдат-українців у боротьбі за владу Рад (кінець 1917 – початок 1918 рр.) // Архіви України. – 1967. – №5. – С.25–26.
- ⁷⁰ Див. наприклад: *Миц И.* История Великого Октября. – Т.3. – С.183.

On the base of the documents and memoirs of contemporaries the author investigates the attempts of the Russian military command to oppose against the state overturn created by Bolsheviks in Russia in November 1917.

С.І.Кот*

РЕЛІКВІЇ КОЗАЦТВА В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ПЕРЕГОВОРІВ ЩОДО ЇХ ПОВЕРНЕННЯ (1920–1930-ті рр.)

У статті висвітлюється питання повернення в Україну реліквій козацтва під час українсько-російських переговорів про обмін культурними цінностями в 1920–1930-х рр. На підставі архівних документів зроблено висновки про загалом успішні підсумки переговорів та підтверджується факт передачі до України з провідних російських музеїв значної кількості козацьких прапорів та інших пам'яток. З'ясовується подальша доля повернутих реліквій українсько-го козацтва.

Уперше питання щодо обставин повернення в Україну окремих козацьких старожитностей було фрагментарно окреслене у розвідці І.Величка, присвяченій копії прапору XVIII ст., яка зберігається в Львівському історичному музеї¹. Згодом долю клейнодів козацтва під час українсько-російських переговорів про обмін культурними цінностями, що мали місце у 1930-х рр., розглянув В.Сидоренко у статті, опублікованій на сторінках «УІЖ» у 1972 р.² Ця тема також фігурує в публікаціях В.Акуленка, М.Горобини, В.Ленченка, С.Кота, Ю.Савчука, В.Сергійчука³. Важливі нові дані ввели до наукового обігу О.Нестуля та С.Нестуля, які опублікували збірник документів про підготовчий етап переговорів між Україною й Росією стосовно повернення культурних цінностей, в якому присутні матеріали щодо козацьких реліквій⁴. Висвітленню цих переговорів, за даними виявлених у російських архівах джерел, присвячено розвідку Д.Гетьмана⁵. Однак, незважаючи на досить поважну кількість публікацій із даної тематики, досі залишається чимало суперечливих та нез'ясованих питань у висвітленні долі козацьких старожитностей у контексті переговорів між Україною і Росією про обмін та повернення культурних цінностей, що велися у 1920–1930-х рр.

Перші спроби повернути з Росії в Україну реліквії козацтва були ініційовані вітчизняною громадськістю й підтримані на рівні державної політики за доби УЦР. Згодом, за Української Держави гетьмана П.Скоропадського, справа повернення культурних цінностей загалом і козацьких старожитностей зокрема стала важливою складовою процесу підготовки міждержавних переговорів із РРФСР у 1918 р.⁶ Тоді їх не вдалося завершити через вихід радянської Росії з переговорного процесу та ескалацію збройного протистояння.

Однак ідея повернення історичних цінностей в Україну не загинула під час кривавих подій громадянської війни. Після встановлення радянського режиму її підхопили відомі діячі вітчизняної науки й культури, які починали цю працю ще за доби Центральної Ради та УНР. На хвилі «українського відродження» 1920-х рр. їм вдалося досягти продовження її реалізації на урядовому рівні, що стало унікальним прикладом збереження спадковості традицій вітчизняної державності 1917–1920 рр. у підрадянській Україні. Серед культурних цінностей, про повернення яких ішлося у нових умовах, на чільному місці були реліквії українського козацтва.

У 1921 р. зусиллями відомого українського вченого, археолога та мистецтвознавця М.Макаренка було розшукано і повернено до Києва більшу частину евакуйованих царським урядом під час Першої світової війни фондів Київського міського художньо-промислового й наукового музею (Москва, Исто-

* Кот Сергій Іванович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

ричний музей, близько 10 тис. предметів) і розпорошених між кількома російськими музеями експонатів мистецької збірки Богдана й Варвари Ханенків (Третьяковська галерея, Історичний і Рум'янцевський музеї, музей Морозова)⁷. У зв'язку з масовим вилученням церковних реліквій із храмів і музеїв УСРР у 1921–1922 рр. та їх вивезенням до Державного сховища матеріальних цінностей РРФСР у Москві діячі вітчизняної науки й культури ініціювали рішення ВУАН щодо експертизи і повернення до України предметів, що мали історичне й мистецьке значення. На виконання цього рішення Д.Щербаківський та А.Середа відібрали і повернули до Києва близько 3200 унікальних пам'яток українського золотарства⁸. Ці успішні акції справили велике враження на громадськість і урядові кола. З жовтня 1922 р. уряд УСРР доручив Наркомату освіти вирішити питання про повернення загалом усіх пам'яток мистецтва й старовини, що мали культурно-історичне та наукове значення для України й опинилися в музеях Росії. Проте звернення Наркомосу республіки до аналогічного відомства РРФСР із проханням повідомити, «які цінності зазначеного характеру і походження перебувають у російських музеях і в якому порядку могла б бути організована справа повернення їх на Україну», залишилося без відповіді, наштотувшись на протидію московських та петроградських музеїв⁹. Чергове звернення з цього приводу було направлено у 1923 р. головою РНК УСРР Х.Раковським до союзних органів, однак теж безуспішно¹⁰.

Спираючись на висновки 1-ї Всеукраїнської наради архівних працівників (Харків, грудень 1924 р.), де було підтримано пропозиції Д.Багалія й В.Барвінського щодо повернення в Україну з Росії широкого кола відповідних фондів, ВУЦВК навесні 1925 р. порушив перед загальносоюзними органами питання про повернення зі сховищ колишньої імперії всіх документальних матеріалів, які мали історичне значення для України. Цього разу створена на загальносоюзному рівні комісія визнала вимоги української сторони справедливими та ухвалила рішення, за якими вже наступного року УСРР отримала велику кількість архівних матеріалів¹¹. Беручи до уваги цей прецедент, Мала президія ВУЦВК при розгляді у серпні 1926 р. звернення ЦВК Кримської АСРР РРФСР щодо передачі з Одеського археологічного музею вивезених за царату з Кримського півострова старожитностей до Керченського музею доручила Наркомату освіти УСРР підготувати пропозиції до союзного уряду про створення спеціальної комісії, яка б мала розглянути питання про передачу культурних цінностей із різних республік «за належністю». Це ж питання планувалося порушити і під час проведення Всесоюзної наради працівників освіти¹².

Не очікуючи результатів розгляду на союзному рівні, Всеукраїнський археологічний комітет (ВУАК) розпочав опрацювання базових принципів, за якими мав відбуватися «розподіл культурно-історичних цінностей поміж республіками Союзу й передача їх за належністю»¹³. Розглянувши визначені завдання, пленум ВУАК 17 листопада 1926 р. наголосив на необхідності повернення «всіх національних реліквій»¹⁴. Невдовзі було розпочато роботу над складанням списків пам'яток історії та культури, на які претендувала УСРР. Мистецький відділ ВУАК, розглядаючи питання про «облік речей мистецького українського походження, що перебувають у межах СРСР», ухвалив: «Просити М.О.Макаренка, який приймав участь у роботі Ленінградської комісії по обліку цих речей на початку революції, зробити доклад про зроблену роботу й подати відповідні дані»¹⁵. Одночасно президія ВУАК ухвалила рішення звернутися до українських музеїв із проханням подати пропозиції про вивезені до Росії за різних історичних обставин культурні цінності¹⁶.

Вибір для цієї праці постаті Миколи Омеляновича Макаренка був цілком обґрунтованим. Адже він уже довів своєю практичною діяльністю вміння розшукувати і повертати з Росії втрачені цінності. До того ж М.Макаренко був пре-

красним знавцем колекцій Ермітажу, де працював протягом 1906 – початку 1919 рр., склав один із кращих путівників по цьому відомому музею, який, хоч і називався «коротким», проте налічував понад 300 сторінок та, крім огляду старих колекцій, уперше наводив систематизовані дані про найновіші надходження¹⁷. Використовуючи свої знання на користь української культури, М.Макаренко в 1924 р. опублікував ґрунтовну статтю, присвячену опису запорозьких клейнодів (а саме корогов), котрі перебували на той час у фондах Ермітажу. Він детально охарактеризував 14 козацьких прапорів XVIII ст. та зробив спробу простежити, за яких обставин ця збірка реліквій українського народу потрапила до російського імператорського музею після зруйнування Запорізької Січі¹⁸. «Тепер ці клейноти, дорогі для всієї України, перебувають в Ермітажі, яко пасинки цього надзвичайно великого і важливого хазяїна. Нікому не потрібні, запорошені, висять вони на стінах передпокою середньовічного відділу Ермітажу. Вони порушують в ньому загальний ансамбль, бо в нім нема навіть відділу, де б ці короги почували себе добре між речами, їм подібними... Значна історична вартість їхня: імена куренів, полковників, старшин, отаманів, осавулів та писарів, їх дати, а також ті художні особливості, якими визначаються короги, примушують мене докладніше зупинитися на них і подати детальний опис цих реліквій, що чекають часу, коли знову побачать береги рідного Дніпра», – зазначалося у статті¹⁹. Автор також згадував про інші пам'ятки – «українські гармати художньої роботи, рушниці, пістолі, шаблі та срібну з позолотою булаву Данила Апостола»²⁰.

Не повторюючи деталей описів розглянутих ним козацьких прапорів, стисло нагадаємо лише їх перелік: велика корога прямокутної форми із зображенням галери й козаків (№R.18); довга вузька корога 1772 р. Поповичівського куреня з двома гострими кінцями і зображеннями св.Михаїла та св.Георгія (№R.19); корога 1774 р. (зроблена коштом кошового отамана П.Калнишевського) у формі довгастого прямокутника із зображенням двоголового російського орла (№R.20); довга вузька корога із зображеннями щитка, півмісяця й зірок (№R.21); довга вузька корога Дерев'яниківського куреня 1772 р. із зображенням св.Георгія (№R.22); довга вузька корога Самарського куреня 1772 р. із зображенням св.Михаїла (№R.23); довга вузька корога із зображенням двоголового орла (№R.24); велика корога 1759 р. (зроблена коштом кошового отамана Григорія Федоровича) з косим зрізом на кінці та зображенням двоголового орла (№R.25); довга вузька корога часу кошового отамана П.Калнишевського із зображеннями двоголового орла, св.Георгія, св.Михаїла і хреста (№R.26); довга вузька корога 1771 р. із зображеннями двоголового орла й св.Георгія (№R.27); довга широка корога Кодацької паланки 1774 р. із зображеннями св.Георгія, св.Михаїла, півмісяця та зірок (№R.28); довга вузька корога 1772 р. із зображеннями півмісяця й зірок (№R.29); довга широка корога 1763 р. зі зрізаним торцем і зображенням двоголового орла (№R.30); фрагмент короги із зображеннями св.Михаїла, св.Георгія, півмісяця та зірок (без номера).

Очолюючи відділ мистецтв Всеукраїнського археологічного комітету при ВУАН, учений протягом 1926 р. наполегливо працював над складанням реєстру пам'яток української культури, які перебували поза межами УСРР. 2 лютого 1927 р. на засіданні відділу було заслухано звіт М.Макаренка про завершення роботи²¹. Свої заявки до ВУАК подали й українські музеї. Підготовку зведених даних знову доручили М.Макаренку²². У вересні 1927 р. ці матеріали були подані Наркоматом освіти на розгляд ВУЦВК, а вже 31 жовтня того ж року він звернувся до ЦВК СРСР із пропозиціями щодо створення тимчасової комісії, «яка намітила б шляхи обміну і повернення історико-культурних та художньо-наукових предметів між республіками Союзу РСР за національно-територіальною ознакою цих цінностей і встановила б, котрі саме предмети підлягають по-

верненню й обміну»²³. До листа додавалися проект постанови ЦВК СРСР про створення такої комісії та попередній реєстр культурних цінностей, на які претендувала Україна.

«Попередній реєстр історико-культурних і художніх музейних цінностей, що належить повернути УСРР», був розглянутий 5 жовтня 1927 р. на засіданні президії ВУЦВК. До нього було включено всі відомі на той час історико-культурні цінності, вивезені з території України до Росії, незалежно від їх походження й обставин, за яких вони опинилися у російських мистецьких зібраннях, а також втрачені збірки та окремі предмети, доля яких не була достеменно з'ясована і які могли перебувати на території РСФРР²⁴. У реєстрі фігурували такі козацькі клейноди, зброя та інші реліквії: Москва – на площі біля Кремля гармата 1705 р. з гербом І.Мазепи; з Оружейної палати козацькі прапори XVII–XVIII ст. під №№4185, 4186, 4187, 4188, значок XVII ст. під №4209; кришталевий хрест 1604 р. – дар князя К.Острозького патріархові Йову; Ленінград – з Артилерійського історичного музею у Кронверку запорозькі гармати часів гетьмана І.Мазепи та срібні литаври часу Єлизавети Петрівни; 2 гармати з гербом гетьмана Розумовського 1753 р. й 1759 р. та 2 мідні гармати Охтирського слобідського полку 1753 р. і 1755 р.; зі Спаського військового собору «всі запорозькі клейноди, булава, пернач, бунчук»; з Ермітажу «запорізькі клейноди (регалії) 17 штук курінних стягів, узятих під час знищення Січі; один великий стяг», «12 знамен Війська Запорізького, булава миргородського полковника Павла Апостола XVIII ст.»; із Соловецького монастиря напрестольний хрест та Євангеліє, пожертвовані П.Калнишевським. Цілком очевидно, що сформований список не був вичерпним і містив чимало неточностей (зокрема показовими є різночитання стосовно козацьких реліквій в Ермітажі, про які в реєстрі йшлося двічі). Але це був реальний первинний матеріал для початку конкретної роботи.

9 липня 1928 р. президія ЦВК РРФСР, нарешті, ухвалила постанову, якою наркоматам освіти обох республік доручалося домовитися про обмін культурними й мистецькими цінностями²⁵. Проте пропозицію української сторони щодо створення спеціальної паритетної комісії на двосторонній основі підтримано не було. Це змусило ВУЦВК звернутися до ЦВК СРСР з інформацією про процес переговорів і пропозицією взяти участь у розгляді даного питання, створивши своїм рішенням тимчасову комісію з представників УСРР і РСФРР²⁶. Союзна інстанція не стала прямо втручатися у суперечку між республіками, проте ЦВК РРФСР було рекомендовано прислухатися до пропозицій української сторони. 8 жовтня на засіданні президії Всеросійського ЦВК було ухвалене рішення про створення паритетної комісії після того, як із боку УСРР буде подано конкретні заявки на отримання культурних цінностей²⁷. Спроби наркомату освіти РРФСР домогтися перегляду цього рішення були відхилені²⁸.

Окрилена першим успіхом українська сторона розгорнула титанічну роботу. Протягом 1929 р. під егідою Наркомату освіти УСРР у терміновому порядку почали опрацьовуватися уточнені переліки речей та архівних фондів у музеях, архівах і бібліотеках Росії. Проте, аби не відкладати початок переговорів, було прийняте рішення домагатися від РРФСР розгляду вимог України на основі складеного раніше «Попереднього реєстру...». Перелік культурних цінностей, на які претендувала республіка, заступник наркома освіти О.Полоцький направив постійному представникові УСРР при уряді СРСР – Янському. При цьому передбачалося, що більш точні дані щодо повернення українських цінностей можуть бути опрацьовані безпосередньо у процесі роботи паритетної комісії²⁹. Українські вимоги було доведено до російської сторони. Під егідою наркомату освіти РРФСР улітку 1929 р. розпочалося їх детальне вивчення російськими експертами.

У першому за 1929 р. числі львівського часопису «Нові шляхи» повідомлялося, що уряд УСРР звернувся до РРФСР із домаганням повернути в Україну

ряд мистецьких історико-культурних цінностей, вивезених свого часу царськими урядами в Москву й Петербург, – 3 тис. образів, різьб, археологічних колекцій, старовинних книг та документів. У тому числі називалися гармата 1705 р., відлита коштом І.Мазепи у Глухові, 5 запорозьких прапорів і бунчуків з Оружейної палати в Москві, 17 запорозьких клейнодів (корогов) із ленінградського Ермітажу. За даними часопису, наркомат РРФСР загалом погодився з вимогами України³⁰.

Робота паритетної комісії почалася в 1930 р. До її складу входили: від Росії академік М.Марр – директор Академії матеріальної культури у Ленінграді, професор М.Машковцев – заступник завідувача Державної Третьяковської галереї в Москві, А.Вольтер – заступник завідувача Головнауки РСФРР; від України заступник завідувача Укрнауки УСРР К.Коник, професор М.Болтенко – заступник директора Державного археологічного музею в Одесі, професор Ф.Ернст – завідувачий художнім відділом Всеукраїнського музею ім. Т.Шевченка у Києві³¹.

Перша сесія паритетної комісії відбулася 20–28 березня 1930 р. в Москві під головуванням академіка М.Марра. Тоді ж її члени почали огляд експонатів та фондів ряду московських музеїв – Оружейної палати у Кремлі, Історичного музею, Третьяковської галереї. За повідомленням журналу «Україна», остаточно було погоджено питання про передачу запорозьких клейнодів, прапорів, гармат тощо, які перебували в Оружейній палаті московського Кремля й у відділі зброї Державного Ермітажу в Ленінграді. На думку української делегації, весь цей матеріал справедливо було б розмістити у Дніпропетровському державному музеї разом із картиною І.Репіна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові». Проте по цілому ряду пам'яток виникли серйозні розходження³².

Наприкінці травня – у першій половині червня 1930 р. відбулася друга сесія паритетної комісії. Вона проходила у Москві та Ленінграді під головуванням заступника завідувача Укрнауки УСРР К.Коника. Цього разу розглядалися заяви української сторони, подані до Третьяковської галереї, Оружейної палати, Історичного музею, Музею революції, Антирелігійного музею в Ленінграді, Ермітажу. Згідно з опублікованою у журналі «Україна» інформацією, у ході роботи сесії делегації з УСРР вдалося позитивно вирішити долю речей, із приводу яких раніше точилися суперечки – глухівської гармати 1705 р. з гербом І.Мазепи і невеличкого запорозького прапора (матеріал – байберек) із Державного Ермітажу. Крім того, було досягнуто згоди щодо передання до України збірки речей із домашньої церкви князя Меншикова, який сплюндрував і розграбував гетьманську столицю Батурин у 1708 р., у тому числі напрестольний хрест гетьмана П.Сагайдачного, медальйон кінця XVI–початку XVII ст. князя К.Острозького (ці речі зберігалися в Ермітажі). За цією ж постановою паритетної комісії Ермітаж повинен був виділити для України збірку зброї різних часів. Крім зазначених вище пам'яток, за повідомленням журналу, комісія ухвалила постанову, за якою музеї України мали одержати з Оружейної палати в Москві 18 запорозьких прапорів XVI–XVII ст., булаву миргородського полковника Павла Апостола, шаблю І.Мазепи, 5 гармат майстрів Карпа та Йосипа Балашевичів. Велика кількість музейних цінностей мала бути передана з Історичного музею. Серед них – портрети гетьманів Б.Хмельницького й П.Дорошенка, невідомого польського вельможі, портрети дружин козацької старшини³³.

Опублікований звіт про роботу паритетної комісії викликає низку питань щодо даних про наявність у російських музеях козацьких реліквій. Зокрема наведена кількість прапорів, які, за інформацією журналу «Україна», мали бути повернені з Оружейної палати, значно перевищує раніше відому їх чисельність за даними каталогів та попередньо складених українськими експертами реєстрів. Питання виникають і щодо їх місцеперебування. Булава полковника

Павла Апостола (вочевидь, мається на увазі син гетьмана Данила Апостола, який був миргородським полковником у 1727–1736 рр. і загинув під час російсько-турецької війни при взятті міста Гезлев – сучасної Євпаторії)³⁴ раніше згадувалася як предмет із фондів Ермітажу. Подібні неточності можуть поставити під сумнів також наведену інформацію про місцеперебування в 1930 р. шаблі І.Мазепи (Оружейна палата). Водночас повідомлення журналу достатньою мірою віддзеркалювало хід та загальну спрямованість переговорів.

Коментуючи наслідки другої сесії паритетної комісії, журнал «Україна» не стримував емоцій: «Усі наукові скарби, особливо з давніх культур, що колись існували на Україні, мають світове значення і передача їх до головніших українських музеїв, [за] наслідком праці двох сесій паритетної комісії, надають музеям України світового значення, яке мали раніш сховища царських столиць»³⁵.

Слід особливо наголосити на тому, що роботу комісії, яка полягала у тривалому вивченні музейних фондів, було далеко не завершено. Мала відбутися третя сесія, цього разу в УСРР, де передбачалося вирішити питання повернення головної маси історико-культурних цінностей, у різні часи вивезених з української території. Проте ця сесія паритетної комісії так і не відбулася, що прямо пов'язувалося із загальною суспільно-політичною атмосферою в УСРР, розгортанням репресій проти української інтелігенції.

За кривавими 1930-ми рр., наступним нищенням і розграбуванням українських музеїв, архівів, бібліотек під час Другої світової війни діяльність паритетної комісії було призабуто. Протягом тривалого часу доля рішень про повернення історичних і культурних цінностей в УСРР, прийнятих під час роботи комісії у 1930-х рр., була невідомою. Невипадково й сьогодні переважна більшість дослідників даного питання вважають, що до їх практичної реалізації справа так і не дійшла³⁶. Тим часом із незрозумілих причин поза увагою істориків і дотепер залишається розвідка В.Сидоренка, в якій він, спираючись на виявлені архівні документи, переконливо доводив, що ухвалені паритетною комісією рішення мали юридичну силу й УСРР на початку 1930-х рр. реально одержала значну кількість пам'яток історичного та культурного значення³⁷.

Аналіз наявних документів з архівів Ермітажу у Петербурзі, Оружейної палати московського Кремля й Державного історичного музею в Москві засвідчує обґрунтованість висновків В.Сидоренка, що на виконання рішень паритетної комісії протягом 1930–1932 рр. відбулася передача значної кількості культурних цінностей із музеїв РРФСР до УСРР. Лише з фондів Ермітажу було передано 1786 одиниць зберігання цінних експонатів (загальне число переданих із цього музею предметів, вочевидь, було більшим – під деякими окремими номерами на планшетах містилося по 10–15 пам'яток). Серед задокументованих актами передач культурних цінностей знаходимо низку клейнодів та інших експонатів, пов'язаних з історією українського козацтва.

За актом №261 від 8 жовтня 1931 р. з Державного історичного музею у Москві за підписами з російської сторони – директора музею А.Бірзе і вченого секретаря П.Незнамова, з української сторони – наукового співробітника Харківського історичного музею ім. Г.Сковороди В.Білецької було отримано «булаву мідну визолочену, гладку; яблуко, оздоблене кольоровим стеклами; похдж. із кол. Вишневецького замку(?); інв. №42579»³⁸.

Згідно з актом №366 від 10 жовтня 1931 р., з Оружейної палати за підписами її представників В.Іванова й М.Левінсона, з української сторони – представника сектора науки УСРР В.Білецької було передано «наступні предмети зі списку, затвердженого паритетною комісією ВЦВК СРСР: 1) Прапор Запорозького війська. 1688 р., №4185. 2) Прапор запорозький, часу Єлизавети Петрівни, №4188. 3) Прапор запорозький із байберека часу Єлизавети Петрівни, №4187. 4) Значок козацький XVII сторіччя, №4209. 5) Хрест на престольний срібний по-

золочений із чотирма фініфтяними медальйонами по кінцях. ... Розмір 0,59,5x0,39. № хреста 12. 6) Євангеліє №37 – моск. друку 1759 р., срібне, золоч., із гладкою [...] кришкою, на котрій накладні фініфтяні медальйони в обрамленні зі стразів. ... На пластинках літопис: «Во славу Божию устроися сие святое евангелие во обитель святого преображения и преподобных отец Зосимы и Савватия соловецких чудотворцев, что на море океане при архимандрите Ионе а родением и коштом бывшего запорожской сечи кошевого Петра Ивановича Кольнишевского 1801 г., а всего весу 34 фунта 25 зол. Сумма 2435». Розмір по кришці 78–55 см»³⁹.

Слід зазначити, що згаданий у документі на престольний хрест також був пожертвований останнім кошовим отаманом Запорізької Січі П.Калнишевським Соловецькому монастиреві. Порівняльний аналіз даного списку з повідомленням №15 від 19 серпня 1930 р., що надійшло від паритетної комісії з обміну музейними цінностями між РРФСР та УСРР на адресу Оружейної палати за підписом вченого секретаря комісії М.Машковцева щодо передачі в Україну козацьких реліквій, показує, що реально було передано на один об'єкт більше, ніж передбачалося. Зокрема, у повідомленні про рішення комісії не фігурує прапор під №4187, який указано в акті передачі (попередньо передбачалося передати з Оружейної палати 5 предметів, тоді як у 1931 р. представниця України отримала 6 одиниць зберігання)⁴⁰. Це може свідчити про той факт, що процес погодження й затвердження списків предметів для передачі з конкретних російських музеїв мав додаткові етапи після сесій паритетної комісії. Очевидно, корективи могли відбуватися на етапі затвердження списків керівництвом наркомосу РСФРР. Зазначимо, що з Оружейної палати, за відомими актами, Україні не було передано прапор гетьмана Данила Апостола 1730 р. (№4186), значок (прапорець) Війська Запорізького (№4208), булави козацькі (№5207, №5208), а також жодного предмету озброєння – пищалі, рушниці, пістолі, шаблі тощо. Також не згадується про шаблю гетьмана Івана Мазепи.

На початку 1932 р. за актом №0731 з Державного Ермітажу у Ленінграді за участю його директора Б.Леґрана, вченого секретаря М.Філософова і співробітниці Л.Мацулевич, з української сторони – уповноваженого Наркомату освіти УСРР К.Черв'яка за рішенням паритетної комісії відбулася передача предметів, призначених для музеїв УСРР, опис яких було затверджено наркомом освіти РРФСР О.Бубновим⁴¹. В.Сидоренко датує цей акт 31 січня 1932 р.⁴² Однак на оригіналі документа не проставлене число, коли його було складено (зазначено лише: « » січня 1932 р.»), а біля підписів осіб, які фігурують у ньому, розміщується прямокутний штамп Ермітажу з датою «11 фев. 1932»⁴³. Поряд з іншими культурними цінностями в додатку до акту під назвою «Опис предметів, передаваних із Держ. Ермітажу у музеї УСРР, згідно з постановою паритетної комісії», фігурують такі пам'ятки, дотичні до історії українського козацтва: «...Предмети з церкви к. 1 кадетського корпусу (домова церква Меншикова): 453. Ц.2018 Д.199/20 Хрест з іменем Сагайдачного, срібло; 454. Ц.1991 «10 Дарохранителька, срібло; 455. Ц.2010 « 3 Євангеліє друку 1698, срібло, в оправі і позолота; 456. Ц.2013 «27 Євангеліє Львівського, друку 1644 р. в оправі, срібло, позолота; 457. Ц.2024 «28 Вінців пара, мідь посріблен., живопис, метал. Малюнки та мініатюри: 1749. 2593 Невід. художн. XVIII ст. Портрет Ол.Разумовського, по гр. 3/4 вл., в зеленому мундирі з червоними лацканами, блакитною стрічкою, червоною мантиєю, з блакитною стрічкою з орденом на шиї. Без оправі під склом. Гуаш; 1750. 2604 Невід. художн. XVIII ст. Портрет гетьмана Мазепи, по плечі, ? впр., у зеленій мантиї, латах, блакитній стрічці. Без оправі, під склом. Гуаш; 1751. 2605 невід. художн. XVIII в. Портрет гетьмана Апостола, по гр. 3/4 вл., в зеленій мантиї, латах, червоній стрічці. Без оправі, під склом. Гуаш на кості; 1752. 2606 Невід. художн. XVIII ст. Пор-

трет гетьмана Юрія Хмельницького по пояс, 3/4 впр., у кольчuzі й червоній мантиї з булавою. Без оправы під склом. Гуаш на кості; 1753. 2608 Невід. худ. XVIII ст. Портрет гетьмана Самойловича, по гр. 3/4 впр., в кольчuzі та блакитній мантиї з жезлом. Без оправы під склом; 1754. 2607 Невід. художн. XVIII ст. Портрет гетьмана І.Скоропадського, 3/4 впр. У зелен. мантиї й латах. Без оправы під склом. Гуаш на кості. IV. Із сектора Заходу В. Відділення зброї: 1755. 18 Прапор червоного шовку із зображенням корабля і фігури; 1756. 19 Прапор 1772 р.; 1757. 20 Прапор синього шовку 1764 р.; 1758. 21 Прапор; 1759. 22 Теж, 1772 р.; 1760. 23 Теж; 1761. 24 Теж, 1773 р.; 1762. 25 Прапор жовтого шовку, 1759 р.; 1763. 26 Прапор 1774 р.; 1764. 27 Теж, 1771 р.; 1765. 28 Теж, 1774 р.; 1766. 29 Теж, 1772 р.»⁴⁴.

Отже, з відділу зброї Ермітажу українському представнику було передано 12 козацьких прапорів із 14, описаних раніше М.Макаренком, зокрема велика морська короґва Війська Запорізького XVIII ст., прапори 1759, 1764, 1771, 1772, 1773, 1774 рр. та один недатований. В акті передачі не згадуються короґва з косим відрізом із жовтої шовкової тканини 1763 р. (Р.30) і фрагмент короґви із сіро-блакитного шовку (б/н), булава полковника Павла Апостола XVIII ст., предмети озброєння, в тому числі й у цьому разі відсутні згадки про шаблю гетьмана Івана Мазепи.

Зазначимо, що поки не введено до обігу документальні згадки про те, чи відбувалися якісь акти передачі у той період козацьких реліквій з інших музеїв РСФРР, зокрема з Артилерійського, і тих, що були зафіксовані свого часу в Преображенському соборі, у Петербурзі. Водночас порівняльний аналіз відомих даних про ті пам'ятки, котрі мали повертатися в Україну з російських сховищ, і виявлених актів щодо того, що було передано до музеїв УСРР, засвідчує – досягнуті домовленості повністю виконані не були. Непереданими залишилися чимало пам'яток козащини з Оружейної палати, Історичного музею, Ермітажу, фактично поза увагою опинилися фонди інших сховищ Москви й Ленінграда, які фігурували в підготовчих документах та рішеннях паритетної комісії. За нашими підрахунками, це становить щонайменше близько 20 короґов, прапорів, значків і бунчуків, а також козацькі булави, перначі й трості, зразки козацької зброї, у тому числі меморіальної – шабля І.Мазепи, булава П.Апостола та ін.

Без сумніву, усі реліквії, що їх удалося повернути в Україну, мали надзвичайну культурну й мистецьку цінність. Але постає питання, куди ж подівся весь цей скарб?

Уперше на це запитання спробували відповісти у 1953 р. у зв'язку з підготовкою до відзначення 300-річчя Переяславської ради. Тоді ЦК КПУ доручив Міністерству культури УРСР вивчити питання про долю проголошеного ще у 1917 р. урядом більшовицької Росії декрету про передання історичних реліквій українському народові. Ця робота проходила під керівництвом начальника Державної інспекції з охорони пам'яток історії й мистецтва Мінкульту УРСР О.Вікторова і велася в архівах та музеях республіки. У доповідній записці, направлений на ім'я секретаря ЦК КПУ І.Назаренка, зазначалося, що вдалося відшукати копію мандату від 16 грудня 1930 р. №701-13 на ім'я представника Наркомосу УСРР, начальника музейної групи відділу науки К.Черв'яка, якому доручалося отримати культурні цінності з музеїв Москви й Ленінграда на основі списків, розглянутих паритетною комісією і затверджених наркоматом освіти РСФРР. У тому ж мандаті Наркомос УСРР просив виділити з фондів Російського музею матеріали по Україні у цілому та окремо по Західній. Указувалося також і на існування інших документів наркомату освіти, в яких згадувалася робота паритетної комісії⁴⁵. Цікаві свідчення були отримані від викладача Харківського художнього інституту С.Бесєдіна, який у 1929–1938 рр. працював художником Харківського історичного музею Слобідської України ім. Г.Сковороди (згодом Харківський об-

ласний історичний музей). За його спогадами, у 1932 р. музей отримав багато цінностей, серед яких були прапори, бунчуки, булава й шабля Б.Хмельницького, козацькі речі, живопис, графіка, документи⁴⁶. На наявність у 1930-х рр. у фондах музею великої кількості козацької зброї (у тому числі шаблі та булави Б.Хмельницького), прапорів, перначів, бунчуків, побутових речей, картин і акварелей, козацького й селянського одягу, документів вказувала також науковий співробітник Харківського історичного музею Назаренко⁴⁷.

Зі змісту документа випливає, що історичні та культурні цінності, передані в УСРР на початку 1930-х рр., здебільшого були зосереджені у тодішній столиці республіки – Харкові, в історичному музеї Слобідської України ім. Г.Сковороди. У 1932–1933 рр. частина творів мистецтва (живопис, графіка, скульптура) були передані Харківській картинній галереї (нині Харківський художній музей) і Державній галереї творів Т.Шевченка. У період Другої світової війни фонди історичного музею було повністю втрачено. Розграбованою та знищеною була й переважна частина фондів Харківської картинної галереї. Однак деякі експонати цих музеїв усе ж вивезли у східні райони СРСР. Серед них були й пам'ятки, отримані УСРР із музеїв РСФРР. У доповідній записці наводяться дані про місцезнаходження деяких із них після повернення в УРСР у повоєнний час. Зокрема у документі зазначається: «З повернутих цінностей РРФСР України в даний час залишилися: а) У Харківському історичному музеї: 1. Прапор запорозьких козаків 17 ст. 2. Потир (невелика ваза). Золота робота 1686 р., що належала гетьману Самойловичу. 3. Голівка обгорілої гетьманської булави. б) У Харківському музеї українського мистецтва: Живопис: Репін І. «Запорожці пишуть листа турецькому султану» та ін.»⁴⁸.

Проте відомості з доповідної записки не вийшли за межі міністерських кабінетів, а сама тема повернення в УРСР історичних і культурних цінностей знову виявилася закритою.

Подальші дослідження дозволяють відновити драматичну долю Харківського історичного музею Слобідської України ім. Г.Сковороди під час Другої світової війни й бодай приблизно з'ясувати обставини загибелі та втрати більшості його найцінніших експонатів, серед яких були й майже всі повернуті з Росії козацькі реліквії. Нещастя переслідували музей від самого початку війни. Обставини евакуації його фондів досі не з'ясовані. Відомо, що їх готували до вивезення разом із фондами краєзнавчого музею ім. Артема і Центрального музею революції. За свідченнями співробітниці музею Л.Ткаченко-Ковтун, було підготовлено 22 ящики з експонатами (за іншими даними – 21). Вивозилося лише найцінніше. У восьми ящиках містилися вироби із золота й срібла – матеріали археологічних розкопок, церковне начиння, колекції медалей та монет і т.п. Також вивозилися твори живопису й етнографічні колекції. До евакуації було підготовлено унікальні культурні цінності, отримані УСРР в 1930-х рр. із музеїв РРФСР за міждержавним обміном, серед яких скарби доби Київської Русі, булава Б.Хмельницького та козацькі прапори. Із загальної кількості упакованих ящиків 17 належали Харківському історичному музею (за іншими даними – 15). Органи влади і відповідальні співробітники Наркомату освіти УРСР практично нічого не зробили для своєчасного вивезення з Харкова музейних скарбів. Тож дирекції довелося самотужки вирішувати питання евакуації найцінніших фондів уже тоді, коли ворог наблизився до міста. З великими труднощами отримавши 3 жовтня 1941 р. два вагони для завантаження на станції Харків-Левада, музейні співробітники приготувалися до відправки⁴⁹. Відомо, що ешелон прямував на схід украї повільно, подовгу простоюючи на станціях. 10 жовтня 1941 р. на станції Олексіївка Белгородської області він потрапив під бомбардування. Прямим влученням авіабомби вагон із цінностями історичного музею було повністю знищено. Загинули директор істо-

ричного музею І.Яблучник із родиною і директор музею революції С.Компанієць. Уціліла лише незначна частина експонатів, яку було зібрано на станції й відправлено далі в тил. Ось як описав цю трагічну подію у своїх спогадах її безпосередній учасник А.Головко, який служив бійцем винищувального батальйону при Олексіївському відділі НКВС: «10 жовтня 1941 р. станція Олексіївка Белгородської області протягом кількох разів піддавалася бомбардуванню німецько-фашистською авіацією. У першій половині дня під час одного з таких нальотів німецької авіації були скинуті бомби на залізничні ешелони. Прямим влученням бомби був розбитий один товарний вагон, в якому були керівники музею та експонати. Люди загинули, а численні монети, медалі, золоті й срібні речі були розкидані вибухом по всій станції. Деякі речі висіли на телеграфних дротах. Одразу ж після бомбардування приблизно 15 наших хлопців із винищувального батальйону оточили це місце і нікого не допускали. Нам на допомогу прийшла також невелика група солдатів на чолі з лейтенантом. Ми зібрали майже всі цінності, уклали їх у нові ящики, деякі золоті вазы були погнуті. Начальник станції Олексіївка, за нашою вимогою, надав вільний вагон, в який ми перевантажили все, що залишалось у старому, розбитому вагоні і що могли зібрати. Незабаром цей ешелон рушив на схід, а цей випадок залишився у пам'яті на все життя»⁵⁰.

Виявлені архівні документи свідчать, що подальший шлях цінностей харківських музеїв теж був складним. Без супроводу, у розбитому вагоні вони прибули до Уфи й декілька місяців простояли в тупику під дощем і мокрим снігом без жодної охорони. Нарешті, хтось із робітників залізничної станції звернув увагу на картини, які були розкидані у калюжах біля вагону, і повідомив про це музейним працівникам. Як відзначали представники Башкирського художнього музею, які прийняли знайдені речі, «картини були викинуті, потрапили під дощ, довго валялися у сирості, частково були розграбовані, дуже невелика їх частина потрапила 27 грудня у художній музей м. Уфи без жодної упаковки – окремими картинами»⁵¹. В актах їх обстеження за 1942 р. згадується прибуття 11 ящиків із живописом⁵². Але це, очевидно, помилковий запис. Очевидці – учасники підготовки музейних фондів до евакуації – свідчать, що з музею було відправлено лише 3 ящики з картинами⁵³. Та й у предметному списку прийнятих на збереження в Башкирський художній музей творів живопису з Харкова нараховувалося всього 12 полотен⁵⁴. Окрім них, уціліло ще 8 ящиків з іншими експонатами музею, які потрапили на збереження до Уфимської контори Держбанку СРСР. За актами, у трьох із них містилися золоті та срібні речі, «які перетворилися на безформну масу»⁵⁵. Це було все, що вціліло з відправлених в евакуацію експонатів одного з найбільших музеїв України...

Однак зовсім недавно вдалося виявити документи, які порушують нові запитання у справі про долю цінностей Харківського історичного музею. Один із них – пояснювальна записка учасника війни П.Іванова, який служив у 1941 р. в загороджувальному загоні, що виконував «завдання особливого призначення» у районі станції Куп'янськ. Записка була направлена до музею 12 жовтня 1944 р. У ній ідеться: «Приблизно 27–28 жовтня на ст. Куп'янськ-Вузлова було багато вантажів. Багато ящиків із такого майна потрапило під бомбардування. Тут були уламки ящиків, якими палили у грубках. Одного разу бійці принесли обгорілі дошки з ящиків, на одній дощечці був напис «Харківський історичний музей». Ми запитали, де вони взяли, один боєць повів мене на місце і показав, що біля водяного крана лежать ще ящики. Тут я виявив близько 6 ящиків Харківського історичного музею. ... У мене в загоні був один поранений із попеченою рукою, який був жителем м. Саратова. Я завантажив ящики Харківського історичного музею й направив у Саратов. ... Ось усе, що я знаю про цінності Харківського історичного музею»⁵⁶.

Водночас у листі заступника наркома освіти УРСР С.Бухала до начальника Воронежського обласного управління НКВС, відправленому у серпні 1944 р., стверджується, що на станції Олексіївка було розбито тільки 4 ящики з цінними музейними експонатами. Це майно було взяте на облік співробітниками Олексіївського відділу НКВС та перебувало у підвалах планового відділу Олексіївської районної ради депутатів трудящих⁵⁷. Подальша його доля невідома.

Таким чином, виникає кілька запитань. Скільки катастроф було під час евакуації Харківського історичного музею? Одна чи дві? Яким чином його експонати опинилися в Куп'янську? Яка доля тих із них, що були відправлені до Саратова? Яка доля експонатів, які потрапили до відділу Олексіївської райради? Відповіді можуть значною мірою прояснити долю українських козацьких реліквій.

Під час німецької окупації музейні фонди, які залишилися, були вщент розграбовані. За офіційними радянськими даними, з Харківського історичного музею влітку 1943 р. окупанти вивезли 17 автомашин експонатів, а те, що залишилося, згоріло разом із музейною будівлею⁵⁸.

Частина повернутих із Росії пам'яток українського козацтва цілком могла опинитися до війни у Дніпропетровському історичному музеї ім. Д.Яворницького. Адже саме Д.Яворницький у 1920-х рр. вносив до ВУАН заявку на передачу йому козацьких реліквій із сховищ РСФРР⁵⁹. І саме у цьому музеї під час роботи паритетної комісії планувалося розмістити повернуті в Україну раритети⁶⁰. Доля Дніпропетровського історичного музею у роки війни теж була складною. Його співробітники Грищенко, Мизін та інші змогли відправити в тил лише дві партії (пульманівський вагон і піввагона) з частиною найбільш цінних фондів⁶¹. Співробітник музею М.Білий згадував, що музейні предмети з дорогоцінних металів були частково вилучені ще до початку евакуації спеціальною групою НКВС. Про їх долю нічого невідомо⁶². Події навколо евакуйованих фондів Дніпропетровського історичного музею також достоту не з'ясовано. Вони виявилися розпорошеними. Переважна частина музейних фондів (6816 експонатів) опинилися у Чкалові. Серед них у числі згодом реєвакуйованих згадується «частина із запорозької старовини»⁶³. Частина музейних предметів без будь-яких супровідних документів – кілька ящиків з експонатами, згорнуті килими та зняті з підрамників живописні полотна – потрапила до Актюбінського краєзнавчого музею, куди їх доставили несподівано для самих музейних співробітників якісь невістановлені особи. Зазначимо, що й дотепер там можуть зберігатися 25 медалей із колекції Д.Яворницького, які ще у середині 1940-х рр. зафіксували в Актюбінську співробітники Дніпропетровського історичного музею⁶⁴.

Інша частина фондів (близько 1400 експонатів) опинилася на складах районного відділу НКВС на станції Челкар. Коли в 1945 р. співробітники музею поїхали туди забирати свої фонди, виявилось, що з 11 ящиків, в яких перебували найцінніші пам'ятки, 3 зникли, а з тих, що залишилися, 2 ящики розкривали і частина експонатів також могла бути втрачена. Жодних пояснень із цього приводу українські музейні працівники отримати не змогли⁶⁵. Очевидно, ситуація навколо цих евакуйованих фондів ускладнилася тим, що співробітник музею Грищенко, який супроводжував їх протягом усього шляху, помер у Челкарі від туберкульозу й пам'ятки залишилися бездоглядними. Описи вивезених ним музейних цінностей та акти зберегла і передала представнику музею в 1945 р. вчителька місцевої середньої школи⁶⁶.

Під час нацистської окупації Дніпропетровська губернський комісар у 1942 р. вирішив перетворити приміщення музею на свою віллу. Усі залишені фонди були викинуті просто на двір, частину з них змогли зібрати й зберегти музейні працівники, однак чимало цінних предметів було розграбовано німецькими вояками та населенням⁶⁷.

Отже, на жаль, із того величезного скарбу, який удалося повернути з Росії в Україну, на сьогодні невідома доля майже всіх козацьких реліквій. На початку 1970-х рр. спробу розшукати хоча б частину з повернутих за рішеннями паритетної комісії культурних цінностей зробив В.Сидоренко. Із переданих Ермітажем 12 козацьких прапорів він, за отриманими відповідями на свої запити до музеїв, атрибутував у музеях України лише 3 – у Харківському історичному музеї прапор за №R.23, у Дніпропетровському історичному музеї – прапор за №R.29 та у Львівському історичному музеї – велика козацька короґва за №R.18. При цьому у примітках до своєї розвідки В.Сидоренко зауважує, що серед науковців існує припущення, що львівська короґва є копією⁶⁸. Нами було здійснено візуальний огляд названих клейнодів. Серед них безспірними оригіналами є харківський і дніпропетровський прапори. Львівський, справді, викликає запитання.

У книзі вступу експонатів до відділу тканин Львівського історичного музею є такий запис: «845. 26.XII. 1950. Прапор запорізького козацтва. 157x207 см. Краєзнавчий музей у м. Краснодарі (акт №383). Вартість. Інв. №1405»⁶⁹. Цей прапор 13 серпня 1950 р. отримали у Краснодарському історико-краєзнавчому музеї наукові співробітники львівського музею В.Мініна-Колбасєва та І.Величко. Останній згодом присвятив цьому прапорові спеціальне дослідження⁷⁰. Йому вдалося в липні 1959 р. отримати цікаве повідомлення від старшого наукового співробітника Ермітажу, охоронця фонду прапорів К.Мамаєвої, де зокрема зазначалося: «За наявними в нас відомостями, запорозькі знамена були передані у 1920-х роках в Україну, зокрема у київські музеї. У зібранні Ермітажу нині зберігається лише один (фрагментарний) прапор запорозького Шкуринського куреня другої половини XVIII ст. Шлях запорозьких знамен після передачі їх з Ермітажу нас також дуже цікавить»⁷¹.

Досліджуючи прапор, І.Величко звернув увагу на різницю у розмірах між описаним раніше в Ермітажі оригіналом та львівським прапором (перший мав розміри 1,62x2,31 м) і зауважив, що на ньому є лише один шов, тоді як в оригіналу має бути два. Порівнявши різні дані, дослідник дійшов висновку, що львівський прапор є копією (подібна копія свого часу була у збірці української старовини В.Тарновського у Чернігові, про долю якої нічого невідомо). За припущенням І.Величка, яке ґрунтується на публікаціях мистецтвознавців РРФСР і спогадах колишніх співробітників Д.Яворницького по історичному музею у Дніпропетровську, автором львівської копії є російський художник М.Струнников. У 1959 р. з цієї копії було зроблено копію козацького прапора для Київського державного історичного музею (нині Національний музей історії України)⁷².

Ще одна копія втраченої реліквії перебуває у Дніпропетровському історичному музеї ім. Д.Яворницького. За даними, опублікованими його співробітницею А.Журбою в 1993 р., ця копія була виготовлена художниками Ленінградського живописно-скульптурного комбінату Д.Латуговим та В.Гавриловим. Надійшла вона до музею 5 жовтня 1960 р. Розмір копії 150x200 см, а інвентарний номер – ДІМ Х-1039 КП-7317⁷³. Відтак, надзвичайно важливим є запитання, з якого зразка робилася копія прапора у Ленінграді? А.Журба стверджує, що оригінал його зберігається в Ермітажі⁷⁴. Якщо це дійсно так, то долю втрачених у роки Другої світової війни козацьких реліквій, які на початку 1930-х рр. були передані в Україну, може бути суттєво прояснено. Якщо ж ні, то запитання про зразок для виготовлення копії однаково залишається актуальним. Додамо, що оригінальний козацький прапор 1772 р. із зображенням півмісяця та зірок (розміри 0,58x2,84 м) був заінвентаризований у Дніпропетровському історичному музеї 30 грудня 1947 р. (ДІМ №1663). На сьогодні він не має документальних даних щодо того, коли й за яких умов потрапив до музею. Прапор реставрували в Ермітажі в 1971 р.⁷⁵

Таким чином, на превеликий жаль, розповідь про долю історичних реліквій українського народу завершуємо на песимістичній ноті – раз здобувши втрачене, ми не змогли його зберегти. Але маємо визнати – наші попередники доклали колосальних зусиль для того, аби домогтися повернення з РРФСР хоча б частини пам'яток українського козацтва. Їх голос був почутий та сприйнятий у російських культурних колах, і досвід вирішення цієї складної проблеми сьогодні є безумовним обопільним надбанням. Водночас історія здобуття й втрати козацьких реліквій містить чимало моментів, котрі вказують на необхідність додаткового дослідження їх долі у роки Другої світової війни. Залишається певна надія на їх віднайдення та повернення в Україну.

На території Російської Федерації ще зберігається чимало предметів козацької старовини. Чи є можливості у сучасних умовах організувати їх повернення в Україну? Гіпотетично – так. Але це надскладне завдання. Адже тепер у вирішенні цього питання на міждержавному рівні необхідно керуватися як доброю волею сторін, так і нормами міжнародного права. Як показує досвід двосторонніх відносин у даній сфері, цей процес може бути непростим і доволі тривалим. Головне – бачити хай і далеко, але перспективу. А поки що було б добре знайти спільну мову з російськими музеями й організувати виставки козацьких реліквій з їх сховищ та видати каталоги того, що ще збереглося.

¹ Величко І. До історії запорозького прапора XVIII ст. // Архіви України. – 1968. – №5. – С.29–33.

² Сидоренко В.О. З історії обміну культурними цінностями між РРФСР та Україною // Укр. іст. журн. – 1972. – №2. – С.68.

³ Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні. 1917–1990. – К., 1991. – С.26, 140; Горобина М. «Будемо терпляче ждати...» // Хроніка-2000. – Вип.1. – 1992. – С.118; Сергійчук В.І. Доля української національної символіки. – К., 1990. – С.45; Ленченко В. До повернення національних реліквій // Пам'ятки України. – 1989. – №4. – С.28–29; Його ж. Клейноди Війська Запорозького. – Б.м., б.р. – С.1–2; Кот С. Як поверталися наші клейноди: З історії правового врегулювання проблеми українських культурних цінностей в Росії // Хроніка-2000. – 1998. – Вип.27–28. – С.603–625; Савчук Ю. Особисті речі Б.Хмельницького у колекціях музеїв Європи // Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XI–XVIII ст. – К., 2000. – С.293–313; Савчук Ю., Турек Є. Прапор Б.Хмельницького з Державної трофейної колекції Військового музею у Стокгольмі // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – Вип.7. – К., 2000. – С.312–324.

⁴ Нестуля О., Нестуля С. Українські культурні цінності в Росії: На шляху до діалогу: 1926–1930: Зб. док. – Полтава, 2002.

⁵ Гетьман Д. Взаємообмін музейними цінностями між РРФСР та УСРР в 1931–1936 рр. // Пам'ять століть. – 2007. – №1. – С.211–229.

⁶ Див.: Кот С., Нестуля О. Українські культурні цінності в Росії: Перша спроба повернення: 1917–1918: Зб. док. і мат. – К., 1996. – 320 с.

⁷ Макаренко Д.О. Микола Омелянович Макаренко. – К., 1992. – С.38; Макаренко М.О. Музей мистецтв Української академії наук: Провідник. – К., 1924. – С.12.

⁸ Нестуля О. Перші кроки в діяльності пам'яткоохоронних органів: 1917–1920 рр. // Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР: Зб. мат. у 6 ч. – К., 1989. – С.143–145.

⁹ Акуленко В.І. Указ. праця. – С.57.

¹⁰ Нестуля О., Нестуля С. Указ. праця. – С.14.

¹¹ Мітюков О.Г. Радянське архівне будівництво на Україні: 1917–1973. – К., 1975. – С.46, 76–77.

¹² Нестуля О., Нестуля С. Указ. праця. – С.16, 83–84.

¹³ Там само. – С.86–88.

¹⁴ Там само. – С.88.

¹⁵ Там само. – С.90.

¹⁶ Там само. – С.91.

- ¹⁷ *Макаренко Н.Е.* Художественные сокровища императорского Эрмитажа: Краткий путеводитель. – Петроград, 1916. – 307 с.
- ¹⁸ *Макаренко М.О.* Запорізькі клейноди в Ермітажі: Корогви // Україна. – 1924. – Кн.3. – С.25–44.
- ¹⁹ Там само. – С.25.
- ²⁰ Там само.
- ²¹ *Нестуля О., Нестуля С.* Указ. праця. – С.120–121.
- ²² Там само. – С.104.
- ²³ Там само. – С.192–195.
- ²⁴ Там само. – С.145–190.
- ²⁵ Архив Оружейной палаты. – Ф.20. – Оп.1928. – Д.22. – Л.5.
- ²⁶ *Нестуля О., Нестуля С.* Указ. праця. – С.236.
- ²⁷ Там само. – С.250.
- ²⁸ Там само. – С.254.
- ²⁹ Там само. – С.286.
- ³⁰ Нові шляхи. – 1929. – №1. – С.145; *Ленченко В.* Указ. праця. – С.28.
- ³¹ Україна. – 1930. – Липень – серпень. – С.191.
- ³² Там само. – С.192.
- ³³ Там само.
- ³⁴ Радянська енциклопедія історії України. – Т.1. – К., 1969. – С.70.
- ³⁵ Україна. – 1930. – Липень – серпень. – С.192.
- ³⁶ *Акуленко В.І.* Указ. праця. – С.26, 140; *Горобина М.* Указ. праця; *Сергіійчук В.І.* Указ. праця; *Ленченко В.* До повернення національних реліквій. – С.28–29; *Його ж.* Клейноди Війська Запорозького.
- ³⁷ *Сидоренко В.О.* Указ. праця.
- ³⁸ Государственный исторический музей (Москва). – Акты выдачи музейных экспонатов за 1931 г. – Л.172.
- ³⁹ Архив Оружейной палаты. – Ф.20. – Оп.1931. – Д.16. – Л.7.
- ⁴⁰ Там же. – Л.3.
- ⁴¹ Архив Государственного Эрмитажа (далі – Архив ГЭ). – Ф.1. – Оп.V – 1932 г. – Д.86. – Ч.1 (Список экспонатов, переданных Украинской ССР). – Л.21–69.
- ⁴² *Сидоренко В.О.* Указ. праця.
- ⁴³ Архив ГЭ. – Ф.1. – Оп.V – 1932 г. – Д.86. – Ч.1. – Л.21.
- ⁴⁴ Там же. – Л.41, 65–66.
- ⁴⁵ ЦДАВОУ. – Ф.166. – Оп.10. – Спр.16. – Арк.61.
- ⁴⁶ Там само. – Арк.62.
- ⁴⁷ Там само.
- ⁴⁸ Там само. – Арк.65. У повному обсязі документ опубліковано: *Кот С.І.* Нові документи про долю культурних цінностей, переданих із музеїв РСФРР на Україну // Український археографічний щорічник. – Вип.2. – К., 1993. – С.321–334.
- ⁴⁹ Архів Харківського історичного музею. – Запис 1946 р.
- ⁵⁰ Там само. – Запис 1984 р.
- ⁵¹ ЦДАВОУ. – Ф.4763. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.23.
- ⁵² Там само. – Арк.11.
- ⁵³ Архів Харківського історичного музею. – Спогади М.Назаренко.
- ⁵⁴ ЦДАВОУ. – Ф.4763. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.23–24.
- ⁵⁵ Там само. – Ф.166. – Оп.11. – Спр.502. – Арк.100–101, 107; Спр.515. – Арк.106–107.
- ⁵⁶ Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф.Р-5942. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.3–3 зв.
- ⁵⁷ Там само. – Арк.1.
- ⁵⁸ ЦДАВОУ. – Ф.4762. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.33; Ф.5115. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.63.
- ⁵⁹ *Нестуля О., Нестуля С.* Указ. праця. – С.114–115.
- ⁶⁰ Україна. – 1930. – Липень – серпень. – С.192.
- ⁶¹ ЦДАВОУ. – Ф.4762. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.10.
- ⁶² Архів Дніпропетровського історичного музею ім. Д.Яворницького. – Справа про розшук експонатів.

⁶³ ЦДАВОУ. – Ф.4762. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.10–14.

⁶⁴ Архів Дніпропетровського історичного музею ім. Д.Яворницького. – Справа про розшук експонатів.

⁶⁵ ДАХО. – Ф.Р-1. – Оп.1. – Спр.45 а. – Арк.32; Спр.114. – Арк.1–24.

⁶⁶ ЦДАВОУ. – Ф.4762. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.10–14.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Сидоренко В.О. Указ. праця. – С.70.

⁶⁹ Відділ фондів Львівського історичного музею. – Книга вступу експонатів до відділу «Тканина». 1950–1954 рр. – Т.2. – С.128.

⁷⁰ Величко І. Указ. праця.

⁷¹ Там само. – С.32.

⁷² Там само. – С.33.

⁷³ Журба А. Запорозькі клейноди в колекції Дніпропетровського історичного музею ім. Д.Яворницького // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина: Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю українського козацтва (Київ, Дніпропетровськ, 13–17 травня 1991 р.): У 3 вип. – Вип.ІІІ. – К., 1993. – С.72–73.

⁷⁴ Там само. – С.73.

⁷⁵ Там само. – С.72–73.

The article shows the issue of returning to Ukraine of the relics of Ukrainian Cossacks during Ukrainian-Russian negotiations about exchange of cultural values in 1920–1930s. Basing on archival documents the author makes a conclusion about a successful result of the negotiations and proves the fact of transfer of a significant number of Cossack banners and other monuments to Ukraine from the leading Russian museums. The future of returned relics of Ukrainian Cossacks is cleared up.

О.П.Крикніцький*

ВІЙСЬКОВА ОПЕРАЦІЯ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ З АНЕКСІЇ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ І БЕССАРАБІЇ (ЧЕРВЕНЬ–ЛИПЕНЬ 1940 р.)

Стаття присвячена анексії Північної Буковини і Бессарабії Радянським Союзом в 1940 р. Розглядаються причини, підготовка та проведення військової операції. Особлива увага приділяється суттєвим прогалинам у бойовій підготовці, управлінні та оцінці боєздатності військ Південного фронту.

Анексія Північної Буковини і Бессарабії, здійснена зовні легко, стала черговою перевіркою боєздатності Робітничо-селянської Червоної армії (РСЧА). Здавалося б, минуло достатньо часу, аби основні прогалини, виявлені під час проведення польської та фінської кампаній, були виправлені. Відтак, залишилося з'ясувати, якою ж постала Червона армія за рік до німецької агресії?

На жаль, ані радянська, ані сучасна історіографія цього питання не порушують. У радянські часи прийнято було зосереджувати увагу на «визвольній місії» СРСР, загальними рисами окреслюючи перебіг цієї акції¹. Сучасна російська історіографія останнім часом поповнилася ґрунтовними працями, котрі повною мірою розкривають дипломатичні й військові аспекти приєднання, але залишають незмінним пропагандистське кліше «визвольного походу»². Серед них слід відзначити працю М.Мельтюхова, яка поки що є найбільш повним російськомовним дослідженням із цього питання³. Однак більше уваги автор приділяє військово-дипломатичним аспектам взаємин двох держав, намагаючись виправдати політичну лінію Кремля. Натомість рівень боєздатності РСЧА

* Крикніцький Олександр Петрович – канд. іст. наук (Київ).

залишився нез'ясованим, а критичний аналіз дій військ Південного фронту виглядає фрагментарним.

Румунські історики займають радикально протилежну позицію, зосереджуючи увагу на агресивності дій СРСР щодо їх країни і незаконності анексії вказаних територій. Цю кампанію вони називають «військовою операцією»⁴. На перехресті двох поглядів українська історіографія обрала концепцію обопільної агресивності та нелегітимності щодо акцій, проведених у 1918 й 1940 рр. Румунією та СРСР. С.Гакман та В.Гриневиц кампанію 1940 р. досить обережно називають «операцією по включенню/поверненню» Північної Буковини й Бессарабії⁵. Якщо С.Гакман у своїх дослідженнях у цілому зосереджується на суто дипломатичних взаєминах СРСР та Румунії в міжвоєнний період, то В.Гриневиц набагато ширше розкриває перебіг військової операції з анексії частини території Румунії, однак без аналізу проявленої безздатності радянських військ.

Слід зазначити, що хоча СРСР ніколи не визнавав законності включення бессарабських земель до складу Румунії, імперські амбіції та сумнівні історичні посилання не дають суттєвих підстав, аби наголошувати на справедливості їх відторгнення Радянським Союзом. Натомість за цілком мирним урегулюванням болючого територіального питання криється вповні відверта ультимативність із натяком на війну. Плануючи вторгнення і погрожуючи застосуванням сили, Кремль ішов на порушення пакту Бріана – Келлога (Паризького пакту) від 27 серпня 1928 р., який проголошував неприпустимість застосування військової сили при вирішенні міжнародних питань. Те, що це питання було вирішене засобами військово-дипломатичного тиску, без згоди на те місцевого населення (навіть за його гіпотетичної прихильності до СРСР), дає підстави твердити про анексію Північної Буковини і Бессарабії. До того ж, принцип історичного права є досить суперечливим аргументом у вирішенні територіальних суперечок. Загарбання ж Північної Буковини взагалі не підпадає під жодну «спадковість».

Непроста історія російсько-румунських взаємин сягає XVIII ст., коли Дунайські князівства (Валахія й Молдавія) опинилися у сфері інтересів Російської імперії. Російсько-турецькі війни 1768–1774 та 1787–1791 рр. призвели до приєднання Буковини до Австрійської імперії, а лівобережжя Дністра – до царської. Чергова російсько-турецька війна 1806–1812 рр. дозволила Росії включити до свого складу Бессарабію (землі між Прутом і Дністром). Румунська сторона досі кваліфікує це як посягання на її етнічні території. Натомість опоненти такого трактування апелюють до того, що створення незалежної румунської держави відбулося у 1859–1878 рр., відтак Бессарабія не могла бути її невід'ємною складовою.

Нова хвиля територіальних претензій у російсько-румунських відносинах виникла у зв'язку з Першою світовою війною. Скориставшись революційними процесами у царській імперії, Румунія, на прохання новоствореної Молдавської Народної Республіки (грудень 1917 р.), з 7 (20) січня 1918 р. розпочала введення військ до Бессарабії. Включення цих земель до її складу закріпив своїми рішеннями від 9 квітня й 10 грудня 1918 р. законодавчий орган республіки – Сфатул Церій (Рада країни). Слід зазначити, що цих актів не визнали уряди УНР та РСФРР, котрі мали сумніви щодо легітимності прийняття таких важливих рішень тимчасовим органом ще й під збройним впливом зацікавленої сторони.

Розпад Австро-Угорської імперії дозволив Румунії в листопаді – грудні 1918 р. включити до свого складу і Буковину (остаточно закріплено Сен-Жерменським мирним договором від 10 вересня 1919 р.). А 28 жовтня 1920 р. Великобританія, Франція, Італія, Японія та Румунія підписали Паризький протокол, згідно з яким остаточно визнавався румунський суверенітет над Бессарабією. Протокол набував чинності лише за умови його ратифікації всіма підпи-

сантами. Великобританія, Франція та Італія цей процес затягли на довгі роки, а Японія взагалі його не ратифікувала.

СРСР не визнав цих територіальних змін. Міжурядові переговори у Варшаві, Генуї, Гаазі, Лозанні, Тирасполі й Одесі засвідчили непримиренність сторін у бессарабському питанні. Після чергових безрезультатних віденських переговорів 1924 р. восени в м. Татарбунари, що на півдні Бессарабії (нині Одеська обл.), розпочалося збройне повстання проти румунської влади. Незабаром воно було жорстко придушене. Як свідчать документи Комінтерну, це було стихійне, неконтрольоване Москвою повстання селянських мас, незадоволених румунським гнітом⁶. Ще більше загострило міждержавні стосунки утворення у жовтні 1924 р. Молдавської АРСР. Перманентні збройні сутички на Дністрі, організовані обома сторонами, посилювали напруженість та взаємну недовіру.

Поступова нормалізація міждержавних відносин розпочалась із 1929 р., після підписання Московського протоколу про дострокове набуття чинності пактом Бріана – Келлога. Уже 4 липня 1933 р. Румунія і СРСР серед інших країн поставили підписи під конвенцією щодо визначення агресора. Налагодження міждержавних стосунків СРСР з усіма своїми сусідами, активізація зусиль щодо створення системи колективної безпеки визначили сприятливий ґрунт для встановлення дипломатичних відносин між обома країнами 9 червня 1934 р.

Попри тривалу розбудову системи національної безпеки, на 1940 р. Румунія опинилася сам на сам, без підтримки союзників, у протистоянні з СРСР. Підписання Мюнхенського договору 1938 р. засвідчило руйнацію Малої Антанти. Жоден союзник не вступився за Чехословаччину, так само відмовили у підтримці Румунії Югославія і Греція, як згодом і їм – колишні союзники по Малій Антанті. Кожна країна гинула поодиноці. Із початком Другої світової війни було ліквідовано ще одного союзника – Польщу (між державами діяв договір про взаємодопомогу від 26 березня 1926 р., а у секретній військовій конвенції серед найбільш імовірних держав-агресорів значилися СРСР, Німеччина, Угорщина та Болгарія⁷. Проте у вересні 1939 р. це не стало вагомою підставою для Румунії, аби розпочати воєнні дії на боці Польщі. На 1940 р. вплив таких великих держав, як Великобританія й Франція, на європейські процеси істотно знизився. Приклад Польщі свідчив, що розраховувати на їх допомогу не варто, тим більше Франція у травні – червні 1940 р. зазнала ганебної поразки від Німеччини. І, нарешті, секретний додатковий протокол до пакту Молотова – Ріббентропа, а також договір про дружбу й кордон від 28 вересня 1939 р. залишили Румунію без підтримки жодної впливової країни і прирекли її на територіальні втрати.

Скориставшись зайнятістю нацистської Німеччини на заході Європи, радянський режим заходився терміново вирішувати «бессарабське питання». 23–26 червня 1940 р. радянська сторона узгодила власні наміри щодо приєднання Бессарабії та Північної Буковини з нацистською Німеччиною та фашистською Італією. Після отримання позитивних відповідей із Берліна та Рима 26 червня румунській стороні було вручено ноту з територіальними претензіями⁸. У документі Румунії пропонувалося повернути СРСР «незаконно анексовані», на думку Кремля, землі Бессарабії, передати Північну Буковину (на підставі її історичної, культурної та етнічної спільності з Україною), а також «відшкодувати ті величезні збитки, що їх було завдано Радянському Союзу та населенню Бессарабії 22-річним пануванням Румунії у Бессарабії!» Слід погодитися з М.Семирягою, що такі «докази» «не відповідали нормам міжнародного права й не є обґрунтованими»⁹. Залишившись без підтримки, Румунія спробувала затягти переговорний процес. Проте нова, більш жорстка, нота СРСР і загроза ліквідації державності примусили Бухарест 28 червня об 11.00 погодитися на виведення румунських військ із зазначених територій.

Тим часом у військах тривали приготування до вирішення бессарабського питання. Так, із квітня 1940 р. розпочалося повернення частин із фінського фронту до місць попередньої дислокації в Київському особливому й Одеському військових округах (далі – КОВО та ОдВО). Туди ж спрямовувалися додаткові підрозділи для посилення військ на румунському кордоні¹⁰. Характерно, що передислокацію червоноармійських частин ближче до румунського кордону німецькі дипломати розцінили як «оборонну» (!)¹¹. Після отримання відповідного рішення політичного керівництва країни начальник генштабу РСЧА Б.Шапошников у ніч з 9 на 10 червня 1940 р. розпорядився розпочати безпосередню підготовку до бойових дій¹².

Згідно з наказом наркома оборони та наступними директивами начальника генштабу від 10 червня 1940 р. було наказано привести частини КОВО й ОдВО (сім стрілецьких і два кавалерійських корпуси у складі 33-х дивізій та 9-ти танкових бригад) у бойову готовність і з 11 червня розпочати таємне зосередження військ у вказаних районах на кордоні з Румунією¹³. Крім того, для посилення наявних контингентів із Харківського, Орловського, Московського, Північнокавказького, Ленінградського, Білоруського й Калінінського військових округів направлялися 7 стрілецьких дивізій, 1 танкова бригада, 15 авіаполків та 2 повітрянодесантні бригади¹⁴.

За розпорядженням начальника генштабу та наркома військово-морських сил, із 21 червня Одеський військовий округ і Чорноморський флот переходили в оперативне підпорядкування командуючого КОВО. Створювався Південний фронт (ПФ) на чолі з управлінням Київського округу (командуючий – генерал армії Г.Жуков, член військової ради – армійський комісар 2-го рангу В.Борисов, начальник штабу – генерал-лейтенант М.Ватутін)¹⁵.

Радянське керівництво відмовилося від проведення мобілізаційних заходів, котрі під час попередніх кампаній викликали немало нарікань. Цього разу вперше використали можливість приведення військ до бойової готовності за штатами мирного часу, без залучення приписного складу та виклику запасу, цілком за рахунок внутрішніх ресурсів округів. Проте стратегічне розгортання військ знову викликало ряд труднощів, пов'язаних із нестачею кадрів, автотранспорту й незадовільною роботою залізниць.

Так, за штатами мирного часу неможливо було повною мірою забезпечити укомплектування всіх тилових служб. Тому довелося брати зі стройових частин та перекваліфікувати 35 000 чол. Для покриття ж потреби у медперсоналі вдалися до виклику його із запасу. Але найбільш незабезпеченими виявилися тили частин військово-повітряних сил і наземний зв'язок авіабригад¹⁶.

Значний некомплект тракторів, автомашин та коней уповільнював темпи зосередження військ і знижував їх боєготовність. Загальна нехватка коней у частинах КОВО, зосереджених для наступу на Румунію, становила понад 12 тис. (приміром, артчастини тягловими кіньми були забезпечені лише на 60%). Скрутно було і з автотранспортом: загалом по військах укомплектованість вантажівками сягала 50–60%, а спецтранспортом і тракторами – 40–50%. Зокрема, танкові частини у своєму складі від необхідної кількості мали лише 21% тракторів (за іншими даними – 58%), 35–50% ремонтних засобів, 40–48% цистерн і 88% автомашин. У військах зв'язку не вистачало: спецмашин – 80%, легкових автомобілів – 50%, вантажівок – 35%. Лише окремі артполки округу були досить непогано забезпечені автотракторним парком, переважна ж більшість мала 30–40% від необхідного¹⁷. Таким чином, частина артилерійського озброєння не змогла своєчасно вийти у райони зосередження. Так, на зимових квартирах довелося залишити 91 гармату й дивізіони та батареї важких гармат семи стрілецьких дивізій. До військ протиповітряної оборони через ту ж причину не надійшли п'ять дивізіонів артилерії резерву головного командування. Відтак за-

безпеченість військ 45-міліметровими гарматами становила 65%, 152-міліметровими – 50%, а 37-міліметрові та 76-міліметрові зенітні гармати взагалі залишилися без тракторів¹⁸.

Автотранспорт робив декілька ходок, підвозячи боєприпаси й продфураж, у результаті маршрути руху частин перевантажувалися, виникали затори. Лише після активного втручання керівництва фронту залізницею до початку операції вдалося підвезти необхідну кількість боєприпасів, пального і продфуражу. На станціях забезпечення військ було створено запаси в розмірі: 5-та армія – 1,75 боєкомплекту (б/к) боєприпасів, 2 заправки пального, 16 добових норм продовольства; 12-та армія – 0,6 б/к, 0,6 заправки, 9 добових норм харчування; 9-та армія – 1,5 б/к, 1 заправка, 3 добові норми. Проте, через нестачу автотранспорту, тракторів і причепів в артчастинах війська змогли взяти з собою лише третину боєприпасів, решта ж залишилася просто неба в районах розгортання частин¹⁹.

Усе це плюс нестача засобів зв'язку та тилу неабияк знижувало мобільність і бойову ефективність. Лише некомплект автотранспорту призвів до збільшення термінів зосередження техніки, залишення майна й боєприпасів, а в деяких випадках і матеріальної частини на зимових квартирах²⁰.

Залізниці вже вкотре не забезпечили своєчасне перекидання військ. Виявлені під час попередніх кампаній прогалини жодним чином не були враховані. Здебільшого проблеми залишилися ті ж, а саме:

1) Незадовільна підготовка театру воєнних дій (це стосувалося не лише залізниць, а й аеродромної мережі, наявності шосейних доріг та ліній зв'язку). До лінії Львів – Красне – Гречани – Жмеринка – Вапнярка пропускна здатність залізниць становила 253 пари поїздів, а на південь від цього рубежу – лише 88 пар. Тож незабаром вони були забиті військами, а райони вивантаження визначалися в основному вздовж лінії Гречани – Вапнярка – Одеса. Далі війська змушені були здійснювати тривалі (до 180 км) марші у район зосередження.

2) Відсутність заздалегідь розроблених графіків руху поїздів. Розпорядження генштабу про перевезення військ було отримане о 18.30 12 червня, а їх початок призначено на 18.00 того ж дня. У результаті залізниці розпочали свою роботу неорганізовано та із запізненням на добу. Завдання Управління військових сполучень РСЧА на перевезення із метою зосередження військ передбачало максимальний темп завантаження пропускної здатності залізниць, а на деяких ділянках навіть перевищувало її. Не було враховано необхідність перевезення деяких частин (артилерійських, зв'язку тощо – усього до 216 ешелонів), а це збільшувало план в 1,5 рази! Водночас додаткового рухомого складу наркомат шляхів сполучення не виділив.

3) Військові частини також недостатньо були підготовлені до залізничних перевезень. Розрахунки на них надали лише окремі підрозділи. Розвантажувалися вони вдвічі – утричі довше необхідного.

4) Управління перевезеннями аж ніяк не відзначалося належним рівнем організації. Із вини наркомату шляхів сполучення та управління військових сполучень затримувалося завантаження й відправлення частин, тривалий час вони простоювали на станціях, ешелони приходили несвоєчасно, із запізненням, розвантаження могло проводитись у п'яти різних пунктах на відстані 150–200 км. Загалом весь процес завантаження, перебування у дорозі та вивантаження тривав неприпустимо довго – до 12–13 днів, що зумовлювалося відсутністю зв'язку, неузгодженою роботою управлінських структур та низькою кваліфікацією їх співробітників²¹.

Водночас процес зосередження військ КОВО й ОдВО відбувався похідним порядком і на автотранспорті. Як з'ясувалось, основною проблемою автопарку була не лише його нестача, а й незадовільний технічний стан (значна кількість ма-

шин потребували ремонту), непридатність для спеціальних перевезень (зокрема, коней), відсутність служби регулювання (затори на дорогах), загальна плутанина, а також недисциплінованість водіїв. Останні дві вади були причиною майже всіх аварій, що сталися на марші. Професор академії генштабу генерал-майор В.Меліков так описував свої враження: «Дисципліна у водіїв буквально примітивна, машини обганяють одна одну, незважаючи на те, що йдуть у колоні, на дорогах пилюка стовпом, а тому водії самовільно від'їжджають у бік, захаращують остаточно дорогу так, що зустрічні машини вже проїхати не у змозі. На шляхах нескінчені затори. Під час пересування всі поспішають, квапляться, метушаться, лаються і, звичайно, як правило, ніхто вчасно не встигає»²². В одній лише 12-й армії між 11 і 28 червня 1940 р. з вини водіїв сталося 59 аварій²³.

Перехід військ до місць зосередження на румунському кордоні виявив нові прогалини у підготовці операції, зокрема, щодо автодорожнього освоєння території. У звіті «Про обстеження частин ОдВО при поході в Румунію» зазначалося: «Потрібно прямо сказати, що на протязі 22 років, які ми перебуваємо на румунському кордоні, ніхто по-справжньому не подбав, аби зробити хоча б одну пристойну дорогу до кордону. Достатньо дрібного дощичку, як польові дороги розмиваються, і це затримує просування військ. Здійснюючи свій перший марш, жодна з частин не прибула до визначеного терміну. Усі бійці були мобілізовані для витягування застряглих гармат, вантажівок тощо. Подекуди вантажівки зі снарядами змогли прибути лише через два дні»²⁴. Вкотре проявився безлад в організації пересування військ. Штаб КОВО заздалегідь не спланував напрямки руху, тож штаби 6-ї, 12-ї армій та кавалерійської групи визначали маршрути і час руху самостійно. У результаті, маршрути Стрий – Калущ – Станіслав – Коломия і Галич – Станіслав – Коломия були перевантажені підрозділами, відзначалися численні затори, незадовільно працювала служба регулювання руху²⁵. Марш виявив прогалини у дисципліні радянських військовослужбовців – самовільний вихід зі строю людей, машин, гармат, возів, рух правою й лівою сторонами дороги та ін. Розташування частин на відпочинок поза населеними пунктами відзначалося безладом при визначенні місць стоянки людей, озброєння, машин, служб тилу та відсутністю маскування. Відтак, марш – це значна прогалина в бойовій підготовці підрозділів РСЧА (порушення строю, багато відстаючих, перевтома і хвороби людей і коней унаслідок недбалої пригонки амуніції, взуття й одягу)²⁶.

Отже, нестача автотранспорту, незадовільна робота залізниць, непродумана організація управління призвели до запізнення в термінах зосередження військ. 23 червня командувач Південного фронту генерал армії Г.Жуков повідомив наркомові оборони, що замість 24 червня остаточно зосередження угруповання переноситься на 27 червня 1940 р.²⁷

На вечір 27 червня були розгорнуті майже всі війська Південного фронту. У складі 12-ї армії (командуючий – генерал-майор Ф.Парусинов) перебували 8-й, 13-й, 15-й, 17-й стрілецькі корпуси й армійська кінно-механізована група у складі 2-го і 4-го кавалерійських корпусів. 5-та армія (командуючий – генерал-лейтенант В.Герасименко) включала лише 36-й та 49-й стрілецькі корпуси. Із військ Одеського округу, підсиленого підрозділами, які було перекинуто з інших військових округів, сформували 9-ту армію у складі 7-го, 35-го, 37-го, 55-го стрілецьких і 5-го кавалерійського корпусів.

Загалом до складу військ Південного фронту входило 32 стрілецькі, 6 кавалерійських, 2 мотострілецькі дивізії, 11 танкових, 13 авіаційних і 3 авіадесантні бригади, 14 корпусних артполків, 16 артполків резерву головного командування, 4 артилерійські дивізії й Дунайська військова флотилія у складі дивізіону моніторів (5 одиниць), 22 бронекатерів, 7 катерів-тральників і 30 сто-

розовиків²⁸. Загальна чисельність радянських військ, зосереджених на кордоні з Румунією, за деякими даними, становила понад 600 тис. особового складу, близько 9,5 тис. гармат і мінометів, майже 2,5 тис. танків і понад 2 тис. літаків (див. табл.).

Угрупування військ Південного фронту на 28 червня 1940 р.²⁹

Армії	Корпуси	Дивізії та бригади	Особовий склад	Танки	Літаки	Гармати і міномети	
12-та	8-й ск	72, 81, 124 сд, 10, 24, 26 тбр	233 673	1546		3392	
	13-й ск	60, 62, 139 сд, 192 гсд, 23 тбр					
	15-й ск	7, 141 сд					
	17-й ск	58, 131, 146 сд, 5, 38 тбр					
	кмг	2-й кк					3, 5 кд
		4-й кк					16, 34 кд
		16, 35, 56, 69 абр			629		
5-та	36-й ск	130, 169 сд	78 477	322		1269	
	49-й ск	44, 80, 135 сд, 36, 49 тбр					
		10, 38 абр					
9-та	7-й ск	51, 164 сд	267 391	589		4238	
	35-й ск	95, 173 сд					
	37-й ск	30, 147, 176 сд, 14 тбр					
	55-й ск	25, 74, 116 сд					
	5-й кк	15 мсд, 9, 32 кд, 4, 21 тбр					
		1, 13, 43, 55 абр			731		
Сили фронтового підпорядкування		8, 17, 86, 100, 140, 150 сд, 201, 204, 214 адбр, 7, 22, 29 абр	57 608		558		
Усього			637 149	2457	2262	8899	

Умовні скорочення: ск – стрілецький корпус; кк – кавалерійський корпус; сд – стрілецька дивізія; кд – кавалерійська дивізія; гсд – гірськострілецька дивізія; мсд – мотострілецька дивізія; кмг – кінно-механізована група; тбр – танкова бригада; абр – авіадесантна бригада; адбр – авіадесантна бригада

Натомість румунське угрупування на кордоні із СРСР складалося всього із 20 піхотних, 3 кавалерійських дивізій й 2 гірськопіхотних бригад. Вони входили до складу 3-ї та 4-ї армій, об'єднаних у 1-шу групу армій, що налічувала близько 450 тис. чол. (60% усіх військ)³⁰.

Поряд з організаційними заходами радянське військове командування та штаб КОВО розробляли оперативний план на випадок конфлікту з Румунією. Так, ще 19–23 квітня 1940 р. у штабі Київського округу було проведено фронтову оперативну гру на тему «Наступальна операція фронту», під час якої відпрацьовувалися можливі наступальні дії на території Бессарабії. Легенда гри була такою: Румунія зосередила свої сили на східному кордоні, отримала підтримку союзників (Великобританія, Франція, Туреччина, Югославія), організує провокації й готується перейти в наступ. За ходом гри радянські війська завдають два флангові концентричні удари на випередження – з півночі (район Чернівців) і на півдні (район Тирасполь – Кишинів), і за тиждень завер-

шують оточення румунського угруповання під Яссами³¹. Нам видається суперечливим твердження М.Мельтюхова про те, що ця гра не була відпрацюванням наступу, що незабаром мав відбутися. Зокрема, чи не вперше з початку 1920-х рр. керівництво округу звернуло увагу на румунський напрямок. Гра відбулася після натяків В.Молотова у березні 1940 р. на сесії Верховної Ради СРСР на невирішеність відносин із Румунією. Найімовірніше, з Москви надходили якісь вказівки про пріоритетність театрів воєнних дій відповідно до пакту Молотова – Ріббентропа. Та й подальші кроки штабу КОВО (ще до того, як генштаб віддав розпорядження про приведення військ у бойову готовність, у середині травня 1940 р. топографічний відділ виготовив карти прикордонної зони Румунії, а на початку червня М.Ватутін розробив план фронтової операції) свідчать про актуалізацію бессарабського напрямку³².

Зміна міжнародної ситуації в Європі навесні 1940 р. додала аргументів на користь прискорення «вирішення бессарабської проблеми». З червня 1940 р. начальник штабу КОВО комкор М.Ватутін за дорученням генштабу розробив та передав наркомові оборони план фронтової операції проти Румунії. За його задумом, здійснювався концентричний удар за прикладом квітневої оперативної гри, лише місцем оточення румунів було обрано набагато південніший від Ясс населений пункт – Бакеу. За розрахунками М.Ватутіна, стратегічне розгортання радянських військ мало тривати 20–27 днів, проте головні сили могли б перейти в наступ на 20–21-й день і за 22–23 дні оточити румунські війська у Бессарабії та розпочати наступ на Бухарест із наступною метою захоплення Добруджі, європейської частини Туреччини та Дарданелл. На основі цієї доповідної записки 9 червня 1940 р. в генштабі було підготовлено проект директиви з операції у Румунії (але вже без захоплення Балкан)³³.

13 червня 1940 р. у Кремлі відбулася нарада вищого військово-політичного керівництва країни разом із командуванням КОВО, ОдВО і Чорноморського флоту, на якій, судячи зі складу учасників, обговорювалась операція проти Румунії³⁴.

17 червня 1940 р. штаб Київського округу на основі отриманих розпоряджень розробив новий варіант плану операції. А вже 19 червня у Проскуріві було проведено спеціальне заняття з військовими радами армій та командирами корпусів, де вони були ознайомлені із загальним характером і планом операції та з'ясували для себе свої завдання. 22–23 червня з командирами корпусів та дивізій на місцевості відпрацьовувалися питання організації, управління, взаємодії військ, влаштування тилу і план дій на найближчий період³⁵.

20 червня 1940 р. командуючий КОВО отримав директиву наркома оборони й начальника генштабу, де викладалась основа проведення операції та ставилося завдання «в розвиток цієї директиви розробити план дій військ фронту» і надіслати його в Москву на затвердження до 23 червня 1940 р.³⁶ Доопрацьований варіант «Плану операції Південного фронту з оточення й взяття у полон збройних сил Румунії, зосереджених у Північній Бессарабії» командування Київського округу надіслало 23 червня³⁷. І вже того ж дня з деякими змінами він був затверджений начальником генштабу та наркомом оборони СРСР³⁸.

Отже, планувалося завдати удару головними силами 12-ї армії від Коломиї на Чернівці із найближчим завданням разом із 5-ю армією знищити чернівецьке угруповання противника і розвинути успіх на Ясси вздовж р.Прут. Одночасно 9-та армія мала завдати удару з району Тирасполя на південь від Кишинєва в напрямку на Хуші й у взаємодії з 12-ю та 5-ю арміями оточити румунські війська в Північній Бессарабії. Головну роль у розгромі військ противника мали відіграти кінно-механізовані групи, які вводилися у підготовлений стрілецькими частинами прорив румунської оборони на фронті 12-ї й 9-ї армій. За декілька днів після початку операції вони мали замкнути кільце оточення у районі Ясс. Важлива роль відводилась і військово-повітряним силам, які мали

завоювати перевагу в повітрі, прикривати та підтримувати власні війська, дезорганізувати управління, пересування й постачання сил противника. Було розроблено план десантування у районі Ясс трьох авіадесантних бригад (понад 2000 чол.), котрі у взаємодії з кінно-механізованою групою мали сприяти завершенню оточення й дезорганізації румунського тилу. Чорноморський флот мав прикривати узбережжя й надавати допомогу сухопутним силам. Слід відзначити врахування досвіду попередніх кампаній щодо збору й евакуації трофейного майна, упорядкування руху військовополонених³⁹. Загалом же плани намагалися будувати на основі теорії глибокої операції та глибокого бою, що згодом і підкреслювалось у висновках за результатами кампанії⁴⁰.

Було враховано й можливість мирного вирішення «бессарабського питання». Тому передбачався і інший варіант дій – швидке введення в Бессарабію та Північну Буковину обмеженого контингенту військ із метою найшвидшого виходу на лінію р.Прут⁴¹.

Перед операцією політуправління РСЧА провело відповідну роз'яснювальну роботу. 21 червня 1940 р. його начальник – армійський комісар 1-го рангу Л.Мехліс – направив керівництву КОВО й ОдВО директиву «Про політроботу у період бессарабської кампанії», де виклав свою версію історії Бессарабії та становища нацменшин у Румунії, а також обґрунтованість радянських територіальних претензій. Із поміж пропагандистської риторики й агітаційних штампів виокремлювалася фраза, виголошена І.Сталіним ще 1938 р.: «Будь-яка війна, що її веде держава робітників і селян, є війною справедливою, війною визвольною»⁴². Для широкого загалу було застосовано таку формулу пояснення: мета походу – «відновлення справедливості», «повернення незаконно й силоміць відібраної Бессарабії», а також тієї частини Буковини, населення якої у своїй переважній більшості етнічно, історично та мовно пов'язане з радянською Україною⁴³.

Проте жодні пропагандистські викрутаси не впоралися б із цілком реальними спогадами про жахіття кривавої радянсько-фінської війни 1939 р. І вже румунська кампанія помітно засвідчила зростання незадоволення зовнішньою політикою СРСР. Це виявлялось не лише у відкритих висловлюваннях (так, у підрозділах 12-ї армії в період із 11 червня по 30 липня 1940 р. військовим трибуналом було засуджено 40 чол. за «терористичні наміри» і 32 – за «антирадянські вилазки»), а й непрямим чином – через дезертирство та ухилення від військової служби. Так, у травні 1940 р. серед 216 засуджених військовим трибуналом Київського округу нараховувалося 96 утікачів. У 12-й армії за період зосередження військ (11–28 червня) зафіксовано 138 випадків дезертирств (засуджених трибуналом – 71, із них до розстрілу – 5). Про велику кількість дезертирів на марші йшлося у зведенні політуправління 6-ї армії. Загалом же у частинах і з'єднаннях КОВО за той період було зареєстровано 234 дезертирства і 51 випадок погроз розправи на адресу начальницького складу (у донесеннях це фіксується як «терористичні погрози»). Із 1 червня по 10 липня за ухилення від служби притягнуто до кримінальної відповідальності 148 чол., із них 5 засуджено до розстрілу⁴⁴.

Вище військове керівництво розуміло небезпечність ситуації, тому вдалося до рішучих заходів. 19 червня 1940 р. військова рада КОВО видала наказ, який вимагав застосування суворих заходів до порушників військової дисципліни, особливо до «носіїв терористичних висловлювань і дезертирів». Для посилення боротьби із дезертирством 8 липня 1940 р. було видано наказ наркома оборони СРСР про кримінальну відповідальність за це (указ президії Верховної Ради СРСР від 6 липня того ж року)⁴⁵. Рішучі заходи, загалом доброзичливе ставлення місцевого населення до радянських військ, а також мирне розв'язання конфлікту з Румунією знизили негативістські настрої й дещо покращили стан дисципліни (зокрема, у 12-й армії за період з 10 по 30 липня 1940 р. кількість дезертирств зменшилася до 6, а «самоволок» становила лише 40)⁴⁶.

28 червня об 11.00, після відповіді румунського керівництва на радянську ноту, стало зрозуміло, що доведеться застосувати другий – мирний – варіант. Відповідно командування Південного фронту віддало військам наказ із завданням до 12.00 28 червня 1940 р. бути готовими швидким виходом на рубіж р.Прут закріпити за СРСР територію Північної Буковини та Бессарабії. За цим планом, вводився обмежений контингент військ у складі 11 стрілецьких, 4 кавалерійських та 1 мотострілецької дивізій, 5 танкових і 2 авіадесантних бригад. Війська брали найнеобхідніше – мінімум боєкомплекту, матеріальної частини й амуніції. Особлива увага приділялася пропагандистській ролі РСЧА: «... 10. При просуванні дотримуватися суворого порядку, встановити зразкову бойову злагожденість та чіткість – зі строю при проходженні населених пунктів не виходити, привалів поблизу населених пунктів не влаштовувати, командирам усіх рангів увесь час пересування бути на своїх місцях. 11. Кожному полку мати у складі оркестр і населені пункти проходити з музикою та піснями. 12. Особливу увагу звернути на зовнішній вигляд бійців та їх підтягнутість – усім бути поголеними, начищеними, в охайних, чистих літніх одностроях і касках, кепсько обмундированих залишити у тилах дивізій і в Буковину та Бессарабію не вводити, весь особовий склад і частини попередньо оглянути командирам корпусів та військовим радам армій»⁴⁷.

Відповідно до радянської ноти від 28 червня 1940 р. радянські війська о 14.00 розпочали операцію з приєднання Північної Буковини й Бессарабії. Того ж дня румунські частини залишили Чернівці, Кишинів, Акерман і на протязі чотирьох днів мали відступити з усієї визначеної території⁴⁸. Перетнувши лінію кордону, війська Південного фронту одразу ж зайняли вказані населені пункти. Перший ешелон, який складався з танкових та кавалерійських частин, прискореним темпом, випереджаючи ар'єргарди румунських військ, просувався до р.Прут. Певні проблеми виникли у 9-ї армії при форсуванні Дністра. Слабка підготовка понтонерів, відсутність чіткого керівництва (особливо на рівні командир батальйону – роти), необізнаність із місцевістю й недбалість призвели до того, що переправи в районі Акермана наводилися майже 11 годин⁴⁹.

Увечері 28 червня 1940 р. командування Південного фронту прийняло рішення вийти на новий кордон до кінця 30 червня, а 29 і 30 червня силами 204-ї й 201-ї авіадесантних бригад у районі міст Болград та Ізмаїл провести десантні операції (план десантування розробляло командування військово-повітряних сил)⁵⁰. Метою була перевірка бойової ефективності повітряного десанту і контроль за відведенням частин румунської армії. Для забезпечення цієї операції передбачалося виділення 5 полків винищувачів у складі 300 літаків, а для безпосереднього прикриття району десантування додавалося ще 10 ескадрилій. Таким чином, один важкий літак ТБ-3 прикривало п'ять винищувачів. Але у зв'язку з мирним розв'язанням бессарабської проблеми вирішено було відмовитися від повітряного бомбардування району десантування й не застосовувати винищувальну та бомбардувальну авіацію⁵¹.

Першою у повітря з бориспільського аеродрому піднялась 204-та авіадесантна бригада. Лише за годину до вильоту її командир полковник І.Губаревич зміг отримати деяку інформацію, однак конкретної задачі від штабу фронту так і не було. О 8.00 29 червня 1270 десантників 204-ї авіадесантної бригади вилетіли в напрямку на Болград. Особовий склад наполовину складався з червневого пополнення 1940 р. та мав за плечима лише по 1–2 стрибки з парашутом без зброї та спорядження. Матеріальними засобами підрозділ був укомплектований повністю, проте одразу ж далися взнаки прогалини у підготовці операції. Зокрема, не було проведено розвідки місцевості для десантування, не було відправних даних для зв'язку зі штабом фронту, а одна ланка літаків через брак пального взагалі залишилася на аеродромі. Через це донесення у штаб фронту йшли

через штаб 9-ї армії та запізнювались. Авіачастини також не були належним чином підготовлені до десантування – літаки йшли, не дотримуючись строю, а десантування відбулося на висоті 500–1000 м, що призвело до розсіювання парашутистів на значній території, тож на збірний пункт вони змогли вийти лише о 16.30, тобто за дві години після десантування. О 18.35 зі штабу фронту надійшов наказ із завданням захопити міста Болград, Рені й Кагул. До кінця дня румунські частини в районі Болграда були роззброєні, а місто зайняте. Уночі при підході до м.Рені 2-й батальйон 204-ї бригади був зустрінутий вогнем, а вранці його обстріляв румунський літак (одного бійця було поранено), однак місто було успішно захоплене. 1-й батальйон до ранку 1 липня вийшов до Кагула. Загалом під час мирної операції у 204-й авіадесантній бригаді 3 червоноармійців загинуло (зокрема, через затримку з евакуацією поранених на чотири дні 2 десантників померли), 4 було поранено, у 6 виявлено переломи ніг, а 29 бійців зазнали легких травм⁵².

Ще більш «успішно» відбулося десантування 201-ї авіадесантної бригади генерал-майора І.Безуглого. Вранці 30 червня 44 літаки ТБ-3 з 809 десантниками на борту взяли курс на Ізмаїл. Оскільки розвідку місцевості ніхто не провів, незначні розміри аеродрому для радянських пілотів виявилися цілковитою несподіванкою. Після того, як серед 12 посаджених літаків три зазнали аварії, подальше приземлення було заборонене. Частина літаків повернулася, а 509 чол. було десантовано з повітря (10 зазнали незначних ушкоджень). Зрозуміло, що всі графіки було порушено, проте це не завадило до кінця дня зайняти Ізмаїл і взяти під контроль кордон⁵³.

На думку командування Південного фронту, десантні операції «повністю себе виправдали й продемонстрували ефективність цієї збройної сили. Далекобійність, швидкість та раптовість появи десантів приголомшили відступаючих румунів; десант змусив їх суворо дотримуватись умов договору при відступі»⁵⁴. Останній факт, справді, мав місце, і радянські частини перешкодили вивезенню майна румунськими військами. Проте захоплення від успіхів десантних операцій не поділяли командири самих бригад. Цілком критично поставився до них і начальник Управління бойової підготовки РСЧА генерал-лейтенант В.Курдюмов. У доповіді наркомун оборони від 27 липня 1940 р. він стверджував, що десантні операції в Бессарабії були проведені «вкрай погано» і досить детально висвітлив усі прогалини: «1. Недотримання елементарних вимог з організації повітрянодесантної операції: а) була відсутня будь-яка підготовка до операції, звідси стихійність в її проведенні; б) авіаційні й десантні частини отримували непередумані та суперечливі розпорядження. 2. Уся операція безпосередньо здійснювалася командуванням і штабом ВПС Південного фронту, котрі дуже погано організували повітряне транспортування та матеріальне забезпечення авіачастин, які брали участь в операції. Так, наприклад, десантування 204-ї бригади 29.06 було здійснене із запізненням на 1 год. 30 хв. унаслідок невчасного розпорядження про виліт. Виліт 201-ї бригади замість 9.00 був проведений о 14.00 30.06 з тієї ж причини, а також через незабезпеченість бензозаправниками аеродрому Скоморохи. 3. Повітряне перекидання десанту проводилося помирному – без прикриття з боку бойової авіації й попередньої розвідки району. Стрій та висота польоту не дотримувалися. Десантування проводилося неорганізовано, на різних висотах і дуже розтягнуто. Внаслідок цього особовий склад бригад розкидало на площі 10x10 км, а збір після приземлення проводився протягом двох годин, що для бойової ситуації неприпустимо. Переліт десанту відбувався вдень, в умовах найбільшої бовтанки у повітрі, звідси лише в одній 204-й бригаді на аеродроми вильоту повернулося 50 чол., які не могли стрибати, бо їх знудило. 4. Повітряні бригади викидалися й висаджувалися, не маючи жодних завдань та вказівок про характер дій. Пункти викидання коман-

дуванню десантних бригад стали відомі лише від командирів авіаційних частин. Із боку штабу фронту ніякого керівництва бригадами не було, і лише через 5 годин після десантування у 204-ту бригаду прибув представник фронту з дуже загальним розпорядженням про зайняття нових пунктів, але знову таки без згадки про характер дій бригад. 5. При використанні бригад не враховувався рівень їх підготовленості. Так, наприклад, 204-а бригада, котра мала 80% складу з людей, що прибули у червні місяці, та які мали лише по 1–3 стрибки, була скинута на парашутах у складних умовах за швидкості вітру 8–9 м/с. Водночас найбільш підготовлена 214-та бригада не була використана зовсім. Час на підготовку до операції від моменту отримання розпорядження і до вильоту обчислювалося 4 годинами, і то за рахунок позбавлення необхідного відпочинку особового складу бригади. 6. Постачання десантованих бригад боєприпасами та продовольством повітряним шляхом, а також евакуація поранених і хворих передбачені не були. Після багатьох запитів лише 5.07 (через шість днів) у розташування 204-ї бригади прибув санітарний літак. У бойовій ситуації зазначені прогалини неминуче призвели б до провалу повітрянодесантної операції й марної загибелі людей та літаків»⁵⁵.

Попри загалом справедливу критику, В.Курдюмов подекуди занадто згустив барви. Зокрема, дивно видається критика мирного варіанту плану десантування та відсутність при цьому бойової авіації. Рішення командування Південного фронту зрозуміле – відсутність у повітрі ворога дозволяє залишити десантні літаки без прикриття. Закралася помилка і щодо кількості новобранців у 204-й авіадесантній бригаді. В.Курдюмов пише про 80%, хоча сам командир підрозділу стверджував, що їх було 50%. Також санітарного літака чекали не шість днів, як згадано у доповіді, а чотири. Посилання на те, що в операції не брала участі найпідготовленіша 214-та бригада також видається несправедливим, оскільки ситуація дозволяла без значного ризику перевірити можливості інших частин.

На виконання директиви командування, війська фронту зранку 29 червня відновили наступ. До кінця дня окремі частини першого ешелону вийшли до р.Прут⁵⁶. Не завжди просування відбувалося мирно. Зокрема, у смузі 12-ї армії танковий батальйон 24-ї танкової бригади при підході до міста Герца був обстріляний противником. Танки відкрили вогонь у відповідь⁵⁷. Того ж дня 15-та мотострілецька дивізія 9-ї армії, пройшовши Кишинів, наптовхнулася на опір біля міст Корнешть та Пирлиця. У результаті бою загинули два червоноармійці й декілька десятків румунських солдатів. Щодо бойових втрат румунів архівні матеріали й різні дослідники наводять протилежні дані. М.Мельтюхов вважає, що їх кількість сягала 28 осіб. Натомість С.Гакман, називаючи 15-ту мотострілецьку дивізію то мотомеханізованою, то стрілецькою, наводить різні дані щодо втрат – 124 та 60 румунських солдатів⁵⁸. Під час зайняття міста Белць відступаючі румунські кавалеристи підірвали міст та обстріляли радянські частини. А при переправі через Дністер біля Косова відбулася перестрілка⁵⁹.

У ніч на 30 червня 1940 р. командуванню Південного фронту з Москви надійшло повідомлення про подовження терміну евакуації румунських військ до 14.00 3 липня⁶⁰. Відтак була розроблена нова директива, відповідно до якої військам ставилося завдання до кінця дня 30 червня силами першого ешелону вийти на новий держкордон та закріпитись на ньому. Основні сили мали виконувати попередній наказ від 28 червня і поступово просуватися у глибину румунської території. Насамкінець директива інформувала про нові терміни евакуації й особливо наголошувала на неприпустимості здійснення румунськими військами грабежів, переправи реквізованої у місцевого населення худоби, рухомого складу та підвод. На виконання цього розпорядження наказувалося з 5.00 30 червня силами танкових полків і батальйонів перекрити кордон та кон-

тролювати відступ румунів⁶¹. Для вирішення спірних питань у відповідних перепускних пунктах створювалися мішані комісії у складі двох румунських і двох радянських офіцерів⁶².

Слід зазначити, що цим наказом та своїми попередніми діями радянське керівництво порушувало плановість відходу румунських частин, а з вечора 30 червня почало зривати й щойно узгоджений план евакуації. Відповідно до нього, підрозділи РСЧА мали наблизитися до нового кордону лише опівдні 2 липня. Насправді ж вони його повністю перекрили вже до вечора 1 липня⁶³. Такі дії радянської сторони, а також намагання румунів вивезти якомога більше майна, не зупиняючись навіть перед прямим грабежем, загальний стан недовіри й ворожості породжували напруженість, яка виливалася у збройні сутички. Зокрема, 2 липня у районі м.Рені радянські танкові й повітрянодесантні частини перекрили кордон та почали відбирати в румунських військ майно, реквізоване у місцевих жителів. У результаті спалахнули перестрілки з втратами з обох сторін⁶⁴.

О 14.00 3 липня 1940 р. кордон був закритий. Усі румунські військово-службовці, які не встигли його перетнути (близько 7,5 тис.), були затримані та обеззброєні. Військові частини розмістили у таборах, а офіцерів узяли на облік⁶⁵. В обмін на дозвіл переїзду/повернення до Бессарабії громадян Румунії 20 липня Бухаресту вдалося досягти домовленості про репатріацію службовців адміністрації, цивільних громадян і військовослужбовців (виїхало 13 750 чол.)⁶⁶. Загалом же разом із румунськими військами Бессарабію залишили близько 200 тис. осіб⁶⁷. Румунським офіцерам пощастило – вони уникнули долі польських офіцерів, захоплених під час радянського вторгнення в Польщу у вересні 1939 р. Серед переміщених осіб були і громадяни німецького походження. Москву серйозно турбував цей «непевний» контингент, тому радянське керівництво пристало на пропозицію німецької сторони про їх переселення на батьківщину. Угода була оформлена 5 вересня, а до середини листопада 1940 р. виїхало 133 138 бажаючих німців⁶⁸.

Після того, як новий кордон було взято під повний контроль, постала необхідність заміни польових частин прикордонниками. Саме з такою пропозицією нарком оборони С.Тимошенко звернувся до НКВС 3 липня 1940 р. Уже 8 липня кордон був переданий прикордонним військам НКВС⁶⁹.

Постановою уряду СРСР від 6 липня у військовому плані територія Бессарабії була віднесена до Одеського військового округу, а Північної Буковини – до КОВО⁷⁰. Там залишили 9-ту кавалерійську, 15-ту мотострілецьку, 192-гу гірськострілецьку, 25-ту, 51-шу, 58-му, 60-ту, 169-ту й 176-ту стрілецькі дивізії⁷¹. 9 липня 1940 р. управління Південного фронту було розформоване⁷². За час кампанії радянські війська захопили трофеї: 52 704 гвинтівки, 4480 револьверів та пістолетів, 1080 одиниць мисливської зброї, 10 328 багнетів, близько 14 300 000 набоїв, 54 309 ручних гранат, 18 419 мін, 59 автомашин, санітарне, хімічне, інженерне, паливно-мастильне, речове, залізничне, будівельне і зв'язкове майно; захопили також худобу й продовольство (наприклад, ячменю 185 т, 3,5 вагони вина, 1176 коней)⁷³. За неповними підрахунками, втрати Південного фронту становили 148 чол. (із них загинилих 32)⁷⁴.

Радянська історіографія не перебільшувала, коли писала про масову захоплюючу та радісну зустріч Червоної армії. Документи свідчать, що місцеве населення, справді, очікувало від радянської влади суттєвого покращення власного становища, зменшення соціального і національного гніту, хоча й було доволі слабко обізнане з соціально-економічними реаліями СРСР. Характерний перелік найбільш поширених питань місцевих жителів до радянських агітаторів: чи правда, що у СРСР не існує інституту шлюбу й усі живуть спільно; чи існує свобода совісті та чи не нищать церкви; чи є національне самовираження і чи

дозволено розмовляти неросійською мовою; як вирішується аграрне питання й скільки коштує земля та ін.⁷⁵

Після років румунської адміністрації серед населення Бессарабії була міцною віра в ефективність і людяність радянської системи⁷⁶. Ці почуття ще більше загострювалися внаслідок дій відступаючих румунських частин – мародерства, гвалтувань, убивств і катувань⁷⁷. У доповіді начальника політуправління 9-ї армії О.Тевченкова так описано зустріч радянських військ із населенням: «Біля переправи через Дністер із червоними прапорами й гаслами, квітами зібралися жителі сіл і міст привітати та подякувати в обличчі РСЧА Сталіну, який їх звільнив ..., кожен намагався чим-небудь допомогти нашим частинам. Піднесення й захоплення нових громадян (!) Радянського Союзу буквально не піддається опису». Далі у доповіді зазначалося: «Населення міст і сіл переживає небувале революційне піднесення»⁷⁸. Позитивне сприйняття Червоної армії було особливістю даної кампанії (приміром, у Західній Україні проживала чисельна польська меншина, діяло українське націоналістичне підпілля, відтак радянські політоргани не фіксували такої ж, як у Бессарабії, прихильності до СРСР). Місцеві жителі не лише у масовому порядку виголошували здравниці на честь нової влади, а й усіляко намагалися сприяти просуванню радянських частин – указували найкращі місця для переправи, допомагали розчищати дороги, повідомляли про мінні поля тощо⁷⁹.

Для пропагандистської роботи залучалися найкращі кадри. Син простого бессарабця, який став «наркомом великої країни», – ця легенда незмінно супроводжувала маршала С.Тимошенка⁸⁰. Повернення його на батьківщину, відвідини родини у с.Фурманка (Акерманський повіт), виступи на мітингах – усе це мало свідчити про небувалі можливості, які відкривалися перед простою людиною у «країні рад». Посилювати пропагандистський ефект мали 6 концертних бригад (із них дві – молдавськомовні), драматичний театр КОВО (у репертуарі п'єси «Полководець Суворов», «Інтервенція», «Таланти», «Собака на сні»), масовий випуск газет і листівок румунською, молдавською, українською та російською мовами. Особливо велике захоплення викликала демонстрація радянських кінострічок «Ленін у 1918 році», «На кордоні», «Трактористи», «Кармелюк», «Шахтарі», «Дитинство Горького» тощо.

Проте «небувалі» матеріальні можливості громадян СРСР у черговий раз далися взнаки на нових територіях. «Барахольство» (скупівля годинників, взуття, тканин тощо) ще було притаманне радянському солдатowi, хоча вже не такою мірою, як у вересні 1939 р.⁸¹ Цього разу командування завбачливо звернуло увагу політорганів на необхідність жорсткої боротьби з мародерством і «барахольством» серед червоноармійців⁸².

Військова операція з приєднання Північної Буковини й Бессарабії виявила ряд суттєвих прогалин, які були варті уваги у зв'язку з майбутньою радянсько-німецькою війною. У доповідній записці прикомандированого до артслужби 9-ї армії генерал-полковника артилерії В.Грендаля (від 9 липня 1940 р.), а також у звіті командування Південного фронту і у його відповідній директиві військам КОВО (від 17 липня 1940 р.) самокритично зауважувалося, що взаємодія родів військ на полі бою ще далеко недостатня; танкові частини діють незлагоджено, без взаємодії з іншими родами військ; в авіачастинах спостерігається висока аварійність через брак дисципліни, відсутні організованість та плановість у роботі авіабаз, а маскуванню й радіозв'язку не приділяється належна увага; в артчастинах спостерігається слабка технічна обізнаність, ігнорується служба бойового забезпечення у передбойовий період (відсутність ближньої охорони, розвідки, чергових частин), незадовільно проводиться артрозвідка й розвідка загалом по всіх родах військ; топографічні служби змушені копіювати старі австрійські карти, оскільки власних ніхто не розробив; у ро-

боті служб тилу спостерігається неорганізованість і недостатня чіткість, слабкий контроль за виконанням рішень; безладне використання автотранспорту. Загалом, висновок був таким – за умови зіткнення з серйозним противником слід чекати великої біди⁸³.

Отже, у результаті до СРСР було приєднано територію площею 50 000 кв.км із населенням 3,7 млн чол., радянські кордони наблизилися до нафтових промислів Румунії – головного енергетичного джерела нацистської Німеччини. Москва отримала контроль над важливою залізничною магістраллю Одеса – Кишинів – Чернівці – Львів, на стратегічному значенні якої для СРСР у розмові з німецьким послом В.Шуленбургом 26 червня 1940 р. наголошував В.Молотов⁸⁴. Серед негативних моментів слід зазначити ворожо-реваншистські настрої в Румунії, чергове суттєве погіршення відносин із цією країною, перехід Бухареста до німецького табору і набуття нових, необлаштованих у військовому плані територій.

¹ Великая Отечественная война Советского Союза. 1941–1945. Краткая история. – Москва, 1965. – С.48; История Великой Отечественной войны Советского Союза: 1941–1945 гг.: В 6 т. – Т.1: Подготовка и развязывание войны империалистическими державами. – Москва, 1960. – С.278–282; История второй мировой войны, 1939–1945: В 12 т. – Т.3: Начало войны. Подготовка агрессии против СССР. – Москва, 1974. – С.369–372; История Молдавской ССР: от Великой Октябрьской социалистической революции до наших дней. – Кишинёв, 1955. – Т.2. – С.36; Киевский Краснознамённый. Краткий очерк истории Краснознамённого Киевского военного округа. 1919–1969. – К., 1969. – С.159–161; *Лазарев А.М.* Год 1940 – продолжение социалистической революции в Бессарабии. – Кишинёв, 1985. – С.46–63; *Платон В.П.* Против фашизма, за воссоединение с Советской Родиной (1934–1940). – Кишинёв, 1983. – С.164–187.

² Бессарабия на перекрёстке европейской дипломатии: Документы и материалы. – Москва, 1996; Великая Отечественная война 1941–1945. Военно-исторические очерки: В 4 кн. – Кн.1: Суровые испытания. – Москва, 1998. – С.36–37; *Гросул В.Я.* Возвращение на Дунай // Военно-исторический журнал. – 2003. – №4. – С.62–67.

³ *Мельтюхов М.* Освободительный поход Сталина: Бессарабский вопрос в советско-румынских отношениях (1917–1940 гг.). – Москва, 2006.

⁴ История Румынии. – Москва, 2005. – С.578–585. Більш цілісний огляд румунської історіографії див.: *Гакман С.М.* Проблема Бессарабії та Буковини у контексті радянсько-румунських міждержавних відносин. 1917–1940 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2000. – С.22–27.

⁵ *Гакман С.М.* Бессарабія та Буковина в системі міжнародних відносин у міжвоєнний період: Конспект лекцій. – Чернівці, 2005; *Його ж.* Приєднання Бессарабії та північної частини Буковини до СРСР: військові аспекти // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. праць. – Вип.96–97: Історія. – Чернівці, 2000. – С.69–81; *Гриневич В.А.* Червона армія у війнах і військових конфліктах 1939–1940 рр.: військово-політичні, ідеологічні та соціально-психологічні аспекти // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2004. – Вип.10. – С.359–372.

⁶ Национальный вопрос на Балканах через призму мировой революции: В документах центральных российских архивов начала – середины 1920-х годов. – Ч.2: Июнь 1924 г. – декабрь 1926 г. – Москва, 2003. – С.154.

⁷ Документы внешней политики СССР. – Т.9. – Москва, 1964. – С.718–719.

⁸ Освобождение Бессарабии и Северной Буковины // Международная жизнь. – 1991. – №8. – С.156.

⁹ *Семиряга М.И.* Тайны сталинской дипломатии 1939–1941. – Москва, 1992. – С.269.

¹⁰ Российский государственный военный архив (далі – РГВА). – Ф.37977. – Оп.1. – Д.702. – Л.16–33.

¹¹ *Мельтюхов М.* Указ. соч. – С.274.

¹² *Горьков Ю.А.* Кремль. Ставка. Генштаб. – Тверь, 1995. – С.249–250; *Коротков А.В., Чернев А.Д., Чернобаев А.А.* Посетители кремлёвского кабинета И.В.Сталина // Исторический архив. – 1996. – №2. – С.18.

¹³ РГВА. – Ф.37977. – Оп.1. – Д.659. – Л.3–14.

- ¹⁴ Там же. – Л.15–16; Д.260. – Л.83; Д.648. – Л.73; Д.675. – Л.35, 63–65; Д.676. – Л.30–33; Д.684. – Л.163–164; Д.692. – Л.1–10; Д.703. – Л.1–5, 10; Ф.37977. – Оп.1. – Д.659. – Л.3–14; Ф.25900. – Оп.1. – Д.659. – Л.3–14; *Мельтюхов М.* Указ. соч. – С.321.
- ¹⁵ РГВА. – Ф.37977. – Оп.1. – Д.659. – Л.17, 21.
- ¹⁶ Arhiva Organizațiilor Social-Politice a Republicii Moldova (далі – AOSP). – F.50. – Inv.2. – D.153. – F.25–26; Пакт Молотова – Риббентропа и его последствия для Бессарабии: Сб. док. (далі – Пакт...). – Кишинёв, 1991. – С.52.
- ¹⁷ AOSP. – F.50. – Inv.2. – D.153. – F.28; РГВА. – Ф.37977. – Оп.1. – Д.666. – Л.40–41; Пакт... – С.53–54.
- ¹⁸ AOSP. – F.50. – Inv.2. – D.153. – F.28, 48; Пакт... – С.53, 67.
- ¹⁹ AOSP. – F.50. – Inv.2. – D.153. – F.49; Пакт... – С.68.
- ²⁰ РГВА. – Ф.9. – Оп.36. – Д.4106. – Л.299; Ф.37977. – Оп.1. – Д.666. – Л.40–41; AOSP. – F.50. – Inv.2. – D.153. – F.27–30, 48–49; Пакт... – С.53–55, 67–68.
- ²¹ РГВА. – Ф.9. – Оп.36. – Д.4191. – Л.39–41, 419–420; AOSP. – F.50. – Inv.2. – D.153. – F.32–36, 62–63; Пакт... – С.56–58, 77.
- ²² AOSP. – F.50. – Inv.2. – D.153. – F.75; Пакт... – С.30.
- ²³ РГВА. – Ф.9. – Оп.36. – Д.4106. – Л.301–302; Ф.9. – Оп.36. – Д.4191. – Л.46, 53, 306; Ф.25880. – Оп.4. – Д.4. – Л.750; AOSP. – F.50. – Inv.2. – D.153. – F.36–37, 76, 78; Пакт... – С.30, 33, 59.
- ²⁴ РГВА. – Ф.9. – Оп.36. – Д.4191. – Л.377.
- ²⁵ Професор В.Меліков пропонував навіть наслідувати приклад німецької армії (AOSP. – F.50. – Inv.2. – D.153. – F.80; Пакт... – С.33).
- ²⁶ РГВА. – Ф.9. – Оп.36. – Д.4106. – Л.302; Ф.9. – Оп.36. – Д.4191. – Л.45–46, 53, 306, 377, 422, 490; Ф.25880. – Оп.4. – Д.4. – Л.750; AOSP. – F.50. – Inv.2. – D.153. – F.35–36; Пакт... – С.58–59.
- ²⁷ РГВА. – Ф.37977. – Оп.1. – Д.666. – Л.37–46.
- ²⁸ Пакт... – С.80; Фронты, флоты, армии, флотилии периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: Справочник. – Москва, 2003. – С.225.
- ²⁹ Підпорядкованість військових частин та з'єднань є досить умовною. До початку кампанії, під час і після неї вони не раз змінювали дислокацію. Підрахунки по 5-й та 12-й арміям є неповними (див.: РГВА. – Ф.9. – Оп.36. – Д.4106. – Л.301; Ф.25880. – Оп.4. – Д.4. – Л.922–924; Ф.37977. – Оп.1. – Д.667. – Л.77; Д.675. – Л.48–51; Д.685. – Л.145–155; Д.720. – Л.61; *Мельтюхов М.И.* Указ. соч. – С.331–333, 386).
- ³⁰ *Мельтюхов М.И.* Указ. соч. – С.338–339.
- ³¹ РГВА. – Ф.37977. – Оп.4. – Д.425. – Л.153–240.
- ³² Там же. – Ф.25880. – Оп.4. – Д.59. – Л.2–42; Ф.37977. – Оп.1. – Д.668. – Л.1–15; *Мельтюхов М.И.* Указ. соч. – С.273.
- ³³ РГВА. – Ф.37977. – Оп.1. – Д.668. – Л.1–15; Д.658. – Л.1–25.
- ³⁴ *Горьков Ю.А.* Указ. соч. – С.249–250; *Коротков А.В., Чернев А.Д., Чернобаев А.А.* Указ. соч. – С.18.
- ³⁵ AOSP. – F.50. – Inv.2. – D.153. – F.37–39; Пакт... – С.59–60.
- ³⁶ РГВА. – Ф.37977. – Оп.1. – Д.656. – Л.1–7.
- ³⁷ Там же. – Д.666. – Л.2–35.
- ³⁸ Там же. – Д.697. – Л.3.
- ³⁹ Там же. – Д.666. – Л.2–35.
- ⁴⁰ AOSP. – F.50. – Inv.2. – D.153. – F.64; Пакт... – С.78.
- ⁴¹ AOSP. – F.50. – Inv.2. – D.153. – F.73; Пакт... – С.28.
- ⁴² РГВА. – Ф.9. – Оп.29. – Д.504. – Л.21–35; AOSP. – F.50. – Inv.2. – D.153. – F.103–117; КОВО – военсовету и начпуокру ОдВО – военсовету и начпуокру // Военно-исторический архив. – 2006. – №2. – С.179–187.
- ⁴³ Известия. – 1940. – 29 июня.
- ⁴⁴ РГВА. – Ф.9. – Оп.36. – Д.4106. – Л.303–307, 313, 325; Ф.25880. – Оп.4. – Д.4. – Л.751; Д.5. – Л.272; Ф.37977. – Оп.1. – Д.667. – Л.185; AOSP. – F.50. – Inv.2. – D.153. – F.41–42; *Гриневиц В.А.* Указ. праця. – С.361; Пакт... – С.62–63.
- ⁴⁵ Русский архив: Великая Отечественная. – Т.13 (2–1): Приказы народного комиссара обороны СССР. 1937 – 21 июня 1941 г. – Москва, 1994. – С.154–155.
- ⁴⁶ РГВА. – Ф.9. – Оп.36. – Д.4106. – Л.312.

- ⁴⁷ Там же. – Ф.37977. – Оп.1. – Д.664. – Л.19–22; АОСР. – Ф.50. – Inv.2. – Д.153. – Ф.55; Пакт... – С.72, 80.
- ⁴⁸ Документы внешней политики. – Т.23. – Кн.1: 1 янв. – 31 окт. 1940 г. – Москва, 1995. – С.389; Освобождение Бессарабии и Северной Буковины. – С.156–157.
- ⁴⁹ АОСР. – Ф.50. – Inv.2. – Д.153. – Ф.57, 77–80; Пакт... – С.31–33, 72.
- ⁵⁰ РГВА. – Ф.37977. – Оп.1. – Д.664. – Л.31–32, 41–42, 53.
- ⁵¹ Пакт... – С.73.
- ⁵² РГВА. – Ф.31983. – Оп.2. – Д.474. – Л.76–79.
- ⁵³ Там же. – Ф.9. – Оп.36. – Д.4191. – Л.64; Оп.39. – Д.88. – Л.101–102.
- ⁵⁴ АОСР. – Ф.50. – Inv.2. – Д.153. – Ф.57; Пакт... – С.73.
- ⁵⁵ РГВА. – Ф.31983. – Оп.2. – Д.474. – Л.62–64.
- ⁵⁶ АОСР. – Ф.50. – Inv.2. – Д.153. – Ф.57; Пакт... – С.73–74.
- ⁵⁷ РГВА. – Ф.37977. – Оп.1. – Д.685. – Л.23–25; Гакман С.М. Приєднання Бессарабії та північної частини Буковини до СРСР. – С.74.
- ⁵⁸ РГВА. – Ф.37977. – Оп.1. – Д.685. – Л.10–25; Гакман С.М. Указ. праця. – С.73; Мельтюхов М.И. Указ. соч. – С.370.
- ⁵⁹ РГВА. – Ф.37977. – Оп.1. – Д.661. – Л.4; Д.662. – Л.130–132.
- ⁶⁰ Там же. – Д.661. – Л.6.
- ⁶¹ Там же. – Д.664. – Л.49–50.
- ⁶² Там же. – Д.674. – Л.103–104.
- ⁶³ Там же. – Д.669. – Л.18–19; АОСР. – Ф.50. – Inv.2. – Д.153. – Ф.58; Пакт... – С.74.
- ⁶⁴ РГВА. – Ф.37977. – Оп.1. – Д.685. – Л.63–67, 79–84; Д.690. – Л.38–43; Оп.2. – Д.474. – Л.78–79; Гакман С.М. Указ. праця. – С.72–74; Мельтюхов М.И. Указ. соч. – С.382–384.
- ⁶⁵ РГВА. – Ф.37977. – Оп.1. – Д.664. – Л.69–70; Д.685. – Л.123–126; АОСР. – Ф.50. – Inv.2. – Д.153. – Ф.59–60; Пакт... – С.75.
- ⁶⁶ РГВА. – Д.671. – Л.282.
- ⁶⁷ Мельтюхов М.И. Указ. соч. – С.404.
- ⁶⁸ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сб. док. (далі – Органы...). – Т.1: Накануне – Кн.1: Ноябрь 1938 г. – декабрь 1940 г. – Москва, 1995. – С.220–221; Пасат В.И. Эвакуация немецких колонистов с территории Бессарабии и Северной Буковины в 1940 году // Отечественная история. – 1997. – №2. – С.89, 99–100.
- ⁶⁹ Органы... – С.210–211; Пограничные войска СССР. 1939 – июнь 1941: Сб. док. и мат. – Москва, 1970. – С.434.
- ⁷⁰ Анфилов В.А. Красная Армия за год до фашистской агрессии // Военно-исторический журнал. – 1996. – №4. – С.22–23.
- ⁷¹ РГВА. – Ф.37977. – Оп.1. – Д.664. – Л.93–100; Д.687. – Л.168.
- ⁷² Мельтюхов М.И. Указ. соч. – С.391.
- ⁷³ АОСР. – Ф.50. – Inv.2. – Д.153. – Ф.15–24; Пакт... – С.45–51.
- ⁷⁴ Мельтюхов М.И. Указ. соч. – С.389.
- ⁷⁵ АОСР. – Ф.50. – Inv.2. – Д.55. – Ф.13.
- ⁷⁶ Ротшильд Дж. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами. – К., 2001. – С.354.
- ⁷⁷ РГВА. – Ф.9. – Оп.36. – Д.4191. – Л.302–04; АОСР. – Ф.50. – Inv.2. – Д.55. – Ф.1, 6–8, 28, 34, 38; Д.56. – Ф.6–8.
- ⁷⁸ РГВА. – Ф.9. – Оп.36. – Д.4191. – Л.321.
- ⁷⁹ Там же. – Д.4106. – Л.306; Д.4191. – Л.70–76; Ф.37977. – Оп.1. – Д.664. – Л.10; АОСР. – Ф.50. – Inv.2. – Д.55. – Ф.1, 4, 9–16, 24–27; Д.56. – Ф.9–13; История Молдавской ССР... – С.347–355; Лазарев А.М. Указ. соч. – С.46–63; Органы... – С.204; Пакт... – С.75; Платон В.П. Указ. соч. – С.176–187; Гриневич В.А. Указ. праця. – С.363–364; Мельтюхов М.И. Указ. соч. – С.410–418.
- ⁸⁰ РГВА. – Ф.37977. – Оп.1. – Д.701. – Л.143; Хрущёв Н.С. Время. Люди. Власть. (Воспоминания). – Кн.1. – Москва, 1999. – С.264–265.
- ⁸¹ РГВА. – Ф.9. – Оп.36. – Д.4106. – Л.306; Д.4191. – Л.53–55, 307.
- ⁸² Там же. – Ф.25880. – Оп.4. – Д.5. – Л.440; Ф.9. – Оп.29. – Д.505. – Л.46.
- ⁸³ Там же. – Ф.25880. – Оп.4. – Д.4. – Л.750–753; Д.51. – Л.12; АОСР. – Ф.50. – Inv.2. – Д.153. – Ф.45–47, 61–62, 67–72; Пакт... – С.65–66, 76–78.

⁸⁴ Оглашению подлежит. СССР – Германия 1939–1941: Док. и мат. – Москва, 1991. – С.202.

The article is dedicated to the annexation of the North Bukovyna and Bessarabiya by the Soviet Union in the year 1940. The reason for this step as well the issues of preparation and conduct of this operation are examined in this article. Special attention is paid battle training, management and assessment of the South front troops readiness for action.

Г.В.Касьянов*

СИСТЕМА ВЛАДНИХ ВІДНОСИН У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ГРУПИ ІНТЕРЕСУ, КЛАНИ ТА ОЛІГАРХІЯ

У статті подається аналіз становлення системи відносин влади і власності в Україні впродовж 1990-х – 2000-х рр. Основна теза полягає в тому, що у зазначений період сформувалася така система владних відносин, яка забезпечує економічні та політичні інтереси кількох бізнес-груп у державній бюрократії і силових структурах центру та регіонів. Інститути державної влади й представницької демократії використовуються цими групами з метою лобювання корпоративних інтересів та в конкурентній боротьбі.

Упродовж 1990-х – 2000-х рр. в Україні сформувалася система владних відносин, яка забезпечує економічні та політичні інтереси декількох бізнес-груп та пов'язаних із ними угруповань у системі управління й силових структурах центру та регіонів, які (групи) використовують інститути державної влади та представницької демократії з метою просування корпоративних інтересів та в конкурентній боротьбі. Це спричиняє економічні, політичні, соціально-психологічні зрушення, що значно ускладнюють процес державного будівництва, формування громадянського суспільства та соціально орієнтованої економіки. Приклад України не виняток в історії посткомуністичних суспільств – подібні (зрозуміло, з національними варіаціями) процеси спостерігалися в багатьох країнах колишнього СРСР (Росія, Азербайджан, Казахстан) та «соціалістичного табору» (Польща, Угорщина)¹.

Формально-юридично система владних відносин в Україні від 1991 р. будувалася на удаваному чи бажаному балансі між законодавчою, виконавчою та судовою владою. Тоді ж у цій системі з'явилася влада президентська, яка конфліктувала з усіма згаданими гілками і часто дублювала та підмінювала їх. Уся дотеперішня політична історія України – це постійне змагання між президентом та іншими гілками влади за розподіл і перерозподіл повноважень, контроль над ресурсами і владними структурами.

Конфігурація влади й обсяг повноважень постійно змінювалися. Якщо на початку 1990-х рр. більшу політичну вагу і вплив на розподіл влади і власності мала Верховна Рада, то з середини 1990-х рр. дедалі потужнішим гравцем на політичному полі стає президент. Уже за Л.Кравчука становлення інституту президентства супроводжувалося гострими конфліктами із законодавчою владою, але тоді президентові явно бракувало організаційних та фінансових ресурсів для розв'язання цих конфліктів на свою користь.

Починаючи з 1995 р., спостерігається поступова і дедалі більша концентрація владних повноважень у руках президента Л.Кучми та його адміністрації

* Касьянов Георгій Володимирович – д-р іст. наук, завідувач відділу новітньої історії і політики Інституту історії України НАНУ.

– попри всі спроби реальної чи віртуальної політичної опозиції перешкодити йому, усупереч усім реальним та удаваним юридичним і політичним обмеженням його влади, зафіксованим у Конституції та артикульованим у контрдіях Верховної Ради. На початок 2000-х рр. Л.Кучма зосередив у своїх руках такий обсяг владних повноважень, що деякі дослідники воліли називати політичну систему в Україні «напівпрезидентською» або ж «суперпрезидентською»².

Бурхливі події, пов'язані з боротьбою за владу, назовні виглядали як перманентний конфлікт між президентом і парламентом. На рубежі 1990-х – 2000-х рр. у ньому з'явилася «третя сила» – організована політична опозиція, яка діяла як у стінах Верховної Ради, так і поза ними. Назагал боротьба у трикутнику «президент – парламент – опозиція» виглядала як класична схема, цілком звична для усталених демократій.

Утім, в Україні, як і на всьому пострадянському і посткомуністичному просторі, ця схема мала певну специфіку. Значною мірою характер, зміст, спрямованість і результати боротьби за владу у згаданому трикутнику визначалися не ідеологією чи політичними стратегіями, не світоглядними суперечностями та популярністю серед великих суспільних верств, а наявністю й участю у цій боротьбі невеликих, але впливових суспільних груп, які знаходили у владі засіб реалізації і захисту власних економічних інтересів.

Уже у першій половині 1990-х рр. наявність і вплив цих груп інтересу/впливу була зафіксована українськими дослідниками як один із важливих чинників формування системи влади³. У першій половині 1990-х рр. спостерігається початковий етап формування таких груп інтересу/впливу та становлення їх взаємодії з владою. Він пов'язаний із процесом «первісного нагромадження капіталу», адаптації старих державних структур до нових умов та їх трансформації у нові. На цьому етапі найбільший вплив на процес формування і функціонування влади мали лобістські групи, пов'язані з експлуатацією державної власності (рентою). Це т.зв. «червоні директори» та «радгоспно-колгоспні барони», що використовували владні ресурси для встановлення особистого контролю над підприємствами, які номінально перебували у власності держави, та для здобуття державних замовлень і кредитів, дотацій і субсидій під виконання цих замовлень.

Система державних замовлень і державного контролю над оптовими та роздрібними цінами не давала підприємствам можливості самостійного виходу на ринок. Однак вона дозволяла керівникам державних підприємств у промисловості, колгоспів і радгоспів – у сільському господарстві отримувати (знов-таки для виконання держзамовлень) пільгові кредити і дотації, які замість регулятивної функції виконували для них та близьких до них посередницьких фірм роль скатертини-самобранки. Кредити надавали під 20% річних, отже, у 1992–1994 рр., коли річна інфляція сягала сотень і тисяч процентів, найелементарнішим способом стягування ренти була купівля-продаж валюти й повернення кредитів із відсотками державі з отриманням надприбутків на різниці курсів. Утім, союз державних чиновників, банкірів та директорів підприємств передбачав також елементарну крадіжку державних кредитів, м'яко названу «нецільовим використанням». Найпоказовіший прилад: створена при Міністерстві енергетики фірма, отримавши держзамовлення на експорт електроенергії та безвідсотковий кредит у 8 млн доларів США, повернула державі 25% виручки, а решту «віднесла» до бартерних операцій. Майже третина кредиту пішла на «особисті потреби» засновників фірми та самого міністра⁴.

Про обсяги фактично неконтрольованих державою коштів, до яких мали доступ групи інтересу/впливу у першій половині 1990-х рр., свідчать такі дані: за підрахунками Міжнародного валютного фонду, лише державні кредити українським підприємствам 1992 р. склали 65% ВВП, а 1993 р. – 47%⁵.

Це ж стосується дотацій, які подавали як спосіб «порятунку виробництва». Вони так само були джерелом надприбутків українських рантьє. За даними МВФ, дотації склали 8,1% ВВП 1992 р. і не менш, ніж 10,8% – 1993 р.⁶ Природно, кредити і дотації в умовах спаду виробництва забезпечувалися друкуванням грошей, що призводило до катастрофічної інфляції та зростання цін, які, знову ж таки, намагалися зупинити адміністративними методами та новими кредитами.

Надзвичайно важливим джерелом стягування ренти у першій половині 1990-х рр. стає також доступ до посередницьких операцій з енергоносіями (газ і нафта). Держава на початку 1990-х рр. виявилася гранично неефективним менеджером в урядуванні енергоресурсами – борг за енергоносії перед головними постачальниками (Росія і Туркменістан) сягнув захмарного рівня, особливо з зими 1993 р., коли за чотири місяці ціни на газ зросли в 40 разів. Саме тоді до справи взялися посередницькі організації й було налагоджено бартерні схеми перепродажу газу та нафти, що приносили їхнім авторам колосальні прибутки та дозволяли уникати оподаткування (щоправда, посередникам таки вдалося налагодити регулярне постачання енергоносіїв в Україну).

Природний газ, що купували в Росії й Туркменістані за фіксованою ціною, до того ж, ще й субсидованою державою, перепродувався за ціною вищою як в Україні, так і за її межами (у Польщі, Угорщині, Словаччині), – останнє було ще вигідніше, коли не потрібно було сплачувати ціну транзиту, транспортування сплачували не грошима, а тим самим газом (25–30 млрд кубометрів щорічно). При цьому реальний облік газу як через технічні, так і через «організаційні» причини був неможливий, отже, виникала можливість привласнювати невраховані об'єми, а прибутки від їх продажу (обміну) класти до кишень, розмір яких роздувався прямо пропорційно до обсягів «зеконорменого» газу. Нарешті, саме тоді почали практикувати й елементарні крадіжки (несанкціонований відбір) газу⁷. При цьому, якщо виникала проблема боргу, держава покривала його за рахунок бюджету – формально виконуючи міжнародні торгові зобов'язання, насправді ж годуючи посередників-рантьє.

Звісно, реалізація таких масштабних схем була неможливою без прикриття з боку державних чиновників найвищого рангу. Наведемо найпоказовіший приклад газових оборудок. У квітні 1994 р. уряд В.Масола доручив нікому не відомій корпорації «Республіка» зі статутним фондом у 4 тис. доларів, перереєстрованій за 4 місяці до цього рішення, здійснення бартерних розрахунків з Туркменістаном для покриття державного боргу за газ у 671 млн доларів (!)⁸. Ба більше, очолювана І.Бакаєм «Республіка» отримала державну ліцензію на імпорт газу з Туркменістану. Корпорація взяла на себе зобов'язання сплатити третину боргу в доларах США і дві третини – бартером, зокрема, харчовими продуктами. Як насправді міг виглядати цей бартер, засвідчує той факт, що за газ розплачувалися і кольоровими телевізорами українського виробництва за неймовірною ціною у 1000 доларів США за «одиницю продукції», і навіть ... калашами – Туркменістан з чотиримільйонним населенням нібито отримав з України 12 млн пар калаш⁹.

За якийсь час «Республіка», сплативши частину боргу, як і варто було очікувати, «заборгувала» Туркменістану кругленьку суму, відтак у листопаді 1994 р. центральноазіатська країна припинила постачання газу в Україну й уряд В.Масола змусив банк «Україна» взяти на себе зобов'язання з виплати боргу – під державні гарантії¹⁰. Цікаво, що Л.Кучма, ставши президентом, створив комісію з перевірки діяльності «Республіки», робота якої не призвела до жодних «організаційних висновків». 1995 р. офіс компанії згорів, що унеможливило перевірку податкової та фінансової звітності «Республіки». Згодом І.Бакаєм створив нову посередницьку компанію – «Інтергаз», а потім був призначений Л.Кучмою головою новоствореної державної компанії «Нафтогаз України».

До бартерних обробок з енергоносіями (нафта, газ, вугілля) в 1990-х рр. у різних масштабах і в різних ролях (як організатори, клієнти чи лобісти) були причетні фактично всі бізнес-групи, яким на рубежі 1990-х – 2000-х рр. судилося перетворитися в найпотужніші фінансово-промислові групи – саме з них вийшли впливові «тіньові політики» та мільйонери (І.Бакай, Д.Фірташ, О.Волков) або полум'яні опозиціонери (Ю.Тимошенко).

У першій половині 1990-х рр. ще була очевидною наявність і вплив ідеологій на формування владних відносин. Позиції партій та політичних сил, що претендували на звання «ідеологічних» (комуністи, Рух, радикальні націоналісти) у цей час ще були відчутними в публічних дебатах і справді впливали на політичні рішення. Водночас не можна не помітити, що ідеологічні аргументи у цей час широко використовуються групами інтересу/впливу не лише у боротьбі за владу і власність, а й для масштабної соціальної демагогії. Гасла «збереження соціальної стабільності», «захисту інтересів трудящих», «протистояння дикому капіталізмові», які адресувалися егалітарним настроєм населення, що перебувало у стані безпрецедентного соціально-економічного шоку, фактично були димовою завісою для тих, хто використовував «загальнонародну власність» в інтересах особистого збагачення. Ця демагогія трансливалася в політичні дії, спрямовані передусім на гальмування приватизації та структурних реформ, що загрожували економічним інтересам рантє, переважна більшість яких вийшла з лав партійно-радянської номенклатури та технократії.

За підрахунками британських політологів А.Вілсона і Т.Кузьо, у складі обраної 1990 р. Верховної Ради перебувало 95 представників апарату КПУ (тепер уже колишніх), 60 працівників центрального апарату міністерств та відомств, 67 керівників промислових підприємств, 44 керівники колгоспів і радгоспів, 19 представників верхівки радянських профспілок¹¹. Саме ці люди склали основу «промислово-аграрного лобі», яке гальмувало економічні реформи і легальну приватизацію, використовуючи державні бюджет та власність як джерело стягування ренти, а Верховну Раду – як місце лобіювання поточних інтересів та соціальної демагогії.

Інтенсивна експлуатація державної власності та бюджету вимагала контролю над урядом. Якщо Верховна Рада була місцем лобіювання економічних інтересів груп інтересу/впливу на рівні законодавчих рішень, то уряд розглядався як технічне пристосування для практичної реалізації цих інтересів. Тому контроль над урядом у цей період став предметом конфлікту, по-перше, між різними групами рантє, що змагалися у Верховній Раді (яку за злою іронією долі у цей час почали називати «парламентом»), та між президентом і проводом Верховної Ради. Цікаво, що першим відомим компромісом між різними групами інтересу/впливу стало призначення головою уряду Л.Кучми – практично всі сторони сподівалися, що він буде слухняним виконавцем вказівок.

Л.Кучма значною мірою не виправдав сподівань – він не лише не хотів виконувати роль технічного менеджера з розподілу державних коштів, а й виявив неабиякі політичні амбіції (можна припустити, що він як технократ цілком щиро сподівався змінити стан справ в економіці та запровадити реформи в інтересах населення, а не вузьких кланових груп). Політична кар'єра Л.Кучми розпочалася з гучних заяв про боротьбу з «гладкими котами» та реальних спроб нормалізувати стан справ в економіці, яка стрімко розвалювалася. Ставку було зроблено на стабілізаційні заходи за зразком «шокової терапії».

Розроблений урядовцями наприкінці 1992 р. амбітний план радикальних заходів в економіці передбачав різке обмеження пільгових кредитів, скорочення субсидій, контроль Національного банку за асигнуваннями, затвердженими парламентом, розгортання масштабної приватизації і запровадження жорсткої економії енергоносіїв – тобто фактично перекривав головні джерела надпри-

бутків номенклатурних рантьє, передусім тих, що паразитували на дотаційних галузях (зокрема, видобувній) та на посередницькій операціях з енергоносіями.

Оскільки уряд Л.Кучми не обмежився деклараціями, а справді розпочав активні дії з реалізації запропонованих заходів, він був приречений на гострий конфлікт із постноменклатурними групами інтересу/впливу, які ситуативно контролювали парламент і були здатні заблокувати будь-які дії, спрямовані проти їхніх поточних інтересів. Вони ж скористалися персональним конфліктом між Л.Кравчуком та Л.Кучмою – президентові не подобалися політичні амбіції прем'єра, і він був ладен скористатися першою-ліпшою можливістю, аби усунути його з політичної верхівки.

У травні 1993 р. Л.Кучма подав у відставку, мотивуючи це браком повноважень уряду, якому доводилося виконувати рішення Верховної Ради, що суперечили програмі стабілізаційних заходів. Верховна Рада відставку не прийняла.

Водночас президент Л.Кравчук, посилаючись на подальше погіршення економічної ситуації, висунув вимогу надати президентові право безпосередньо керувати урядом та видавати укази, які б мали силу закону, з питань, не врегульованих чинним законодавством. Це спровокувало конфлікт із тими групами інтересу/впливу, які прагнули контролю над урядом через Верховну Раду. У країні розпочалася гостра політична криза, однією з причин якої був конфлікт між різними групами інтересу/впливу щодо контролю над урядом. Президент «воював» із Верховною Радою, вона – з урядом та президентом, уряд – з президентом та Верховною Радою. При цьому конфлікт між президентом та Верховною Радою назовні виглядав як суперечка щодо вибору найефективнішого способу керування країною. Насправді ж однією з найважливіших причин, яка не рекламувалася, був контроль над виконавчою владою у центрі та в регіонах – він де-факто забезпечував і контроль над економічними ресурсами.

Ситуацію ускладнили страйки шахтарів, невдоволених заморожуванням заробітної платні та лібералізацією цін, що «вбивала» їхню зарплату (це були заходи, які уряд Л.Кучми розглядав як складову політики реформ). Шахтарі вимагали відставки президента й розпуску парламенту, проведення нових виборів, надання регіонального самоврядування Донбасу. Страйки, спровоковані різким погіршенням соціального становища, були вдало режисовані частиною промислового лобі Донбасу, яке успішно вичавлювало кредити і дотації для «порятунку галузі» і не менш успішно «утилізувало» кошти у власних інтересах. Представник цього лобі, Ю.Звягільський (саме його цілком успішна і прибуткова шахта ім. Засядька і розпочала страйк), став спочатку першим віце-прем'єром, а потім – виконуючим обов'язки голови уряду, після того, як Л.Кучма таки пішов у відставку у вересні 1993 р.

Після виборів до Верховної Ради (які тривали з перервами з березня до кінця 1994 р.) позиції груп інтересу/впливу, які збагачувалися за рахунок експлуатації «загальнонародної власності», зміцнилися. Саме у цей час найвиразніше трансляція їхніх економічних інтересів в політичні дії проявилася у центральному питанні економічних реформ – питанні про приватизацію.

У 1992–1993 рр. значною мірою через їх протидію було приватизовано лише близько 3,5 тис. підприємств. Восени 1994 р., вже за нового президента – Л.Кучми, було оприлюднено програму приватизації на 1995 р., за якою планувалося передати у приватну власність 8 тис. середніх і великих й близько 20 тис. дрібних підприємств¹².

За підрахунками американських дослідників Р.Кравчука та В.Чудовського, із 405 депутатів Верховної Ради 1994 р. скликання¹³ 156 однозначно висловлювалися проти приватизації в будь-яких формах, а 86 «не мали усталеної думки» щодо неї¹⁴. Це складало більше половини (59,8%) всіх депутатських голосів. Уже у грудні 1994 р. парламент під дружнім тиском лівих фракцій та «черво-

них директорів» затвердив перелік 6 тис. великих і середніх підприємств, які не підлягають приватизації¹⁵, а в кінці 1995 р. долучив до нього ще 2,4 тис. Таким чином, фактично за межі програми «великої приватизації» вивели понад половину від загальної кількості об'єктів оборонної промисловості, енергетики, транспорту, харчової та обробної галузей, телекомунікацій. У травні 1995 р. Верховна Рада взагалі запровадила мораторій на приватизацію – звісно, покликаючись на «інтереси трудящих» і держави. Пакет законів про велику приватизацію, підготовлений за участі та, значною мірою, під тиском міжнародних кредитних інститутів було заблоковано.

На цей час близько половини всіх державних підприємств уже перебували у статусі «оренди з правом подальшого викупу». Формально «орендарями» були трудові колективи, реально контроль над прибутками та фінансовими потоками цих підприємств (дотації, субсидії, кредити, податкові пільги, державне замовлення) встановлювало їх керівництво, яке мало зв'язки з місцевою владою (або представляло її) та лобістами у Верховній Раді і уряді. Фактично масовий опір легальній приватизації був прикриттям тіньової, яку в народі охрестили «прихватацією».

Процес легальної (принаймні формально) приватизації у цей час регулювався президентськими указами. Але й навіть та приватизація, що відбувалася, мала певну «специфіку» – наприклад, з 1800 приватизованих у 1995 р. підприємств (загалом план приватизації цього року передбачав 8000) більше як в половині частка державної власності складала понад 50% – фактично, це були ті самі «орендовані» підприємства, які й надалі могли користуватися бюджетними коштами для поповнення кишень їхніх керівників.

У 1995 р. спалахнула нова політична криза – знов-таки спровокована конфліктом між президентом і більшістю у Верховній Раді з питань розподілу владних повноважень. Л.Кучма вибудовував власну вертикаль президентської влади, яка дозволяла йому контролювати уряд та виконавчу владу в регіонах. Ліві у Верховній Раді звинувачували його в узурпації влади, їх охоче підтримувала частина промислово-аграрного лобі, яке користувалося політичною нестабільністю і слабкістю центральної влади для захисту власних економічних інтересів. Укладення конституційної угоди (червень 1995 р.) та ухвалення Конституції України, яке відбулося за рік, ознаменували тимчасову перемогу Л.Кучми в боротьбі за владу та встановлення відносно стабільності. Це дозволило йому подолати опір при проведенні приватизації та частковій реалізації стабілізаційних реформ.

Значною мірою під тиском міжнародних кредитних інститутів в основу цих реформ було покладено стабілізацію фінансової системи. Це, у свою чергу, вимагало різкого зменшення державних дотацій і субсидій, швидкого збільшення частки приватного сектора у виробництві, запровадження стабільної національної валюти. Ці заходи перекривали джерела стягування ренти, пов'язані з експлуатацією державної власності. 1995 р. було скасовано систему державних замовлень для підприємств, упроваджено податок на прибуток (замість податку на доходи), дозволено формування фінансово-промислових груп.

У 1995–1996 рр. було започатковано масову ваучерну приватизацію, унаслідок чого номінально в Україні до кінця 1996 р. з'явилося 19 млн «співвласників» колишньої державної власності, які мали б перетворитися на акціонерів. Реально ж ваучерна приватизація призвела до нового етапу перерозподілу державної власності на користь безумовної меншості населення. 75% власності державних підприємств опинилося в руках 20% власників акцій, частина з яких справді була членами «трудова колективів». Проте правова неграмотність населення, відсутність відповідного законодавства та «первісного капіталу» дозволила частині рантє зосередити у своїх руках контроль над приватизованими підприємствами, фінансовими потоками та розподілом дивідендів.

Із середини 1990-х рр. відбувався інтенсивний перерозподіл державної власності на користь або тих «традиційних» рантьє, які встигли переорієнтуватися в нових умовах, або на користь нових бізнес-груп, яким судилося невдовзі перетворитися на найпотужніші фінансово-промислові групи. Опір приватизації з боку традиційних груп інтересу/впливу припинився. Навпаки, маючи первісний капітал та вплив у регіонах і центрі, вони охоче взяли участь у приватизації. Фактично розпочався новий етап формування крупного капіталу, пов'язаний із масштабним переходом державної власності у приватні руки.

Найшвидшими методами збагачення у цей час стали (поряд із уже традиційним доступом до посередницьких обладунків з енергоносіями) т. зв. «трасові піраміди» (привласнення за безцінь ваучерних сертифікатів), придбання за мізерними цінами державних підприємств – шляхом «акціонування» (за підрахунками українських аналітиків, до 2001 р. 58% приватизованих підприємств належали до цієї категорії¹⁶), або через доведення їх до банкрутства (варто звернути увагу на ту обставину, що саме на середину – другу половину 1990-х рр. припадає пік справ про банкрутство підприємств: 1994 р. – 194, 1995 р. – 2000, 1996 р. – 2800, 1997 р. – 6700¹⁷). Усе це вимагало не лише підприємливості і наявності первісного капіталу, а й міцних зв'язків із місцевою владою, і, звісно, прикриття з боку фіскальних та силових структур. Зрозуміло, «прихватувальні» схеми зміцнювали незаконні зв'язки бізнесу і влади, перетворювали їх на необхідну складову розвитку економіки, і, відповідно, впливали на політику як на регіональному, так і на центральному рівнях.

Саме на цей період (друга половина 1990-х рр.) припадає наступний етап взаємодії груп інтересу/впливу та влади. На центральному рівні помітне дедалі більше переважання президентської влади, основою якої є вища мобільність президентської вертикалі та дедалі тісніші взаємини президентського офісу з тими групами інтересу/впливу, які намагаються використовувати доступ до президентської влади або для забезпечення сприятливих умов своєму бізнесові, або для приватизаційних обладунків, або для розв'язання конфліктів між собою чи з владою на місцях.

Згаданий конфлікт президента з Верховною Радою 1995 р. і «конституційна криза» 1996 р. та подальша боротьба між гілками влади були значною мірою породжені не лише перерозподілом повноважень чи ідеологічними контроверзіями між націонал-демократами і лівими, а й початком перерозподілу економічної потуги між традиційними групами рантьє (індустріально-промислове лобі «червоних директорів») та новими групами інтересу/впливу – тими, що виростили на «прихватуванні» і посередницьких операціях з енергоносіями.

Президент у цей час намагався жорстко контролювати виконавчу владу (іноді виконуючи її функції), а оскільки вона також була об'єктом зазіхань груп інтересу/впливу, зокрема регіональних, виникали суперечності, які, зазвичай, транслювалися в публічні конфлікти між президентом і прем'єр-міністрами та між президентом і Верховною Радою. До того ж, саме у цей час президент Л.Кучма дедалі активніше вдається до особистого контролю за розподілом ренти, а тим часом стрімке формування великого капіталу тепер уже шляхом масштабної приватизації призводить до утворення невідконтрольованих йому груп інтересу/впливу, які прагнуть самостійної ролі у владі й політиці та намагаються реалізувати її через виконавчу владу.

Два найвідоміших приклади таких конфліктів – відсторонення прем'єр-міністрів Є.Марчука (березень 1995 – травень 1996 рр.) та П.Лазаренка (травень 1996 – липень 1997 рр.). У першому випадку президентові довелося «приборкувати» номенклатурно-промислове лобі Донбасу, у другому – дніпропетровський клан, економічна міць якого базувалася на посередницьких бартерних операціях з енергоносіями, промисловою та сільськогосподарською продукцією.

У цей період у таборі законодавчої влади знижується рівень консолідації, що пов'язано з розгортанням масштабного перерозподілу власності. На цьому ж етапі і виникає модель зрощення виконавчої влади з групами інтересу/впливу, найвиразніше представлена П.Лазаренком і вдосконалена Л.Кучмою. Перемога Л.Кучми в конфлікті з прем'єром П.Лазаренком була також перемогою в боротьбі за розподіл економічних ресурсів. Саме у цей час Л.Кучма остаточно встановлює контроль як над виконавчою владою, так і над найбільшими джерелами стягування ренти (імпорт/експорт енергоносіїв та «велика» приватизація). Тоді ж налагоджується та взаємовигідна схема взаємодії президента з великим капіталом, яка дозволила йому створити систему маніпулювання групами інтересу/впливу.

Парламент у цей час став зоною конфлікту між потужними групами інтересу/впливу, що склалися або з рантє старого зразка, котрі експлуатують державні субсидії й отримують держзамовлення, та представниками тих груп інтересу/впливу, які не мають бажаних обсягів доступу до ренти чи відсторонені від неї. Тоді ж остаточно оформлюються головні засади моделі «фасадної демократії», коли інститути політичного представництва і волевиявлення (політичні партії, Верховна Рада, вибори) починають перетворюватися на прикриття груп інтересу/впливу (або як їх починають називати – «кланів»).

На цей час структура кланів стабілізувалася – зазвичай це був конгломерат бізнесменів, публічних політиків, представників владних структур (бюрократії), об'єднаних економічними, політичними і навіть родинними зв'язками. Кланова система передбачала наявність цілої ієрархії клієнтел і патронажних відносин, побудованих на патримоніальних суспільних звичках та інстинктах і на протектораті влади, силових та фіскальних структур. Спільність інтересів не виключала можливості внутрішніх розбратів, не кажучи вже про міжкланові конфлікти, які вирішувалися в кращому разі неформальним арбітражем «поважних осіб», у гіршому – фізичним усуненням порушників рівноваги¹⁸.

Ця конфігурація (бізнес – публічні політики – бюрократія – силові структури) відтворювалася на місцевому рівні у вигляді місцевих кланів, які групувалися довкола місцевих центрів влади (як правило, призначених Л.Кучмою голів обласних адміністрацій, або так званих «губернаторів») і матеріальних ресурсів. Японський дослідник К.Мацузато назвав ці групи «мезоелітами»¹⁹. Усі найбільші клани чи мезоеліти виникали як регіональні групи інтересу/впливу і згодом поширювали свій бізнес і вплив у масштабах усієї країни.

Упродовж 1990-х рр. склалися декілька потужних груп інтересу/впливу («кланів»). Донецький клан був представлений трьома групами, економічній та політичній інтереси яких не завжди збігалися, а іноді й вступали у суперечність. На початку 1990-х рр. це були «червоні директори» – найвиразнішим представником цієї групи можна вважати Ю.Звягільського. У другій половині 1990-х – на початку 2000-х рр. на перший план вийшли фінансово-промислова група «Індустріальний союз Донбасу» В.Гайдука і С.Тарути та «System Capital Management» Р.Ахметова.

Дніпропетровський клан формувався під протекторатом губернатора області та прем'єр міністра України у 1996–1997 рр. П.Лазаренка. Спочатку найпотужнішою групою були «Єдині енергетичні системи України» Ю.Тимошенко. Після падіння скандально відомого прем'єра й розгрому «ЄЕСУ» сформувалися дві масштабні фінансово-промислові групи – корпорація «Інтерпайп» та група «Приват», які також періодично конфліктували між собою.

Київський клан (т.зв. «чудова сімка» або «холдинг СДПУ(о)») являв собою нестійку групу бізнесменів, політиків і представників бюрократії, очолювану В.Медведчуком та Г.Суркісом.

Третій етап взаємодії груп інтересу/впливу та влади (кінець 1990-х – початок 2000-х рр.) вирізнявся дедалі тіснішою взаємодією президентської влади та

найбільших груп інтересу/впливу, тих, що склалися в результаті «великої» приватизації й трансформувалися в потужні фінансово-промислові групи. Цей союз взаємовигідний – великий капітал надає фінансову підтримку президентові у його боротьбі за концентрацію влади, президент керує розподілом джерел ренти²⁰, дозволяючи тим самим уникнути гострих конфліктів та бізнес-воєн і сприяючи швидкому збагаченню крупного капіталу. Примітивне розкрадання чи експлуатація державної власності, кредити та субсидії як джерело ренти відмирають. Основними способами надзбагачення та збільшення активів стають податкові пільги, «адресна» приватизація, доступ до дешевих енергоносіїв.

Водночас найбільші групи інтересу-впливу починають формувати чи скуповувати політичні партії для забезпечення своєї присутності у «представницькій демократії», а саме у законодавчій владі. Тоді ж інтенсифікується процес підбиття «четвертої влади» шляхом купівлі або привласнення засобів масової інформації.

Саме у цей час остаточно оформлюються економічні й політичні контури найпотужніших груп інтересу/впливу «нової генерації» – покоління «червоних директорів» остаточно відходить у небуття. Про масштаби економічної потуги найбільших груп інтересу/впливу нового зразка можна скласти приблизне уявлення на прикладі найбільш відомих із них.

Група «Інтерпайп», яку створив 1990 р. у Дніпропетровську 30-річний кандидат технічних наук В.Пінчук, – у середині 1990-х рр. він був пов'язаний із П.Лазаренком, а наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. породичався із президентом Л.Кучмою. На початку 2000-х рр. «Інтерпайп» включала у себе 6 із 7 найбільших трубних заводів України, унікальний Нікопольський завод феросплавів, шість цукрових заводів, акціонерний банк «Кредит-Дніпро», «Укрсоцбанк», страхову компанію «Оранта». До її складу як акціонери входили десять заводів важкої промисловості (що називалися «акціонерними товариствами»), три ремонтні підприємства і дві фірми, що спеціалізувалися на високих технологіях. «Інтерпайп» контролював частину курортно-рекреаційного бізнесу на Кримському півострові, володів загальнонаціональними телеканалами «Новий», ICTV, СТБ, одним регіональним (у Дніпропетровську), а також однією з найтиражніших масових газет «Факты и комментарии»²¹. Політичним прикриттям групи стала партія «Трудова Україна», яка створила одну з найпотужніших фракцій у Верховній Раді 1998–2002 рр. Із кінця 1990-х рр. корпорація «Інтерпайп» мала потужний політичний протекторат в особі президента Л.Кучми і користувалася серйозними перевагами у «великій» приватизації та при доступі до податкових пільг.

Після Помаранчевої революції група втратила протекцію найвищої влади – найвиразнішим свідченням чого стала втрата найбільшого металургійного комбінату «Криворіжсталь», який було придбано 2003 р. разом із «System Capital Management». Утім, завдяки вдалому менеджменту та тій обставині, що В.Пінчук став одним із піонерів просування ідеї соціально відповідального капіталу в Україні²², «Інтерпайп» утримав свою економічну потугу.

Фінансово-промислова імперія «System Capital Management» («SCM») найбагатшого бізнесмена України Р.Ахметова була створена у 2000 р. й складається з металургійних, машинобудівних, коксохімічних, трубних заводів, копалень та шахт, банків, страхових компаній, заводів пива і шампанських вин, офшорних фірм, телекомунікаційних мереж і компаній, готелів, транспортних компаній (включно з Азовським морським пароплаванням), навіть дослідницьких лабораторій. До складу «SCM» входить більше 90 підприємств²³. Донецькому мільярдеру належить також футбольний клуб «Шахтар», телекомпанія із загальнонаціональним покриттям «ТРК Україна», видавничий дім «Сьогодні», регіональні друковані видання²⁴. Політичним прикриттям і водночас могутньою структурою впливу, що обстоює інтереси Р.Ахметова і частини донецького кла-

ну, є Партія регіонів. Походження базових капіталів Р.Ахметова та його найближчих соратників журналістами переважно оминається, зазвичай вони обмежуються натяками на кримінальний характер формування бізнес-груп у Донбасі. Найбільш відверті референції щодо кримінального характеру «первісного нагромадження» цієї групи містяться у книзі С.Кузіна²⁵.

Упродовж 1990-х рр. бізнес-інтереси групи протегувалися регіональною владою (зокрема губернаторами Донецької області В.Щербанем та В.Януковичем), а з 2002 р. їй удалося здобути підтримку найвищої виконавчої влади, коли В.Янукович став прем'єр-міністром України.

Корпорація «Індустріальний союз Донбасу» (С.Тарута, В.Гайдук) володіє або керує пакетами акцій понад 40 підприємств чорної металургії та важкого машинобудування в Україні (Донецька, Луганська та Дніпропетровська області) та за кордоном, зокрема три металургійних комбінати, один завод спецсталі, два трубних і один коксохімічний заводи, три металургійних заводи в Угорщині та два в Польщі, декілька агропромислових підприємств²⁶. «ІСД» може вважатися класичним варіантом персонального поєднання бізнесу і влади – фактичний співвласник активів корпорації В.Гайдук у середині 1990-х рр. був заступником голови Донецької обласної ради та першим заступником губернатора, на початку 2000-х рр. – заступником міністра та міністром палива й енергетики, віцепрем'єр-міністром України. В.Гайдука можна також представляти як вдалий приклад трансформації «червоного директора» у таланитого капіталіста.

Дніпропетровська група «Приват» (І.Коломойський, Г.Боголюбов, О.Мартинів), що виникла у 1991–1992 рр. як альянс «комсомольських активів» і грошей, зароблених на торгівлі побутовою технікою, на початку 2000-х рр. включала один із найбільших українських банків – «Приватбанк» (з його філіями «МоскомПриватбанк» у Москві і «Приватінвест» та мережею у понад 2,3 тис. філій в Україні), нафтопереробні підприємства у Хмельницькому, дев'ять підприємств із переробки і транспортування нафтопродуктів, зокрема «Укрнафта», сімсот бензоаправок по всій Україні, п'ять гірничих і гірничо-збагачувальних комбінатів, одне з найбільших вуглевидобувних підприємств, п'ять хлібо заводів, одну будівельну фірму і вісім офшорних компаній. 2004 р. група придбала акції феросплавних заводів у Румунії та Польщі²⁷, у 2005 р. здобула контроль над п'ятьма обласними енергетичними компаніями. Група «Приват», на відміну від інших кланів, демонструвала свою аполітичність, що не заважало лобювати свої інтереси через власних депутатів у парламенті й «неформальні зв'язки» в урядах. Зокрема, у середині 1990-х рр. група користувалася потужною підтримкою губернатора Дніпропетровщини, а потім прем'єр-міністра України П.Лазаренка. Після втрати високого покровителя група, на відміну від «ЄЕСУ», залишилася «на плаву» саме завдяки «аполітичності» та неформальним зв'язкам у вищих ешелонах влади (зокрема, колишній голова правління «Приватбанку» С.Тигипко у 1997–1999 рр. був віцепрем'єр-міністром – це могло певною мірою забезпечити позиції групи). Сама назва «група «Приват» є певною мірою журналістською метафорою, адже юридично як така вона не зареєстрована.

«Холдинг СДПУ(о)», або т.зв. київський клан, був представлений насамперед Г.Суркісом та В.Медведчуком. Він склався як мінімум із трьох інвестиційних комерційних банків, низки офшорних компаній, металургійних заводів, готелів, цукрових заводів та підприємств харчової промисловості. Своєрідною перлиною «холдингу» був київський футбольний клуб «Динамо», перетворений братами Г. та І. Суркісами на вельми прибутковий бізнес. Наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. різними методами (від скуповування за безцінь пакетів акцій і «отримання в управління» до адміністративного розгрому конкурентів і колишніх партнерів) київський клан отримав контроль над

дев'ятьма обласними компаніями-постачальниками електроенергії (обленерго)²⁸. Із початку 2000-х рр. позиції клану значно посилилися у зв'язку з призначенням В.Медведчука на посаду голови президентської адміністрації (весна 2002 р.). Саме у цей час Л.Кучму почали називати «президентом при главі адміністрації». Утім після Помаранчевої революції та вкрай невдалої виборчої кампанії СДПУ(о) 2006 р. група фактично розвалилася.

До економічно найпотужніших груп інтересу/впливу, які «бавилися політикою», входила також харківська група, в основі якої – «УкрСиббанк» (О.Ярославський та Е.Галієв). Початковий капітал групи формувався у середині 1990-х рр. на торгівлі бензином та «операціях із ваучерами» під прикриттям міської влади. У другій половині 1990-х рр. О.Ярославський здобув прихильність президента Л.Кучми – саме у цей період в активи харківської групи ввійшли акції металургійного, гірничо-збагачувального та хімічних комбінатів на Сході України, частка у сімейному бізнесі президентської родини – компанії «KyivStar»²⁹. Участь харківської групи у великій політиці розпочалася зі спонсорської підтримки Партії зелених України на виборах 1998 р. та закінчилася входженням О.Ярославського та Е.Галієва у список «Нашої України» на виборах 2002 р. (із фракції «Нашої України» бізнесменів виключили у 2003 р.).

Не можна не помітити, що контури згаданих груп ідеально збігаються з контурами найбільших капіталів. 2006 р. до рейтингу українського журналу «Кореспондент» потрапили ті, чий статок оцінювався не менш, ніж у 177 млн доларів США. Якщо вірити підрахункам аналітиків-авторів списку, в Україні налічувалося 9 мільярдів – список очолив Р.Ахметов (11,8 млрд доларів США). За ним ішли В.Пінчук (3,7 млрд доларів США), І.Коломойський (2,8 млрд доларів США), Г.Боголюбов (2,4 млрд доларів США), К.Жеваго (1,9 млрд доларів США), С.Тарута (1,7 млрд доларів США), В.Гайдук (1,7 млрд доларів США), Д.Фірташ (1,4 млрд доларів США), О.Мартинів (1,4 млрд доларів США)³⁰.

Із середини 1990-х рр. поряд із найвищою владою чи безпосередньо в ній періодично також виникали постаті, які були маловідомими публічно, але відігравали надзвичайно важливу роль в організації взаємин влади і груп інтересу/впливу і також не могли нарікати на брак статків (які, утім, ніколи не афішувалися). Найпоказовіші фігури тут – І.Бакай, С.Львовичин, О.Волков³¹. Публікації «епохи Кучми» буквально рясніють згадками про ці постаті, однак крім фрагментарних референцій про особливий характер взаємовідносин «тіньових олігархів» із найвищою владою та бізнесом дослідникові немає чим скористатися. Можна лише зробити попередній висновок про те, що джерелом їхнього впливу і статків був доступ до першої особи країни та неформальна участь у «вирішенні питань», пов'язаних з економічними перевагами (податкові пільги, велика приватизація, розподіл енергоресурсів).

У цей період (кінець 1990-х – початок 2000-х рр.) нові групи інтересу/впливу починають інтенсивно опановувати законодавчу владу. Вибори до Верховної Ради 1998 р., які відбувалися за мішаною системою, стали першим прикладом масового походу у законодавчу владу великого бізнесу, який убачав у парламенті не лише звичне місце лобювання економічних інтересів, а й засіб захисту бізнесу (не кажучи вже про те, що депутатський мандат гарантував особисту недоторканність). Вхід до будівлі під куполом на вул. Грушевського у столиці забезпечувався як через власні партії, так і фінансовими внесками у виборчу кампанію в мажоритарних округах. Найвідоміші партії, які безпосередньо забезпечували присутність груп інтересу/впливу в парламенті 1998–2002 рр., – це «Громада» П.Лазаренка, Соціал-демократична партія України (об'єднана), яка стала політичною парасолькою київського клану, «Трудова Україна» (яку дотепники назвали «Трубовою Україною») – саме тут були представлені мезоеліти

Дніпропетровської області, Народно-демократична партія України, яка мала відігравати роль президентської сили, Партія відродження регіонів України (яка представляла групи інтересу/впливу Донбасу). Партія зелених України, що досить несподівано пройшла у парламент, вважається прикладом інвестицій у політику з боку харківського клану. У Верховній Раді 1998–2002 рр. щонайменше 127 депутатів (28%) представляли інтереси великого бізнесу³².

Наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. у системі влади в масштабах України остаточно сформувалася досить хитка, але на той час достатньо проста й ситуативно ефективна система взаємодії між владою, великим бізнесом та суспільством, суть якої адекватно виражає термін олігархія. Декілька найпотужніших бізнес груп, які представляли великий капітал (дві донецькі, дві дніпропетровські, київська, харківська) та ряд державних чиновників найвищого рівня (адміністрація президента й уряд) утворили вертикальну ієрархію взаємодії та взаємовпливів, пов'язаних із розвитком, захистом та лобіюванням бізнес-інтересів. У цій ієрархії діяла система стримувань і противаг, у центрі якої перебував президент Л.Кучма. Система узаконювала широкомасштабну корупцію, оскільки не могла б діяти без злиття (персонального чи інституційного) державної влади і бізнесу, відтак корупція стала системною ознакою українського суспільства, складовою економічної системи. Ця система будувалася на принципах лояльності до центральної постаті.

На 2001–2002 рр. припадає початок четвертого етапу у процесі структурування влади та її взаємодії з кланами, що триває до сьогодні. Знаковими подіями, які ознаменували початок цього періоду, стали акції «Україна без Кучми», «Повстань, Україно!» і вибори 2002 р. до Верховної Ради. Зовнішній бік подій на цьому етапі – зростання ролі політичних партій, структурування політичної опозиції та граничне відчуження найвищої державної влади від суспільства. Внутрішній зміст видимих на поверхні процесів і конфліктів полягав у тому, що, з одного боку, найбільші групи інтересу/впливу (клани) отримали певну економічну і політичну самодостатність, що дозволяло їм поступово переорієнтуватися з боротьби за доступ до президента (він ще контролював процес великої приватизації) на боротьбу за доступ до законодавчої влади, розвиток власних політичних «брендів» та пряму чи опосередковану участь у публічній політиці через олігархічні партії та фракції у парламенті. На цьому етапі було остаточно поділено медіа-простір, а єдиною інформаційною сферою, недоступною адміністративному впливові влади і монопольному володінню кланів, став Інтернет (хоча й тут спостерігається активне опанування віртуального простору сайтами, які фінансуються великими групами інтересу/впливу).

У цей час загострюється конкуренція між уже сформованими кланами, до якої долучаються групи інтересу/впливу чи мезоеліти на рівні публічної політики – через куплені або організовані ними партії³³, благодійні фонди, пресу. З іншого боку, ті групи інтересу/впливу, що також вирости як регіональні мезоеліти і теж прагнули доступу до центральної влади, сконсолідувалися біля двох постатей – В.Ющенко та Ю.Тимошенко, які назовні позиціонувалися як поміркований і радикальний варіанти опозиції «режимові Кучми». Найпоказовішими прикладами можна вважати бізнес-групи П.Порошенка та Є.Червоценка. Саме вони разом із ситуативними союзниками (харківська група) склали економічну основу «нової» опозиції існуючій системі влади, персоналізованій Л.Кучмою.

Отже, упродовж 1990-х – на початку 2000-х рр. в Україні сформувалася система влади, яку можна назвати олігархічною та патримоніальною; економічна система, яку можна назвати олігархічним капіталізмом; політичний режим, який мав домінуючі ознаки авторитаризму. Реальна політика фактично формувалася як результат взаємодії найбільших груп інтересу/впливу, які моно-

полізували владу і власність, перетворили владу на спосіб здобуття власності, а власність – на спосіб впливу на владу.

На початку 1990-х рр. ці групи інтересу/впливу було представлено здебільшого господарським елітами, успадкованими від радянських часів (управлінці промисловості та аграрного сектору, колишня партійно-радянська та комсомольська номенклатура) та вищою державною бюрократією, що мала ту ж саму генеалогію. Із середини 1990-х рр. групи інтересу/впливу на кшталт «червоних директорів» відмирають або частково трансформуються в нові – це великі регіональні бізнес-групи, які обернули капітал епохи первісного нагромадження на інвестиційні активи та збагатилися на приватизації й оборудках з енергоносіями. Поряд із ними склалася потужна група вищої державної бюрократії, для якої держава, державна власність і влада – це об'єкт приватних інтересів та особистого збагачення. Взаємини великого капіталу і вищої державної бюрократії будувалися на взаємовигідній системі патронату та клієнтел, у центрі якої перебував президент країни. Персональний доступ до президента, опосередкований його найближчим оточенням, у другій половині 1990-х рр. став надзвичайно важливим засобом для розвитку великого бізнесу (так само, як персональний доступ до місцевої влади на рівні регіонів) – це обумовило монополізацію цього доступу декількома найбільшими групами інтересу/впливу та олігархізацію влади.

Посилаючись на класичну працю С.Ейзенштадта «Революція і перетворення суспільств. Порівняльне вивчення цивілізацій», український політолог І.Фісун зазначав, що «загалом неопатримоніальна система звела до мінімуму самостійний доступ автономних суспільних груп до центру і позицій контролю над розподілом ресурсів, стимулюючи рентоорієнтованих підприємців до входження у системи редистрибуції ресурсів у рамках клієнтарно-патронажних мереж. У результаті залежність різних суспільних груп від патримоніального центру зростала, а їх автономність зводилася до мінімуму. Правлячі неопатримоніальні групи спробували «контролювати і регулювати політичний процес таким чином, щоб він не загрожував їхній монополії на політичну владу у центрі і не створював можливостей для одержання різними групами незалежного доступу до джерел влади в масштабі всього суспільства. Взаємозв'язок неопатримоніального центру і різних політико-економічних еліт здійснювався не через демократичні механізми виборів і політичної участі, а через входження в клієнтарно-патронажні мережі, різні корпоративні утворення або формальну «партію влади»³⁴.

Баланс цієї системи було порушено 2002 р. Саме тоді розпочався наступний етап взаємодії груп інтересу/впливу з владою і у владі, спровокований принаймні п'ятьма причинами. По-перше, виникла реальна перспектива зміни патрона у згаданій системі клієнтел і патронажних мереж. У 2004 р. закінчувався другий термін перебування Л.Кучми на посаді президента, і, попри рішення Конституційного суду України про легітимність третього терміну (грудень 2003 р.), було зрозуміло, що на президентських виборах він зазнає поразки. Саме 2002 р. Л.Кучма вперше озвучив сценарій конституційної реформи й переходу до парламентсько-президентської республіки. Подальші маневри з реформою засвідчили намагання найближчого оточення Л.Кучми та тих груп інтересу/впливу (передусім київського клану) й окремих осіб, вплив і статки яких залежали від його протекції, зберегти свого патрона на верхівці влади.

По-друге, у цей період спостерігається спроба іншої потужної групи зі складу донецького клану опанувати вищу державну владу. Дозволивши призначення донецького губернатора В.Януковича на посаду прем'єр-міністра, президент Л.Кучма здобув тактичну перемогу, не допустивши крупний капітал Донбасу до союзу з В.Ющенком, який користувався дедалі більшою популярністю як у суспільстві, так і серед великих бізнес-груп (останнім імпонували його позиції

щодо лібералізації та легалізації бізнесу, оскільки їх уже цікавили більш цивілізовані правила гри). Однак у перспективі це створило передумови для самостійної політичної гри економічно найпотужніших груп інтересу/впливу Донбасу. Вони втратили зацікавленість у Л.Кучмі.

По-третє, у цей період консолідувалися позаолігархічні групи інтересу/впливу, які прагнули або самостійного доступу до влади і ресурсів, або публічного політичного прикриття, або створення прозорих умов для бізнесу. Вони вступили в конфлікт як із групами, що розраховували на збереження Л.Кучми у владі, так і з тими, хто намагався змінити владу в інтересах донецького лобі.

По-четверте, система управління ресурсами, названа «ручним керуванням», вичерпала себе. Частина великого бізнесу для захисту своїх інтересів потребувала вже не так патронату конкретної першої особи та його оточення (які в даному випадку ставали обтяжливими), а формально рівних правил гри, обов'язкових для всіх. Крупний капітал потребував суспільної легітимації та визнання його юридичного права на функціонування у правовому полі.

І, по-п'яте, попри очевидне домінування економічних і політичних інтересів великого капіталу, в Україні утворилася чисельно потужна верства (майже 23% зайнятого населення) представників малого та середнього бізнесу. Ця верства, яка найбільш потерпала від свавілля чиновників і беззаконня, була позбавлена представництва у владі, зокрема у вищій. Саме ця частина була найбільше схильна до тих форм самоорганізації, які могли б слугувати основою громадянського суспільства. І саме вона була найбільше зацікавлена у зміні влади.

Вибори до Верховної Ради 2002 р. спровокували конфлікт між різними групами інтересу/впливу та дали старт політичній кризі, яка сягнула вищої межі під час президентських виборів 2004 р. У 2002–2004 рр. змагалися декілька політичних проєктів, які були виявом цієї кризи і конкуренції між різними групами інтересу/впливу. На поверхні політичного життя це виглядало як декілька варіантів конституційної реформи та змін у виборчому законодавстві, які мали або продовжити термін повноважень Л.Кучми, або знецінити політичну й економічну вартість посади президента, або трансформувати уряд як центр доступу до влади, або створити декілька формально конкурентних центрів влади.

Після провалу проєкту, в якому були зацікавлені ті, хто робив ставку на Л.Кучму (у квітні 2004 р. Верховна Рада не ухвалила необхідний їм проєкт конституційної реформи), загострилася конкуренція за посаду президента. Унаслідок цього президентські вибори 2004 р. значною мірою перетворилися на конкуренцію між великими бізнес-групами Донбасу, які підтримували В.Януковича, та меншими бізнес-групами, які робили ставку на В.Ющенка. У виборах був і третій гравець – Л.Кучма та його найближче оточення.

Розвиток подій улітку – восени 2004 р. засвідчує, що вони могли бути зацікавленими у доведенні передвиборної суспільної істерії до крайньої межі, за якою наступав період «контрольованого хаосу», скасування результатів виборів та продовження повноважень чинного президента на термін, необхідний для безболісного виходу з влади Л.Кучми та його оточення. Саме у цей період суперечності між різними групами інтересу/впливу сягнули найвищої межі, що значно ускладнило їх мобілізацію та змусило апелювати до виборців. Ця апеляція дала побічний ефект – масові публічні протести проти спотворення результатів виборів та перспектив збереження олігархії. Помаранчева революція стала несподіваною комбінацією підготовлених протестних акцій та спонтанного вибуху невдоволення, політичних технологій та «творчості мас». Уперше після 1989–1991 рр. вплив на реальну політику в Україні був здійснений народом, а групам інтересу/впливу довелося брати до уваги інтереси великої кількості співгромадян.

«Постреволюційний» період взаємодії груп інтересу/впливу з владою і суспільством є дуже суперечливим із погляду проміжних результатів. Помаран-

чева влада задекларувала наміри ліквідувати зв'язки бізнесу і державної влади. Оскільки у структурах влади, передусім у президентському оточенні, опинилися раніше неолігархічні бізнес-групи, деякі їхні представники спочатку намагалися діяти за старою схемою – здобувати економічні преференції через президентський офіс. Це спровокувало конфлікт як у найближчому оточенні президента, так і з урядом Ю.Тимошенко, яка початково справді намагалася дотримуватися революційних декларацій. Намагаючись розв'язати цей конфлікт, В.Ющенко спробував «поділити» повноваження між урядом та найближчим оточенням, призначивши П.Порошенка головою Ради національної безпеки та оборони і фактично надавши їй повноваження, які зазіхали на компетенцію уряду. Президент, який невпинно декларував принципи прозорості влади і відокремлення її від бізнесу, не мав реальних засобів для реалізації цих принципів. Без серйозної дестабілізації економічної системи реалізувати цю ідею було неможливо.

До того ж, владі треба було якнайшвидше реалізувати блок передвиборних соціальних обіцянок і водночас продемонструвати суспільству свої можливості щодо творення соціально орієнтованої економіки напередодні парламентських виборів, які наближалися (це й було зроблено за рахунок кардинального збільшення соціальних виплат найбільш вразливим верствам населення та підвищенням заробітної платні в бюджетних галузях). Зробити це швидко можна було лише посиленням тиску на крупний капітал, отже, об'єктами підвищеної уваги нової влади стали найбільші бізнес-групи.

Заходи уряду Ю.Тимошенко, спрямовані на боротьбу з корупцією та контрабандою, тіншовими доходами, припинення махінацій із податками початково дали певний позитивний ефект – 2005 р. частка тіншових доходів у ВВП зменшилася до 29%, а 2006 р. (вже за урядування Ю.Сханурова) – до 27%³⁵. Тиск на великий капітал дав кошти на реалізацію соціальних програм. За збільшення ВВП усього на 2,7% надходження в бюджет за урядування Ю.Тимошенко зросли на 55,8%³⁶.

Усі найбільші бізнес-групи та кланові утворення, які нещодавно мали протекцію найвищої влади, опинилися беззахисними. Частина донецького клану (група Р.Ахметова) тимчасово загубила «свій» уряд і прем'єра. В.Пінчук втратив персональну протекцію свого тестя-президента. Київський клан, втративши позиції в адміністрації президента, швидко розвалився.

Дії першого помаранчевого уряду щодо олігархів були доволі радикальними. Передусім розгорнулася реприватизаційна риторика урядовців, зокрема озвучувалися заяви про 3000 підприємств, які підлягатимуть реприватизації. Чи не найголовнішим об'єктом цієї риторики став зять экс-президента – ішлося про реприватизацію «Криворіжсталі» та Нікопольського заводу феросплавів, про перегляд рішень щодо страхової компанії «Оранта» та «Укрсоцбанку»³⁷. Дісталося й групі Р.Ахметова – «SCM» (разом з «Інтерпайп») втратила «Криворіжсталь», сам Р.Ахметов став об'єктом жорсткого адміністративного тиску і був змушений на певний час виїхати за кордон. Київський клан став об'єктом зазіхань із боку колишнього партнера, а потім розбитого конкурента – російського бізнесмена К.Григоришина, який розпочав серію судових тяжб щодо повернення контролю над рядом обленерго, а дві енергетичні компанії взагалі здобув шляхом рейдерських захоплень. Було навіть зроблено спробу здобути права власності на київський клуб «Динамо», щоправда, безрезультатно. Доходи всіх трьох груп в 2005 р. зменшилися.

Водночас не можна було не помітити, що великий бізнес, наближений до нової влади, користується непрямыми преференціями. Зокрема, було припинено рухи в напрямку реприватизації Маріупольського комбінату ім. Ілліча (традиційний домен соціалістів). Без перешкод із боку влади розвивався бізнес корпорації «Індустріальний союз Донбасу» (протекція В.Ющенко) та групи «При-

ват» (за твердженнями ЗМІ, вона, нібито, мала зв'язки з Ю.Тимошенко). Група «Укрпромінвест» (П.Порошенко) здобула право на реалізацію інвестиційної програми на Луцькому автомобільному заводі (виробництво автобусів «Богдан»). Доходи всіх зазначених груп у 2005 р. збільшилися.

Водночас фактично недоторканою сферою тривалий час залишався сектор енергоносіїв. Попри всі спроби уряду Ю.Тимошенко вивести постачання енергоносіїв на рівень міждержавних угод, преференції залишалися за посередницькою фірмою «Росукренерго»³⁸ (вона здобула їх ще за часів Л.Кучми та уряду В.Януковича). У 2005–2006 рр. «Росукренерго», будучи приватною іноземною компанією, контрольованою російським «Газпромом», та українськими енергетичними рантьє, перетворилася на монопольного постачальника російського і туркменського газу в Україну, залишаючись при цьому недосяжною ані для фіскальних, ані для силових структур української держави і де-факто перетворившись на нову потужну групу інтересу/впливу з центром у сусідній державі.

Роль українських політиків найвищого рангу у цій темній історії з доволі чіткими перспективами втрати навіть умовної економічної незалежності України є не надто зрозумілою. В.Ющенко дуже дратували запитання журналістів і заяви політиків щодо «Росукренерго». Очевидно, він вважав, що зайвий «галас» довкола компанії може зіпсувати відносини з Росією і що скандальність історії викликана передвиборними інтересами його політичних конкурентів (одним з яких уже була Ю.Тимошенко). Він також демонстрував подиву гідну неохочість щодо самої компанії «Росукренерго». В інтерв'ю чотирьом провідним українським телеканалам 13 січня 2006 р. президент В.Ющенко заявив, що «Росукренерго» – це структура, «до якої українська держава, українські державні структури жодного відношення не мають»³⁹. Спроби витиснути фірму з газового ринку урядом Ю.Тимошенко спровокували скандали у верхах влади і конфлікт між президентом і людьми Ю.Тимошенко⁴⁰.

Після сенсаційно-скандальної відставки уряду Ю.Тимошенко та ряду помаранчевих високопосадовців у вересні 2005 р. ситуація у взаєминах влади та груп інтересу/впливу дещо стабілізувалася. У жовтні 2005 р. відбулася зразково-показова зустріч президента В.Ющенко з представниками великого бізнесу, в якій взяли участь як нові фаворити влади, так і опальні олігархи. Президент запевнив капіталістів, що адміністративний тиск на великий капітал – це справа минулого, і закликав їх до прозорого чесного бізнесу. Від цього моменту вища влада фактично усунулася від регулювання стосунків між великими бізнес-групами, що, з одного боку, таки сприяло розвиткові конкуренції між ними, а, з іншого, породило сплеск рейдерства в Україні.

Вибори 2006 р., які позначилися крахом коаліції помаранчевих сил і засвідчили різке падіння популярності президента В.Ющенко, не лише стали реваншем найпотужніших груп інтересу/впливу з Донбасу, а й дещо несподіваною концентрацією влади в їхніх руках. У результаті виборів у Верховній Раді виникли умови для домінування саме цих груп, оскільки їхні опоненти й конкуренти або не отримали представництва у вищому законодавчому органі, або були не здатні об'єднатися. У результаті закулісних політичних обгородок у парламенті було створено «антикризову коаліцію» з потужним представництвом групи Р.Ахметова та його союзників. Виник ідеологічно і політично пікантний союз крупного капіталу та лівих партій – соціалістів⁴¹ і комуністів.

Антикризова коаліція негайно розпочала акції, спрямовані на монополізацію влади. Партія регіонів отримала в уряді посади прем'єр-міністра, усіх віце-прем'єрів, 14 з 19 міністерських крісел. Соціалісти здобули посаду спікера Верховної Ради та 3 міністерських портфелі, комуністи – 1 міністерську посаду. Водночас понад 200 посад у вищих органах виконавчої влади було перебрано представниками коаліції⁴². Одночасно активізувалися дії, спрямовані на пе-

ретагування депутатів з інших фракцій до складу антикризової коаліції – з метою забезпечити їй конституційну більшість у 300 голосів. Зрештою, спостерігалися спроби уряду мінімізувати обсяг президентських повноважень у найважливіших сферах економіки і політики, навіть зовнішньої.

Паралельно уряд, який згідно з положеннями політичної реформи, що набули чинності з січня 2006 р., став реальним центром економічної політики, повернувся до практики надання спеціальних економічних пільг клієнтським групам.

Державний бюджет, інвестиційна політика, стягування податку на додану вартість, адресна приватизація – усе це стало об'єктами економічного перерозподілу на користь однієї, найпотужнішої, приватної бізнес-групи. Варто звернути увагу й на ту обставину, що розпочався зворотний процес тінзації економіки – 2007 р. обсяг тіньового обігу становив 39% ВВП⁴³.

Усе це призвело до протидії з боку тих груп інтересу/впливу, представництво і вплив яких у всіх гілках влади швидко скорочувалося, та з боку тієї частини вищої державної бюрократії й управлінців, для яких президентська влада пов'язана з життєво важливими позиціями у системі відносин влади і власності. Восени 2006 р. розгорнулося жорстке протистояння президента В.Ющенка, якого підтримали парламентські фракції, що опинилися в опозиції («Наша Україна» і БЮТ), з антикризовою коаліцією. У результаті тривалої кризи влади сталася безпрецедентна в історії незалежної України подія – розпуск Верховної Ради у квітні 2007 р.

30 вересня 2007 р. відбулися дострокові вибори, які відкрили новий етап кризи влади, пов'язаний із розподілом повноважень між її різними гілками та сфер впливу між найбільшими бізнес-групами й угрупованнями вищої бюрократії.

Попри всі декларовані й реальні намагання влади після Помаранчевої революції змінити структуру і формат відносин усередині неї, результат був мінімальний. Найвпливовішими гравцями у системі відносин влади і власності залишилися найпотужніші бізнес-групи та державна бюрократія. Злиття влади і бізнесу набуло навіть більш потворних форм, адже якщо раніше воно забезпечувалося передусім президентською патримонією, то після 2006 р. трансформувалося у квазіпредставницьку демократію – український парламент фактично перетворився на політичну біржу найпотужніших груп інтересу/впливу. Контроль над урядом залишився передусім питанням безпосереднього доступу цих груп до виконавчої влади і, відповідно, до державного протекторату й економічних преференцій. Олігархія змінилася за формою, але не за змістом. На зміну конкурентному авторитаризмові прийшла олігархічна демократія, за якої олігархічні групи змагаються за вплив не лише в коридорах центральної влади, а й на виборах.

За роки незалежності в Україні вибудувалася владна ієрархія, заснована на принципі локалізації владних повноважень у межах невеликих груп, для яких доступ до влади (прямий чи опосередкований) чи вплив на неї був обумовлений вузькими корпоративними інтересами, які лише частково збігалися з інтересами суспільними. Ця владна ієрархія мала виразні ознаки олігархії. А оскільки вона будувалася на принципі взаємного забезпечення економічних інтересів та на злитті бізнесу і влади, то спричинила соціальні і суспільні зрушення, економічні, політичні, культурні та морально-психологічні наслідки яких даються взнаки вже зараз, і, очевидно, негативно позначаються на розвиткові українського суспільства і держави в наступні десятиліття.

До цих наслідків можна віднести:

1. Граничне відчуження влади і суспільства, держави і суспільства⁴⁴. Влада (політична й економічна) сконцентрувалася в руках декількох невеликих груп, які запровадили досить примітивні форми соціальної сегрегації, засновані на відчуженні влади та власності від більшості суспільства. Запроваджено кричущі форми соціальної та політичної нерівності.

2. Утворення нових форм соціальної ієрархії, за яких на верхньому щаблі її перебуває верхівка великого бізнесу, державних чиновників вищого рангу, значна кількість депутатів Верховної Ради, верхівка силових, фіскальних та судових структур. Ці групи утворили герметичний соціальний простір, який забезпечує їм соціальну та політичну самодостатність і водночас перетворює їх на своєрідну касту з власними соціальними та культурними нормами, які у кращому випадку не збігаються, а в гіршому – суперечать відповідним нормам демократичного соціально орієнтованого суспільства.

3. Формування розвинених форм фасадної демократії, за якої суспільні та владні інститути, формально покликані забезпечувати народовладдя (Верховна Рада, вибори), насправді є його імітацією. Інститути представницької демократії використовуються переважно для лобювання економічних інтересів, або ж для з'ясування стосунків (конкурентної боротьби) між найпотужнішими групами інтересу/впливу.

4. Спотворення традиційних форм суспільної і культурної легітимності. Гонитва за науковими ступенями, званнями й державними нагородами, використання інститутів благодійництва для реалізації вузько корпоративних інтересів та «відмивання» суспільного іміджу – лише окремі приклади.

5. Формування економіки, побудованої на системі монополій та олігополій, за якої надприбутки здобуваються окремими привілейованими групами, протегованими державною бюрократією, силовими та фіскальними структурами. Конкуренція між монополіями підмінюється системою неформальних відносин та арбітражних втручань і патронажем держави. Така система, мабуть, є ефективною в період акумуляції та перерозподілу суспільного багатства, однак у перспективі вона створює передумови для масштабного економічного застою.

6. Масштабна деморалізація суспільства. Суспільні практики зазначених груп інтересу/впливу не могли не спричинити масштабного розвою корупції (як економічної, так і моральної). Наявність стабільно високого рівня тіншового обігу та прибутків засвідчує не лише участь у тіншовій економіці надто значної частки зайнятого населення, а й те, що корупція перетворилася на важливу складову економічної й політичної систем. Стандарти соціальної поведінки правлячих еліт, відверта демонстрація розкошів, не менш відверта зневага до норм законності і загальнолюдської моралі (остання замінюється специфічними «корпоративними етичними нормами») справляють суспільний ефект, негативні наслідки якого важко прогнозувати.

Наведені тут факти і міркування, зрозуміло, є лише попереднім аналізом системи відносин влади і власності, яка склалася в Україні впродовж останніх сімнадцяти років. Проблема потребує подальшого масштабного (передусім академічного) міждисциплінарного дослідження, жодним чином не пов'язаного з поточною політичною чи ідеологічною кон'юнктурою.

¹ Див.: *Аслунд А.* Розбудова капіталізму. Економічні перетворення в країнах колишнього Радянського Союзу. – К., 2003.

² *Ishiyama J.T., Kennedy R.* Superpresidentialism and Political Party Development in Russia, Ukraine, Armenia and Kyrgyzstan // *Europe-Asia Studies*. – 2001. – Vol.53. – №8. – P.1177–1191; *Protsyk O.* Troubled Semi-Presidentialism. Stability of the Constitutional System and Cabinet in Ukraine // *Europe-Asia Studies*. – 2003. – Vol.55. – №7. – P.1077–1095.

³ *Литвин В.* Політична арена України. Дійові особи та виконавці. – К., 1994. – С.420–424.

⁴ *Виттковски А.* Пятилетка без плана. – К., 1996. – С.129. Автор посилається на спогади віце-прем'єр міністра Ю.Йоффе (див.: *Йоффе Ю.* Один на один с системой. – Луганск, 1995).

⁵ *Aslund A.* Why Has Ukraine Failed to Achieve Economic Growth? // *Anders Aslund, George De Menil (eds).* Economic Reform in Ukraine: The Unfinished Agenda. – New York, 2000. – P.264.

⁶ Ibid.

⁷ Колишній прем'єр-міністр В.Пустовойтенко 2006 р. стверджував, що співвідношення технологічних втрат при транспортуванні газу і крадіжок складає 50х50. Див.: *По-да В.* Скільки газу ворують в Україні // Коментарии. – 2006. – 3 ноября. – С.4.

⁸ *Марков И.* Кому нужен скандал «республиканского» масштаба? // Зеркало недели. – 1996. – 20–26 апреля.

⁹ Цей факт повідомив в інтерв'ю газеті «Факти і коментарі» у червні 2000 р. колишній співробітник «Республіки» І.Шаров. Див.: *It's a gas. Funny Business in the Turkmen-Ukraine Gas Trade. A Report by Global Witness, April 2006.* – Washington. – P.27.

¹⁰ *Fujimori S.* Op. cit. – P.121.

¹¹ *Kuzio T., Wilson A.* Ukraine: perestroika to independence. – Macmillan, 1994. – P.125–126.

¹² *Yekhanurov Yu.I.* The Process of Privatization // *Economic Reform in Ukraine: The Unfinished Agenda / Aslund A. and de Menil G. (eds).* – New York, 2000.

¹³ На кінець 1994 р. це був повний склад Верховної Ради – унаслідок змін у виборному законодавстві вибори відбувалися у два етапи, і Верховна Рада 1994–1998 рр. так ніколи і не досягла повного списочного складу у 450 осіб.

¹⁴ *Krawchuk R., Chudowski V.* Ukraine's 1994 elections as an economic event // *Communist and Post-Communist Studies.* – 2005. – №38. – P.48.

¹⁵ *Drum B.* Privatization, Enterprise Restructuring and Capital Market Reform // *Ukraine: Accelerating The Transition to Market: Proceedings of an IMF/World Bank Seminar / Cornelius P.K., Lenain P. (eds).* – Washington, 1997. – P.140.

¹⁶ Українська приватизація в спогадах та роздумах. – К., 2001. – С.447 (наводяться підрахунки В.Ланового).

¹⁷ *Biryukov A.* Bankruptcy and Legislation Reform in Ukraine // *Review of Central and East European Law.* – 2001. – №4. – P.581. Стандартна схема «банкрутства» передбачала санацію державного підприємства, яке його керівництво доводило до відповідного стану, розгляд справи у суді та продаж «збанкрутілого» підприємства структурам, створеним його ж керівниками.

¹⁸ Найвідомішими прикладами радикального вирішення подібних конфліктів вважають: 1. Убивство власника фірми «Люкс» та футбольного клубу «Шахтар» (Донецьк) А.Брагіна (жовтень 1995 р.). А.Брагін, котрого міліція та журналісти вважали місцевим кримінальним авторитетом, загинув від потужного вибуху просто на трибуні стадіону Донецька під час футбольного матчу разом із керівником охорони та п'ятьма охоронцями. 2. Убивство одного з впливових донецьких бізнесменів та політиків, народного депутата Є.Щербаня в аеропорту Донецька (5 листопада 1996 р.). Тоді також загинули його дружина, механік і бортінженер літака. У вересні 1997 р. було вчинено невдалий замах на життя сина Є.Щербаня. 3. Убивство в ліфті власного будинку в Києві голови біржового комітету Української міжбанківської валютної біржі й народного депутата В.Гетьмана (22 квітня 1998 р.). Привертає увагу те, що всі вбивства було здійснено нібито одним злочинним угрупованням, що спеціалізувалося на замовних убивствах і розбійних нападах та діяло в Донецькій і Луганській областях у 1994–2001 рр. Ватажок угруповання помер у слідчому ізоляторі, а його учасникам інкримінували, крім згаданого, підготовку замахів на народних депутатів О.Волкова та І.Бакая. 2003 р. прокуратура через пресу повідомляла про звинувачення на адресу П.Лазаренка в замовленні вбивства Є.Щербаня та В.Гетьмана, що той, звісно, заперечував (див.: *Следствие поставило точку в деле об убийстве двух депутатов и крест на экс-депутате // Зеркало недели.* – 2002. – 9–15 февраля; *Не прав по форме // Зеркало недели.* – 2004. – 3–9 апреля). Досить красномовною є історія з російським бізнесменом К.Григоришиним, колишнім партнером Г.Суркіса та В.Медведчука. Апогеєм «непорозумінь» між колишніми партнерами, що виникли на ґрунті перерозподілу бізнесу, стала скандальна історія з арештом К.Григоришина в Києві 12 жовтня 2002 р. Мільйонера було затримано ввечері біля ресторану під приводом, що він «злісно лаявся» на перехожих, серед яких здебільшого чомусь були співробітники управління з боротьби з організованою злочинністю. Під час затримання у нього виявили в кишені брюк новий змащений пістолет та пакетики з білим порошком, як з'ясувалося – наркотиком. Ані на пістолеті, ані на пакетиках не було виявлено відбитків пальців К.Григоришина. Згодом бізнесмена відпустили, проте частка його активів опинилася в

руках провідної частини «київського клану» (див.: *Мостовая Ю., Маскалевич И., Дмитричева О.* Мы дошли до беспредела, но это ещё не предел // *Зеркало недели.* – 2002. – 19–25 октября).

¹⁹ *Matsuzato K.* All Kuchma's Men: The Reshuffling of Ukrainian Governors and the Presidential Election of 1999 // *Post-Soviet Geography and Economics.* – 2001. – Vol.42. – №6. – P.421.

²⁰ Механізми розподілу ренти ще чекають на свого дослідника, упевнено можна сказати лише одне – будь-який великий капітал був відомий Л.Кучми та його оточенню й у будь-який момент міг стати або об'єктом, або мішенню для силових і фіскальних відомств. Про роль і можливі доходи самого Л.Кучми відомо дуже мало (хоча сказано і написано чимало, проте все це важко перевірити). Як приклад можна навести одне з журналістських розслідувань, досить правдоподібно, але не більше (див.: *Гавриш О.* Нефтегазовые схемы президента. Часть 1. Нефть // *Українська правда.* – 2005. – 30 березня (<http://pravda.com.ua/news/2005/3/30/2992.htm>); Нефтегазовые схемы президента. Часть 2. Газ // *Українська правда.* – 2005. – 19 квітня (<http://pravda.com.ua/news/2005/4/19/3602.htm>).

²¹ Дані наведено за: *Бондаренко К.* Хто й чим володіє в Україні // *Львівська газета.* – 2003. – 17 липня.

²² В.Пінчук є відомим меценатом та організатором форумів політиків і бізнесменів, т.зв. «міні-Давосів».

²³ <http://www.scm.com.ua/index.php?page=11&l=3> (сайт відвідано 4 жовтня 2007 р.).

²⁴ Повний список підприємств, що перебувають у складі або пов'язані із «Capital System Management» див.: <http://baza.proua.com/g/7>

²⁵ *Кузин С.* Донецкая мафия. – К., 2006.

²⁶ Офіційний сайт «ІСД» – <http://www.isd.com.ua>

²⁷ Секрети групи «Приват» – місця старту кар'єри Тигипка // *Українська правда.* – 2004. – 3 серпня (www.pravda.com.ua/news/2004/8/3/11017.htm; сайт відвідано 9 серпня 2006 р.).

²⁸ Перший найповніший перелік складових та активів різних кланів свого часу надав політолог К.Бондаренко (Хто й чим володіє в Україні // *Львівська газета.* – 2003. – 17 липня (цей матеріал було розміщено на сайті «Української правди» – www.pravda.com.ua)). Досить докладну і назагал достовірну інформацію про деякі клани та олігархів подає сайт www.oligarh.net. Останнім часом відкрилися інтернет-сторінки провідних бізнес-груп, які тут згадуються (крім «Привату»). Частина даних наведено саме за цими джерелами. Нещодавно з'явився перший систематизований огляд розвитку великого капіталу в Україні: *Великий український капітал: взаємовідносини з владою і суспільством.* – К., 2007.

²⁹ <http://www.korrespondent.net/politics/yaroslavsky/658> (сайт відвідано 30 вересня 2007 р.).

³⁰ Дані наведено за: *Action Ukraine Report.* – 2006. – №721. – July 2.

³¹ І.Бакай у 1997–2000 рр. був однією з найвпливовіших фігур у схемах розподілу газу і нафти, у 2003–2004 рр. очолював Державне управління справами. Належав до найближчого оточення Л.Кучми. Контрольно-ревізійне управління виявило майже 830 млн грн витрат «не за призначенням» за його урядування. Із весни 2005 до осені 2007 рр. перебував у міжнародному розшуку. С.Львовичкин – науковий консультант, референт, помічник, перший помічник Л.Кучми у 1999–2004 рр., одна з найбільш довірених осіб президента. Входив до складу рад і наглядових рад Національного банку України, Ощадного банку України, голова спостережної ради «Укртелекому». Із 2006 р. очолював апарат прем'єр-міністра В.Януковича. О.Волков – одна з найколотніших фігур в оточенні Л.Кучми та «тіньовій політиці». Не маючи «власного бізнесу» з 1994 р., О.Волков мав колосальні зв'язки в найрізноманітніших бізнес-структурах (від агропромислових до лікєро-горілчаного бізнесу), а з 1994 до початку 2000-х рр. – величезний вплив в оточенні Л.Кучми.

³² *Puglisi R.* The Rise of Ukrainian Oligarchs // *Democratization.* – 2003. – Vol.10. – №3. – P.109.

³³ Канадський дослідник Л.Вей назвав це «конкурентним авторитаризмом» (Див.: *Levitsky S., Way L. A.* The Rise of Competitive Authoritarianism // *Journal of Democracy.* – 2002. – Vol.13. – P.21–35; *Way L.* Kuchma's Failed Authoritarianism // *Journal of Democracy.* – 2005. – Vol.16. – №2. – P.131–145).

³⁴ *Фісун О.* Помаранчева революція і демократична консолідація // <http://www.kennan.kiev.ua/kkr/content/conf06/papers/Fisun.html> (сайт відвідано 3 листопада 2007 р.).

³⁵ 40% української економіки знаходиться в тени // obozrevatel.com/news/2007/7/30/182287.htm (сайт відвідано 30 липня 2007 р.).

³⁶ Великий український капітал: взаємини з владою і суспільством. – С.48.

³⁷ Контроль над ними було здобуто шляхом додаткової емісії акцій – досить поширений спосіб «адресної» приватизації.

³⁸ «Росукренерго» – посередницька компанія, зареєстрована у Швейцарії. Рішення про надання цій компанії прав на постачання російського газу на територію України було ухвалене на зустрічі Л.Кучми і В.Путіна у липні 2004 р., у розпал президентської кампанії. У листопаді 2004 р. прем'єр-міністр В.Янукович підписав постанову уряду, згідно з якою «Росукренерго» перетворювалася на одноосібного посередника для постачання газу в Україну на період до 2028 р. Спочатку засновниками і власниками «Росукренерго» формально значилися дочірня компанія російського «Газпромбанку» – «ARosgas Holding» і компанія «Centragas Holding», яка перебувала у власності австрійської фірми «Reiffeisen Investment». Цікаво, що до координаційної ради приватної іноземної компанії «Росукренерго» ввійшли високопоставлені державні службовці України – тодішній заступник міністра палива та енергетики Ю.Бойко і тодішній перший заступник голови НАК «Нафтогаз» І.Воронін. Половина акцій «Росукренерго» належала тоді ще не надто відомим українським бізнесменам Д.Фірташу (90% української частки) та І.Фурсіну (10%). Російську частку у грудні 2005 р. «викупив» (фактично сам у себе) російський «Газпром» за символічну суму в 2,36 млн євро (див.: *Ерменко А.* Шалом газават, славяне! // *Зеркало недели.* – 2006. – 14–20 янв.; *Ей же.* Капінтер, или Чьи отпечатки остались на газе? // Там же. – 2007. – 16–22 юн.; *Мостовая Ю.* Противогаз – один на всех // Там же. – 2005. – 17–23 декаб.; *Ей же.* О бутонах, цветочках и ягодах // Там же. – 2006. – 21–27 янв.).

³⁹ www.obozrevatel.com.ua/news/2007/6/14/175550.htm (сайт відвідано 15 червня 2007 р.).

⁴⁰ It's a Gas. Funny Business in the Turkmen-Ukraine Gas Trade. A Report by Global Witness. April 2006. – P.55–57.

⁴¹ Щоправда, за соціалістами також стояв крупний капітал – бізнес-група, представлена Маріупольським комбінатом ім. Ілліча та спорідненими підприємствами.

⁴² Великий український капітал: взаємовідносини з владою і суспільством. – С.76–77.

⁴³ www.obozrevatel.com.ua/news/2007/6/14/175550.htm (сайт відвідано 15 червня 2007 р.).

⁴⁴ Динаміка рівня довіри до влади серед населення фактично відсутня – упродовж усього періоду незалежності академічні соціологічні обстеження засвідчують стабільно низький рівень до всіх базових державних інститутів влади – Верховної Ради, президента, уряду, силових структур, судів і суддів (див.: *Паніна Н.* Українське суспільство 1992–2006: соціологічний моніторинг. – К., 2006).

The article offers the analysis of formation of the system of relations between the authority and property in Ukraine during 1990s – 2000s. The principal thesis is that in the mentioned period such system of authority relations was formed that secures economical and political interests of few business-groups in state bureaucracy and authority institutes of the center and the regions. The state power and representative democracy institutes are used by these groups in order to lobby corporate interests and in competitor struggle.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

А.Ю.Мартинов*

ІСТОРИЧНІ ЗНАННЯ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Глобалізація – популярна тема у соціальних науках. У статті глобалізація розглядається як соціально-історичний і соціально-економічний процес. Автор в історичному контексті простежує концептуальні та методологічні аспекти проблеми глобалізації.

Попередній результат радикальних історичних змін, які відбуваються на межі ХХ–ХХІ ст., визначається по-різному. Ідеться про постіндустріальне (Д.Белл), мережеве інформаційне (М.Кастельс), постмодерне (А.Етціоні), навіть постісторичне (Ф.Фукуяма) суспільства. Різні дослідники (британські, канадські, німецькі, російські, українські та ін.) погоджуються з точкою зору, яка визнає, що тектонічні зрушення насамперед є наслідком інтенсивних процесів трансформації світової економіки. Іспанський соціолог М.Кастельс характеризує глобальну економіку як таку, що здатна працювати «як єдина система в режимі реального часу в масштабі всієї планети»¹. Це завдання технічно та практично вирішує Інтернет, який водночас є своєрідним символом процесу глобалізації.

Бурхливі дискусії, які відбуваються у соціальних науках із приводу проблем глобалізації, поки що лише опосередковано торкнулися історичної науки, яка традиційно займається дослідженням причин і наслідків подій. Одним із таких наслідків розгортання процесу глобалізації може вважатися зміна статусу історичної науки у системі соціальних наук.

Звичайно, історична наука може розглядатися як сукупність різноманітних культурних практик, трансформація яких неминуче провокує зміни історичної свідомості по всій її вертикалі – від професійних істориків і до «споживачів» історичних праць. Здається, що у глобальному інформаційному суспільстві, яке народжується й інтенсивно розвивається, історія досягає «точки зникнення» у надлишковій інформації про різні події, в яких важко розібратися². За цих гносеологічних умов непросто знайти місце для національної історії.

В історичній науці незалежної України «діалектику формування цілісної картини всесвітньої історії стосовно національної історії» одним із перших проаналізував В.Потульніцький, який у своїй ґрунтовній монографії розглянув причини відокремлення української і всесвітньої історії у світовій та українській історичній науці, і осмислив проблеми інтеграції української національної історії у світову³. Звичайно, дискусія з цієї проблеми не закінчилася. Зокрема, можна погодитися із зауваженням російської дослідниці Т.Панфілової, яка пише, що «поняття «всесвітня історія» висловлює особливий стан історії, якому властивим є зростання взаємозалежності між країнами і народами та перетворення взаємозалежності у суттєвий фактор розвитку кожного з них, що дає можливість осмислювати його як нову історичну якість»⁴. Скориставшись терміном «глобальна історія», ми залишаємо за поняттям «всесвітня історія» всі історичні явища в їх сукупності. Але якою може бути «глобальна історія»? Які чинники визначають сучасну специфіку взаємодії «глобальної» та

* Мартинов Андрій Юрійович – д-р іст. наук, ст. наук. співроб. відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАНУ.

національної історії? У процесі становлення глобальної історії можна знайти різноманітні періодизації.

«Традиційна історія зафіксувала три визначні спалахи: хрестові походи XII–XIII ст., великі відкриття XVI ст. і колоніальний імперіалізм XIX ст. Якщо подивитися на них під кутом зору історії людства, то ці три поштовхи, – зазначає французький історик Ж.Башлер, – у підсумку зв'язали між собою всі традиційні історії, які відбувалися впродовж попередніх тисячоліть, і змусили до культурного стрибка ті природні історії, що затрималися»⁵. Після 1945 р. унаслідок процесу деколонізації на політичній карті світу з'явилися нові незалежні держави, у «старих» національних державах споживацьке суспільство опинилося перед викликами «меж зростання», які визначаються дефіцитом природних ресурсів та загрозливим наближенням екологічної катастрофи. Демографічна криза у розвинутих країнах і бум народжуваності у країнах «третього світу» провокують масові міграції, які порівнюються з «великим переселенням народів». Під впливом цих факторів змінюються ціннісні орієнтири різних цивілізацій.

Своєю чергою процес європейської інтеграції сформував соціальне замовлення на написання історії Європи «у загальноєвропейських, а не вузько національних термінах»⁶. Аналогічне завдання є характерним і для написання «глобальної історії», яка не є самим лише інтегральним результатом взаємодії національних історій, а може бути наслідком «наднаціональних процесів». Щоб зрозуміти це, треба спробувати розібратися із сутністю, формами та наслідками глобалізації.

Британські дослідники Девід Гелд, Ентоні МакГрю, Девід Голдблатт та Джонатан Перратон акцентують увагу на «чотирьох відмінних історичних формах глобалізації, кожна з яких відбиває особливий зв'язок просторово-часових та організаційних властивостей»⁷. Вони ведуть мову про домодерну, ранньомодерну, модерну і сучасну історичні форми глобалізації. Альтернативна точка зору визначає поняття глобалізації як «процес формування і подальшого розвитку єдиного загальносвітового фінансово-економічного простору на основі нових, переважно комп'ютерних технологій»⁸. Таким чином, заперечуються надто глибокі історичні корені сучасної глобалізації. Адже її родові ознаки передусім пов'язуються з інформаційною революцією. Зокрема, канадський дослідник Маршал Мак-Люен звертає увагу на той факт, що аудіовізуальна апаратура формує замкнену систему глобальної відеокommунікації, яка відкриває еру глобальної уніфікації⁹.

Важливим суб'єктом процесу глобалізації є транснаціональні корпорації, які мають прибутки значно більші ніж валовий національний дохід багатьох держав, особливо розташованих на периферії світової економіки та геополітики. Транснаціональні корпорації за своєю структурою та менеджерською організацією більше нагадують до болю знайому тоталітарну державу. Набувши глобальної влади, транснаціональний капітал отримав можливості зіштовхувати інтереси різних національних держав. Пік скандалів навколо зловживань транснаціональних корпорацій, які перетворилися на впливових суб'єктів світової політики, припав на 1990-ті рр.¹⁰ Але це не підірвало домінування транснаціональних корпорацій. Адже світова економіка в політичному сенсі змушує до усунення національно-державних обмежень. Географічні відстані втрачають те велике значення, яке вони мали досі. Державні кордони все менше відокремлюють і все більше об'єднують¹¹.

Зазначимо, що економічне визначення поняття глобалізації стосується головним чином різних мереж транснаціонального розподілу праці, які віддзеркалюють економічні стосунки багатьох суб'єктів. Німецький соціолог У.Бек під глобалізацією розуміє процеси, «в яких національні держави, їх суверенітет влітаються у павутиння транснаціональних акторів і підпорядковуються їх

владним можливостям, їх орієнтації та ідентичності»¹². Однак цей непростий процес провокує кризу в національній політичній сфері, що обумовлюється послабленням соціальної інтеграції різних класів навколо певних світоглядних засад. Наочним симптомом кризи сучасної демократичної системи стає здебільшого неефективне функціонування політичних партій, в ідеалі покликаних упорядковувати різні суспільні погляди і забезпечувати захист різноманітних інтересів у політичному процесі прийняття рішень. Однак у багатьох країнах політичні партії переживають серйозну кризу громадської довіри. Їх піддають гострій критиці і вважають корумпованими та такими, що служать вузьким олігархічним інтересам. Із точки зору громадськості багатьом «демократичним» партіям бракує внутрішньої демократії, звітності та відповідальності за свою діяльність. Такий стан справ провокує кризу національного суверенітету.

Ідея національного суверенітету є культурним продуктом доби Просвітництва, етнічний сепаратизм спирається на пам'ять, спрямовану в минуле. В умовах послаблення національної державності дедалі частіше деформується програмна, релігійна, класова ідентичність і соціальна база політичних партій та активістів. Традиційно еліта була втіленням народної мудрості і досвіду поколінь, скарбницею національної культури, утілювачем волі і кращих устремлень нації¹³. Доба глобалізації поставила національні еліти у проміжне становище між своїми народами та міжнародними центрами влади. Причому, чим більш неавтономною для власного народу є певна еліта, тим на більші поступки зовнішнім покровителям вона готова йти. Унаслідок цього національний суверенітет, послаблений системою глобальних економічних зв'язків, ще більше нівелюється кризовими процесами в політичній сфері.

Політичні симпатії членів суспільства все частіше визначаються не тільки матеріальними соціальними інтересами, а й ідеальною ціннісною самоідентифікацією. Зазначений чинник змушує звернутися до соціокультурних глобальних процесів. Культурологічний підхід вивчає глобалізацію у цивілізаційному контексті. Соціокультурні процеси глобалізації головним чином окреслюються латинською формулою «E pluribus unum», тобто, «єдність у різноманітті». Цей принцип вимагає дотримання поваги до базових цінностей різних цивілізацій, адже чим більшою є різноманітність, тим стабільніша соціальна система. З цієї точки зору «єдиним богообраним народом, – як слушно зазначає вітчизняний дослідник С.Удовик, – є людство»¹⁴.

Загалом глобалізація розглядається як об'єктивний соціальний процес, сенс якого становить зростання взаємозалежності і взаємозв'язку національних економік, політичних і соціальних систем, взаємодії соціальних суб'єктів із навколишнім середовищем¹⁵. Однак слід мати на увазі, що будь-яка дефініція може водночас виконувати функції теоретичної легітимізації інтересів тих сил, які визначають процес глобалізації. Французькі соціологи звертають увагу на суттєві семантичні відмінності. Зокрема, «на відміну від французького терміна «mondilisation» – «глобалізація», який стосується насамперед території в географічному й економічному сенсі, а також зростаючої швидкості транспорту та зв'язку, англiцизм «globalization» більше наголошує на ідеї близькості людей, а також на їхньому відчутті існування в поділеному, але спільному просторі... Термін «глобалізація» також охоплює широку образну сферу, за браком нової утопії – орієнтир, завдяки якому людина набуває віри у свої можливості щодо поліпшення умов життя та поширення ліберальних цінностей»¹⁶.

Отже, глобалізація є соціально-історичним процесом розвитку людства. Попри це, історія народів, які належать до різних цивілізацій, не має спільної універсальної програми. Єдність глобальної історії є проблематичною. Тільки з позицій історичного матеріалізму всі народи, незалежно від цивілізаційної ідентифікації, мають пройти однаковий шлях розвитку. Нелінійність розвитку пе-

рекреслює детермінізм. Усупереч цій тенденції суб'єктивна глобалізація пропагує ідею встановлення та підтримання нового світового порядку. Під зазначеним поняттям розуміється фактичне скасування традицій та формування уніфікованої маси космополітів. Ідейне кредо нового глобального суспільства становить деконструкція культурного спадку минулого. Але реалізація цього проекту на початку XXI ст., призвівши до виникнення всесвітнього інформаційного суспільства, зіштовхнулася зі складнощами, обумовленими відсутністю всесвітньої держави та світового уряду. Говорячи про сучасний етап глобального розвитку, слід зазначити, що глобалізація – це нелінійний процес, оскільки він має багато детермінант. Наприклад, влада у сучасному суспільстві, крім національного, концентрується на наднаціональному, регіональному (локальному) рівнях, а також на рівні недержавних громадських організацій.

Загалом традиційний вестернізаторський погляд на всесвітню історію змушує вважати західний варіант розвитку «магістральним» шляхом світової цивілізації. Тому всі незахідні країни в умовах процесу глобалізації будуть втягуватися в логіку «доганяючого» щодо західного центру. Цивілізації, які опиняться за бортом глобалізації, на думку багатьох дослідників, деградуватимуть у процесі історичного відбору. Але це не означає близької перемоги ліберальних цінностей у глобальному масштабі, адже «звичайно існує розрив між тим, що людина вважає своїми цінностями, і дійсними цінностями, якими вона керується»¹⁷. Наприклад, християнський гуманізм не завадив багатьом європейцям активно займатися работоргівлею. А американська пуританська громада півдня США до 1864 р. активно використовувала рабську працю на бавовняних плантаціях. Ліберальної економіки не може бути без ліберальної моралі. Однак унаслідок цього ліберальне ринкове суспільство руйнує ціннісні основи ринкової економіки. Як слушно зазначає відомий фінансовий спекулянт Дж.Сорос, «жодне суспільство не може існувати без моралі. Навіть наші аморальні орієнтири вимагають морального виправдання»¹⁸. Але великою ціною «аморальної моралі» є фактичний крах прогресивної ідеології розвитку¹⁹. Дедалі частіше, як свідчить практика діяльності Світової організації торгівлі, вільна торгівля стає не принципом, а засобом для досягнення мети глобального панування. Наприклад, «багаті країни Заходу, в яких проживає лише четверта частина людства, витрачають на свої потреби 70% усієї виробленої енергії, 75% металів, 60% продовольства, 85% деревини»²⁰. Сполучені Штати Америки, де проживає лише 5% населення земної кулі, володіють половиною всіх світових багатств.

Отже, модернізація суспільства нерівнозначна вестернізації, оскільки для досягнення західного рівня життя на нашій планеті для всіх просто не вистачить ресурсів. Зрештою, поширення демократії силою суперечить самій ідеї демократії. Унаслідок цього «історичний процес повернувся в бік гострого конфлікту між Заходом і значною частиною ісламського Сходу»²¹. Із початком глобальної антитерористичної кампанії все частіше здається, що середньовіччя закінчилося тільки в підручниках. Після терактів 11 вересня 2001 р. США продемонстрували пріоритет власних інтересів над потребами своїх союзників. Адміністрація Дж.Буша-мол. повернула зовнішньополітичний курс США в русло пріоритетів національних інтересів. Символом такої імперської ідеології є імператив – «хто не з нами, той проти нас»²². За цих обставин національна держава стає останнім оплотом антиглобалістів.

Утім, за доби глобалізації змінюється семантика визначення поняття «нації». Відбувається відхід від розуміння нації як спільноти «людей, зв'язаних кровним походженням, спільністю психічної вдачі та спільною мовою»²³. Нація все ще досить часто визначається як «вищий етап розвитку етнічної спільноти, яка відповідає певній економічній формації, формується на основі спільної національної самосвідомості, території, мови, особливостей матеріальної і духов-

ної культури, які проявляються в національно-психологічних особливостях, традиціях, звичках»²⁴. Але, якщо нація є уявленою спільнотою, тоді «жодна нація, – як зазначає Б.Андерсон, – не вважає себе рівновеликою з усім людством»²⁵. Такий підхід відповідає розумінню глобальних проблем українськими вченими, які наголошують на збереженні ролі і значення національної держави за умов глобалізації²⁶.

За доби Просвітництва, «законним дитям» якою стала Велика французька революція кінця XVIII ст., позитивним результатом історичного розвитку було будівництво національних держав. Відтоді національна держава стає майже синонімом поняття «модерн» та його головним суб'єктом. На думку І.Валлерстайна, завдання національного розвитку спираються на вирішення проблем «досягнення виборчих прав, побудови держави добробуту і розробки національної ідентичності»²⁷. Проголошуючи Декларацію незалежності США 4 липня 1776 р., американці починали свою історію із чистого аркуша. Надалі «з кожним роком, – як зазначає професор Французької академії Рене Ремонд, – історія Сполучених Штатів стає все більш тісно пов'язаною з історією всього людства»²⁸.

На нинішньому етапі розвитку процесу глобалізації наймогутніші нації-держави не втрачають свого значення на світовій арені, хоча роль їх інституцій істотно змінюється. Утім, досі захист соціальних інтересів людей і суспільства у цілому здійснюється на національному рівні. Національний принцип організації суспільства притаманний найуспішнішій інтеграційній моделі – Європейському Союзу, який у своїй першій спільній Конституції так і не спромігся дійти до рівня федеративної організації.

Наднаціональний принцип розвитку відроджує привабливу модель глобальної імперії. Водночас існує ризик демодернізації національних держав, особливо внаслідок нерозв'язаних суспільних суперечностей, які провокують громадянські війни. Яскравим прикладом цього є ситуація в Іраку, що склалася після американсько-британської інтервенції 20 березня 2003 р. Руйнація інфраструктури, яка забезпечує повсякденні потреби відтворення цивілізованого життя, провокує перманентну війну всіх проти всіх, і, як наслідок, подальший регрес та розпад суспільних структур. Інший показовий приклад деконструкції національної історії та її міфів становить боротьба навколо визнання незалежності від Сербії албанців Косова. Але за нинішніх умов слід пам'ятати іронічне зауваження Дж.Орвелла, який справедливо попереджав, що «колонії не перестають бути колоніями лише від того, що набули незалежності»²⁹. Процес творення національних держав у сучасному глобальному світі триває, хоча нові незалежні країни суттєво відстають від невеликої кількості найпотужніших держав, які за рівнем економічного та політичного розвитку виходять на наднаціональний рівень. Гегемонія Заходу забезпечується його домінуванням у трьох сферах: фінансовій, військово-політичній та інформаційній. Однак гасло «наша батьківщина – людство», зважаючи на різний ступінь національного розвитку, апріорі непридатне для універсального вжитку.

Національна історія залишається інструментом знаходження балансу між раціональністю, традиціями та емоціями. Зазвичай, щасливі нації не залишають слідів у історії. Але навіть трагічний «бренд» за умов відповідної реклами та комерційного попиту коштує мільйонів доларів. Наприклад, Японія з кінця 1980-х рр. заробляє великі гроші на туризмі до міст Гірошима й Наґасакі, які стали символами нової історичної епохи³⁰. Звичайно, якщо пам'ятати вигідно, ніхто не буде забутий. Отже, яку роль історія відіграє за доби глобалізації?

Постмодерністи стверджують, що будь-яке знання несе відбиток цінностей та інтересів тих, хто пізнає. Тому будь-яке знання є заангажованим і являє собою відтворення певної влади. Спровокований тотальною пропагандою масовий страх того, що смисл може бути нав'язаний, провокує зневагу до ідеальних

цінностей. Загострюється конфлікт нових соціальних норм і традиційних суспільних цінностей. За цих обставин саме історія виконує важливу функцію ідентифікації, диференціації та консолідації. Як справедливо зазначав німецький філософ Карл Ясперс, «історичне, навіть зазнаючи руйнації, не підвладне часові... Усе мусить безперервно змінюватися, оскільки в історії постійно наявна незавершеність. Сама по собі історія неспроможна бути завершеною. Вона може наблизитися до кінця тільки через внутрішню недосконалість або космічну катастрофу»³¹.

Дослідницький результат є окремою моделлю реальності, яка відтворена за допомогою певного сприйняття й обізнаності історика. Тому констатація кризи історичної науки завжди суб'єктивна. Утім, будь-яка криза не існує поза її усвідомленням. Популярним стає напівжартівливе визначення історії як науки, «в якій все найліпше в минулому»³². З'являються і більш категоричні твердження. Російський історик М.Бойцов зазначає, що глобальний світ не потребуватиме досліджень колективного минулого у такій формі, як це потрібно націям-державам. Історія як наука народилася одночасно з національною державою і разом із нею переживає кризу.

«Історія в глобальному суспільстві, – зазначає М.Бойцов, – має вирисовуватися як заперечення і подолання національних, регіональних і культурних історій, як історія побудови єдиної планетарної цивілізації і як обґрунтування того, чому у цій цивілізації влада і ресурси поділяються саме так, а не інакше»³³. Історія глобального суспільства, по суті, обмежується дослідженням переважно «наднаціональних» явищ і тенденцій інтеграції. Зазначену традицію започаткував, досліджуючи економічну історію доіндустріальної Європи, Фернан Бродель, який за одиницю аналізу приймає глобальний масштаб, оскільки «справжній капіталізм завжди багатонаціональний»³⁴.

За доби глобалізації активно поширюється думка, що національна історія заважає швидкій і безболісній реалізації глобалізаційного проекту. Наприклад, національні конфлікти, які становлять суттєвий зміст і сенс національної історії, заважають відкривати нові ринки й отримувати прибуток. Під впливом соціальних міфів історія виникнення і розвитку держав та націй, як правило, перекручується настільки, що її об'єктивний аналіз можливий лише за допомогою критичного порівняння різних джерел. Але зробити це легко в теорії. На практиці часто подібний аналіз суттєво ускладнений не просто суб'єктивністю джерел, а й замовним характером інформації. Через це вся писемна всесвітня історія із самого початку є об'єктом постійних маніпуляцій. Історія має ставити питання, ніж давати відповіді, відкривати історію для обговорення, а не закривати її останню сторінку.

Найважливішою категорією для розуміння соціального життя за нинішніх умов глобалізації є не тільки з'ясування причин і наслідків певного процесу або явища, а, насамперед, надання їм нового значення. В основі ціннісних систем стародавніх культур була ідея вічного сучасного. Тому «образи з минулого та збереження у пам'яті знання про минуле підтримуються і передаються наступним генераціям за допомогою ритуальних дійств»³⁵. Формою сучасної прискореної зміни історичної свідомості стає «війна» пам'ятників. Ще навесні 1945 р. у Кенігсбергу на могилі Імануїла Канта було написано: «Обережно: пам'ятник історії». Але це не врятувало його від глумління. Гумористи на пам'ятнику написали: «Імануїл зрозумів, що світ піддається пізнанню»³⁶. Але пізнати не означає автоматично виправдати. Унаслідок цього відчувається дефіцит політично коректних мотивів для національної гордості. Це пояснює «війну» з пам'ятниками радянської доби у країнах Центральної та Східної Європи.

Нові ритуали мають властивість формувати систему цінностей і наділяти смыслом життя тих, хто бере у них участь. Ритуал тлумачить соціальну ре-

альність, наділяє минуле значенням саме як специфічну форму колективної автобіографії. Зокрема, в умовах перманентної суспільно-політичної кризи в Україні пропонується відродити гетьманську форму влади. Причому «спосіб обрання гетьмана і здійснення за ним контролю варто запозичити в наших предків»³⁷. Ця ініціатива доводить слушність тези про те, що «бачення сучасного, – як зазначав німецький філософ Карл Ясперс, – такою ж мірою залежить від сприйняття минулого, як і від прогнозування майбутнього. Наші думки про майбутнє впливають на те, яким чином ми бачимо минуле і сучасне»³⁸.

Презентизм, тобто бажання жити сьогоднішнім днем, є однією з важливих рис доби постмодерну. Буття у сучасному звільняє людину від тягаря історичної відповідальності і пов'язаної з нею жертвовності. «Ліберали постмодерну, – зазначав російський філософ О.Панарін, – стверджують рівнозначність будь-яких проміжків часу і пропонують нам поринути в їхню мозаїку, залишивши турботи про сенс і спрямованість соціального часу»³⁹. Постмодернізм відмовляє моралі у праві бути джерелом легітимності та визнає будь-які соціальні практики, якщо ті є ефективними. Відбувається стрімка комерціалізація знання. Інтернет як резервуар «готового знання» стає символом інформаційного «кінця історії». Тенденції деконструкції, проявом яких є не завжди вдалі спроби «управління геополітичним хаосом», свідомо руйнація великих нарративів актуалізують аналіз стану історичної науки за доби глобалізації.

«Ми призвичаєні до руху в натовпі серед незнайомих людей, де більшість із тих, хто на власні очі бачить вчинки та чує заяви інших, зазвичай дуже мало знають або й не знають зовсім про історію цих вчинків і заяв. Так само люди мало знають або й не знають зовсім про подібні вчинки і заяви, зроблені в минулому»⁴⁰. Соціальна пам'ять людей різних культур суттєво різниться. Причому у постмодернізмі «минуле розглядають як великий набір образів, усі стилі минулого є потенційно відкритими до гри випадкових, часто гумористичних, альянсів»⁴¹. Унаслідок цього людина дедалі менше відповідає за минуле, яке віддзеркалюється у сучасному, та за майбутнє, яке готує своїми не завжди раціональними діями.

Зрештою, «людина стає майже беззахисною перед силою процесів, які вона не у змозі контролювати»⁴². Це, зокрема, стосується деконструкції національної історії. Зазначений, не завжди об'єктивний процес, як правило, починається з її релятивізації та застосування принципу «скільки істориків – стільки й історій». На першому етапі порушується монополія національної держави «розповідати» і транслювати свою історію новим поколінням. Розуміння «ворожого» позиції на принципах толерантності, а не на основі позиції «я поважаю чужу думку, але не поділяю її», стає передумовою для нівелювання монопольного тлумачення національної історії. Досвід подолання тоталітарного минулого, яке розквітло у ХХ ст., на прикладі Німеччини та Росії свідчить, що легко пишатися національною історією, демонструючи патріотизм, але морально непросто приймати на себе відповідальність за зло, скоєне в минулому. Особливо це стосується нових поколінь, які не несуть за злочини прямої відповідальності.

В Україні суспільні дискусії навколо перипетій Другої світової війни та небезпечна перспектива «війни пам'ятників» також засвідчують не консолідуючу, а роз'єднуючу роль недавнього минулого. Причому доміантними є не загальнонаціональна ідентифікація української політичної нації, а локальні та регіональні ідентичності як на сході, так і на заході України. Унаслідок цього ускладнюється ідентифікація з національною історією, натомість посилюється масова недовіра до будь-якої історичної інформації.

Оскільки власної історії у глобального суспільства немає, національні історії трансформуються на ерзац-історії. Склався набір «іміджів» персоналій минулого, які легко пізнаються й активно використовуються у рекламі. Наприклад, німець-

ка преса рекламує швейцарські годинники з відповідним цитуванням пушкінського «Євгенія Онегіна». Бізнесові імперії вибудовують свої іміджі на бонапартистських традиціях. Завдяки цій тенденції у постмодерному суспільстві історія стає джерелом комерційних образів та способом функціонування розважальної масової культури. Різні соціальні верстви все частіше не ідентифікуються зі спільним минулим, а детермінуються суб'єктивним досвідом споживання. Як зазначає Ж.Бодрійяр, «суспільством споживання є те, де не лише є предмети та товари, які можна купити, а де саме споживання спожито у формі міфу»⁴³. Глобальне суспільство стає спільнотою споживачів товарів, які виробляються транснаціональними корпораціями та рекламуються через глобальні інформаційні мережі. Риторичним стає питання, чи зберігається за цих обставин сенс історії?

Однак до фізичного «кінця» історії ще далеко. Майбутнє є відкритою можливістю. Але «жодним чином не гарантовано, – як слушно зазначає І.Валлерстайн, – що кінець однієї неєгалітарної історичної системи підведе до кращої системи»⁴⁴. Наприклад, демократичні західні держави задля власного самозбереження гостро потребують високого рівня народжуваності, як у релігійних суспільствах. Інакше у західному суспільстві діти не народжуватимуться. Європа буде надто старою, або вже мусульманською⁴⁵. Попри цей сумний прогноз, новітня історія Європи послідовно переписується у загальноєвропейських категоріях, а не вузьконаціональних традиціях. За цих обставин «складність визначається спроможністю змінюватися»⁴⁶.

Триває перехідна епоха від історії втрачених сподівань до історії поки що нереалізованих страхів. Що становить перспективу історичних досліджень за доби глобалізації? Насамперед може йтися про мікроісторію, яка у центр уваги ставить особистість і стає своєрідним універсальним масштабом і смисловим центром історії. Перспективним видається подальший розвиток міждисциплінарних досліджень у межах соціальних наук. Зокрема, використання у традиціях синергетики поняття «історичне роздоріжжя» дає можливість застосовувати контрфактичний аналіз минулого. Історичне роздоріжжя можна знайти у будь-яких періодах історичного процесу, це поняття поєднує мікро- (особистість) та макро- (суспільство) рівні дослідження соціальних систем. Аналіз історичного роздоріжжя дає можливість робити соціальні прогнози не лише за аналогією, а й з урахуванням випадковостей в історії⁴⁷. Правила контрфактичного історичного моделювання сформулював ще німецький військовий стратег К.Клаузевиць. Зокрема, ще перед початком дослідження слід визначити сумнівні факти й абстрагуватися від них. Гіпотеза, яка суперечить дійсності, повинна бути відкинута ще до початку аналізу. Виявляючи причинно-наслідкові зв'язки, треба пам'ятати, що учасник подій, обмежений рамками свого часу, не міг володіти всією інформацією, яка є відомою історикам. Аналіз можливих варіантів розвитку подій дозволяє не просто констатувати відомі факти, а збагатити історичне знання новими даними, з'ясувати мотивацію дій історичних суб'єктів⁴⁸.

Зазначений підхід дає можливість бачити в історії всю суперечливість, яка є наслідком різноманітної діяльності її багатьох суб'єктів. Тому загалом за умов глобалізації зберігається оптимістична історична перспектива, за якої «гуманізм, – як справедливо зазначає Т.Панфілова, – перетворюється на зміст і сенс всесвітньої історії, оскільки їй потрібні творчі особистості»⁴⁹. Зрештою, саме завдяки цьому кожна людина і кожен народ зберігатимуть шанс бути господарями власної історії, а, отже, і всієї історії людства загалом.

¹ Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. – Москва, 2000. – С.105.

² Бриггс Э., Клэвин П. Европа нового и новейшего времени. С 1789 года и до наших дней / Пер. с англ. – Москва, 2006. – С.528.

- ³ *Потульницький В.А.* Україна і всесвітня історія: історіософія світової та української історії XVII–XX ст. – К., 2002.
- ⁴ *Панфилова Т.В.* Проблема смысла истории // Вопросы философии. – 2006. – №12. – С.19.
- ⁵ *Ваилер Ж.* Нариси загальної історії. – К., 2005. – С.272.
- ⁶ *Кёнигсбергер Г.Г.* Европа раннего нового времени. 1500–1789 / Пер. с англ. – Москва, 2006. – С.15.
- ⁷ *Гелд Д., МакГрю Е., Голдблатт Д., Перратон Дж.* Глобальні трансформації. Політика, економіка, культура / Пер. з англ. – К., 2003. – С.478.
- ⁸ *Делягин М.Г.* Мировой кризис. Общая теория глобализации. – Москва, 2003. – С.51.
- ⁹ *Мак-Люэн М.* Галактика Гутенберга. Сотворение человека печатной культуры. – К., 2003. – С.406.
- ¹⁰ *Семенов И.С.* Корпоративное гражданство: западные модели и перспективы для России // Политические исследования. – 2005. – №5. – С.26.
- ¹¹ *Münkler H.* Imperien. Die Logik der Weltherrschaft – vom Alten Rom bis zur den Vereinigten Staaten. – Berlin. – 2005. – S.59.
- ¹² *Бек У.* Что такое глобализация? – Москва, 2001. – С.26.
- ¹³ *Лукашевич В.М.* Глобалистика. – Л., 2006. – С.320.
- ¹⁴ *Удовик С.Л.* Глобализация. Семиотические подходы. – К., 2002. – С.444.
- ¹⁵ *Altwater E., Mahnkopf V.* Grenzen der Globalisierung. Ökonomie, Ökologie und Politik in der Weltgesellschaft. – Münster, 2004. – S.43.
- ¹⁶ *Мартен Д., Мецжер Ж.-Л., П'ер Ф.* – Соціологія глобалізації / Пер. з фр. – К., 2005. – С.195.
- ¹⁷ *Фромм Э.* Психонализ и этика. – Москва, 1993. – С.285.
- ¹⁸ *Сорос Дж.* Про глобалізацію. – К., 2002. – С.149.
- ¹⁹ *Валлерстайн И.* Геополитические миро-системные изменения 1945–2025 годы // Вопросы экономики. – 2006. – №4. – С.73.
- ²⁰ *Павленко Ю.* Глобалізація як цивілізаційна трансформація людства: спрямованість і контроверсійність. Девід Гелд і Ентоні МакГрю, Девід Голдблатт і Джонатан Перратон. Глобальні трансформації // Передне слово. – К., 2003. – С.14.
- ²¹ *Васильев Л.С.* Движущие силы и динамика исторического процесса // Общественные науки и современность. – 2006. – №6. – С.137.
- ²² *Rifkin J.* Der europäische Traum. Die Vision einer leisen Supermacht. – Frankfurt-am-Meine. – 2004. – S.23.
- ²³ *Бочковський О.І.* Вступ до націоналії // Політологія. Кінець XIX – перша половина XX ст.: Хрестоматія / За ред. О.І.Семківа. – Л., 1996. – С.555.
- ²⁴ *Крысько В.Г.* Социальная психология. – Санкт-Петербург, 2006. – С.187.
- ²⁵ *Андерсон Б.* Уявлена спільнота // Націоналізм. Антологія. 2-ге вид. – К., 2006. – С.334.
- ²⁶ Глобалізація і безпека розвитку / О.Г.Білорус, Д.Г.Лук'яненко та ін. – К., 2001; *Пахомов Ю.Н., Крымский С.Б., Павленко Ю.В.* Пути и перепутья современной цивилизации. – К., 1998; *Пахомов Ю.Н., Крымский С.Б., Павленко Ю.В.* Цивилизационные модели современности и их исторические корни. – К., 2002; *Павленко Ю.В.* История мировой цивилизации: философский анализ. – К., 2002; *Удовик С.Л.* Глобализация: семиотические подходы. – К., 2002 та ін.
- ²⁷ *Валлерстайн И.* После либерализма. – Москва, 2003. – С.130.
- ²⁸ *Ремонд Р.* История Соединённых Штатов Америки / Пер. с фр. – Москва, 2006. – С.188.
- ²⁹ *Sofsky W.* Operation Freiheit. Der Krieg im Irak. – Frankfurt-am-Meine. 2003. – S.189.
- ³⁰ *Мак-Клейн Дж. Л.* Япония. От сегуната Токугавы – в XXI век. – Москва, 2006. – С.866.
- ³¹ *Ясперс К.* Про сенс історії // Сучасна зарубіжна філософія. – К., 1996. – С.187.
- ³² *Головаха Є.* Загальнонауковий словник для неслужбового користування // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – №1. – С.193.
- ³³ *Бойцов М.А.* Выживет ли Клио при глобализации? // Общественные науки и современность. – 2006. – №1. – С.92.

- ³⁴ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. Т.1: Структура повсякденності: можливе і неможливе / Пер. з фр. – К., 1995. – С.8.
- ³⁵ Коннертон Пол. Як суспільства пам'ятають. – К., 2004. – С.69.
- ³⁶ Lützel P. Die Schriftsteller und Europa. Von der Romantik bis zur Gegenwart. – München, 1992. – S.92.
- ³⁷ Швайка М. Гетьманат як можлива ефективна форма українського демократичного управління // Сучасність. – 2006. – №9. – С.110.
- ³⁸ Ясперс К. Истоки истории и её цель // Смысл и назначение истории. – Москва, 1991. – С.155.
- ³⁹ Панарин А.С. Искушение глобализмом. – Москва, 2000. – С.21.
- ⁴⁰ Коннертон П. Указ. праця. – С.36.
- ⁴¹ Там само. – С.100.
- ⁴² Іллюшина Е. Глобалізація і постмодерне суспільство // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – №4. – С.87.
- ⁴³ Бодрийяр Ж. Общество потребления. – Москва, 2006. – С.3.
- ⁴⁴ Валлерстайн И. После либерализма. – Москва, 2003. – С.140.
- ⁴⁵ Штейн М. Демография – лучшее оружие мусульман // Киевский телеграф. – 2007. – 9–22 марта. – С.10.
- ⁴⁶ Модельски Дж. Эволюция глобальной политики // Политические исследования. – 2005. – №4. – С.141.
- ⁴⁷ Нехамкин В.А. Контрфактические исторические исследования и синергетика (Пути взаимодействия) // Общественные науки и современность. – 2006. – №5. – С.128.
- ⁴⁸ Нехамкин В.А. Контрфактическое историческое моделирование К.Клаузевица: теоретико-методологический аспект // Вопросы философии. – 2006. – №6. – С.105–115.
- ⁴⁹ Панфилова Т.В. – Указ. соч. – С.22.

Globalization has become very popular in many social sciences. The article deals with studies on essence of globalization as a historical social and economic process. The author describes conceptual and methodological problems this narrative in the historical science.

Л.І.Буряк*

ПРАВОВИЙ СТАТУС ЖІНКИ ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

У статті розглядаються особливості висвітлення правового статусу жінки у контексті романтичної та позитивістської історіографічної традиції другої половини ХІХ ст. і обґрунтовується поява нового напрямку в українській історіографії – історичної фемінології.

Інтерес до вивчення історії жінок в українській історіографії почався з дослідження одного із суперечливих і водночас актуальних питань, а саме – правового статусу жінки, його регламентації юридичними кодексами, існуючими традиціями, відголосками звичаєвого права. Правові механізми, що історично визначали матеріальне становище жінки, її незалежність/залежність у сім'ї та суспільстві, існуючі у минулому форми укладання та розірвання шлюбу, співвідношення у цих процедурах громадянських (світських) і церковних елементів, так само, як специфіка кримінальних жіночих вчинків і покарання за них стали актуальними темами в українській історіографії, закладаючи основи нового напрямку досліджень – історичної фемінології¹.

* Буряк Лариса Іванівна – канд. іст. наук, докторантка кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Присвячені правовому становищу жінки праці таких істориків, як В.Шульгін, М.Костомаров, М.Владимирський-Буданов, О.Левицький, О.Єфименко, В.Іконников, П.Чубинський, М.Драгоманов, І.Франко вийшли задовго до оформлення напряму історичного знання, яким у сучасних умовах є історична фемінологія. Незважаючи на відсутність відповідної наукової термінології, вивчення жіночої історії набирало обертів як відгук на бурхливі соціальні та культурні трансформації, якими позначилося ХІХ ст. У той час ламалося стереотипне ставлення до жінки, зароджувалася феміністська свідомість, зрештою, починалося формування покоління «нових жінок». На початку 60-х років ХІХ ст. вийшов роман М.Чернишевського «Що робити?», в якому головна увага приділялася жіночій емансипації, що розглядалась як двосторонній процес, рівною мірою необхідний як жінці, так і чоловікові. Поступово формувалася нова ідеологема, домінантою якої стало відстоювання природного права як основи громадянської позиції для всіх, у тому числі і для жінок. Процеси, що зароджувались у західному суспільстві, напрочуд швидко поширилися на українських землях. Вони сприяли фемінологічним рефлексіям в історичних наукових дослідженнях і, разом із тим, пробудженню в жінках особистісного начала.

Українські інтелектуали того часу визнавали за собою відповідальність щодо формування норм суспільного життя і тією чи іншою мірою підтримували жіночу емансипацію. Більшість із них виступали, перш за все, палкими проповідниками жіночої освіти. Хоч у поглядах істориків і були розбіжності, однак їх сприйняття жіночої історії багато у чому збігалось, а наукові концепції доповнювали одна одну і формували багатогранне уявлення про становище жінки у минулому. Існувало тверде переконання в тому, що жіноча історія покликана виконувати просвітницьку та цивілізаційну роль. Намагання долучити до дослідження нової сфери історичних знань якомога більше фахівців, зробити її такою, яка б активно вивчалась і була популярною та доступною не лише академічним колам, а й широкому загалу, зумовили специфіку публікацій. Окрім традиційного академічного формату, історична фемінологія успішно опанувала белетристичний жанр. Праці дослідників жіночої історії з'являлись у популярних періодичних виданнях, таких, як «Русская старина», «Киевская старина», «Зоря» та ін.

Одним із перших досліджень у науковому історичному просторі України, де аналізувався правовий статус жінки, була дисертація В.Шульгіна – знаного історика і публіциста (1821–1878 рр.)². Вона мала назву «Про стан жінок у Росії до Петра Великого» і замислювалась автором як ґрунтовне і масштабне дослідження про становище жінок у різні історичні періоди. Принаймні, про це свідчила її назва. Проте В.Шульгін обмежився розгорнутим вступом історіософського характеру та докладним розглядом становища жінок часів Київської Русі, де однією з головних тем був їхній майновий статус. У 1850 р. ця праця з'явилася друком і стала доступною широкому колу читачів. Незважаючи на те, що історико-фемінологічна спадщина В.Шульгіна виглядає скромною (особливо на тлі таких істориків, як М.Костомаров, О.Левицький, М.Владимирський-Буданов, оскільки у доробку вченого тільки одна праця, присвячена проблемам жіночої історії), проте його внесок не перебільшений. Він першим серед українських істориків провів спеціальне історико-фемінологічне дослідження, відповідним чином сформулювавши тему дисертації. Незважаючи на обмежене коло джерел, В.Шульгін зміг виокремити засадничі вектори майбутніх досліджень, запропонувавши розглядати жіночу історію у контексті правового статусу жінки, її становища у суспільстві, з урахуванням сімейних традицій, що формувалися під впливом різних культур. Отже, акцентуючи увагу на правових аспектах становища жіноцтва, він водночас окреслив основні контури вивчення жіночої історії, визначив перспективи, принципи, підходи щодо

її дослідження. Відзначаючи актуальність праці В.Шульгіна, сучасники наголошували, що історик одним із перших відгукнувся на запити часу, «написав про становище давньоруської жінки у добу язичницької Русі»³. Невелика за обсягом робота виявилася помітною у професійних колах, і майже жоден історик, який вивчав жіночу історію, не оминув увагою цього дослідження. Незабаром після праці В.Шульгіна з'явилися нові роботи, у їх числі І.Забеліна, О.Добрякова, А.Чудинова, Д.Мордовцева⁴.

Постать В.Шульгіна та його погляди сприймалися сучасниками неоднозначно. Одні цінували в ньому блискучого лектора, талановитого викладача й історика-дослідника, автора рідкісного, як відзначали сучасники, за своїми педагогічними якостями, підручника із загальної історії, яскравого публіциста і взагалі неординарну постать, яка, без сумніву, випередила свій час⁵. Інші різко звинувачували його у російському великодержавному шовінізмі. Звернення В.Шульгіна до проблем жіночої історії не було випадковим. Як людина неординарна, широкого світогляду, він гостро відчував виклики часу і міг максимально швидко реагувати на них, завдячуючи власним науково-дослідницьким та публіцистичним здібностям. Його кар'єра викладача-історика була тісно пов'язана з діяльністю у Києві жіночих навчальних закладів. Випускник історико-філологічного факультету Київського університету св.Володимира, В.Шульгін у середині XIX ст. був уже відомою постаттю у науковому середовищі міста. Він з успіхом викладав у 2-й Київській гімназії, а в 1846 р. йому було запропоновано посаду викладача історії у Київському інституті шляхетних дівчат. Дотримуючись ліберально-гуманістичних поглядів, В.Шульгін став улюбленим викладачем, обіймав посаду інспектора інституту, був керівником жіночого училища графині Левашової.

Розмірковуючи над інформативною суперечливістю джерел – літописних, в яких відбилися особливості життя суспільної верхівки, та етнографічних, що здебільшого відображали побутові народні традиції, – В.Шульгін намагався побудувати схему правових норм у шлюбних відносинах Русі і знайти відповідь на питання, яким чином гарантувалася майнова свобода жінок різних соціальних верств та якими були механізми її забезпечення. Насамперед потребували з'ясування такі поняття, як «віно», «придане», «посаг», тому історик багато уваги приділив вивченню змісту, особливостей та відмінностей між ними. Використовуючи прийоми компаративістики, він проаналізував зміст поняття «віна» у чеських, польських та руських джерелах і дійшов висновку, що у кожному окремому випадку воно мало свої особливості. За чеськими джерелами, «віном» вважався посаг нареченої, який складався із подарунків її батьків та нареченого, і ставав її повною власністю при укладанні шлюбу. Польські джерела називали придане, що давалося батьками нареченої, посагом, а подарунки самого нареченого – віном. За руськими ж літописами, під «віном» малося на увазі надання чоловіком майбутній дружині майна, включаючи нерухомість, для забезпечення її стабільного матеріального становища. Придане або посаг, на думку В.Шульгіна, відіграло не менш важливу роль у забезпеченні матеріального становища жінки, ніж віно: «Придане указує на те, що жінка переходить із родини батька до родини чоловіка як особа самостійна, яка має власність, а за допомогою віна її особистість та самостійність визнаються і забезпечуються чоловіком від будь-яких із його боку порушень»⁶.

З'ясовуючи, на яких умовах жінка залишала дім батька і переходила до чоловіка, В.Шульгін намагався проаналізувати морально-психологічне підґрунтя правової традиції у дохристиянській і християнській Русі, а саме, «чи укладається шлюб за допомогою торгу, тобто продажу нареченої батьком і купівлею її нареченим, чи, навпаки, через придане, яке батько віддавав за донькою при переході її до родини чоловіка»?⁷. Наскільки важливим для історика було з'ясу-

вання цього питання, свідчив його коментар: «Продаж і купівля дружини знищує особистість жінки, перетворюючи її на предмет торгу, на звичайну річ; придане, навпаки, звеличує жінку: воно надає їй, як особі, право володіти речами, стати особистістю, спрямованою на зовнішній світ»⁸. Із властивою для доби романтизму емоційністю він стверджував, що процедура продажу і купівлі дружини нищить жінку як особистість і з впевненістю заявляв, що «віно» і «придане» виключають продаж нареченої її майбутньому чоловікові, хоча при цьому змушений був визнати, що у весільних обрядах та народних піснях все ж таки відбилися ознаки купівлі наречених.

Підбиваючи підсумки, В.Шульгін дійшов висновку, що у літописах відсутні свідчення про наявність торгівлі нареченими в язичницьких слов'янських племен, а йдеться, швидше, про придане⁹. Придане нареченої інтерпретувалось як необхідна складова давньослов'янських шлюбів, і, одночасно, як втілення нерозривного зв'язку жінки з рідним домом. Визнавався еволюційний характер віна, згідно з яким воно спочатку служило своєрідним еквівалентом плати родині нареченої за те, що позбувалася однієї зі своїх робітниць, а далі вже існувало як винагорода дівчині за її «дівочий вінок», за свободу, з якою вона розлучалася при одруженні. Пізніше, із прогресом суспільства, віно стало вважатися чимось на кшталт застави, якою чоловік забезпечував недоторканність приданого та саму дружину від будь-якого втручання ззовні, в тому числі, і з боку своїх родичів¹⁰. На переконання В.Шульгіна, подібне ставлення до жінки у слов'янських народів остаточно сформувалось із прийняттям християнства, хоча підґрунтя для нього було закладено ще за часів язичництва.

Дослідження жіночої історії на національному ґрунті було розпочато М.Костомаровим (1817–1885 рр.). Історик, громадсько-політичний і культурний діяч, письменник, публіцист, етнограф і фольклорист, М.Костомаров зазнав значного впливу ліберального романтизму та «слов'янофільської сентиментальної забарвленості»¹¹. Він був вихованцем Харківського університету, де особливо відчувався «німецький слід» романтичної концепції «народу» і якому судилося стати «батьківщиною романтизму» в Україні¹². Прихильниками і послідовниками гердерівської романтичної концепції «народу» в університеті виступали професори І.Кроненберг і М.Лунін, які свого часу здобули освіту у Німеччині. Вони вважали, що історія повинна розглядатися під кутом національного погляду, з урахуванням історичної своєрідності кожного народу¹³. «Народний дух», «народна особливість» були покладені в основу історіософської концепції М.Костомарова і, в тому числі, визначили методологію його історико-фемінологічних досліджень.

Це був «історик-поет», як називав його І.Житецький, «що в образах уявляв перед очима усі картини перебутого, рушання подій, ув'язку та боротьбу інтересів, побутові особності, минуле народне життя...»¹⁴. Природна поетичність душі, віяння часу, впливи оточення, складність почуттів до Аліни Крагельської, яка стала його дружиною майже через тридцять років від початку їхнього знайомства, нерозривний зв'язок із матір'ю, її домінуючий авторитет викликали інтерес у М.Костомарова до історичної фемінології і зумовили присутність широкого спектру цієї проблематики у науковій спадщині вченого.

Перші кроки в історико-фемінологічних студіях М.Костомаров зробив у своїй дисертації «Об историческом значении русской народной поэзии», яку він захистив у 1844 р. Далі, перебуваючи на засланні у Саратові, історик близько зійшовся з М.Чернишевським та Д.Мордовцем, у творчості яких «жіноча тема» так само стане знаковою. Після повернення до Петербурґа вийшла друком відома праця М.Костомарова «Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI–XVII столетиях» (1860 р.), де докладно аналізувалися сімейні відносини та становище жінки у великоруському соціумі.

Окремі дослідження М.Костомаров присвятив відомим в історії жінкам. У знаменитій «Русской истории в жизнеописаниях ее главнейших деятелей» жіноча історія репрезентована такими особами, як Марина Мнішек, царівна Софія, імператриця Анна Іоанівна, Єлизавета Петрівна. Не менш історика цікавили і постаті дружин українських гетьманів Б.Хмельницького та І.Мазепи. В одному з листів до О.Лазаревського у 1877 р. він звертався з проханням повідомити йому про Івана Мазепу та його дружину, про яку він майже нічого не знав, окрім того, що вона була з Корсуня¹⁵. В іншому листі до О.Лазаревського, знову звертаючись з проханням надіслати йому інформацію про дружину Мазепи, М.Костомаров нарікав, що у документах, з якими йому доводиться працювати у московських архівах, мало свідчень про сімейне та домашнє життя визначних осіб. Ось чому він досі не знав, хто така була дружина Мазепи і дізнався про неї лише від О.Лазаревського¹⁶. М.Костомаров просив також О.Лазаревського, аби той надав йому інформацію про те, яка з трьох дружин Б.Хмельницького була вдовою з дітьми¹⁷.

В.П.Горленко, згадуючи про свої поїздки з М.Костомаровим улітку 1883 р., зауважував, що історик збирався написати п'єсу про Богдана Хмельницького, й особливо його увагу приваблювала постать другої дружини гетьмана, яка була страчена Тимошем (за наказом батька) після того, як стало відомо про її «роман» на стороні¹⁸. Впливом саме цієї жінки історик готовий був пояснити всі нерозгадані і неяснені вчинки Б.Хмельницького. Із сімейною драмою М.Костомаров пов'язував причину трагічного зламу гетьмана, який відбувся у душевному стані і не міг бути заглушений жодним із його новим подвигом.

Уже у своїй дисертації історик звернув увагу на деякі елементи правового статусу жінки. Щоправда, він не заглиблювався в аналіз самих актів законодавчих систем, а в основному зупинявся на психологічних аспектах становища жінки, визначеного діючими правовими традиціями. М.Костомаров виокремив і визначив такі поняття, як «характер малоруської жінки», «філософія малоросіянки», класифікував жінок відповідно до сімейного статусу – «дівчина» і «замужня жінка», диференціював ставлення у родині та суспільстві до коханої, дружини, матері, сестри. У своїй праці він порівнює російський та український етноси, розмежовує і протиставляє становище жінки у малоруському та великоруському соціумі. Для М.Костомарова українська дівчина є «гідною любові», а статус матері забезпечує глибоку повагу до неї¹⁹. Великоруська жінка, на протипагу, «майже не має волі, слабка істота, яка легко підкоряється обставинам і долі»²⁰. Сєнс такого прийому, який стане характерним для більшості історико-фемінологічних розробок історика, полягав у тому, аби обґрунтувати відмінності між українцями і росіянами, показати розбіжність їхніх історичних першопочатків, що нібито зумовило різний перебіг історії і визначило традиційну схильність до демократизму, індивідуалістичного свободолюбства – одних та шанобливе ставлення до влади, підпорядкованість особистого громадській волі – інших. Жіночу історію М.Костомаров часто спрямовує, аби поставити на тверду наукову основу й обґрунтувати «ідею окремості української нації, самобутності українського історичного процесу»²¹. Культурні символи, властиві історичній фемінології, напрочуд вдало підходили для досягнення поставленої мети. Високий правовий статус жінки в українському соціумі та її традиційна повноправність – постулати, що стануть ключовими для історика і ввійдуть органічною складовою до його науково-творчої спадщини, формуючи матриархальну міфологему в українській історіографії. До таких тем, як потужний внутрішній потенціал української жінки, здатної чинити опір несприятливим обставинам та боротися за себе, повага до матері історик неодноразово звертатиметься у своїх працях.

У роботі «Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI–XVII столетиях» ліберальним традиціям європейців та українців у став-

ленні до жінки М.Костомаров протиставляє домостроївські порядки Московії, наголошуючи, що російська жінка була «невільницею», тоді, як у козаків дружини виступали їхніми помічницями, ходили з ними у походи і взагалі «користувалися порівняно більшою свободою»²². Паритет і толерантність у стосунках між чоловіком і жінкою в українців історик пояснював їхнім традиційним тяжінням до демократії та наближеністю до європейської культури. Деспотизм чоловіка щодо жінки у росіян пов'язувався з «візантійським аскетизмом» та «грубими татарськими ревностями», які вражали іноземців²³.

На думку історика, правовий статус знатної заміжньої жінки у московському суспільстві XVI–XVII ст. практично втрачав свій сенс, оскільки максимально розчинявся в її соціальному безправ'ї, продиктованому кодексом сімейних порядків – «Домостроем». У заможних людей Московії «жінок тримали під замком, як у мусульманських гаремах»²⁴. Водночас державна влада, батьківська родина, чоловік – своєрідний трикутник, в якому перебувала жінка, мав свої парадокси, що виглядали логічними у координатах східно-деспотичної моделі суспільства. Виявлялося, що на загальному тлі безправності дружини перед своїм чоловіком, її голос брався до уваги, коли це торкалось інтересів царських осіб²⁵. Чоловік, який мав повну владу над жінкою, міг опинитися беззахисним перед своїм сюзереном і стати жертвою помсти власної дружини. Схильна до підозрливості, таємних інтриг, підступництва і перманентних заколотів московська влада, як зауважував М.Костомаров, могла дослухатися до голосу жінки, навіть якщо це був наклеп ображеної дружини.

Що стосувалося правового становища жінок інших соціальних верств, то, за версією М.Костомарова, воно було неоднозначним. Залишаючись вірним народницько-романтичним поглядам, він вважав, що селянська жінка, хоч і перебувала під постійним тягарем важкої фізичної праці, однак її не тримали зачиненою, а отже, її становище можна було вважати більш «привілейованим». У «служилих людей» були свої «вади». Тут, зокрема, за висновком історика-мораліста, панувала розпуста, оскільки, вирушаючи на службу у віддалені місця, вони мали за звичай закладати своїх дружин. Якщо у чоловіка не було грошей повернути жінку, то кредитор перепродавав її комусь іншому «і таким чином жінка переходила з рук у руки»²⁶.

Особливо обурювала історика подвійність моральних стандартів, що панувала у московському суспільстві. Так, на думку М.Костомарова, становище дівчини у батьківському домі так само визначалося переважно канонами «Домострою» і являло собою рабську покірність батькам, прикрити «фальшивою святістю патріархальних відносин»²⁷. Хоча повага до батьків оголошувалася священною, покірність дітей була радше рабською, аніж свідомою, а влада батьків мала вигляд сліпого деспотизму, непідкріпленого моральними засадами. Висновок М.Костомарова зводився до того, що для дівчини батьківське «рабство» змінювалося «рабством» чоловіка, коли її видавали заміж.

Відсутністю внутрішньої та зовнішньої свободи у суспільстві історик пояснював більшість його пороків, а саме – нехтування нормами християнської моралі, жіноча та чоловіча невірність, що були нерідким явищем особливо у середовищі московських бояр. Він був свідомий того, що «за характером людської природи рабство завжди породжує брехню та підступництво»²⁸.

Історико-фемінологічні сюжети дозволили М.Костомарову яскраво і цілісно розкрити політичний лад Московії, переконаливо довести традиційну схильність росіян до авторитаризму та самодержавства, пронизаного елементами східної деспотії. Подібні висновки знов обернулися для історика новими ускладненнями і негараздами. Вже у 1860 р., як зазначав М.Грушевський, «сформувалося стійке переконання про Костомарова як ворога Москви»²⁹. Характеризуючи погляди свого попередника, М.Грушевський писав: «Проголосивши російське самодер-

жавство продуктом монгольського поневолення, засвоєним московськими князями і пересадженим на східнослов'янський ґрунт для внутрішнього вжитку, він тим самим проголосив се централістичне самодержавіє за явище глибоко противне народному життю – «слов'янському духові», говорячи тодішньою термінологією – таким, що з ним не можна було миритись, ні толерувати»³⁰. Сам же М.Костомаров, полемізуючи з російськими опонентами, зокрема з М.Погодіним, стверджував: «Я люблю вашу Москву й визнаю за нею звання збиральниці земель руських», зауважуючи при цьому, що патріотизм в історичній науці – велика вада, оскільки заважає бачити її реалії. Утім, українсько-російська антитеза, загострений погляд на відмінності між двома народами, особливо щодо ставлення до жінки та етнокультурного протиставлення виступили характерною рисою історико-фемінологічного дискурсу історика, невід'ємною складовою його матріархальної міфологеми.

Не можна не помітити певної упередженості історика в інтерпретації окремих тем, а саме, ідеалізації гендерних стосунків у західноєвропейському суспільстві та в українській історичній минувшині. Послідовний прихильник етнографізму, він часто звертався до фольклорних джерел, зокрема, прислів'їв, аби продемонструвати грубе ставлення до жінки у росіян, і, водночас, оминав ті, в яких відображалися аналогічні сюжети подружнього життя серед українців. Проте їх так само не бракувало, особливо таких, що стосувалися побиття жінки («Жінку люби як душу, а тряси, як грушу»; «Жінка небита, як коса неклепана» тощо³¹).

Свідомо наповнюючи текст цитатами із західноєвропейських джерел, М.Костомаров прагнув підкреслити, що він поділяє обурення авторів, шокованих жорстоким поведінням із жінкою у Московії. Утім, західноєвропейське суспільство, ідеалізоване істориком, теж не було позбавлене подвійних моральних стандартів у ставленні до жінки. Воно, як зазначає дослідниця гендерної історії Джоан Келлі, з одного боку, афішувало «вільні і сповнені взаємності гетеросексуальні позашлюбні відносини» і навіть виправдовувало адюльтер. Водночас шлюб розглядався як соціальна необхідність і супроводжувався тотальною вимогою щодо жіночої цнотливості, вірності жінки шлюбній обітниці. Дж.Келлі піддає великому сумніву історіографічні стереотипи і стверджує, що на західноєвропейських, зокрема, італійських жінок Ренесанс «справив настільки несприятливий вплив, що можна б сказати: для них Відродження не було...»³², оскільки у той час можливості жінки у соціальному й особистому виборі були обмеженішими, ніж у чоловіка, а куртуазне кохання не мало нічого спільного з пануючими патріархальними сімейними відносинами.

Уже на заключному етапі своєї науково-творчої діяльності (у 1881 р.) М.Костомаров зробив своєрідну спробу підсумувати багаторічні історико-фемінологічні спостереження у «бувальщині з другої половини XVII віку». У творі «Чернігівка» він знову звернувся до теми правового та сімейного статусу жінки у козацькому середовищі, представивши її кризь призму великорусько-московського та українсько-козацького світоглядів³³. Праця написана як художній переказ історичних документів, що являв собою нову форму «белетризованого, на підставі архівних матеріалів опрацьованого, історичного нарису»³⁴. М.Костомаров наголошував, що історію «Чернігівки» було взято з «дел Малороссийского приказа», які зберігалися у Московському архіві міністерства юстиції. Підкреслюючи документальний характер твору, його цінність як історичного дослідження, відомий літературний критик, письменник і археолог В.Петров назвав «Чернігівку» «протокольним» за жанром та ідентифікував як твір «уважного архівіста, що під час своїх архівних розшуків випадково натрапив на цікавий історичний матеріал»³⁵.

Між дисертацією М.Костомарова і його «Чернігівкою» простежується концептуальна спорідненість і сюжетно-тематичний зв'язок. Констатація та аналіз

проблем проводяться так само у порівняльному ракурсі двох культурних традицій – української та московської. Ще у дисертаційному дослідженні учений звернув увагу на епізод з «великоросійських» пісень, де йшлося про викрадення дівчини-росіянки. Молода особа не чинить спроб, щоб захистити себе та звільнитися, зникає до нового способу життя і пасивно чекає на подальший випадок, що міг би вирішити її долю. Цікаво, що майже сорок років по тому, працюючи над матеріалами Московського архіву міністерства юстиції, М.Костомаров натрапив на аналогічну історію, проте у своєрідному віддзеркаленому вигляді, яка сталася вже з українською дівчиною, підступно викраденою за бажанням царського воєводи і вивезеної до Московії. Ця, по суті, знакова історія і була покладена в основу сюжету «Чернігівки». Її героїня – послідовна, сильна, цілісна натура – справжній ідеал українки в очах історика, зробила все для того, аби звільнитися і повернутися додому.

Крім того, у цій же праці М.Костомаров знову повернувся до осмислення статусу матері та поважного ставлення до неї в українському соціумі на прикладі стосунків гетьмана П.Дорошенка, в якого «з дитинства й до старості була живою глибока дитяча віра у силу материнського благословення. ... Ніякої справи, ніякого походу чи союзу не розпочинав він, не запитавши у матері поради чи благословення»³⁶. Окрім того, що у «Чернігівці» узагальнювалося бачення жіночої історії у національному забарвленні, у ній відбилися деякі автобіографічні моменти, зокрема, ставлення історика до своєї матері³⁷.

Фрагменти жіночої історії, що яскраво представлені у науково-творчій спадщині М.Костомарова, надавали історикам можливість побачити різноманітні процеси минулого, і не лише констатувати явища, а й пояснити «їхні причини, що походили з духовного життя та його розвитку»³⁸. У цілому історико-фемінологічний доробок історика демонстрував його поглиблений інтерес до цієї сфери наукових досліджень, визначив їхні основні параметри та прокладав шлях іншим науковцям у новому напрямі української історіографії. Історико-фемінологічні дослідження М.Костомарова демонстрували актуальність тематики у контексті соціальних, культурних, психологічних трансформацій суспільства і підтверджували нерозривний зв'язок новонародженої української історичної науки з європейськими романтичними традиціями.

Окресленого і предметного вигляду правовий статус жінки набув у працях відомого історика В.Іконнікова (1841–1923 рр.). На відміну від М.Костомарова-романтика, у В.Іконнікова-позитивіста відсутній сентиментальний пієтет перед українськими традиціями, проте його жіноча історія представлена фундаментально, за «класичною» схемою. Він комплексно розглянув статус жінки крізь призму різних епох і цивілізацій, виокремлюючи первісне суспільство, грецьку та римську античність, християнську Візантію, європейське середньовіччя, добу Реформації, нові часи. Особливу увагу дослідник приділив становищу жінки у Московії, зокрема змінам, що відбулися внаслідок реформ Петра I. В історичній фемінології В.Іконніков поміж інших виокремив проблеми жіночої освіти в контексті петровської епохи, тим самим привертаючи увагу до гострих соціальних проблем другої половини XIX ст.

Серед його багатой наукової спадщини – праці, що засвідчують сталий інтерес ученого до історичної фемінології³⁹. В.Іконніков, як і його попередники, мав особисті мотиви та підстави зайнятися цією новою і дещо незвичною проблематикою. Його історико-фемінологічний інтерес був не лише даниною історіографічній «моді», а й проявом внутрішньої потреби та глибокого переконання. Він так само, як і В.Шульгін та М.Костомаров, був безпосередньо дотичний до жіночої освіти, що відіграло не останню роль у визначенні його наукових уподобань. В.Іконніков викладав у Київському інституті шляхетних дівчат і, окрім того, будучи людиною передових поглядів, послідовно відстоював ідею вищої

жіночої освіти. Він виступав одним з ініціаторів і засновників вищих жіночих курсів у Києві, а потім протягом тривалого часу очолював їх та викладав там курс російської історії. Київський інститут шляхетних дівчат також визначив і його особисту долю. Там він познайомився зі своєю майбутньою дружиною – Ганною Леопольдівною Родзевич (1847–1922 рр.), доля якої також тісно переплелася із жіночою освітою. Коли у Києві відкрилися вищі жіночі курси, вона успішно закінчила їх у 1878 р., була там членом опікунської ради і викладала історію у 2-й жіночій гімназії. У науковому доробку Г.Родзевич є роботи, які також свідчать про її інтерес до жіночої історії⁴⁰.

У 1870 р. В.Іконников з успіхом прочитав у Київському університеті дві благодійні лекції, присвячені жіночій історії, зміст яких було покладено в основу монографії «Русская женщина накануне реформы Петра Великого и после неѣ. Сравнительно-исторический очерк». Робота побачила світ у 1874 р. і стала вагомим доробком ученого у галузі історичної фемінології. У ній охоплено широке коло питань, у тому числі питання правового статусу жінки в різні історичні епохи, висвітлено соціальні, культурні аспекти її становища у родині та суспільстві. Багатогранне дослідження вимагало від історика використання широкого спектру джерел. Окрім свідчень іноземців, що становлять значну частину інформації, почерпнутої з джерельної бази, В.Іконников не позбавлений схильності до етнографізму. Він, як і М.Костомаров, звертався до весільних та шлюбних традицій, укорінених у московський побут.

Особливу увагу В.Іконников приділяв жіночій історії XVII–XVIII ст. і змінам, які відбулись у становищі жінки за часів правління Петра I. Історик був переконаний, що цей діяч сприяв виведенню Московії з ізоляції і традицій візантинізму⁴¹. Його інтерес до цієї історичної епохи зберігався ще від часів роботи над докторською дисертацією. Проте «Домострою» у цьому дослідженні було приділено так само не мало уваги, адже тільки на контрасті становища жінки у різні часи можна було усвідомити масштаб петровських змін і перетворень. Феномен «Домострою» В.Іконников розглядав як віддзеркалення державної авторитарної системи. Він порівнював домостроївські порядки у родині з деспотичною формою правління у державі, владу глави сімейства з правлінням самодержця і встановив та проаналізував безпосередній взаємозв'язок між безправним сімейним становищем жінки та підлеглим становищем більшості населення Московії. У трикутнику, що зумовлював становище жінки – держава, батьківська родина, чоловік – основний акцент було зроблено на першу складову, хоча всі три моделі влади уподібнювалися за механізмами їхньої дії. Кожна з них спрямовувалася на підпорядкування та підкорення того, хто потрапляв у систему її координат.

Новим у дослідженні «Домострою» було його історіософське осмислення як явища, що формувалося протягом століть «на ґрунті пам'яток, запозичених із візантійських збірників»⁴² і набуло своєї завершеної форми у XVI ст., оскільки саме тоді відбулось остаточне оформлення державної влади. Безумовно, візантійській складовій у його формуванні вчений відводив одне із центральних місць. При цьому відзначалося, що московські книжники свідомо змістили акценти відповідно до ідеології державотворчих процесів, ігноруючи більш гуманні погляди візантійських авторів і абсолютизуючи критичне ставлення до жінки, довівши його в окремих випадках до абсурдних трактовок. Із дослідження В.Іконникова випливало, що московський варіант християнства вдавався до спрощеної, однобічної інтерпретації жіночого начала та його примітивізації.

Водночас зазначалося, що в українських землях, за Литовським статутом, де діяла інша законодавча система, аніж у Московії, жінка володіла значними майновими правами, мала свободу вибору при укладанні шлюбу та право на розлучення і не була виведена за рамки суспільного життя⁴³. Одним з яскравих при-

кладів на підтвердження гіпотези про несумісність європейсько-українського та азіатсько-російського жіночих стереотипів була відома історія сімейного життя А.Курбського. У 1849 р. за матеріалами роботи Київської археографічної комісії вийшла двотомна праця «Жизнь Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни», де значна увага приділялася приватному життю опального московського боярина, його стосункам із новими українськими дружинами та ставленню до українського жіноцтва у цілому⁴⁴. Після появи цього видання сімейні колізії А.Курбського опинилися у центрі уваги істориків із відповідними коментарями⁴⁵.

Історія одруження й драматичного розлучення князя-втікача та представниці відомого волинського князівського роду М.Гольшанської була хрестоматійно показовою. Інтерес до постаті А.Курбського В.Іконников висловлював ще у 1868 р. У листі до І.Григоровича він писав: «Ще у мене підготовлений матеріал про Курбського – проти публікації Горського, але не знаю, чи зможу швидко його опрацювати»⁴⁶. Як зауважував історик, коментуючи розлучення князя з М.Гольшанською, «ідеал дружини у Курбського був зовсім інший» і не виходив за межі московсько-домостроївського канону. Він оцінював свободу і права, які надавав жінці Литовський статут, як зло, що розбестило суспільство і обернулося для нього крахом і вважав, що саме свобода, надана жінкам, спричинила політичний занепад держави і супроводжувалась її невдачами на міжнародній арені⁴⁷.

В.Іконников, поділяючи погляди М.Костомарова щодо європейсько-російського етнокультурного протиставлення, не менш ефективно використовував його порівняльний метод у своєму дослідженні. В європейській культурі, як наголошувалося, ставлення до жінки формувалося за правилами «услужливої ввічливості»⁴⁸, було вишукано галантним, ґрунтованим на засадах лицарської культури і супроводжувалося гаслом «Бог і дами». На протипагу підкреслювалося, що у «Домострої» жодним словом не згадувалося навіть про пом'якшені сімейні стосунки, а постійно наголошувалося на образі «грізного мужа» – батька і чоловіка, який карав і милував за власним бажанням.

Як позитивіст, В.Іконников не схильний був до широких теоретичних узагальнень. Проте, як стверджує сучасна дослідниця І.Войцехівська, було б явним спрощенням вважати, що у своїх чисельних працях учений прагнув тільки до констатації фактів («Точніше було б сказати, що теоретичні проблеми не займали в його роботах домінуюче положення, він надавав їм побіжного значення»⁴⁹). Утім, розмаїття тем жіночої історії відкривало йому простір для окремих узагальнень, цікавих висновків, проведення паралелей між сімейними і державними порядками у Московії.

Значним кроком у подальшому розвитку історичної фемінології у другій половині XIX ст. стали праці відомої вченої, історика, етнографа, педагога О.Єфименко (1848–1918 рр.), в яких правове становище жінки розглядалось у контексті народних звичаїв одруження та розлучення. Особливе місце О.Єфименко в українській історичній науці сучасні дослідники пояснюють тим, що, «по-перше, будучи представницею народницького напрямку української історіографії, вона не схилилася сліпо перед концепціями високих наукових авторитетів, прагнула виробити власний, оригінальний погляд на історію України. Як і інші учені – народники, О.Єфименко зосереджувала основну увагу на вивченні історії українського народу, вважаючи, що народ є основним рушієм історії. По-друге, вона була єдиною представницею жіночої статі у вітчизняній історіографії. Потретьє, Олександр Яківна – росіянка за походженням, що, з одного боку, обумовлювало деяку її прив'язаність до «загальноросійських» концепцій, але, з іншого, – певною мірою сприяло об'єктивнішому баченню українського історичного процесу, стримувало її ідеалізацію»⁵⁰.

Праця «Народные юридические воззрения на брак» була надрукована у 1874 р. у часопису «Знание» і засвідчила не лише теоретичну, але і практичну

значимість та соціальну загостреність полеміки у суспільстві з приводу можливості/неможливості розлучень. О.Єфименко предметом свого дослідження обрала історичні традиції укладання та розірвання шлюбу, що існували у народному середовищі, їхню еволюцію у просторі і часі. Тим самим вона актуалізувала не лише важливу історичну, але і гостру соціальну проблему, та одночасно позиціонувала власне толерантне ставлення до розлучень як однієї із засад свободи людини й правового становища жінки.

Гострота дискусій навколо цих проблем зумовлювалася ліберальними процесами в імперіях, до складу яких входили українські землі. Нові морально-етичні принципи швидко поширювались як у західноукраїнських землях, так і на решті території України і сприяли ідеологічним трансформаціям суспільства. У Російській імперії на той час готувалася реформа церковного суду, каменем спотикання в якій було питання шлюбних розлучень. Церква відстоювала ідею нерозривності шлюбу й активно поширювала її у суспільній свідомості. Крім того, реформа мала визначити, залишати справи шлюбних розлучень під юрисдикцією духовної влади чи передавати їх до світських установ. Як відомо, шлюб міг бути розірваний лише духовною консисторією за поданням одного з подружжя. Підставою ж для розлучення у другій половині XIX ст. лишалися практично ті ж самі обставини, що колись були визначені церквою, а саме, доведена невірність чоловіка або дружини, причому докази мали надаватися свідками; неспроможність вступати у шлюбні відносини; вирок суду, що позбавляв прав на майно або передбачав ув'язнення і, нарешті, відсутність одного з подружжя протягом декількох років із невідомої причини. Утім, розвиток суспільства вносив свої корективи у шлюбні відносини і церковні регламентації інколи виглядали явним анахронізмом.

Церква, не бажаючи втрачати контроль над сферою приватного життя прихожан, всіляко намагалася відстоювати непохитність власних позицій. Один із вагомих аргументів, які вона висувала, полягав у тому, що народ, начебто, розглядав шлюб як винятково релігійний акт і не сприймав втручання світської влади у шлюбні справи. Своєю чергою, церква вкрай негативно ставилася до розлучень і домінування її у регламентації справ одруження/розлучення завжди означало ускладнення у розриві подружніх відносин. Закладена церковною традицією незмінність у подружніх відносинах оберталася як моральними, так і правовими проблемами для різних суспільних верств. Навіть серед селян, які, на перший погляд, традиційно тяжіли до нерозривності шлюбу, спостерігалось неприйняття довічного шлюбного зв'язку. Незважаючи на те, що церкви (православна й католицька західного та східного обрядів) протестували проти подібних дій, переконання у непорушності шлюбу поступово послаблювалося.

Право на розлучення, особливо для жінки, стало актуальною темою дискусій у суспільстві. Особливо вони активізувалися на початку 1870-х рр., коли у Санкт-Петербурзі вийшов друком російський переклад знаменитої книги англійського філософа Джона Стюарта Міля «Підпорядкованість жінки», що став справжнім бестселером. Книга кілька разів перевидавалася, навколо неї точилися палкі дискусії. Друге видання з'явилося у перекладі та за редакцією української письменниці Марка Вовчка, а вступна стаття була написана відомою російською феміністкою М.Цебриковою, яка відкрито обстоювала право жінки на розлучення і наголошувала: «Суспільство, тобто чоловіки, засудивши жінок на вічну залежність і підпорядкованість, виробило свій ідеал жінки. Із купленої чи захопленої силою рабині воно зробило добровільну полонянку, яка підпорядковувалася б не від почуття страху, а від усвідомлення обов'язку і любові... Покірність, суцільна відданість та ніжність почали проповідуватися як перші жіночі чесноти. Найвищим надбанням жінки була вірність; покохавши один раз, вона повинна була любити все життя, не зважаючи ні на що...»⁵¹. Тема роз-

лучення і власного вибору жінки звучала у художніх творах. Слід пригадати, що саме у той час виходить соціальний роман Л.Толстого «Анна Кареніна», де автор серед ключових проблем суспільства другої половини XIX ст. виокремив право своєї героїні на розлучення й означив власне ставлення до нього.

О.Єфименко, як історик, поставила за мету довести у своїх працях, що реалії народного життя розходились із церковними канонами, були значно різноманітнішими і свідчили про гнучке ставлення селян до справ одруження та розлучення. Зробивши екскурс в історію шлюбного законодавства та дослідивши процес проникнення у нього церковних впливів, вона стверджувала, що формальне шлюбне право у своїй основі сформувалося під впливом греко-римської законодавчої традиції, в якій спочатку переважали виключно світські елементи. Навіть у Кормчих книгах другої половини XI ст., підкреслювала О.Єфименко, не було натяків на обов'язковість укладання шлюбу за посередництва церкви, що свідчило про тривале і поступове проникнення релігійних впливів до інституції шлюбу. Хоча церква врешті-решт взяла під свій контроль укладання сімейного союзу і зробила вінчання обов'язковою процедурою, світське законодавство було більш гнучким і наближеним до реалій життя, враховувало його широку різноманітність і не поділяло суворих церковних вимог.

Одна з головних тез у роботі О.Єфименко, на підтвердження якої наводилися чисельні докази і приклади, полягала у тому, що шлюб у народі переважно сприймався як громадянський акт, лише освячений благословенням церкви⁵². Шлюбні традиції російських губерній вона порівнює з тими, що мали місце у Малоросії. Укладання шлюбу з його атрибутикою – наявність контрагентів-сватів, попередніх домовленостей, витрат, приданого, подарунків, умов щодо кількості гостей, задатків, інколи виплати неустойок по суті не відрізнялося від укладання будь-якого іншого договору, і шлюб, на думку О.Єфименко, був нічим іншим як одним із різновидів громадянського договору. Товаром при укладанні договору, як відмічалось, виступала дівчина, родичі якої були переконані – «дівка – товар і якщо залежить, то зовсім впаде у ціні»⁵³.

За версією О.Єфименко, у різних верствах руського населення протягом тривалого часу існував значний спротив релігійним обрядам при укладанні шлюбу. Лише згодом у привілейованих колах під впливом проповідей духівництва приймається обряд вінчання як необхідний атрибут укладання шлюбу. Що ж стосується основної частини населення, то до XV–XVI ст. спостерігається його небажання звертатися до церковного благословення. Не менш запеклу боротьбу церкві довелося вести і проти свободи розлучень. Сприймаючи шлюб як громадянський акт, а не як союз, що укладається небесами, люди, природно, прагнули зберегти за собою право розривати цей союз за власним бажанням. Свобода розлучень, як зазначала О.Єфименко, була поширеною практикою у наших предків⁵⁴ і існувала у тих формах, в яких вона збереглася до XIX ст. у південно-західних слов'ян, а саме – у сербів, чорногорців, болгар. Ці народи не обмежували розлучення штучно за допомогою церкви. Достатньо було лише бажання однієї зі сторін, аби чоловік і жінка змогли розлучитися, а все, що торкалося дітей і розподілу майна, відбувалося за відповідно встановленою правовою процедурою.

Хоча дослідниця підкреслювала, що уникала власних оцінок історичних явищ і лише бажала встановити факти, які не можна було ігнорувати, її позиція прочитувалася у викладеному тексті і відповідала поширюваним у суспільстві демократичним поглядам. Праця О.Єфименко мала великий резонанс у науковому середовищі. Не менший розголос отримала інша праця вченої – «Исследование народной жизни»⁵⁵. На її особливому значенні наголошував М.Драгоманов. У листі до І.Франка він наполегливо рекомендував, аби цю роботу було обов'язково «проштудійовано» на засіданні гуртка⁵⁶.

Ліберальний австрійський сімейний кодекс 1868 р., поширений у західно-українських землях, збільшував перелік причин, що дозволяли розлучення, і серед них називав, хоча з певним застереженням, таку, як взаємна «непоборна відраза» подружжя. Це означало, що закон визнавав за норму шлюб, заснований на «емоційному зв'язку»⁵⁷. Лібералізація шлюбного законодавства привела зрештою до того, що психологічно-емоційна сторона стосунків чоловіка і жінки визнавалися не менш важливою нормою, ніж їхні обов'язки. Питання правового становища жінки, її право вибору щодо одруження та розлучення було присутнім у чисельних дискусіях, що точилися у західноукраїнському інтелектуальному просторі. Ініціатива обговорення цього питання у літературі та публіцистиці належала М.Павлику та І.Франку, які «повели фронтальну атаку на тогочасну ідею та практику шлюбу, особливо на ту другорядну і принизливу роль, що на «цвинтарі, котрий зветь сім'єю» (вислів М.Павлика), відіграє жінка»⁵⁸. За пропаганду «вільної любові» у художньому оповіданні «Ребенцукова Тетяна» М.Павлика, як відомо, засудили до тюремного ув'язнення. І.Франко, хоч і поділяв погляди свого товариша, однак мав більш стриманий тон у своїх висловлюваннях і реальніше сприймав життя. Спостерігаючи процеси у суспільстві, він відмічав, що розлучення, як соціальний механізм, який регулював би стосунки між чоловіком і дружиною, не був популярним і поширеним явищем у патріархальному суспільстві. Враховуючи ситуацію, реалії повсякденності, І.Франко радив М.Павликові не ставити жіноче питання у такому вигляді на перше місце, оскільки «воно піднімає хвилю сильного роздратування серед багатьох, у т.ч. «наших людей»⁵⁹. При достатній популярності теми щодо можливості/неможливості розлучень у середовищі інтелектуалів, вона не набула широкого обговорення серед української громадськості, оскільки видавалася вкрай провокаційною. Консервативно-традиціоналістська більшість українського соціуму не особливо заглиблювалася в історичні та культурологічні трансформації, не завжди відкрито сприймала, а, інколи, навіть засуджувала будь-які нововведення щодо узаконення розлучень.

Проблеми історичних сімейних традицій, укладання шлюбу та розлучень виходить на новий виток розвитку у дослідженнях професора Київського університету, засновника Київської історико-юридичної школи, одного з провідних дослідників литовсько-руського права М.Владимирського-Буданова (1838–1916 рр.). У 1878 р. в «Университетских известиях» вийшла його стаття, в основу якої були покладені матеріали Віленської археографічної комісії, що відображали різноманітні сюжети побутової історії Великого князівства Литовського. Переважно це були актові книги Південно-Західної Русі XVI–XVII ст. Вони надавали можливість дослідити специфічні умови укладання та розірвання шлюбу, відображали традиції, що домінували у сфері приватного життя жінки і чоловіка, демонстрували особливості шлюбного права на землях України. Особливу увагу учений приділив співвідношенню трьох компонентів, присутніх у шлюбній процедурі. Це були світська влада, публічне визнання та церковне вінчання. Якщо наявність перших двох, як стверджувалося, були обов'язковими при укладанні шлюбу, то церковне вінчання таким не являлося. Позиція самої церкви щодо подібного стану речей на той момент виглядала ще не до кінця визначеною, оскільки церковні ієрархи коливались – «визнавати такі шлюби законними, підкоритися поглядам звичаєвого права чи наполягати на суворому дотриманні канонічних правил»⁶⁰.

Досліджуючи причини розлучень і механізми, за якими вони відбувалися, М.Владимирський-Буданов дав оцінку так званім «розпусним листам», в яких у письмовій формі засвідчувалося взаємне бажання подружжя розлучитися. Примітним у листах було апелювання до добровільної форми розлучення, тобто, наголошувалося на тому, що чоловік і жінка, які добровільно зійшлися, так

само по своїй власній добрій волі розлучаються. Для світської влади, як зазначав М.Владимирський-Буданов, обставини, що привели подружжя до розлучення, були абсолютно несуттєвими, як «закулісна сторона», яка торкалася лише тих, хто розлучався. Історик наполягав на тому, що основним мотивом розлучень, за будь-яких обставин, було звичайне небажання жінки або чоловіка продовжувати спільне життя. Підкреслювалося, що при цьому жоден не звинувачував іншого у причинах сімейного розриву і не виставляв себе жертвою, а отже, не слід було шукати причин розлучень у жорсткому поведженні чоловіка з дружиною⁶¹.

До цих проблем історик знову звернувся у 1890 р. у праці «Черты семейного права в Западной России в половине XVI в.», аналізуючи чисельні колізії у стосунках між чоловіком і дружиною, що виникали при розлученнях на Київщині та Поділлі. Цього разу акцент робився на географічному та соціальному чинниках, які зумовлювали особливості сімейного права у другій половині XVI ст., виокремлювалося «пограничне» (українське) сімейне право⁶². Підкреслювалося, що традиції укладання та розірвання шлюбу в українських землях мали свою специфіку і відрізнялися від тих, які існували на територіях, наближених до центрів Польської держави та Литовської частини Русі. Укладання шлюбів і розлучення часто відбувалося так само без участі церкви. Влада лояльно ставилася до подібних звичаїв, визнавала законність процедур, щоправда, називаючи їх «звичаєм пограничним». Майнові права жінки так само гарантувалися при розірванні невінчаного шлюбу, як і вінчаного, оскільки придане у будь-якому разі поверталось жінці. Особисте ставлення ученого до предмета дослідження відбилась у його стислих коментарях і коротких ремарках. Дотримуючись консервативних поглядів, М.Владимирський-Буданов вважав вищим ступенем еволюції шлюбного права вінчаний шлюб і його укладання за участю церкви називав «правильним».

Розробки М.Владимирського-Буданова надихнули іншого відомого українського історика О.Левицького провести подібні наукові дослідження, але на підставі матеріалів, зібраних Київською археографічною комісією. Історик, археограф, етнограф, правознавець О.Левицький займає виняткове місце у розробці історико-фемінологічної проблематики за концептуальністю, спектром питань, кількістю публікацій. Протягом тривалого часу він працював секретарем Київської археографічної комісії. Безпосередній доступ до величезного масиву історичних джерел надав можливість історичному досліднику реалізувати дослідницькі інтереси.

Ранньомодерне сімейне право, родинні відносини, становище жінки у сім'ї, її правовий та соціальний статус, стосунки з чоловіком стали для історика темами, яким він присвятив більшість своїх наукових і науково-белетристичних праць. Перші результати дослідження були викладені О.Левицьким у статті «О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI–XVII веках», що з'явилась у журналі «Русская старина» у листопаді 1880 р. Пізніше статтю було розширено, перероблено, доповнено новими даними і надруковано у 1885 р. українською мовою у львівському часопису «Зоря» під псевдонімом Левко Маячинець⁶³ (один із псевдонімів О.Левицького, що був співзвучний назві містечка Маячка на Полтавщині, де народився історик), а у 1906 р. Українсько-руська видавнича спілка видала її окремим відбитком у серії «Літературно-наукова бібліотека» за редакцією В.Гнатюка. Окремі роботи історика з цієї проблематики друкувались у різних періодичних виданнях⁶⁴. Своєрідним підсумком його тридцятирічної роботи у цій галузі історичної науки став третій том «Архива Юго-Западной России», що вміщував «Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв.». О.Левицький, сповідуючи національно-ліберальні погляди, розвинув і поглибив ідеї та висновки М.Костомарова, остаточно закріплюючи в українській історіографії жіночу міфологему. Він наголо-

шував, що «південноруська жінка» (у працях, написаних українською мовою, вживався термін «українська жінка») в давні часи, а особливо у XVI–XVII ст., мала особисту й майнову свободу, що гарантувалася правовою системою Литовського статуту⁶⁵.

У перших працях О.Левицького значна увага приділялася сімейним відносинам в українському шляхетському середовищі, аналізувалася законодавча система, яка сформувала і закріпила правовий та сімейний статус української жінки-шляхтянки – доньки, дружини, вдови у сім'ї та суспільстві. Проте, апелюючи до Литовського статуту, історик не міг не відзначити деякі елементи ґендерної дискримінації. Так, він наголошував, що, фіксує спадщину дівчини у розмірі однієї четвертої батьківської, Литовський статут водночас вимагав, аби при одруженні вибір нареченої не суперечив волі батьків, інакше вона позбавлялася права на придане⁶⁶. Щоправда, ця вимога, як і те, що, за статутом, чоловік після одруження вважався довічним опікуном своєї дружини не надто змінювали ідеалізоване і дещо романтизоване сприйняття О.І.Левицьким українських подружніх відносин. Опіка чоловіка, як вважав учений, була формальною, і жінка у своїх діях мала не менше свободи, ніж чоловік. Принципово не змінюючи свого ставлення до шлюбних стосунків в українському соціумі, історик, проте, вже у 1905 р., на засіданні Історичного товариства Нестора-літописця виокремлював питання юридичної підпорядкованості жінки за Литовським статутом: «Жінка вважалася такою, що все життя мала знаходитися під опікою батьків, чоловіка, родини, але життя випереджало закон і мало рахувалося з ним»⁶⁷.

Слідом за В.Шульґіним питання посагу та віна, як такі, що гарантували майнову незалежність жінки, їхні складові, форма та механізми дії стали у центрі уваги досліджень О.Левицького. Після одруження, як стверджувалося, «жінка у майновому відношенні ставала абсолютно незалежною і достатньо забезпеченою. Вона мала право вільно розпоряджатися своїм віном, як за життя чоловіка, так і після його смерті»⁶⁸. У найвигіднішому матеріальному становищі, на думку О.Левицького, перебували вдови, які успадковували значну частину, якщо не все майно свого чоловіка. Із незмінним переконанням історик стверджував, що шлюби, укладені на ґрунті українських правових родинних традицій, були надійними, міцними, такими, що існували на взаємній повазі, а сімейні відносини – «прекрасними».

Проте, усупереч ідеалізації подружніх стосунків, О.Левицький змушений був визнати, що «можливі були випадки, коли особи, що брали шлюб, за неспроможністю характерів чи з інших причин, опинялися рішуче неспроможними до будь-якого спільного життя»⁶⁹. Осмислення істориком традиції розлучень на українському ґрунті становили один із базових сегментів дослідження правового статусу жінки, продовжуючи дослідження його попередників. О.Левицький, як і його попередники – О.Єфименко, М.Владимирський-Буданов, змушений був констатувати, що практика розлучень у багатьох випадках не збігалася з канонічними правилами та з правовою системою, передбачуваною Литовським статутом. При розлученнях домінуючою виступала народна правосвідомість, яка розглядала шлюб, як договір, що укладався і розривався з волі осіб, які домовлялися, а процедура розлучень мала так само полегшений характер і складалася із того, що подружжя при свідках надавали один одному «розпусні листи».

Коментарі історика з приводу досліджуваної проблематики свідчать про його особисте доляльне ставлення до розлучень, як компромісу, який має існувати у суспільстві, що сповідує ліберальні цінності. На переконання історика, лише там, де наявною була жіноча дискримінація, законодавча система виступала проти розлучень, примушуючи людей жити разом проти їх бажання. І навпаки, там, де існували паритетні ґендерні відносини, подібна практика унеможливлювалася, оскільки: «Нерозривний союз двох рівноправних, проте обопільно не-

симпатичних один одному осіб, неминуче буде приводити до таких сумних наслідків, що суспільство рано чи пізно змушене буде, якщо не повністю відмовитися від освяченого релігією і по суті надзвичайно величного принципу нерозривності шлюбного союзу, то хоча б допустити певний компроміс між його велінням і невблаганними вимогами реальної дійсності, тобто у даному випадку пом'якшити можливість розлучень»⁷⁰.

Вивчення жіночої історії унеможливило залишити поза увагою сюжети, які, здавалося б, мало відповідали гендерному ідеалу, поширеному в українській історіографії у другій половині XIX ст. Ішлося передусім про жіночі злочини, серед яких виокремлювалися перелюбство, вбивство чоловіка та новонароджених дітей і систему їхніх покарань за діючими правовими кодексами – Литовським статутом і маґдебурзьким правом. В «Очерках народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст.» історик вдалося за допомогою документальних матеріалів відобразити широкий спектр реалій життя, аналізуючи жіночі «кримінальні» вчинки у контексті культури повсякденності, ментальностей епохи, з урахуванням правового, історичного та психологічного аспектів.

Особливу увагу О.Левицького привернула незбіжність нормативних систем, передбачуваних існуючими законами, і соціальних практик, коли діяльність розвивалася поза нормами, з урахуванням індивідуальних специфік, тобто відбувалася своєрідна верифікація права місцевими традиціями та культурою. Як наголошував історик, за подружню зраду жінки маґдебурзьке право передбачало смертну кару, але часто суди, враховуючи обставини скоєння злочину, замінювали її сплатою грошових штрафів або публічним покаранням. У тому ж випадку, коли хтось із подружжя готовий був пробачити зраду іншого, суд дозволяв це, оскільки, «що залишалось робити суду при цій зворушливій сцені? Не виривати ж було засуджених з обіймів подружжя, що пробачили провину»⁷¹.

Реакція української громади на жіночі злочини, зокрема, на перелюбство та способи його покарання – ще одна тема, яка не залишилася поза увагою історика. О.Левицький показує, що таке поняття, як «приватне життя» для українського ранньомодерного суспільства – дуже відносна категорія: «Кожний, хто хотів (а бажаючи не бракувало), мав право «підстерегти» порушників закону «на злому учинку»⁷². Українська громада, хоч і не завжди карала смертю за адюльтер, але «вкривала ганьбою навіки» у той час, як «сластолюбне панство» толерантніше ставилося до позашлюбних відносин⁷³. Культурологічний та соціопсихологічний висновок історика полягав у тому, що малолюдність, навіть у міських поселеннях, зумовлювала те, що люди добре знали один одного і життя кожного відбувалося на очах у громади: «Прислів'я ж «моя хата з краю», очевидно, склалися пізніше, за інших суспільних та адміністративних порядків»⁷⁴.

Такі злочини, як вбивство чоловіка дружиною, за спостереженнями О.Левицького, хоч і траплялися, проте були явищем швидше винятковим, ніж закономірним, і їх не можна інтерпретувати як прояв протесту проти сімейного гніту або гендерної дискримінації⁷⁵. «Малоросійська жінка XVI–XVII ст. менш, ніж будь-яка інша, мала підстав замахуватися на життя свого чоловіка: її становище не було безправним; у випадку невдалого шлюбу не важко було домогтися розлучення; врешті-решт, завдяки відомим властивостям малоросійських характерів, жінка тут завжди відігравала у сім'ї таку роль, що частіше навіть чоловіку доводилося терпіти від неї, а не навпаки. Ось чому сімейні катастрофи були тут надзвичайно рідким явищем...»⁷⁶. Злочин на кшталт вбивства чоловіка, за висновком О.Левицького, могли скоїти тільки легковажні або розбещені жінки, які хоч і зустрічалися в українському суспільстві, але були представлені його маргінальним елементом.

Увагу історика привернули кримінальні сюжети про «жорстоку жінку», яка вбила свого чоловіка, та про чоловіка, що аналогічним способом розправився з

дружиною. Матеріали були надруковані під назвами «Жестокая жена» і «Женубийство» в «Очерках народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст.». Колізія з вироками по схожих, здавалося б на перший погляд, справах, ще раз переконувала у тому, що суд не завжди дотримувався «букви закону». У першому випадку він засудив жінку до смертної кари, а у другому – залишив чоловіка «на покаяння», аби той спокутував гріхи «до кончини своєї». О.Левицький, аналізуючи ці випадки у практиці українських судів, дав обґрунтування як самим вчинкам, так і полярним рішенням, винесених по цих справах. Смертний вирок «жорстокій дружині» інтерпретувався, в першу чергу, як бажання суддів відстояти «людську гідність» і помститися за «приниження, які терпів нещасний чоловік» від дружини, навіть не беручи до уваги те, що вбивство сталося ненавмисно. Випадок, коли за вбивство дружини суд залишив чоловіка в живих, О.Левицький розцінював як таке, що суперечило закону, пояснюючи це тим, що вбивця був дійсно «нещасливим чоловіком, але турботливим батьком»⁷⁷.

Розглядаючи в історико-правовій практиці таку «екзотичну» категорію злочинів, як вбивства матерями новонароджених немовлят (відбувалось у випадку позашлюбного народження дитини), О.Левицький акцентував увагу не стільки на формах покарання злочинниць, скільки на причинах та витоках ганебного і жахливого явища, що траплялось в українському ранньомодерному соціумі. Він відмічав, що обидва кодекси законів – Литовський статут і маґдебурзьке право – передбачали жорстоке покарання жінок, були жалісними до них, не залежно від соціального походження. Та навіть у цих випадках так само мали місце винятки, коли місцеві суди залишали жінку в живих, але піддавали публічному покаранню.

Ставлення самого історика до жінок, які обвинувачувались у скоєнні злочинів, було неоднозначним. Він не приховував свого співчуття до них, розуміючи, що жінка, яка пішла на такий злочин, опинялась у безвихідній ситуації. Крім того, що її саму могли стратити за перелюбство, а діти, народжені поза шлюбом, були позбавлені, за законом, будь-яких прав у майбутньому. Висновок О.Левицького звучав риторичним запитанням: «З огляду на таку жахливу перспективу чи не повинен був замовкнути материнський інстинкт, до того ж ще підсилений інстинктом самозбереження?»⁷⁸. Він стверджував, що кодифікована правова система була надто жорстокою щодо жінки, натомість, стародавні місцеві звичаї послуговувалися, в першу чергу, здоровим глуздом, були гуманнішими за середньовічних західноєвропейських юристів: «Народне право устало ганьбою, тоді як діюче право бажало страждань і крові»⁷⁹. Із цього випливали узагальнюючі висновки історика, зроблені на ґрунті історико-правових фемінологічних досліджень, по-перше, щодо характеру українців, яким за природою не притаманна жорстокість, і навіть до злочинців часом проявлялися жалість та добродушність⁸⁰. Інше важливе спостереження О.Левицького торкалося глобального протиріччя між природно-стихійною українською ментальністю, давніми правовими традиціями та привнесеним ззовні західноєвропейським законодавством, яке у багатьох випадках ігнорувалося під час винесення вироку.

Як людина щирих національно-ліберальних поглядів, О.Левицький був переконаний, що надмірні обмеження людської свободи та суворі заборони породжують і поглиблюють соціальні конфлікти. Причини асоціальних явищ в українському середовищі історик вбачав у низькому рівні розвитку народних мас, їх важкому соціальному становищі, а також у надмірній суворості суспільства і законодавства до людських «слабкостей»⁸¹. Аналізуючи правові колізії минулого у контексті історичної фемінології, О.Левицький заявив про себе не лише як про історика права, але як культуролога й талановитого белетриста, який зміг

зробити доступними для широкої читацької аудиторії результати своїх наукових досліджень.

Феномен сімейних відносин у вигляді громадянського шлюбу і відповідного до нього «свобідного» сімейного статусу жінки, що існували на Поділлі до середини XVIII ст., проаналізував у своїй роботі Ю.Сіцінський (1859–1937 рр.). Непересічна особистість, науковець, дослідник історії Поділля, богослов, священник, громадський діяч Юхим Йосипович Сіцінський був членом різних наукових товариств, викладав у жіночій маріїнській гімназії, а з 1918 р., коли у Кам'янці-Подільському було створено університет, його обрали приват-доцентом богословського факультету.

Праці Ю.Сіцінського відзначалися глибиною джерельної бази, насиченістю фактологічним матеріалом, особливим прагненням до об'єктивності. Науковець дотримувався методологічних засад позитивізму, покладаючи в основу своїх досліджень достовірні документи і намагаючись «фотографічно та фактографічно точно зображувати дійсність, історичні події і процеси, а не вигадувати їх»⁸². Ю.Сіцінського називають «завзятим дослідником проблем людської долі», оскільки проблеми людини та суспільства були одними із центральних протягом усього його творчого життя⁸³.

«Семейная жизнь в Подолии в первой половине прошлого века» – яскрава сторінка в історико-фемінологічних студіях – була надрукована у 1891 р. у часопису «Киевская старина»⁸⁴ і вийшла у тому ж році окремим відбитком під авторськими ініціалами «Є.С.» (як Євтим Сіцінський). Вона стала суттєвим доповненням до вже існуючих праць, представляючи нові грані витоків свободи українського жіноцтва. Поява цієї праці збіглася з початком найбільш плідного періоду у житті і творчості вченого. Вона була написана на хвилі інтересу української історіографії до історії приватного життя та під впливом публікацій О.Левицького, М.Владимирського-Буданова, на праці яких автор посилався у своїй розвідці, аналізуючи, коментуючи, доповнюючи висновки відомих істориків своїми дослідженнями на ґрунті історичних джерел Поділля.

У центрі уваги Ю.Сіцінського опинилися шлюбні стосунки з полегшеною процедурою укладання та розриву, поширені на Поділлі майже до середини XVIII ст., які історик назвав «громадянським шлюбом», використовуючи термінологію, поширену у XIX ст. На його думку, це був союз між жінкою і чоловіком, за яким нотаріальний договір прирівнювався до церковного благословення, а для розлучення достатньо було лише взаємного бажання та надання «розпусних листів» один одному. Дослідник не тільки проаналізував саме явище, але і пояснив, чому «громадянський шлюб» на цій території протримався найдовше, на відміну від решти південноруських земель, де церква спромоглася взяти під контроль цю сферу людського життя значно раніше.

Серед причин довготривалого збереження традиції «громадянського шлюбу» на Поділлі називалося «хаотическое состояние страны», зокрема, війни, турецьке панування і спричинені обставинами постійні міграції людей⁸⁵. Крім того, як вважав Ю.Сіцінський, нестабільна ситуація, соціальні катаклізми, постійна присутність небезпеки, відчуття короткотривалості життя формували негативізм до церковно-канонічних поглядів на шлюб та «легковажне» ставлення до самого інституту шлюбу, сприяли частим розлученням та укладанням нових союзів. У праці відображена дуалістичність сприйняття та інтерпретації існуючих шлюбних традицій. Якщо місцеве населення ставилося до них як до природних, не вбачаючи у своїх діях порушення норм моралі, то церква різко виступала проти існуючих шлюбних порядків, засуджуючи їх. Контури самої моралі на той момент були ще й досі невизначеними. На Поділлі, як наголошував дослідник, було багато випадків прийняття християнами ісламу, а українські жінки з Подністров'я «ще з XVI ст. поповнювали гареми цареградські і

кримські». Причому, траплялося, що робили це добровільно. Ю.Сіцінський писав: «Жінка, яка потрапила до турецького гарему, якщо це було неподалік від Поділля, наприклад, у Хотині, жила там доти, доки їй добре жилося. Якщо їй там було погано, то вона йшла звідти таємно або намагалася звільнитися законним шляхом»⁸⁶. Його спостереження і висновки виглядали своєрідними рефлексіями на історико-фемінологічні погляди М.Драгоманова, що характеризувалися неоднозначністю в оцінках жіночої складової в українсько-турецькому історичному протистоянні⁸⁷. Як священник, який проповідував гуманістичні ідеї, Ю.Сіцінський не міг не висловити власного бачення щодо подібних в історії України явищ. Він засуджував такі шлюбні стосунки, особливо наголошуючи на негативних впливах «магометанства», що своєю ідеєю багатоженства розбещували українське суспільство, підриваючи основи християнської моралі, бо жінки, які поверталися з гаремів, не приносили додому «переконань високої моральності і скромності»⁸⁸.

Праці істориків другої половини XIX ст. свідчать про появу сталого інтересу української історіографії до проблем правового статусу жінки в історичному минулому. Крок за кроком, у глибинах історичної думки зароджувався напрям, наріжним каменем якого ставала жіноча тема в усій багатогранності своїх складових. Починаючи від з'ясування окремих правових понять, пов'язаних із жіночою компонентою, історики, з розширенням джерельної бази, переходили до інтерпретацій складних переплетінь кодифікованих законів із місцевими традиціями та звичаєвим правом, осмислюючи історико-культурні та соціопсихологічні трансформації суспільств. Історична фемінологія одразу заявила про себе як про перехрестя різних наукових поглядів, розглядаючи явища і події з позицій романтизму і позитивізму, так само, як лібералізму, демократизму та консерватизму. З урахуванням того, що однією з тенденцій української історіографії була її ідеологізація, деякі історико-фемінологічні концепції мали окреслений суспільно-політичний підтекст і відігравали суттєву роль у подальшому поглибленні процесів національно-культурного відродження.

¹ Термін «історична фемінологія» використовується для характеристики напряму історичного знання, предметом дослідження якого виступають жінки в історії, їх функціональні ролі та місце у суспільному житті. Сам термін з'явився у науковому лексиконі у середині 1970-х рр. і функціонує на рівні з такими поняттями, як «історія жінок» або «жіноча історія».

² Шульгин В. О состоянии женщин в России до Петра Великого. Историческое исследование. – К., 1850.

³ Дубакин Д. Влияние христианства на семейный быт русского общества (в период до времени появления Домостроя). – Санкт-Петербург, 1880. – С.1.

⁴ Забелин И.Е. Домашний быт русских царей и цариц в XVI – XVII столетиях: В 2-х т. – Москва, 1869–1872; Дубакин Д. Указ. соч.; Чудинов А.И. История русской женщины в последовательном развитии ее литературных типов. – Воронеж, 1872; Добряков О. Русская женщина в домонгольский период. – Санкт-Петербург, 1864; Мордовцев Д. Русские исторические женщины. Популярны рассказы из русской истории. Женщины допетровской Руси. – Санкт-Петербург, 1874; Его же. Русские женщины нового времени. Биографические очерки из русской истории. Женщины первой половины XVIII века. – Санкт-Петербург, 1874; Его же. Русские исторические женщины. Популярны рассказы из русской истории. Женщины второй половины XVIII века. – Санкт-Петербург, 1874.

⁵ Захарченко М.М. История Киевского института благородных девиц. 1838–1888. – К., 1889. – С.41.

⁶ Шульгин В. Указ. соч. – С.19.

⁷ Там же. – С.16.

⁸ Там же. – С.18.

⁹ Там же. – С. 21.

¹⁰ Там же. – С.25.

- ¹¹ Яковенко Н. Вступ до історії. – К., 2007. – С.142.
- ¹² Там само. – С.141.
- ¹³ *Потульницький В.А.* Україна і всесвітня історія. Історіософія світової та української історії XVII–XX ст. – К., 2002. – С.268–270.
- ¹⁴ *Житецький І.* Листування О.М.Лазаревського і М.І.Костомарова // Україна. – 1927. – Кн.4. – С.98.
- ¹⁵ Там само. – С. 100.
- ¹⁶ Там само. – С. 101.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ *Горленко В.* Две поездки с Н.И. Костомаровым // Киевская старина. – 1886. – Т.14. – №1 (январь). – С.113.
- ¹⁹ *Костомаров Н.* Об историческом значении русской народной поэзии // *Костомаров М.І.* Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики й літературознавства. – К., 1994. – С.171.
- ²⁰ Там само. – С.194.
- ²¹ *Калакура Я.С.* Українська історіографія: курс лекцій. – К., 2004. – С.189.
- ²² *Костомаров Н.* Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII ст. – Санкт-Петербург, 1860. – С.103.
- ²³ Там же.
- ²⁴ Там же.
- ²⁵ Там же. – С.106.
- ²⁶ Там же. – С.108.
- ²⁷ Там же. – С.109.
- ²⁸ Там же. – С.107.
- ²⁹ *Грушевський М.* Из публицистических писань М.Костомарова // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. – К., 1928. – С.ХІІІ.
- ³⁰ Там само. – С.ІІІ.
- ³¹ *Жайворонок В.В.* Знаки української етнокультури: словник-довідник. – К., 2006. – С.223.
- ³² *Келлі Дж.* Чи існував Ренесанс для жінок // Гендерний підхід: історія, культура, суспільство. – Л., 2003. – С.46.
- ³³ *Костомаров Н.* Черниговка. Быль второй половины XVII века // *Костомаров М.І.* Твори в двох томах. – Т.2. – К., 1990. – С.582–739.
- ³⁴ *Петров В.* «Чернігівка» Костомарова // *Костомаров М.* Чернігівка. Бувальщина з другої половини XVII віку / Переклад Б.Грінченка. – К., 1929. – С.ІV.
- ³⁵ Там само. – С.ІІІ.
- ³⁶ *Костомаров М.* Черниговка. Быль второй половины XVII века. – С.628–629.
- ³⁷ *Петров В.* «Чернігівка» Костомарова // *Костомаров М.* Чернігівка. Бувальщина з другої половини XVII віку. – С.ХІV.
- ³⁸ *Житецький І.* Листування О.М.Лазаревського і М.І.Костомарова // Україна. – 1927. – Кн.4. – С.101.
- ³⁹ Декілька праць В.С.Іконников присвятив Катерині ІІ: Значение царствования Екатерины II. – К., 1897. – 104 с. (Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – 1897. – Кн.12. – С.138–241); Императрица Екатерина II как историк // Военно-исторический вестник. – 1911. – № 1-2. – С.13–24; РА. – 1911. – №7. – С.305–317; Время Екатерины II: Спецкурс, составленный по лекциям профессора В.С.Иконникова, читанный в университете св.Владимира и на Высших женских курсах в Киеве. Литография. – К., 1881. – Вып.1–2. – 506 с.; К., 1882. – Вып.3–4. – 509 с. У цих роботах також ідеться про інших, не менш відомих жінок – імператрицю Єлизавету Петрівну, княгиню Є.Р.Дашкову. Серед історичних жіночих постатей, які представлені в окремих історико-біографічних нарисах В.Іконникова, – велика княгиня Наталія Олексіївна, княгиня Наталія Борисівна Долгорукова та новгородська посадниця Марфа Борецька.
- ⁴⁰ *Іконникова А.Л.* Царицы и царевны из дома Романовых: исторический очерк. – К., 1914; *Іконникова А.Л.* Ващенко-Захарченко. Основательница первой частной женской гимназии в Киеве (Краткий биографический очерк). – К., 1903; *Іконникова А.Л.* Воспоминания о деятельности Ф.Я.Фортинского на Высших женских курсах в Киеве. – К., 1903.
- ⁴¹ *Ульяновський В.* Знаний і незнаний Володимир Іконников // *Іконников В.* Історичні портрети. – К., 2004. – С. 41.

- ⁴² *Иконников В.С.* Русская женщина накануне реформы Петра Великого и после неё. Сравнительно-исторический очерк. – К., 1874. – С.29–31.
- ⁴³ Там же. – С.43.
- ⁴⁴ Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни: В 2 т. – К., 1849.
- ⁴⁵ *Горский С.* Жизнь и историческое значение князя Андрея Михайловича Курбского. – Казань, 1858. – 446 с.; *Мордовцев Д.* Русские исторические женщины. Популярны рассказы из русской истории. Женщины допетровской Руси. – Санкт-Петербург, 1874. – С.202–207; *Левицкий О.* Южнорусская женщина в XVI–XVII ст. // Иллюстрированный сборник Киевского литературно-аристократического общества. – К., 1900. – С.115.
- ⁴⁶ *Ульяновський В.* Знаний і незнаний Володимир Іконников // *Иконников В.* Историчні портрети. – С.37.
- ⁴⁷ *Иконников В.С.* Русская женщина накануне реформы Петра Великого и после неё. Сравнительно-исторический очерк. – С.43.
- ⁴⁸ Там же. – С.19.
- ⁴⁹ *Войцехівська І.Н.* Володимир Іконников: джерелознавчі студії. – К., 1999. – С.68.
- ⁵⁰ *Пивовар С.* Олександра Єфименко – дослідниця України // *Українки в історії.* – К., 2004. – С.59.
- ⁵¹ *Милль Дж.С.* Подчинённость женщины. Перевод с английского под редакцией Марка Вовчка с предисловием М.Цебриковой. (Издание второе). – Санкт-Петербург, 1870. – С.VII.
- ⁵² *Ефименко А.* Народные юридические воззрения на брак // Знание. Ежемесячный научный и критико-библиографический журнал. – 1874. – №1. – С.10.
- ⁵³ Там же. – С.21.
- ⁵⁴ Там же. – С.6.
- ⁵⁵ *Ефименко А.* Исследование народной жизни. Выпуск 1: Обычное право. – Москва, 1884.
- ⁵⁶ Листування І.Франка і М.Драгоманова. Матеріали для культурної і громадської історії Західної України. Видає комісія Західної України Всеукраїнської академії наук. – 1928. – Т.1. – С.71.
- ⁵⁷ *Грицак Я.* Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886). – К., 2006. – С.315.
- ⁵⁸ Там само. – С.318.
- ⁵⁹ Там само.
- ⁶⁰ *Владимирский-Буданов М.Ф.* Историко-юридические материалы, извлечённые из актовых книг губерний Витебской и Могилевской // Университетские известия. – 1878. – №4. – С.97.
- ⁶¹ Там же. – С.98.
- ⁶² Там же. – С.45.
- ⁶³ *Маячанець Левко.* Про шлюб на Україні-Руси в XVI–XVII ст. // Зоря. – 1885. – Ч.13. – С.149–152; Ч.14. – С.169–171; Ч.15–16. – С.183–185; Ч.18. – С.209–211.
- ⁶⁴ *Левицкий О.* Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI–XVII ст. // Киевская старина – 1900. – Т.1. – №1. – С.1–15; *Левицкий О.* Южнорусская женщина в XVI–XVII ст. // Иллюстрированный сборник Киевского литературно-артистического общества. – Т.1. – К., 1900. – С.108–122; *Левицкий О.* Сговор малолетних (Страница из истории брачного права на Украине в XVI в.) // Киевская старина. – 1906. – Т.92. – №1. – С.64–72; *Левицкий О.* Невінчані шлюби на Русі-Україні в XVI–XVII ст. // Записки Українського наукового товариства в Києві. – Кн.III. – К., 1908. – С.98–108.
- ⁶⁵ *Левицкий О.И.* Семейные отношения в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. // Русская старина. – 1880. – Ноябрь. – С.552.
- ⁶⁶ Там же. – С.553.
- ⁶⁷ *Левицкий О.И.* Из истории брачного права и семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К. 1905. – Кн.18. – Вып.III и IV. – С.69.
- ⁶⁸ *Левицкий О.И.* Семейные отношения в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. // Русская старина. – 1880. – Ноябрь. – С.554.
- ⁶⁹ Там же. – С. 558.
- ⁷⁰ Там же. – С. 559.
- ⁷¹ *Левицкий О.* Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. – К., 1902. – С.81.

⁷² Там же. – С. 88–89.

⁷³ Досліджуючи систему покарань жінок-шляхтянок за Литовським статутом, О.Левицький у той же час звернув увагу на жіночу дискримінацію з боку законодавства, що особливо відбилась у 3-й редакції статуту. Не претендуючи на узагальнюючі висновки щодо гендерної історії, учений інтуїтивно відчував актуальність проблеми і вважав за потрібне зазначити, що, за законом, чоловік, на відміну від жінки, не засуджувався до смертної кари за подружню невірність.

⁷⁴ *Левицький О.* Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. – С.23.

⁷⁵ Водночас М.Костомаров, аналізуючи становище великоруської жінки у XVI–XVII ст., вважав, що жіночі злочини були формою протесту та зворотною реакцією на приниження і жорстокість, яких зазнавали жінки від чоловіків. Історик розглядав жіночі злочини як явище соціальне, з глибоким корінням, породжене системою Домострою.

⁷⁶ *Левицький О.* Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. – С.63–64.

⁷⁷ Там же. – С.70.

⁷⁸ *Левицький О.* Матери-преступницы // Очерки старинного быта Волыни и Украины. – Вып.2. – К., 1891. – С.19.

⁷⁹ Там же. – С.10.

⁸⁰ Там же. – С.8.

⁸¹ *Левицький О.* Матери-преступницы // Очерки старинного быта Волыни и Украины. – С.18.

⁸² *Баженов Л.В.* Творча спадщина Є.Й.Сіцінського в українській історіографії (кінець XIX – початок XX ст.) // Юхим Сіцінський в історії та культурології Поділля: Збірник наукових праць за підсумками Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С.11–17.

⁸³ *Рокачук В.Н.* Проблеми людини та суспільства в творчості Ю.Й.Сіцінського // Там само. – С.173–179.

⁸⁴ *Е.С. [Сіцінський Юхим].* Семейная жизнь в Подолии в I половине прошлого века // Киевская старина. – 1891. – Т.33. – №4. – С.56–67.

⁸⁵ Там же. – С.3.

⁸⁶ Там же. – С.11.

⁸⁷ У роботі «Про українських козаків, татар та турків» (К., 1917), що вийшла окремим виданням у 1876 р., М.Драгоманов репрезентував біполярну палітру жіночих образів, які, на його думку, могли бути уособленням соціальних позицій українських жінок в українсько-турецькому історичному конфлікті. Для історика своєрідним втіленням протилежних жіночих образів стали найбільш відомі історико-епічні героїні – Роксолана і Маруся Богуславка. Широко використовуючи український фольклор – думи і пісні, М.Драгоманов писав про те, що, потрапивши до полону, «іноді бранки забували зовсім свою віру і робилися запеклими бусурманками, ненавиділи християн, як от хоч би ж тая самая Роксолана» (с.23). Образ Роксолани у М.Драгоманова далекий від міфологізації та піїтизації. Ця жінка, як вважав історик, скориставшись закоханістю у неї султана Сулеймана, змусила його «повбивати своїх родичів, навіть свого сина...» (с.22). Аналізуючи фольклорні джерела, М.Драгоманов звернув увагу на пісню про містечко Ведмедівка на Чигиринщині, де розповідалося про жінку, яку «у Царіград з дочкою узяли». Примітним у пісні було те, що жінка все ж таки втекла з полону, а її дочка «там зосталася і заміж вийшла» (с.44). За спостереженнями та висновками історика, було немало таких жінок, які, потрапивши на чужину, «...усе ж таки пам'ятали про те, що були колись теж християнками і помагали невольникам утікати з неволі, як про те співається у думі про Марусю Богуславку» (с.23). Проте, допомагаючи своїм співвітчизникам звільнитися з полону, сама Маруся Богуславка не збиралася повертатися на батьківщину, оскільки, як вона про себе каже: «Бо я вже потурчилась, обусурманилась, для розкоші турецької, для лакомства нещасного» (с.23).

⁸⁸ *Е.С. [Сіцінський Юхим].* Семейная жизнь в Подолии в I половине прошлого века // Киевская старина. – 1891. – Т.33. – № 4. – С.11.

The article examines peculiarities of explanation of legal status of the woman in context of romantic and positivistic historiographic tradition of the second half of XIX c. and explains emergence of a new trend in Ukrainian historiography – historic feminology.

В.М.Шевченко*

**«САНКТ-ПЕТЕРБУРГСКИЕ СЕНАТСКИЕ ОБЪЯВЛЕНИЯ» – ДЖЕРЕЛО ДЛЯ
ДОСЛІДЖЕННЯ ЕВОЛЮЦІЇ ЗЕМЕЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ
У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Статтю присвячено вивченню еволюції земельної власності в Україні у ХІХ – на початку ХХ ст. на основі нотаріальних повідомлень про земельні переходи, уміщених на шпальтах «Санкт-Петербуржских сенатских объявлений». Уперше дано розгорнуту характеристику цього джерела, унікального за своєю масовістю та інформативністю. Висвітлено методику роботи з ним.

Серед найрізноманітніших джерел, котрі так чи інакше відображають еволюцію земельної власності в ХІХ – на початку ХХ ст., особливе місце належить такому специфічному виданню, як «Санкт-Петербуржские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам». У вигляді газети вони періодично виходили протягом 1822 – 1917 рр. як додаток до «Санкт-Петербуржских сенатских ведомостей» – головного друкованого органу Сенату, заснованого ще Петром І указом від 22 лютого 1711 р.¹ З 1832 р., за відповідним розпорядженням, на сторінках «Сенатских объявлений» почали регулярно друкуватися повідомлення старших нотаріусів про купівлю-продаж землі й іншої нерухомості. Тим самим було покладено початок створенню унікального банку даних про вільний перехід із рук у руки земельної та іншої нерухомої власності в містах і повітах у межах європейської частини Російської імперії. Відзначаючи це, секретар «Вільного економічного товариства» й один із керівників створення на цій основі багатотомних «Материалов по статистике движения землевладения в России»² В.Святловський писав: «Так створилася та зовсім своєрідна статистика руху землеволодіння у Росії, котра за розміром охоплюваних нею випадків не має собі подібної в Європі»³. Опублікований на шпальтах «Сенатских объявлений» відповідний матеріал дістав також належну оцінку у радянській⁴ та пострадянській історіографії⁵, ставши до того ж основою для підготовки цілого ряду масових статистичних видань⁶. Безпосереднє знайомство з повідомленнями старших нотаріусів зайвий раз переконує в масштабності цих матеріалів. Щорічно їх друкувалося від ста до ста двадцяти тисяч, а надходили вони з 47-ми європейських губерній Російської імперії, включаючи й дев'ять українських. Виняток становили три прибалтійські губернії: Естляндська, Ліфляндська і Курляндська, інформація з яких не поступала. Окрім даних про купівлю-продаж землі, на сторінках «Сенатских объявлений» публікувалися й інші матеріали, котрі тією чи іншою мірою стосувалися земельних переходів. Не претендуючи на повне висвітлення проблеми, нижче зроблено спробу лише коротко охарактеризувати, а по можливості хоча б частково проаналізувати окремі її аспекти, ознайомивши з ними таким чином шановну наукову громадськість.

Уміщена в «Санкт-Петербуржских сенатских объявлениях» інформація розподілялася на 19 розрядів (для 1915 та 1916 рр. – на 17), об'єднаних у три відділи. В даному разі найбільшу цінність становлять матеріали ХІХ–ХІХІІІ (за 1915–1916 рр. – ХІХ–ХІХІІІ) розрядів, об'єднаних у третьому відділі під загальною назвою «Оглашение о переходе имущества». Тут зокрема вміщено, окрім повідомлень старших нотаріусів про купівлю-продаж землі, інформацію і про інші форми переходу нерухомості від одного господаря до іншого. Це, наприклад, дані про рух земельної власності шляхом духовних заповітів, поділу землі

* Шевченко Віктор Миколайович – канд. іст. наук, доцент, завідувач кафедри теорії й права Чернігівського філіалу Московського державного відкритого університету.

між родичами й батьками та дітьми шляхом дарування тощо. Купівля-продаж висвітлювалася шляхом публікацій нотаріальних об'яв у XVI їх розряді, який має назву «Про здійснені купчі й дані купчі, купчі свідоцтва про скасування виконавчих листів і про введення по них у володіння». Розряд XVII містив публікації старших нотаріусів про так звані безоплатні переходи нерухомості й мав назву «Про дарчі, додані, відказні, роздільні та віддільні записи й про з'явлення їх для введення у володіння». У XVIII розряді вміщено дані про духівництві під загальною назвою «Про затвердження духівниць і про введення по них у володіння». Нарешті, XIX розряд містив інформацію «Про неповні та тимчасові переходи майна по різних договорах, заставах й інших зобов'язаннях». За схемою повідомлення всі об'яви є дуже схожими між собою. Вони короткі, лаконічні, але досить багаті на інформацію. Кожна об'ява про ту чи іншу угоду містить дані про час і місце її здійснення, порядковий номер публікації, відомості про покупців та продавців, а також вартість землі чи іншої нерухомості – садибну ділянку, двір, будинок тощо. Якщо мова йшла про землю, то обов'язково вказувалася площа придбаної ділянки в десятинах і сажнях, при потребі називалась її господарська характеристика. Публікації у XVI розряді угод про купівлю-продаж землі розподілено на такі основні групи: а) затвердження купчих на землю й іншу нерухомість; б) відмітка даних на придбання з публічного торгу та в) відмітка свідоцтв на придбання за давністю володіння. Для прикладу нижче наведено кілька таких об'яв. Подані вони в тому вигляді, в якому опубліковані на шпальтах «Сенатских объявлений»: «Катеринославська губ. Катеринославський старший нотаріус оголошує, що а) затвержені купчі: 29367. 1906 р., лют[ого] 24. – Се[лянці] Є.Ф. Катрусі від п[отомственного] п[очесного] гр[омадянина] К.М.Попова на придба[ння] са[дибного] м[ісця] 385,5 кв[адратних] с[ажнів] із будівлями при с[елі] Успенському Слов'яносербського по[віту] за 150 руб[лів]; б) що відзначено дані: 29379. 1906 р., берез[ня] 28. – сел. М.Є.Котову на придбан. з публ[ічного] торгу від міщ[анина] М.С.Соболева дв[орового] М. в м.Луганську за 105 руб.; в) що відзначено дані: 29381. 1906 р., кві[тня] 10. – Відзначено про введення у володіння к[олезького] асе[сора] М.Я. Масловича одер[жаного] від міщ. П.М. Меджера і коз[аків] П.П. та Н.Т. Вязовських за купчою 12 дес[ятин] землі при х[уторі] Яковлевському Павлоградського п. за 1560 руб.»⁷.

Іноді при необхідності до щойно поіменованих груп публікацій додавалися й інші. Сьогодні у нашому розпорядженні є понад 10 тис. таких повідомлень, узятих фронтально і вибірково із «Сенатских объявлений» за 1906–1911 та 1915–1916 рр. Усі вони описані за такою схемою: 1. Повна назва джерела. 2. Місце й рік видання. 3. Відділ, розряд публікацій. 4. Поточний і порядковий номер оголошення. 5. Назва угоди (а, б, в). 6. Дата затвердження старшим нотаріусом кріпчого акту⁸. 7. Місце укладення угоди (губернія, повіт, населений пункт). 8. Дані про покупця (прізвище, ім'я, по батькові, соціальний стан для фізичних і назва установи – для юридичних осіб). 9. Дані про продавця (за схемою пункту 8). 10. Площа купленої (проданої) землі у дес., сажнях. 11. Ціна землі або іншої нерухомості. 12. Сторінка сенатських оголошень, на якій вміщено інформацію.

Дані, одержані таким чином, безпосередньо зі шпальт «Сенатских объявлений», вигідно відрізняються від поданих упорядниками «Материалов по статистике движения землевладения в России» та збірника «Динамика землевладения в России 1906–1914 гг.», що підготовлені на основі того ж джерела. По-перше, вони більш конкретні й дають змогу побачити безпосередніх учасників угоди – селян, козаків, дворян, інших особистих приватних власників, а також юридичних осіб, тобто колективних власників. По-друге, пропонується вище методика статистичних підрахунків знову ж таки вигідно відрізняється від тієї,

яка застосовувалась упорядниками згаданих статистичних збірників. Остання, до речі, наведена автором цих рядків в одній із попередніх публікацій⁹, переко­нує, що зведення в одній графі, наприклад, козаків та колоністів, купців і почесних громадян тощо не може дати вичерпної характеристики стану активності на земельному ринку кожної з цих категорій окремо. Лише використовуючи до­даткову інформацію з інших джерел, можна встановити зокрема переважання колоністів на Півдні та козаків на Лівобережній Україні, але й то досить умовно. Приблизно такою ж є і картина в графі першій «Материалов», де об'єднані дворяни, чиновники та офіцери. Звичайно, можна скористатися даними про гра­дацію чиновницького апарату і його характеристикою, наведеною свого часу відомим спеціалістом у галузі історії державного управління в Росії М.Єрошкіним¹⁰. Однак цього явно недостатньо. Й коли для характеристики ево­люції дворянського землеволодіння упорядниками «Материалов» щоразу наво­дили окремі таблиці, то визначити стан земельної власності в чиновників та офіцерів окремо за пропонованою ними методикою практично неможливо. Про­понована нами методика обробки вміщених у «Сенатских объявлений» повідом­лень старших нотаріусів дає змогу до певної міри уникнути подібних непоро­зумінь. Те ж саме можна сказати і про графу, в котрій об'єднані земельні влас­ники, означені як «інші». Справа у тому, що упорядники «Материалов по ста­тистике движения землевладения в России», як й аналогічного радянського ви­дання «Динамики землевладения в России 1906 – 1914 гг.», жодним словом не згадали про те, кого саме включено до цієї категорії власників. Тим часом, са­ме «інші», особливо на початку ХХ ст., помітно активізують свою діяльність на земельному ринку. Користуючись інформацією, взятою безпосередньо зі шпальт «Сенатских объявлений» за пропонованою вище методикою, певною мірою вда­лося підняти завісу таємничості над діяльністю на земельному ринку цих самих «інших». Як свідчить наявна інформація по Катеринославській губернії, до та­ких належали переважно земські, міські та повітові органи адміністрації – ду­ми, управи тощо. Однак їхня доля у земельних придбаннях була мізерною і нерідко обмежувалася купівлею окремих приміщень або дворових місць площею в кілька сотень сажнів. Так чи інакше, але не вони визначали тенденцію «інших» до помітного зростання серед них ринкового обігу земельної власності. Навпаки, безпосереднє знайомство з повідомленнями старших нотаріусів неза­перечно свідчить про інтенсивне зростання земельних володінь у руках банків та інших кредитних установ. Особливо виділявся в цьому відношенні Селянсь­кий поземельний банк, котрий, за новим його статутом, отримав право скуповувати землю в особисту власність. Це мало неабияке значення для активізації його діяльності, оскільки до цього, як відзначав тогочасний міністр фінансів С.Вітте, банк «діяв мляво головним чином тому, що обмежувався лише пози­ками під землі, котрі купували селяни, але не міг купувати землі на свій ра­хунок для продажу їх селянам»¹¹. Ситуація різко змінилася з наданням Се­лянському, Дворянському й іншим банкам права купувати землю для наступ­ного її перепродажу. Їхня діяльність стала особливо інтенсивною у період проведення аграрної реформи П.Столипіна¹². До певної міри це підтверджують і нотаріальні об'яви. Зібрані за описаною вище методикою, вони свідчать, що протягом 19 серпня 1905 р. – 30 травня 1908 р. в одній лише Катерино­славській губернії старший нотаріус зафіксував 39 випадків купівлі банками земельних ділянок, маєтків та дворових садиб на суму понад 5 млн руб.¹³ Ле­вова частка таких операцій – 35, або 89,7% їх загальної кількості, – належала Селянському поземельному банку. В їх ході протягом вказаного періоду ним було придбано в особисту власність загалом понад 32,5 тис. десятин землі на суму близько 4,6 млн руб.¹⁴ По окремих повітах Катеринославської губернії ці придбання розподілялися таким чином:

<i>Повіт</i>	<i>Куплено землі (дес.)</i>	<i>Сума (руб.)</i>
Бахмутський	2425,5	316 340
Верхньодніпровський	8348,0	1 676 768
Катеринославський	9047,3	1 116 027
Новомосковський	1611,5	306 400
Олександрівський	200,0	37 200
Павлоградський	90,0	13 310
Слов'яносербський	10 778,9	1 122 040
Разом	32 501,2	4 588 085

Інші чотири угоди, або 10,3% їх загальної кількості, розподілилися між Бессарабсько-Таврійським земельним банком (дворове місце в Катеринославі за 13 тис. руб.¹⁵), Харківським (905,6 дес. землі у с. Сербинівка Бахмутського повіту за 325 000 руб.¹⁶) і Катеринославським (дворове місце в Катеринославі за 1325 руб. та 149,3 дес. землі у с. Степанівці Верхньодніпровського повіту за 27 458 руб.¹⁷) відділеннями Держбанку.

Серед продавців землі й іншої нерухомості банкам були представники різних верств населення – купці (зокрема згадані вище 905,6 дес., куплені Харківським відділенням держбанку у с. Сербинівці з публічного торгу, належали купцеві П.Новову), міщани, селяни (індивідуально і колективно), чиновники та навіть священнослужителі. Однак у більшості випадків продавцями перш за все землі, й до того ж у великих розмірах, виступали переважно дворяни. Збентежена революційними подіями 1905 – 1907 рр. частина їх прагнула цілеспрямовано позбавитися значної долі своїх земельних володінь, а тому нерідко продавала їх не вимушено – через публічні торги, а свідомо – по купчих документах. Як правило, дворянська земля скуповувалася Селянським банком, що підтверджують нотаріальні повідомлення, вміщені в «Сенатских объявлениях» по Катеринославській губернії. Дані наведеної вище таблиці засвідчують, що найбільше землі Селянський банк скуповував у межах Слов'яносербського, Катеринославського і Верхньодніпровського повітів. Щоправда, в передостанньому високий показник було досягнуто не за рахунок дворянської землі, а завдяки одній лише торговій угоді з Головним управлінням уділів, у котрого 7 квітня 1907 р. банк придбав майже за 1 млн руб. дев'ять земельних ділянок у селах Розумівці, Мокріївці, Мар'ївці та інших загальною площею близько 8,5 тис. дес.¹⁸. З огляду на це відзначимо також і купівлю ним більш як 2,4 тис. дес. землі в селах Миколаївці й Веселенькому Слов'яносербського повіту, котра належала до цього селянській родині Петрових¹⁹. Решта ж надвеликих придбань Селянського поземельного банку стосувалася дворянських родин. Так, у липні 1907 р. банк купив 2,2 тис. дес. землі у дворянина В.Остроградського у с. Миколаївка Верхньодніпровського повіту²⁰. В лютому та жовтні 1906 р. понад 2,7 тис. дес. у селах Петровому-Краснопіллі Слов'яносербського і Грузькому Бахмутського повітів було куплено банком у дворянської родини Плещеевих²¹. У травні 1908 р. в селах Удачному й Райполі Верхньодніпровському повіту йому дісталися близько 3,9 тис. дес., проданих дворянською родиною Лаппо-Данилевських²². Великі земельні площі, а то і цілі маєтки були скуплені Селянським банком у дворян у селах Давидівці та Петровському Слов'яносербського повіту²³, Василівці Бахмутського повіту²⁴, Силецькому Катеринославського повіту²⁵, Сергіївці й Варварівці Новомосковського повіту²⁶ і в багатьох інших районах Катеринославської губернії. Як бачимо, саме банки та інші кредитні установи, а найперше Селянський поземельний банк, стали на початку ХХ ст. головними рушіями процесу швидкого зростання капіталу серед земельних власників, об'єднаних упорядниками згаданих вище статистичних збірників під категорією «інші». Подальше вивчення нотаріальних повідомлень, вміщених у

«Сенатских объявлениях», дає змогу переконатися в тому, що придбана банками земля й інша нерухомість аж ніяк не являла собою сталий капітал. Навпаки, майже відразу вона знову поступала у ринковий обіг для продажу її представникам різних верств населення і в першу чергу селянам-одноосібникам, сільським громадам, селянським та іншим товариствам. Селянство, особливо в часи столипінської аграрної реформи, було чи не головним споживачем на земельному ринку. Особливо це добре видно на прикладі діяльності того ж таки Селянського банку.

Сказане вище аж ніяк не означає, що інші банки, і, зокрема, Дворянський земельний, були у цьому плані пасивними спостерігачами. Навпаки, знайомство зі звітами за ті ж самі 1906–1907 рр. цього банку переконує у його досить активній діяльності на земельному ринку. За нашими підрахунками, серед земель, котрі через Дворянський банк повністю перейшли до нових господарів – недворян, проданих по купчих та із публічного торгу становили в 1906 – 1907 рр. у межах усіх дев'яти українських губерній (у 1906 р. – ще і Бессарабської) 268 309 дес.²⁷, з них 23 429 дес. перейшли безпосередньо до селян, а ще 172 528 дес. стали власністю Селянського поземельного банку, а отже, потенційно мали в більшості своїй перейти до селянства через його посередницьку діяльність. Зрештою, Дворянський та Селянський банки були дуже близькі між собою як за характером, так і за метою діяльності. Як відзначав свого часу відомий російський учений-аграрник А.Анфімов, обидва вони «у кінцевому підсумку займались одним та тим же – служили інтересам потомственного дворянства»²⁸. Не дивно, що їхні головні офіси знаходилися, як правило, в одному приміщенні й нерідко очолювались однією і тією ж особою. Щоправда, в опрацьованих нами нотаріальних повідомленнях, принаймні по Катеринославській губернії, Дворянський банк не фігурує. Тут безроздільно панував Селянський поземельний.

За нашими підрахунками, у Катеринославській губернії протягом вересня 1905 – травня 1908 рр. було нотаріально засвідчено не менш як 415 угод, спрямованих на продаж банками землі та іншої нерухомості²⁹. З них лише 37, або 9,9% їх загальної кількості, уклалися не Селянським банком. Так, Бессарабсько-Таврійський земельний банк, котрий базувався в Одесі, уклав протягом зазначеного періоду 21 угоду, Харківський земельний – 11, Катеринославське відділення Держбанку – 3 й Земський банк Херсонської губернії – 2. Причому лише в останнього об'єктом продажу була земля – відповідно 192 і 1676,3 дес.³⁰ Інші продавали садибні та дворові місця у містах. Зате решта 378 угод, або 91,1% їх загальної кількості, стосувалися виключно землі й уклалися Селянським банком. Протягом вказаного періоду він інтенсивно розпродавав маєтки і землі, придбані нещодавно в згадуваних раніше дворян Плещеевих у селах Грузькому Бахмутського повіту та Петровому-Краснопіллі Слов'яносербського повіту³¹, братів І.І. й О.І. Бібікових у с. Сергіївці³² та М.Алексенка й О.Іванової в с. Давидівці³³, селянської родини Петрових у селах Миколаївці та Веселенькому того ж повіту³⁴, дворянки Н.Лашкарьової в селах Варварівці й Багатому³⁵, а також землі у с. Козирщині Новомосковського повіту³⁶ і цілий ряд інших. Усього протягом вересня 1905 – травня 1908 рр. Селянським поземельним банком було розпродано селянам-власникам, міщанам, різноманітним товариствам та громадам не менш як 14,5 тис. дес. землі, в тому числі у 1906 р. – 3,1 тис. дес., в 1907 р. – понад 2,2 тис. дес., у 1908 р. – близько 9,2 тис. дес. в одній лише Катеринославській губернії³⁷. Наведені вище показники засвідчують не тільки ринковий характер придбань Селянського поземельного банку, але й те, наскільки більш чіткими і, так би мовити, рухомими є дані «Сенатских объявлений» порівняно з тими, котрі містяться у підготовлених на їхній основі статистичних виданнях. Щоб підкреслити правильність такого висновку, наведемо ще кілька відповідних прикладів.

Статично фіксує кількість укладених угод чи купленої або проданої землі, дані, вміщені у «Материалах по статистике движения землевладения в России» та «Динамике землевладения в России 1906 – 1914 гг.», об'єктивно неспроможні показати еволюцію того чи іншого господарства, діяльність на земельному ринку й ринку нерухомості окремих юридичних чи фізичних осіб тощо. Навпаки, нотаріальні повідомлення, взяті безпосередньо із «Сенатских объявлений», таку можливість надають. Так, надзвичайно цікаво спостерігати через повідомлення старших нотаріусів розгортання діяльності однієї з торгово-промислових фірм «Любимов, Сольве и К°», яка спеціалізувалася на виробництві й продажу соди. Перша купівля фірмою садибного місця в с. Верхньому Бахмутського повіту Катеринославської губернії за 20 тис. руб. датована 30 квітня 1906 р.³⁸ Надалі, розширюючи свою діяльність, вона вже 18 травня 1906 р. придбала у міщанина А.Ложкова маєток «Карфаген» із будівлями площею 455 дес. за 77,3 тис. руб. на хуторі Анненському в тому ж Бахмутському повіті³⁹. Він знаходився на березі річки Плотви, а отже, був надзвичайно вигідним для налагодження тут широкомасштабного виробництва соди. Вже у наступному, 1907 р., у згаданому с. Верхньому, котре найімовірніше перетворилося в місце перебування її головного офісу у Катеринославській губернії, фірма придбала ще одну садибу⁴⁰, а в 1908 р. викупила тут за 15 тис. руб. у місцевої сільської громади близько 72 дес. землі⁴¹. Попутно вона скуповувала невеликі земельні ділянки в селян та сільських громад у селах Фугарівка, Аннівка, Трипіль й інших у Бахмутському повіті⁴². Перші такі покупки були дрібними – від 0,2 до 10, 6 дес.⁴³ І лише з 1908 р., коли фірма вже досить міцно стояла на ногах, розпочинається купівля досить великих земельних ділянок – від 100 до 460 дес. землі⁴⁴. Всього, за нашими підрахунками, з 30 квітня 1906 р. по 31 жовтня 1908 р. вона уклала 27 угод на придбання садибних ділянок та іншої нерухомості, скупивши при цьому у межах 17-ти населених пунктів Бахмутського повіту 1386,6 дес. землі на суму близько 498,5 тис. руб.⁴⁵ За той же час зафіксовано лише один випадок продажу нею 6 дес. землі за 2,8 тис. руб. дворянину А.Ніколаєву в с. Яр-Молдаванка⁴⁶, де до цього було придбано також у дворян 100 дес. за 15 тис. руб.⁴⁷ Не менш цікавою видається й діяльність на земельному ринку дворянки І.Евецької. Судячи з усього, залишившись вдовою і з неповнолітнім сином на руках, вона виявилася неспроможною управляти родинними маєтностями, зосередженими в селах Свободному, Миколаївці та Мануйлівці Новомосковського повіту Катеринославської губернії. Як наслідок, земля у перших двох селах площею 1019 дес. була продана І. Евецькою по купчих 31 січня й 16 липня 1907 р. сільській громаді с. Свободного за 188 тис. руб.⁴⁸ Мануйлівський же маєток був розпроданий невеликими ділянками (по 150 – 300 квадратних сажнів кожна) селянам, міщанам, дворянам, купцям, козакам, чиновникам та службовцям під дачі. Всього таких продаж упродовж 1905 – 1910 рр. зафіксовано 26⁴⁹. Цікаво відзначити, що серед покупців дачних ділянок у с. Мануйлівці значиться і видатний український учений, етнограф, фольклорист, письменник, визнаний дослідник історії запорізького козацтва Д.І.Яворницький. Повідомлення нотаріуса від 4 серпня 1908 р. засвідчує, що того дня він придбав у дворянки І.Евецької садибну ділянку площею 254 квадратних сажнів за тисячу руб.⁵⁰ Частину здобутих таким чином коштів І.Евецька 20 липня 1908 р. витратила на купівлю в дворянської родини Миклашевських дворового місця за 14 тис. руб. у Катеринославі⁵¹. Решта збережень, у тому числі й синових, опікункою котрого вона була, слід гадати, були покладені в Дворянський чи якийсь інший банк. Таких прикладів можна навести дуже багато. Усі вони засвідчують, що інформація, подана у згаданих вище статистичних збірниках, різко відрізняється від тієї, котру надають безпосередні нотаріальні публікації у «Сенатских объявлениях». Це зайвий раз підкреслює їх

унікальність та велике значення для вивчення еволюції поземельних відносин в Україні у XIX – на початку XX ст.

Серед інших матеріалів, вміщених у «Сенатских объявляениях», які, окрім розглянутих вище, дають уявлення про купівлю-продаж земельної й іншої нерухомості, значний інтерес становлять оголошення судових приставів окружних судів про організацію публічних торгів. На шпальтах «Сенатских объявлений» вони регулярно публікувалися в першому їх відділі, у розряді IX «Про публічний та аукціонний продаж і про скасування продажів цього роду». Побудовані за таким же принципом, як й об'яви старших нотаріусів про купівлю-продаж землі та іншої нерухомості, вони, хоча і не дають свідчень про наслідки таких торгів (це відображено у повідомленнях старших нотаріусів), проте містять чимало іншої поточної інформації. З нашої точки зору, особливо цінними є дані про економічну характеристику господарств, які виставлялися на публічний торг. У них давалася характеристика не тільки земельній площі, котра продавалася (оранка, ліс, луки, водоймища, пустирі тощо), а й господарським будівлям, які знаходилися в тому чи іншому маєтку (наприклад, наявність млинів, маслоробень, цегельних чи інших заводів, конюшень, житлових приміщень тощо). Така інформація вкрай важлива для характеристики категорій земельних власників (дворян, козаків, колоністів, купців, селян й інших) та належного їм господарства. Судові пристави вказували також на те, кому і на котрий термін той чи інший маєток був заставлений, чи перебував він в особистій власності господаря, у спільному володінні, в оренді тощо. Інколи подавалася коротка історія маєтку: кому він належав раніше, яким чином потрапив до нинішнього господаря та ін. Для прикладу наведемо інформацію про маєток дворянки А.М.Ніко, продаж котрого був призначений судовим приставом Житомирського окружного суду С.Головченком на 20 травня 1915 р. Маєток знаходився при с. Кисельовому Новоград-Волинського повіту Волинської губернії й складався з трьох ділянок землі загальною площею 507 дес. 1018 кв. сажнів, у тому числі 15 дес. садибної, 20 дес. сінокоосу, решта – оранка. В садибі знаходилися одноповерховий будинок під черепицею, дерев'яний флігель під соломою, три дерев'яні хати (одна під черепицею, дві під соломою), амбар двоповерховий кам'яний під залізом, амбар дерев'яний під соломою, клуня під соломою, двоповерхова дерев'яна конюшня, три сараї під соломою, дерев'яний колодязь і льох. Далі сповіщається, що маєток дістався господині у спадок від матері-дворянки І.Врочинської у квітні 1889 р., частково – після смерті родича по материнській лінії М.Врочинського та від дворянина К.Рафоловича за купчою, затвердженою 20 листопада 1902 р. Далі йшла інформація про заставу маєтку у Полтавському земельному банку за позику в 77 408 руб. з 1 січня 1903 р. терміном на 66 років і 2 місяці й у селянина Августа Ая з 1 липня 1910 р. терміном на чотири роки за позику в 31,5 тис. руб. при 10% річних. Торги були призначені на вимогу останнього через заборгованість йому 3 тис. руб.⁵² Нами фронтально опрацьовані повідомлення судових приставів за 1915 р.⁵³, які нещодавно вперше були введені у науковий обіг⁵⁴. Збір відповідної інформації проводився за такою схемою: 1. Назва окружного суду. 2. Прізвище, ініціали судового пристава. 3. Дата, на яку призначено продаж. 4. Чию власність виставлено на продаж, прізвище власника, його станова належність. 5. Інформація про об'єкт продажу, його площу, господарську характеристику, історію. 6. За що виставлено на продаж, прізвище та станова належність позивача. 7. У кого і на яких умовах об'єкт продажу перебував у заставі. 8. В якому стані об'єкт продажу перебував на час призначення публічного торгу (в особистій чи колективній власності, оренді чи суборенді тощо). 9. Сума оцінки (у руб.) для початку публічного торгу. 10. Торг перший чи повторний.

Не вдаючись до детальної характеристики зібраного таким чином матеріалу, лише зазначимо, що в «Сенатских объявлениях» за 1915 р. по дев'яти українських губерніях вміщено загалом 652 повідомлення щодо призначення публічного розпродажу землі й іншої нерухомості, з них 86 – повторно. Загальну інформацію про них подано у пропонованій нижче таблиці⁵⁵.

**Продаж із публічного торгу приватної нерухомості в Україні у 1915 р.
за повідомленнями судових приставів окружних судів**

Райони	Усього повідомлень	Із них повторно	Встановлено на продаж			Загальна сума оцінки для початку торгів (млн руб.)
			Дворових місць	Садиб	Землі (дес.)	
1	2	3	4	5	6	7
<i>У містах:</i>						
Лівобережний	123	15	62	46	24	7,0
Правобережний	96	17	11	68	60	3,5
Південний	129	15	29	85	185	4,3
По Україні	348	47	102	199	269	14,8
<i>У повітах:</i>						
Лівобережний	39	4	–	35	6277	3,1
Правобережний	54	4	–	50	16 773	3,3
Південний	211	31	2	178	63 376	14,2
По Україні	304	39	2	263	86 426	20,6
<i>У містах і повітах разом:</i>						
Лівобережний	162	19	62	81	6301	10,1
Правобережний	150	21	11	118	16 833	6,8
Південний	340	46	31	263	63 561	18,5
По Україні	652	86	104	462	86 695	35,4

Знайомство з публікаціями, уміщеними в XVII (для 1915–1916 рр. – розряд XV) розряді «Сенатских объявлений» «Про дарчі, додані, відказні, роздільні й віддільні записи і про з'явлення їх для введення у володіння» засвідчує, що мова в них іде головним чином про родинні перерозподіли земельної власності (виділення дітям окремих ділянок під садибу, для посагу дочкам, поділу майна між братами, сестрами, близькими та далекими родичами). Тобто така земля й інша нерухомість залишалася головним чином в одних і тих же господарів. Хоча й тут іноді зустрічалися переходи землі від одних категорій власників до інших. Так, наприклад, у Хотинському повіті Бессарабської губернії (сьогодні – Чернівецька область України) 29 жовтня 1905 р. було затверджено роздільний акт, за котрим із маєтку дворянки С.-К.Г.Врочинської було виділено вдові купця М.Ромашкановій та її дітям 346 дес. 1032 кв. сажнів із вотчин Сталінських, Негронців і Камуленів⁵⁶. У січні 1905 р. сільською общиною с. Ново-Успенівки Мелітопольського повіту Таврійської губернії було подаровано понад 1,2 дес. землі місцевій Покровській церкві⁵⁷. Подібні дарунки від сільських громад у червні 1915 р. мали місце в селах Тернівка Олександрійського повіту (2 дес. – Іллінській церкві) та Ляхівка Верхньодніпровського повіту (2 дес. 598 кв. саж. – Миколаївській церкві) Катеринославської губернії⁵⁸. Хоча земельні переходи від однієї категорії власників до іншої були тут незначними.

Обсяг статті не дозволяє дати ґрунтовну характеристику як цим, так й іншим матеріалам, котрі вміщені на сторінках «Сенатских объявлений». Однак і та інформація, яку подано вище, свідчить, наскільки цінними у науковому відношенні є дані, вміщені на сторінках цього унікального джерела. Безпосереднє їх опрацювання відкриває широкі можливості для всебічного вивчення

внутрішнього механізму еволюції поземельних відносин в Україні у ХІХ – на початку ХХ ст.

¹ Российская государственность в терминах. IX – начало XX в.: Словарь. – Москва, 2001. – С.358.

² Про це див.: Шевченко В.М. «Материалы по статистике движения землевладения в России» як джерело вивчення еволюції поземельних відносин в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. // Укр. іст. журн. – 2006. – №6. – С.203–212.

³ Святловский В.В. Мобилизация земельной собственности в России 1861–1908 гг. – Санкт-Петербург, 1911. – С.47.

⁴ Анфимов А.М., Макаров И.Ф. Новые данные о землевладении Европейской России // История СССР. – 1974. – №1. – С.82–97; Анфимов А.М. Динамика землевладения в Европейской России в 1906–1914 гг. // Динамика землевладения в России. 1906–1914 гг. – Москва, 1989. – С.6–14.

⁵ Шевченко В.М. «Сенатські об'яви» – важливе джерело вивчення земельних відносин в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. // Наукові записки НПУ ім. М.П.Драгоманова: Історичні науки. – Т.ХХХVI. – К., 2000. – С.106–113.

⁶ Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып.І. – ХХV. – Санкт-Петербург, 1896–1917; Динамика землевладения в России 1906–1914 гг. – Москва, 1989.

⁷ Санкт-Петербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам (далее – ССО.). – Отдел III. – Разряд XVI. – Санкт-Петербург, 1906. – С.335.

⁸ Кріпчий акт – затвердження старшим нотаріусом «купчих кріпостей», тобто складених рядовими нотаріусами документів про купівлю-продаж землі (Покупка, продаж і аренда земель: Извлечение из Свода законов Российской империи. – Санкт-Петербург, 1915. – С.136).

⁹ Див.: Шевченко В.М. «Материалы по статистике движения землевладения в России»... – С.207, 209.

¹⁰ Див.: Ерошкин Н.П. Российское самодержавие. – Москва, 2006. – С.326–328.

¹¹ Витте С.Ю. Воспоминания. Мемуары: В 3 т. – Т.1. – Москва, 2002. – С.716.

¹² Детальніше про це див.: Терещенко В.Д. Роль іпотечних банків у проведенні століпінської аграрної реформи в Україні (1906–1916): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Тернопіль, 2005.

¹³ ССО. – Отд.ІІІ. – Разр.ХVІ. – Санкт-Петербург, 1906. – С.19, 155, 224, 308, 372, 493, 585, 613, 787, 857, 927; 1907. – С.74, 142, 187, 232, 343, 640, 672, 787, 882 – 883; 1908. – С.274, 565, 685, 712.

¹⁴ Там же. – 1906. – С.308, 493, 585, 613, 787, 857, 927; 1907. – С.74, 142, 187, 232, 343, 640, 672, 787, 882, 883; 1908. – С.274, 565, 685, 712.

¹⁵ Там же. – 1906. – С.372.

¹⁶ Там же. – С.19.

¹⁷ Там же. – С.155, 493.

¹⁸ Там же. – 1907. – С.882.

¹⁹ Там же. – 1906. – С.493.

²⁰ Там же. – 1907. – С.640.

²¹ Там же. – 1906. – С.308, 857.

²² Там же. – 1908. – С.712.

²³ Там же. – 1906. – С.493; 1907. – С.883; 1908. – С.712.

²⁴ Там же. – 1906. – С.613.

²⁵ Там же. – 1908. – С.685.

²⁶ Там же. – 1906. – С.787.

²⁷ Отчёт Государственного дворянского земельного банка за 1906 год: Таблицы к II части отчёта. – Санкт-Петербург, 1907. – С.129–132; Отчёт Государственного дворянского земельного банка за 1907 год: Таблицы к II части отчёта. – Санкт-Петербург, 1908. – С.120–124.

²⁸ Анфимов А.Н. П.А.Столыпин и российское крестьянство. – Москва, 2002. – С.145.

²⁹ Підраховано за такими джерелами: ССО. – Отд.ІІІ. – Разр.ХVІ. – Санкт-Петербург, 1906. – С.81, 82, 155, 224, 250, 432, 433, 493, 494, 540, 585, 613, 639, 685, 701; 1907. –

С.34, 35, 99, 142, 233, 284, 419, 491, 615, 640, 641, 671, 672, 706, 883; 1908. – С.93, 219, 275, 328, 465, 534, 566, 594, 666, 712, 713, 736, 737, 1026, 1027, 1058.

³⁰ Там же. – 1906. – С.639; 1908. – С.465.

³¹ Там же. – 1908. – С.275, 712, 713, 736, 737, 1026, 1027.

³² Там же. – С.566, 594, 666.

³³ Там же. – С.712, 713, 736, 737.

³⁴ Там же. – С.219.

³⁵ Там же. – С.1058.

³⁶ Там же. – 1907. – С.641, 671, 672, 706; 1908. – С.534, 566, 666, 1027.

³⁷ Підраховано за такими джерелами: Там же. – 1906. – С.155, 224, 433, 494; 1907. – С.35, 419, 641, 671, 672, 706; 1908. – С.93, 219, 275, 534, 566, 594, 666, 712, 713, 736, 737, 1026, 1027, 158.

³⁸ Там же. – 1906. – С.432.

³⁹ Там же. – С.804.

⁴⁰ Там же. – 1907. – С.787.

⁴¹ Там же. – 1909. – С.299.

⁴² Там же. – 1907. – С.71, 445, 594, 615, 640, 706, 787.

⁴³ Там же.

⁴⁴ Там же. – 1908. – С.132, 665, 812.

⁴⁵ Підраховано за такими джерелами: Там же. – 1906. – С.432, 657, 804; 1907. – С.71, 445, 594, 615, 640, 706, 787; 1908. – С.132, 535, 665, 711, 812; 1909. – С.299, 368.

⁴⁶ Там же. – 1908. – С.685.

⁴⁷ Там же. – С.132.

⁴⁸ Там же. – 1907. – С.164, 492.

⁴⁹ Підраховано за такими джерелами: Там же. – 1906. – С.81, 82, 154, 282, 700; 1907. – С.11, 72, 164, 233, 419, 492, 615; 1908. – С.41, 251, 523, 593, 901; 1909. – С.501; 1910. – С.278, 582, 667.

⁵⁰ Шевченко В.М. Попередні підсумки вивчення мобілізації земельної власності на Півдні України за 1906–1914 рр. // Український селянин: Зб. наук. праць. – Вип.9. – Черкаси, 2005. – С.142.

⁵¹ ССО. – Отд.ІІІ. – Разр.ХVІ. – Санкт-Петербург, 1908. – С.876.

⁵² Там же. – №17. – Отд.І. – Разр.ІХ. – Санкт-Петербург, 1915. – С.83.

⁵³ Там же. – №1–105. – Отд.І. – Разр.ІХ. – Санкт-Петербург, 1915. – С.1–452.

⁵⁴ Див.: Шевченко В.М. Купівля-продаж землі з публічного торгу за повідомленнями судових приставів окружних судів України у 1915 році // Література та культура Полісся. – Вип.40. – Ніжин, 2007. – С.134–146.

⁵⁵ Таблицю складено за такими джерелами: ССО. – №1–105. – Отд.І. – Разр.ІХ. – Санкт-Петербург, 1915. – С.1–452.

⁵⁶ ССО. – Отд.ІІІ. – Разр.ХVІІ. – Санкт-Петербург, 1906. – С.61.

⁵⁷ Там же. – С.63.

⁵⁸ Там же. – Разр.ХV. – Санкт-Петербург, 1915. – С.2424.

The article is devoted to studying the evolution of the land property in Ukraine in XIX–XX century on the basis of the notarial notifications which had been published on the pages of «Sankt-Peterburgskiyе senatskiye obyavleniya». The detailed characteristic of this source which is unique because it is mass and informative is given here. The methodology of working with them is also described in the article.

РЕЦЕНЗІЇ

Шитюк М., Николаєв І.

Тоталітарний режим і військовослужбовці та працівники органів ДПУ–НКВС у 20–50-ті роки ХХ століття. – Миколаїв, 2007. – 274 с.

За останнє десятиріччя вітчизняними істориками опубліковано немало наукових праць, присвячених розвитку українського суспільства у 20–50-х рр. ХХ ст. Монографія М.М.Шитюка і І.Є.Николаєва присвячена трагічній долі військовослужбовців і працівників органів ДПУ–НКВС радянської України у той період.

Упродовж майже півстоліття тема репресій привертає увагу вітчизняної й світової громадськості, починаючи ще з історичної доповіді М.Хрущова на ХХ з'їзді КПРС про культ особи Й.Сталіна. Однак реально оцінити всю масштабність злочинів, їх трагічні наслідки стало можливим лише після краху комуністичної системи, коли почали створюватися умови для всебічного вивчення історичних джерел, пов'язаних із масовими репресіями, та виявленням повної картини фізичних і моральних втрат українського народу.

Відтворення історичної правди про тяжкі наслідки політичного терору у 20–50-х рр. ХХ ст. проти військових, зокрема вищого командного складу й верхівки «органів», уперше обґрунтовано та комплексно досліджено на сторінках даної монографії.

Уперше у сучасній українській історіографії зроблено вдалу спробу узагальнити досягнення вітчизняної й зарубіжної науки у вивченні масових репресій проти військовослужбовців і співробітників ДПУ–НКВС, висвітлено механізм організації та проведення політичних процесів проти вищого комскладу.

Дослідники ввели до наукового обігу великий обсяг архівного матеріалу зі спецсховищ Служби безпеки України, оприлюднили нові дані та розкрили інформаційні можливості ряду залучених документів для вивчення заявленої проблеми. Автори здійснили історіографічний огляд джерел, опублікованих на території України, а також зарубіжних досліджень.

На сторінках монографії її автори простежують політичні процеси проти військовослужбовців на протязі всього існування тоталітарного режиму у країні, розкривають механізм масових політичних процесів проти керівних кадрів Червоної армії, співробітників НКВС у період становлення системи та у другій половині 1930-х рр. Не оминули дослідники увагою й репресії 1940 – початку 1950-х рр.

Репресії призвели до тяжких наслідків. Відсутність належно підготовлених командирів, гострий кадровий голод стали однією з головних причин катастрофічних поразок на початку радянсько-німецької війни. Згубні наслідки масового терору призвели до створення атмосфери страху, утримання від висловлювання власної думки, соціальної апатії, знецінення людського життя в підрозділах армії та НКВС.

Один із розділів монографії подає численні архівні документи з відомчих архівів СБУ і МВС, переважна кількість яких вводяться до наукового обігу вперше й дають можливість усвідомити широкомасштабну картину терору. У книзі подано біографічні довідки та портрети тих, хто у заявлений авторами період (1920–1950-ті рр.) очолював ВНК–ДПУ–ОД–ПУ–НКВС–НКДБ СРСР та УРСР. Більшість із них загинули під час репресій.

Рецензована праця не претендує на всеосяжність, проте потреба в написанні фундаментальної, узагальнюючої монографії з даної проблематики є викликом та вимогою часу, адже зацікавлення у цьому виявляють як суспільство, так і держава. І автори представленої монографії зробили у цьому ще один помітний крок.

В.Я.Рагулін (Миколаїв)

Мартинів А.Ю.

Об'єднана Німеччина: від «Боннської» до «Берлінської» республіки (1990–2005 рр.): Монографія: Серія «Відкрита дослідницька концепція». – Вип.5. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – 447 с.

У сучасних умовах розбудови вільної демократичної системи політичного управління в Україні із соціально-орієнтованою ринковою економікою неабиякого значення набуває ґрунтовне вивчення історичного досвіду провідних європейських держав. Зва-

жаючи на це, опубліковану під егідою Інституту історії України НАНУ фундаментальну наукову працю відомого українського історика А.Ю. Мартинова слід вважати особливо необхідною і своєчасною.

Не викликає сумнівів здійснена автором постановка проблеми дослідження. Адже у монографії на основі документальних джерел та із залученням новітніх праць провідних німецьких науковців детально аналізується проблематика конвергенції Заходу й Сходу країни. Заслуговує схвалення той факт, що в книзі особливу увагу приділено актуальним питанням соціально-економічного, внутрішньополітичного розвитку та еволюції зовнішньої політики ФРН, особливо у контексті європейської інтеграції й сучасних процесів глобалізації.

У вступній частині монографічного дослідження ретельно обґрунтовується його актуальність. Можна погодитися з автором, що «сучасний учений повинен буквально «бігти» слідами подій, котрі миттєво йдуть від сучасників у минуле, аби в кращих традиціях історизму, як зазначав відомий німецький дослідник Л. фон Ранке, «показати, як все відбувалося насправді». Врешті, будь-які знання про минуле співіснують у сучасному для них контексті.

Знання історичного досвіду, сучасного стану і найближчих перспектив реалізації національних інтересів найпотужніших держав світу, до кола котрих, безумовно, належить Федеративна Республіка Німеччина, дає можливість Україні краще визначити та правильно відкоригувати можливості реалізації своїх національних інтересів, що особливо важливо в сучасному взаємопов'язаному й взаємозалежному світі (С.4).

Досконало сформулювавши завдання праці, автор визначає теоретико-методологічні основи дослідження, характеризує емпіричну базу і ретельно систематизує історичні джерела, серед яких на особливу увагу заслуговують документи канцелярії федерального канцлера, архіву бундестагу й верхньої палати парламенту – бундесрату, матеріали провідних німецьких політичних партій, федерального Міністерства закордонних справ та ін.

У першому розділі монографії дослідник здійснює фундаментальний аналіз історіографії проблеми. Він справедливо відзначає, що з часу об'єднання Німеччини в жовтні 1990 р. розпочався якісно новий етап не лише національної історії, а й її наукового осмислення. По суті з того часу можна зазначати про усунення штучного розподілу істориків на східнонімецьких і західнонімецьких, котрий існував за часів «холодної війни».

Автор стверджує, що ознайомлення з основними напрямками сучасної історіографії історії об'єднаної Німеччини 1990–2005 рр. дає вагомі підстави зазначати про своєрідний ренесанс різних напрямків політичних, соціологічних та компаративних досліджень. Їхньою загальною рисою є поступове зближення методологічних підходів різних соціальних наук до предмета дослідження сучасного суспільства. Причому «вічне сучасне», яке завжди лишатиметься останньою сторінкою історії, стає об'єктом комплексного аналізу істориків, політологів, економістів, психологів, соціологів (С.20).

Другий розділ монографії під оригінальною назвою «Глобальна і німецька відповіді на німецьке питання» показує передісторію проблеми. На думку автора, після катастрофічної поразки 1945 р. принципове значення мала спроможність німців у межах розділеної національної держави спробувати успішно реалізувати демократичний устрій англосаксонського зразка. Завдяки зусиллям західнонімецьких демократичних сил, західних окупаційних держав та внаслідок успіху процесу європейської інтеграції це завдання, врешті, було вирішено. Причому саме створення Європейського співтовариства стало якісно новою сторінкою сучасної історії «старого континенту». Різні рівні життя в двох частинах Німеччини, проблеми суспільства споживання матеріальних благ і соціальної мобільності зі створенням гнучких ніш між різними прошарками країни до 1989 р. лишалися ключовими питаннями розвитку ФРН та НДР.

У першому підрозділі цієї частини дослідник органічно розкриває головні тенденції специфіки розвитку обох країн наприкінці 80-х рр. ХХ ст. За його переконанням, упродовж тих років західнонімецькій еліті вдалося застосувати до НДР не класичні військово-силові, а ефективні маніпулятивні технології, завдяки котрим було проведено ідеологічну переорієнтацію східних німців, вдалося підкупити їх еліту, яка спокусилася співучастю у глобальній вестернізації, зруйнувати ціннісне ядро соціалізму радянського зразка. Західнонімецькі засоби масової інформації спромоглися мобілізувати громадську думку на підтримку офіційного урядового курсу щодо НДР.

Другий підрозділ висвітлює значення «оксамитової революції» в НДР, котра стала ключовим моментом посткомуністичної трансформації Центральної Європи. Адже саме німецько-німецьким кордоном проходила цивілізаційна межа радянського геополітичного блоку. Саме тому падіння Берлінського муру стало початком мирної демократичної революції у НДР, яка дала поштовх об'єднанню Німеччини.

Узагальнюючи дані з аналізу наслідків революції в НДР, автор акцентує увагу на історичній заслугі тодішнього канцлера ФРН Гельмута Коля. Адже саме він не дав реалізуватися можливості перетворення революції в Східній Німеччині на серйозний ризик для глобальної безпеки й європейської інтеграції. Дослідник доводить, що інформаційна доба дозволила філігранно контролювати перебіг масових дій, без котрих не обходиться жодна радикальна зміна влади.

Крім того, історик відмічає, що із соціально-економічної точки зору революція стала наслідком того, що наука про опір металу називає його втомою. Десятиліття тонкого і гнучкого психологічного впливу ФРН на НДР не могли минути даремно. Лівова частина громадян Східної Німеччини відчувала себе дискомфортно, навіть за найкращої з матеріальної точки зору моделі авторитарного соціалізму, коли такі само німці жили в значно кращих соціальних умовах. Навіть істеблішмент СЄПН був не проти того, аби відповідальність за виведення суспільства з кризи зняти із себе.

Вчений вказує, що вульгарно класичне уявлення про буття, яке визначає свідомість, у цьому разі спрацьовує не до кінця. Навпаки, в НДР у 1989 р. саме незадоволена свідомість багатьох соціальних прошарків консолідувала їх заради зміни існуючого суспільного устрою (С.51).

На завершення розділу науковець ретельно простежує процес об'єднання Німеччини. Завдяки залученню офіційних даних про результати виборів до Народної палати НДР 18 березня 1990 р., показників провідних партій по нових федеральних землях (за результатами виборів 2 грудня 1990 р. і також 1999–2002 рр.), відомостей про валовий національний продукт на душу населення на цих територіях (за станом на 1 січня 1998 р. в тис. ДМ) та інших фактів авторові вдалося побудувати цікаву розповідь про доволі непростий процес економічного, політичного й соціального об'єднання ФРН і НДР. Особливо увага приділяється вивченню психологічної адаптації німців до інтеграції та об'єднання Німеччини в єдину державу. У висновках до розділу вчений відзначає, що з точки зору іманентної конвергенції двох частин розділеної країни процес ще далекий до завершення. Цілком можливо, що він потребуватиме ще зміни декількох поколінь громадян держави, аби всі політичні, ментальні, економічні й інші «прірви» між двома суспільствами, нарешті, остаточно зникли (С.70).

Особливу увагу привертає третій розділ – «Німецька модель соціальної ринкової економіки перед викликами національного та європейського об'єднання». Справа в тому, що західнонімецьке економічне диво 50-х рр. ХХ ст. майже на півстоліття стало надійною основою соціального ринкового господарства.

За переконанням дослідника, сучасна Німеччина є найбільшим в Європі виробником інформаційних і комунікативних технологій. ФРН поступається лише США за обсягом книгодрукування. Висока кваліфікація німецької робочої сили робить конкурентноспроможними електронну та хімічну галузі виробництва. Водночас частка соціальних послуг у валовому внутрішньому продукті становить 33,3 %, внаслідок чого ліберальні німецькі економісти вважають, що структура господарства країни не встигає трансформуватися відповідно до вимог глобалізації (С.71).

Перший параграф цього розділу розкриває сутність глобалізації й економічні наслідки возз'єднання Німеччини. На думку автора, ключовою проблемою об'єднання країни стала модернізація нових, східних земель з боку ФРН. Під нею розуміється «розвиток конкурентної демократії, ринкової економіки, соціального господарства, масового споживання, вирішення поточних проблем шляхом реформ та інновацій» (С.73).

Аналізуючи головні тенденції процесів глобалізації для сучасної німецької економіки, дослідник наводить позиції транснаціональних компаній ФРН (С.78) і доходить слушної думки, що 1 травня 2004 р. історичне розширення Європейського Союзу відразу на 10 нових країн-членів стало черговим шоком для економіки країни. Адже внаслідок відкриття нових ринків, незважаючи на семирічний мораторій на вільне пересування робочої сили зі Сходу, саме туди було відтягнуто додаткову кількість робочих місць. Канцлер Г. Шредер закликав нові країни ЄС уніфікувати оподаткування. Банки

нових країн Союзу конкурентними пропозиціями залучали вклади німецького середнього класу. Автор залишає відкритим питання: наскільки за часів глобальної економіки може вільно існувати національна політика? Адже глобалізація все частіше конкурує з принципами класичної ліберальної індустріальної доби.

Особливе зацікавлення викликає другий параграф цього розділу, в якому на високому науковому рівні відтворено трансформацію соціального ринкового господарства у ФРН. Спочатку автор відзначає, що фундамент модерної соціальної політики в Німеччині заклав ще канцлер О. фон Бісмарк, який запровадив елементи обов'язкового соцстраху. На думку дослідника, соціальна держава ХХ ст. була результатом вимушеної історичної відповіді західної моделі капіталізму на виклики націонал-соціалізму та комунізму.

Викликають захоплення наведені дослідником слова «батька» німецького ринкового господарства Л. Ерхарда, котрий стверджував, що «без постійної високооплачуваної роботи і власного житла не може бути й демократії» (С.80). Наскільки ця теза є актуальною нині для Української держави? Річ у тім, що в ній, незважаючи на популістські гасла різноманітних політичних сил та соціально-економічні програми різних урядів, які змінюються з калейдоскопічною швидкістю, лише посилюються процеси первісного нагромадження капіталу з усіма відповідними наслідками.

Такі тенденції розвитку народногосподарського комплексу в Україні призвели до небувалих темпів гіперінфляції, яка надзвичайно боляче вдарила по добробуту різних категорій громадян. На думку В.А.Ющенка, у цей період саме «...держава стала чи не головним макроекономічним дестабілізатором, тому що гроші на бюджетних рахунках: 1) не були продуктивними; 2) чим більше створеної доданої вартості спрямовувалось на державне споживання, тим більше звужувалась можливість примноження грошей»¹. Кардинальне реформування соціальної сфери в Україні не призвело до поліпшення суспільної атмосфери і прискорення темпів економічного зростання. За переконанням М. Друкованого, «Україна за своїм потенціалом – одна з багатих держав світу. Але якщо у розвинених країнах середній дохід на душу населення становить 41 – 25 тис. дол. на рік, то у нас – 1 тис. У світі показником нерівності доходів населення вважається відношення доходів 20 відсотків найбагатших до 20 відсотків найбідніших. Цей показник у Швеції становить 3,8, Японії – 4,3, Німеччині – 4,3, а в Україні – понад 100»². Нам видається, що, незважаючи на наявність відповідного досвіду ФРН у галузі створення соціально-орієнтованого господарства, процеси первісного нагромадження капіталу в Україні будуть посилюватися і надалі. Адже в її політичному істеблїшменті навряд чи знайдеться справжня пасіонарна особистість та політична сила, котра візьме на себе відповідальність і розпочне рішучу боротьбу за обмеження великої власності, як колись у Давньому Римі це здійснювали брати Гракхи. Саме тому в Україні такі тенденції посилюватимуться до того часу, доки повною силою не запрацює закон народонаселення Т. Мальтуса, котрий змусить роботодавців звернути увагу на дефіцит робочої сили й відповідним чином реформувати систему оплати праці та соціального забезпечення населення.

Значний інтерес викликає наведений автором аналіз реформування податкової системи (С.81 – 87). Він справедливо вказує, що основу соціального ринкового господарства становить система перерозподілу суспільного багатства через оподаткування. Проте саме ця проблема була ускладнена внаслідок об'єднання Німеччини і прискорення процесу економічної глобалізації. Дослідник відзначає, що проведення великої податкової реформи силами неоднорідної «великої коаліції» видавалося сумнівним. Водночас тривала відсутність нагальної податкової реформи створювала суттєвий ризик зростання бюджетного дефіциту й підриву стабільності євро.

Особливу увагу привертає здійснений дослідником аналіз проблеми безробіття (С.87–98). За його переконанням, об'єднання Німеччини спричинило радикальні зміни на ринку праці. Сотні тисяч безробітних, отримуючи соціальну допомогу на рівні прожиткового мінімуму, роками не шукали роботу, не поспішаючи навчатися новим спеціальностям. Велику цінність мають наведені цифрові дані з динаміки вартості безробітних у 1981–1996 рр., кількості працюючих по галузях економіки на 100 чоловік у 1950 та 1998 рр., структури працюючих у ФРН за віковим показником. Автор вважає, що суттєві розбіжності в концептуальних підходах провідних політичних сил Німеччини до проблеми реформування системи соціально-орієнтованого ринкового господарства є основною перешкодою для ефективної діяльності «великої коаліції», яка теоретично могла спробувати здійснити консенсусне рішення.

Велике значення для об'єктивного розуміння досліджуваної проблеми має здійснений автором аналіз входження Німеччини до європейської валютної системи. Прослідкувавши спочатку історію різних монетарних союзів і відповідні правові акти ЄС із забезпечення його членів єдиною грошовою одиницею, науковець простежив процес запровадження цієї валюти в Німеччині та його відповідні наслідки щодо функціонування народного господарства й добробуту населення. На завершення цього аналізу дослідник наводить слухну думку про те, що Німеччині та іншим членам ЄС після переходу на євро рано чи пізно доведеться привести у відповідність політичну складову інтегрального проекту, уніфікувати політичну складову інтеграційного проекту, структуру національних державних бюджетів і гармонізувати податкове законодавство. На його думку, насамперед валютна інтеграція неминуче обумовлює політичну й військову (С.111)

Одним із найбільших за обсягом є четвертий розділ монографії, в котрому ретельно досліджено партії у політичній системі об'єднаної Німеччини. Саме в ньому автор спочатку простежив зміни статусу після об'єднання та ролі таких важливих політичних інститутів ФРН, як бундесрат, бундестаг, федеральний президент, конституційний суд. На думку науковця, так би мовити, «контрольний пакет» акцій у німецькому політичному житті належить партіям. Справа в тому, що діяльність правоцентристських, лівоцентристських і позапарламентських партій суттєво впливає на стан та розвиток політичної системи країни. Своєю чергою остання визначає особливості їх ідеологічних установок і повсякденної діяльності (С.135–136).

В наступному параграфі під назвою «Правоцентристські партії: нові ідеологи діяльності» на підставі залучення широкого кола джерел детально характеризується еволюція ідеологічних доктрин таких значних політичних сил Німеччини, як Християнсько-демократичний союз, Християнсько-соціальний союз та Вільна демократична партія. Крім ідеологій, дослідник приділив значну увагу міжпартійним відносинам, лідерам партій та їх боротьбі за електорат.

Характеризуючи німецькі лівоцентристські партії соціал-демократів, зелених та демократичного соціалізму, дослідник влучно звернув увагу на переорієнтацію їх ідеології від акцентування уваги на ідеалах справедливості до проголошення пріоритетним напрямком їх боротьби ідеали свободи.

Окрему увагу в кінці розділу приділено й позапарламентським партіям. За переконанням дослідника, їх переважна більшість перебуває у пошуках ідентичності. Разом із тим в їх ідеології залишаються домінуючими заперечення етнічної та культурної різноманітності, агресивний антиамериканізм, відкидання ідейного і ціннісного плюралізму, пріоритетність консервативних традицій національної ідентичності.

Автор вважає, що основними причинами активізації політичного екстремізму в ФРН можна вважати структурну кризу ринкового господарства й зростання рівня нелегальної імміграції, котра загрожує підризом всієї соціальної системи країни (С.234).

П'ятий розділ монографічного дослідження цілком і повністю присвячений відносинам об'єднаної Німеччини та оновленого Європейського Союзу. На його початку автор відзначає, що загалом у питаннях зовнішньої політики ФРН, починаючи з часів утворення єдиної Німеччини, сформувався консенсус між основними лівоцентристськими й правоцентристськими силами стосовно визначення пріоритетів національних інтересів, просування вперед процесу європейської інтеграції, зміцнення трансатлантичного партнерства, проведення Німеччиною активної політики в різних регіонах земної кулі (С.235).

Далі дослідник детально аналізує вплив об'єднання Німеччини на посилення процесів європейської інтеграції й наводить слухну думку про те, що «якби ЄС зник, то люди відчували би не більшу, а меншу захищеність своєї національної і культурної ідентичності». Адже «відроджена Європа не може зростати на руїнах національних держав», тому «націоналістичне або ізоляціоністське мислення може бути гіршим ворогом нації та її інтересів. Європейський Союз є ареною, на якій формальний суверенітет може поступитися місцем реальній могутності, розквіту національної культури та покращення економічних показників» (С.265).

Досліджуючи еволюцію відносин Німеччини з Францією автор показує спільність проблем суспільно-політичного й економічного життя цих держав. Привертає увагу наведена ним думка про те, що Вашингтон активно лобіює ідею вступу «зразкової ісламської країни» Туреччини до ЄС, що має запобігти цивілізаційному зіткненню демократичного Заходу з мусульманським світом. Автор приводить вислів президента Консти-

туційного конвенту Франції В.Жіскард д'Естена про те, що внаслідок вступу до Європейського Союзу Туреччини об'єднана Європа отримає суттєві проблеми з власною цивілізаційною ідентичністю (С.274).

Вивчаючи ставлення Німеччини до розширення ЄС і перспективи входження України до цієї організації, дослідник відмічає, що європейська інтеграційна стратегія нашої країни повинна враховувати об'єктивний календарний план порядку денного розвитку Європейського Союзу. Ставлячи амбіційні плани та наполегливо працюючи заради їхньої реалізації, Україні слід чітко усвідомлювати, що поки що стратегічні плани розширення ЄС обмежуються лише балканським напрямком (С.294).

Найбільш обширний за обсягом і насиченістю матеріалу є останній, шостий розділ монографічної праці, в котрому висвітлено зовнішню політику ФРН у пошуках прагматичної глобальної відповідальності. На його початку дослідник відзначає, що зовнішня політика Німеччини все більше стає важливою складовою частиною спільної зовнішньої й оборонної політики ЄС, що є наслідком поступового передання суверенних прав національних держав на наднаціональний рівень європейських інтеграційних структур, які з часом стають головними суб'єктами нової системи міжнародних відносин доби глобалізації (С.304).

Вивчаючи нову модель відносин ФРН та США, автор прискіпливо аналізує стосунки цих держав як у рамках міжнародних військово-політичних союзів, так і в ракурсі відносин ЄС із Вашингтоном. Він указує, що військовий потенціал європейських країн – учасниць НАТО – істотно морально застарів у порівнянні з новітніми видами озброєнь Сполучених Штатів Америки. Причиною таких тенденцій у Німеччині є те, що питання реформування бундесверу зіштовхуються з проблемою фінансування в умовах, коли федеральний уряд намагається ввести дефіцит державного бюджету у межі, передбачені пактом монетарної стабільності в Європі (С.353).

Детальний аналіз інтересів Німеччини на пострадянському просторі наштовхнув автора на висновок про партнерський характер відносин. Разом із тим він відзначає, що Помаранчева революція в Україні суттєво позначилася на стані україно-російських відносин. Нове керівництво держави взяло чіткий курс на європейську й євроатлантичну інтеграцію. Водночас ЄС не був готовий запропонувати Україні реальну перспективу членства, хай навіть із 2015 р., оскільки з цього приводу серед держав-членів Євросоюзу не було єдиної точки зору. За цих обставин ЄС був готовий вести мову лише про особливе партнерство та зону вільної торгівлі.

Оцінюючи стан і перспективи розвитку україно-німецьких відносин, науковець стверджує, що в Україні складно відбувається пристосування до європейських цінностей, норм та стандартів. Бажаючи перескочити відразу через декілька етапів розвитку цих відносин (визнання країни з ринковою економікою, стабільною демократією, підписання угоди про асоційоване членство), Україна постійно ставить воза попереду коня. Ось чому «віз» співпраці й донині там, де він був. Адже еліти Європейського Союзу не розуміють таку логіку дій.

До того ж післяреволюційна Україна з її постійним з'ясуванням стосунків між різними фінансово-політичними угрупованнями, нестабільним законодавством і неповагою до верховенства права, наслідками чорнобильської катастрофи, лідерством у Європі за рівнем захворюваності на СНІД надто сильно відлякує європейців (С.382).

Досліджуючи німецькі відносини з державами Азії, Африки та Латинської Америки, автор відмічає, що після закінчення «холодної війни» вони з країнами колишнього «третього світу» набувають дедалі більшого значення. ФРН, репрезентуючи тип «торговельної держави», заінтересована в створенні сприятливих умов для максимальної реалізації своїх експортних можливостей (С.383). Аби досягти цього, Німеччина зацікавлена попереджати й уникати структурні причини насильницьких конфліктів у партнерських країнах, а також у відбудовуванні надійних міжнародних механізмів їх ненасильницького врегулювання (С.396).

Висновки до монографічного дослідження відрізняються високою чіткістю і лаконічністю. Вони мовби «пронизують» увесь текст праці та повністю впливають з її змісту. В їх підсумку автор висловлює своє бачення проблеми співіснування Західної й Східної цивілізацій. На його думку, ФРН не сприймає апокаліптичну концепцію «зіткнення» останніх і в міру своїх можливостей намагається стимулювати діалог між ними. Врешті, або Захід повинен змінитися, щоб адаптувати під свої потреби решту

світу, або «незахідний» світ має остаточно трансформуватися, змінивши свою традиційну цивілізаційну ідентичність, щоб знайти своє місце в новому ліберальному світовому устрої. За переконанням науковця, від способу розв'язання цієї дилеми значною мірою залежить алгоритм розвитку всесвітньої історії у XXI ст. (С.411).

Окремо слід згадати й про літературу та джерела, котрі використав автор при створенні цієї праці. Їх перелік досягає 700 найменувань, з яких понад 500 – німецькомовні. Серед них можна побачити не лише документальні матеріали архівних фондів ФРН, а й наукові праці відомих істориків, філософів і соціологів. Значною мірою при написанні книги було використано опубліковані документальні матеріали, періодичні видання та матеріали офіційних електронних сайтів.

Підсумовуючи висновки по монографічному дослідженню А.Ю.Мартінова, слід сказати, що його праця побудована на стику різних соціальних наук – таких, як історія, соціологія, політологія, соціальна економіка, міжнародне право й ін. Саме тому вона становить надзвичайну наукову цінність. Оскільки проблеми, порушені дослідником у цій монографії, мають неабияке значення та актуальність для подальшого розвитку Української держави й визначення її перспектив в інтеграції до світового економічного простору, хочеться привернути увагу Міністерства освіти і науки України про необхідність впровадження даної праці в навчальний процес студентів вищої школи різних спеціальностей.

Наостанку від щирого серця хочеться висловити авторіві монографії «Об'єднана Німеччина: від «Боннської» до «Берлінської» республіки (1990–2005 рр.)» А.Ю. Мартінову щиро подяку за виконане ним добротне дослідження, котре без перебільшення стало серйозним досягненням вітчизняної історичної думки та буде при нагоді всім, хто цікавиться соціальними науками. Плекаємо надію, що автор буде нарощувати темпи дослідження в цій царині й ще не раз порадує нас своїми фундаментальними дослідженнями.

¹ Ющенко В.А. Розвиток попиту і пропозиції на гроші на Україні: Дис. ... канд. екон. наук – Суми, 1998. – С.75.

² Друкований М. Хазяями чи наймитами на своїй землі? // Сільські вісті. – 2007. – №26 (18 009). – С.1.

В.Б.Молчанов (Київ)

Матеріали до історії Українського історичного товариства. Збірник документів / Редактор Алла Атаманенко. – Нью-Йорк; Острог: Українське історичне товариство, Національний університет «Острозька академія», Інститут дослідження української діаспори, 2006. – 384 с. (Серія: «Історичні джерела» – Т.ІІ)

Останнім часом в Україні побачили світ мемуари, щоденники, епістолярії, науково-документальні твори активних діячів української еміграції міжвоєнного і післявоєнного періодів (Д.Дорошенка, О.Доценка, В.Липинського, І.Мазепи, О.Оглоблина, М.Омельяновича-Павленка, Є.Чикаленка та ін.), дослідження вчених з української діаспори у галузі історіографії, джерелознавства, вітчизняної історії й спеціальних історичних дисциплін (Б. і Л.Винарів, А.Жуковського, В.Косика та ін.), монографії й дисертаційні праці з минулого української еміграції та діаспори. Проте все ще відчувається брак джерел з історії таких інституцій, як Українська вільна академія наук, Наукове товариство імені Шевченка в окремих країнах, Український науковий інститут Гарвардського університету, Канадський інститут українських студій Альбертського університету, Українське генеалогічне і геральдичне товариство тощо, які плідно працювали за межами України на ниві вітчизняної історичної науки. Поважне місце серед них належить й Українському історичному товариству (УІТ).

Нещодавно вийшов друком другий том збірника матеріалів із серії «Історичні джерела», що видається Українським історичним товариством й Інститутом дослідження української діаспори Національного університету «Острозька академія». У даному томі, який має назву «Матеріали до історії Українського історичного товариства», представлені документи, які характеризують діяльність УІТ протягом 1965–2003 рр.

Видання включає передмову («Впровадження»), котра складається із вступного слова Любомира Винара (с.9–11) та статті А.Атаманенко «Джерела до історії Українського

історичного товариства: бюлетень і обіжні листи» (с.12–33), два блоки матеріалів – «Бюлетень для членів УІТ» (с.35–263) й «Обіжні листи» (с.265–366), словник рідковживаних слів та скорочень (с.367–368) і покажчик імен (с.369–383).

У вступному слові ініціатор створення «Бюлетеня для членів УІТ», президент Українського історичного товариства, редактор «Українського історика» й серії УІТ «Історичні джерела» Л.Винар обґрунтував необхідність видання цього збірника. Він також коротко виклав основні засади опрацювання його матеріалів, пояснив специфіку такого виду джерел, як засоби офіційного спілкування управи товариства з його членами та різними установами, кількома штрихами окреслив справу організації «Бюлетеня для членів УІТ», зупинився на планах видання епістоляріїв істориків діаспори.

Тематичний огляд джерельної бази історії товариства представлено у статті редактора збірника, голови осередку УІТ в Острозі, заступника редактора «Українського історика», члена-кореспондента УВАН А.Атаманенко. Вона окреслила здобутки дослідників минулого Українського історичного товариства і його друкованого органу – журналу «Український історик» – та визначила прогалини у цій справі. З-поміж недосліджених наукових проблем, пов'язаних з історією товариства, редактор збірника назвала, зокрема, безпосередню наукову, науково-організаційну, видавничу й інші форми діяльності УІТ. Вирішення цих проблем значною мірою залежить від докладного вивчення різноманітних джерел з історії товариства, у тому числі бюлетеня та обіжних листів, що друкуються у рецензованому збірнику.

Окресливши хронологічні межі виходу бюлетеня і подавши коротку біографічну довідку про редактора цього періодичного видання Р.Климкевича, А.Атаманенко зосередилася на його характеристиці, структурі, функціях та інформаційних можливостях. Вона відзначила важливість бюлетеня для вивчення складу, структури, принципів діяльності, видавничої та науково-організаційної справ, фінансового стану, ролі, завдань і планів УІТ, з'ясування редакційної політики, змісту й рубрик «Українського історика».

Редактор збірника відзначила інформаційну складову такого виду джерел з історії товариства, як обіжні листи, що датуються 1965–2003 рр. Вони адресувалися членам редколегії та співробітникам журналу «Український історик», членам управи УІТ і головам його осередків у містах США, Канади й інших країн. Лише один обіжний лист адресовано всім членам товариства. Частина проблем, які порушувалися в обіжних листах, збігалася з матеріалами бюлетеня. Проте значна увага приділялася питанням, що безпосередньо стосувалися лише представників керівних органів УІТ.

Більшу частину матеріалів збірника становлять бюлетені для членів товариства, які видавалися двома серіями. Перша виходила із січня 1967 р. до другої половини 1972 р. за редакцією Р.Климкевича на правах рукопису циклостилем. Усього вийшло 34 номери. Друга серія була відновлена 1990 р. за редакцією Л.Винара також на правах рукопису, проте друкованим способом. На момент виходу рецензованого збірника матеріалів було видано 16 номерів її. У 2-му томі перевидано лише першу серію, котра припинила своє існування з моменту відходу її редактора від активної наукової діяльності через хворобу.

Метою видання бюлетеня, котрий започатковувався для внутрішнього користування, було налагодження зв'язку між членами УІТ. Він виконував інформаційну та комунікативну функції. Представникам товариства повідомлялося про фінансове становище інституції, надходження членських внесків і пожертв, плани на майбутнє, річні звіти, наукові публікації його членів, зміст чергових номерів «Українського історика».

Структура видання загалом була сталою. Проте із часом з'являлися нові рубрики або варіації назв старих, інформація про діяльність УІТ, прийом нових членів, ювілеї, некрологи, власні видання, видавничий фонд для книголюбів, наукові конкурси, Українське генеалогічне і геральдичне товариство, журнал «Український історик», членські внески та пожертви, повідомлення, оголошення, привітання зі святами тощо.

Бюлетень дає можливість визначити склад УІТ, динаміку його зростання. Членами товариства були українські науковці й громадські діячі з країн Північної та Південної Америки, Західної Європи й Австралії. Серед них і такі відомі нині в Україні фахівці, як М.Антонович, Б. та Л.Винари, І.Витанович, О.Домбровський, Т.Мацьків, В.Міяковський, О.Пріцак й ін. Проте більший інтерес для сучасних дослідників становить інформація про маловідомих і невідомих членів УІТ, їхні творчі інтереси, участь у наукових організаціях та конгресах, дані біографічного і бібліографічного характеру, зокрема в ру-

бриках «Нові члени», «Наші втрати», «З діяльності наших членів», «Успіхи наших членів».

На сторінках бюлетеня порушувалися важливі питання діяльності товариства: обговорення проекту його статуту, відзначення столітнього ювілею М.Грушевського, створення оргкомітету Світового конгресу української вільної науки, справа вдосконалення журналу «Український історик», плани видання «Української історичної бібліографії», розбудова мережі осередків УІТ у різних країнах, створення фінансової бази останнього, його видавнича справа, підготовка, скликання й рішення I конференції, зв'язки інституції із міжнародними фаховими організаціями та установами.

Бюлетень свідчить про широку і різноманітну науково-організаційну діяльність УІТ й окремих його членів. По-перше, це ініціативи товариства з організації конференції українських істориків і дослідників зі спеціальних історичних дисциплін, їх з'їзду, форуму з питань історичної термінології. По-друге, УІТ висував ідею про координацію зусиль різних українських наукових інституцій за кордоном та намагався її реалізувати спільно з УВАН, окремими осередками НТШ у Сполучених Штатах Америки, Українською американською асоціацією університетських професорів, Українським вільним університетом, Інститутом східноєвропейських досліджень ім.В.Липинського, Українським військово-історичним інститутом й ін. По-третє, товариство та окремі його члени брали участь у роботі наукових конференцій, семінарів, круглих столів і співпрацювали із такими неукраїнськими фаховими організаціями, як Американська асоціація поширення славистичних студій, Американське історичне товариство, Канадська славистична асоціація. По-четверте, УІТ було засновником Українського соціологічного інституту, до складу наукової ради котрого входили також члени товариства. Нарешті, важливе значення УІТ надавало організації конкурсів наукових праць. На шпальтах бюлетеня подавалися повідомлення про їх проведення українськими громадськими організаціями, меценатами. Серед членів журі були й представники товариства.

Бюлетень засвідчує намагання УІТ широко розгорнути видавничу діяльність. Незважаючи на брак коштів та деякі організаційні проблеми, товариство спромоглося реалізувати значну частину із запланованих проєктів. Стабільно, хоча і з деякими затримками, виходив журнал «Український історик», було надруковано книги Б.Винара «Матеріялі до історії економічних дослідів на еміграції (1919–1964)», Л.Винара «Молодість Михайла Грушевського, 1866–1894», І.Витановича «Аграрна політика українських урядів 1917–1920», М.Ждана «До питання про залежність Галицько-Волинської Русі від Золотої Орди», О.Оглоблина «Опанас Лобисевич, 1732–1805», «Предки Миколи Гоголя», Я.Пастернака «Ранні слов'яни в історичних та археологічних дослідженнях», спогади Л.Биковського «Від Привороття до Трапезунду, 1895–1918» й ін. Лише за 1963–1969 рр. заходами УІТ вийшло різних видань обсягом 1911 сторінок (с.152). Нереалізованими залишилися такі починання товариства, як Українська історична енциклопедія, Біографічний словник українських істориків, Українська історична бібліографія, англomовний переклад «Історії України-Руси» М.Грушевського та ін. На шпальтах бюлетеня порушувалося важливе питання про видання українознавчих студій англійською мовою, залучення до співпраці у журналі неукраїнських істориків.

УІТ розгорнуло роботу зі створення власного архіву. Свідченням цього є публікації у бюлетені повідомлень про формування збірок документів, матеріалів, листів, праць М.Грушевського, Д.Дорошенка, І.Крип'якевича, О.Кандиби (Ольжича).

Другу частину рецензованого збірника становлять обіжні листи (обіжники). Важливість цього виду джерела з історії товариства полягає у тому, що, по-перше, в них подається інформація, яка стосується лише керівних органів УІТ і його осередків, чого не було у бюлетені; по-друге, обіжні листи з'явилися після припинення виходу бюлетеня й тому частково перебрали на себе функцію цього періодичного видання товариства; по-третє, вони відображають діяльність УІТ у період, коли в українському суспільстві протягом кількох десятиліть відбувалися величезні зміни – від панування комуністичної ідеології до ідеологічної свободи, від статусу України у складі СРСР до державної незалежності. Про це свідчать окремі рубрики обіжників.

Опрацювання обіжних листів дає досліднику можливість визначити кількісний склад, категорії членства товариства, склад його управи, комісій, час виникнення та склад керівних органів місцевих осередків УІТ, фінансове становище, принципи роботи, організаційну й видавничу діяльність інституції, розширення тематики, рубрик і на-

прямів у журналі «Український історик» тощо. Обіжні листи містять не лише поточну інформацію про діяльність УІТ, а й матеріали прогнозно-аналітичного характеру, зокрема звіти про діяльність товариства за 1965–1974 рр., плани на майбутнє, дані про стан історичної науки, матеріали до ювілеїв УІТ та «Українського історика». Як і бюлетені, обіжні листи є достовірними та репрезентативними джерелами з історії товариства.

Відзначаючи достоїнства рецензованого збірника матеріалів, слід висловити й низку побажань редакторам видання. Варто було б додати географічний покажчик, що значною мірою підвищило б інформативність збірника. У вітчизняній археографії при розшифруванні у квадратних дужках того чи іншого скорочення або аббревіатури крапка перед дужками звичайно не ставиться. У книзі відсутня і формальна сторона будь-якого видання – інформація про його тираж.

Безперечно, вихід у світ збірника матеріалів з історії Українського історичного товариства є помітним явищем української історіографії й джерелознавства. Редактори видання залучили до наукового обігу значну кількість невідомих раніше джерел з історії УІТ і «Українського історика». Саме тому рецензований збірник матеріалів заслуговує на увагу читацької аудиторії. Він підготовлений на належному кваліфікаційному рівні та стане у пригоді не тільки науковцям у галузі вітчизняної історії, минулого української діаспори, джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін, а й викладачам, студентам і всім, хто цікавиться історіографією вітчизняної історичної науки останньої третини ХХ – початку ХХІ ст. Це видання може стати гарним взірцем для складання подібного роду документальних збірників в Україні.

В.М.Власенко (Суми)

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

С.В.Кульчицький (Київ)

ПРО ЧЕРГОВЕ ЗАСІДАННЯ СПІЛЬНОЇ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОЇ КОМІСІЇ ІСТОРИКІВ

У 2001 р. Інститут історії України НАНУ уклав договір про співробітництво з Інститутом загальної історії РАН. Щоб надати авторитетності домовленостям обох установ і оперативності в їх реалізації було вирішено створити Спільну українсько-російську комісію істориків, яка функціонувала б на постійній основі. Восени 2002 р. на спільному засіданні НАН України і РАН було затверджено персональний склад комісії і вона розпочала свою роботу, збираючись на щорічні засідання поперемінно в Україні і Росії. До складу комісії ввійшли провідні вчені академічних установ, а також історики з вищих навчальних закладів і державних відомств.

Чергове засідання Спільної українсько-російської комісії істориків відбулося 13–14 жовтня 2008 р. в Москві. З української сторони в ньому взяли участь співголова комісії директор Інституту історії України НАНУ, академік НАН України *В.А.Смолій*, заступник директора Інституту історії України доктор історичних наук *С.В.Кульчицький*, завідувачі відділами інституту доктори історичних наук *О.Є.Лисенко* і *Р.Я.Пиріг*, а також заступник голови Українського інституту національної пам'яті доктор історичних наук *В.Ф.Верстюк*, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України член-кореспондент НАНУ *О.П.Моця*, голова Державного комітету архівів України доктор історичних наук *О.А.Удод* і завідувач відділу Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАНУ доктор історичних наук *Ю.І.Шаповал*.

Відкриваючи засідання, співголова комісії директор Інституту загальної історії, академік РАН *О.О.Чубар'ян* наголосив на тому, що її діяльність сприяє розв'язанню багатьох дискусійних питань історії обох країн, а, відтак, взаєморозумінню між народами. Директор Інституту історії України НАНУ академік *В.А.Смолій* назвав головним здобутком комісії розробку фундаментальних науково-популярних курсів вітчизняної історії. Підготовлені російськими вченими «Нариси історії Росії» наприкінці 2007 р. були видані в Києві українською мовою. Відповідно вітчизняні вчені підготували курс «Історія України», виданий восени 2008 р. у Москві російською мовою.

Упродовж двох днів члени Спільної українсько-російської комісії істориків, персональний склад якої майже збігається зі складом авторських колективів, обговорювали тексти книг. Ця дискусія була особливо корисною з огляду на те, що передбачається повторне видання систематичних курсів історії, цього разу історії Росії – у Росії, а історії України – в Україні.

14 жовтня членів комісії прийняв міністр культури Російської Федерації *А.О.Фурсенко*, який підкреслив, що діяльність самої комісії, а також створеної на її основі Асоціації керівників історичних установ СНД має великий суспільний резонанс і є зразковою в російсько-українському гуманітарному діапазоні. Міністр пообіцяв сприяння свого відомства у розгортанні роботи літніх шкіл молодих істориків і подарував бібліотеці Інституту історії України НАНУ тритомник документальних матеріалів президії ЦК КПРС за 1954–1964 рр., виданий в Москві у 2004–2008 рр.

Комісія схвалила діяльність спільної робочої групи вчених з дослідження і видання документів та наукових матеріалів у рамках проекту «1941 рік. Країна у вогні». Було вирішено продовжити спільну діяльність із дослідження маловивчених і спірних питань історії Росії та України. Наголос має бути зроблено на опрацюванні рекомендацій для авторів шкільних і вузівських підручників та посібників, на пошуку і публікації джерел. Зокрема, одним із перспективних напрямів було визнано тему «Революція 1917 р.».

По завершенню роботи учасники пленарного засідання схвалили підсумкове комюніке Спільної українсько-російської комісії істориків.

Л.О.Зашкільняк (Львів)

II МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ «ІСТОРІЯ – МЕНТАЛЬНІСТЬ – ІДЕНТИЧНІСТЬ»

Організована спільними зусиллями вчених Познанського університету ім. А.Міцкевича, Жешувського університету ім. Королеви Ядвіги й Львівського національного університету ім. І.Франка II Міжнародна конференція «Історія – ментальність – ідентичність» відбулася 23–24 вересня 2008 р. у містечку Обжицьк, поблизу Познані (Польща).

Форум мав свою передісторію. Ще 2002 р. на підставі угоди між Львівським і Жешувським університетами було створено науковий колектив українських, польських та німецьких істориків, який упродовж 2002–2007 рр. опрацьовував спільну тему «Багатокультурне історичне середовище Львова в XIX і XX століттях» (співкерівниками теми були професори *Є.Матерницький* і *Л.Зашкільняк*). Робота колективу проходила на індивідуальному рівні та підсумовувалася на щорічних звітних конференціях, за матеріалами котрих виходили чергові томи праць під однойменною назвою¹. У діяльності його брали участь історики з багатьох університетських й академічних осередків України і Польщі. У підсумку вийшло друком п'ять томів розлогіх публікацій та заключний – колективна монографія про визначних істориків Львова². Після завершення виконання цієї теми було вирішено продовжити співробітництво українських і польських істориків та розпочати нову спільну працю із залученням представників інших соціально-гуманітарних наук. У 2007 р. в Жешові утворився дослідницький колектив для роботи над темою «Історія – ментальність – ідентичність. Роль історії та істориків в житті польського та українського народів в XIX і XX століттях». Було створено керівний комітет, очолюваний співголовами – *Є.Матерницьким* і *Л.Зашкільняком*, до якого ввійшли професори *В.Бонусяк* (Жешув), *В.Вжосек* (Познань), *Р.Стобецький* (Лодзь), *А.Семпник* (Люблін), доц. *В.Тельвак* (Дрогобич), доктори *Й.Пісулінська* (Жешув) та *П.Серженга* (Жешув).

Перша науково-звітна Міжнародна конференція нового дослідницького колективу відбулася 27–28 вересня 2007 р. в Жешові. У ній взяли участь близько 60 науковців, у тому числі 18 – з України. Запропоновані учасниками доповіді й повідомлення виявилися змістовними і різноманітними за жанром, а дискусія, що відбулася, висвітлила важливі проблеми взаємодії та співвідношення історичного знання із суспільною свідомістю. Більшість доповідей вийшла друком у першому томі нової серії під однойменною назвою³.

Друга Міжнародна конференція з нової теми пройшла в колишньому палаці й маєтку графів Рачинських, де організаторами форуму було створено чудові умови для плідної праці та змістовного відпочинку учасників у старовинному парку на березі р. Варти. Підзаголовною темою цієї зустрічі вчених було обрано методологічні проблеми дослідження ментальності й ідентичності. В її роботі взяли участь 35 учених, у тому числі 14 – з України. Географія учасників була широкою: прибули дослідники із Варшави, Лодзі, Торуні, Жешова, Катовіц, Щеціна та інших академічних центрів Польщі. Українська частина учасників представляла наукові осередки Львова, Києва, Дрогобича, Дніпропетровська, Полтави, Черкаса, Миколаєва, Херсона, Донецька, Рівного, Острога (частина дослідників з України через різні причини не змогла прибути до Обжицька).

Після привітання учасників, котре виголосив директор Інституту історії Познанського університету проф. *Р.Витковський*, на пленарному засіданні виступили проф. *Л.Зашкільняк* (Львів) із доповіддю «Українська історіографія початку XX ст. і міфологізація національної свідомості українців» *Є.Матерницький* (Жешув) – «Інституціоналізація і професіоналізація польської історіографії в XIX ст.», *В.Вжосек* (Познань) – «Про корисність дослідження ментальності», *В.Масненко* (Черкаси) – «Від «неісторичного» народу до «історичної» нації: спроба окреслення ідентифікаційного потенціалу української національної історіографії», *С.Троян* (Рівне) – «Зміна парадигм в сучасній українській історіографії: пострадянський дискурс», доц. *В.Тельвак* (Дрогобич) – «Методо-

логічні проблеми сучасного грушевськознавства» й *С.Сінкевич* (Миколаїв) – «Козацький і ягеллонський міфи в українській та польській історіографічній традиції».

Дискусія розпочалася навколо проблем щодо сучасних підходів до вивчення історіографічної спадщини, які дозволяють реконструювати хід думки й спонуки до тої чи іншої інтерпретації минулого. Було констатовано, що новітні сучасні методології дають змогу повніше представити мотиви і характер наукової творчості істориків ХХ ст., водночас виявляючи подібні риси розвитку польської та української історіографії, котрі спиралися на провідні ідеї європейського історіописання і зазнавали потужного впливу соціального середовища.

Далі дослідники розійшлися по секціях, де було розглянуто низку конкретних проблем історіографічного плану. На секції А доктор *Й.Кольбушевська* (Лодзь) презентувала теоретичні й суспільно-політичні основи творчості відомого польського історика Т.Корзона, доктор *А.Валенга* (Торунь) окреслила історичну культуру поляків ХІХ – початку ХХ ст. на підставі аналізу тогочасних підручників з історії, доктор *Д.Мальчевська-Павелець* (Катовіце) представила цікавий матеріал про спробу переорієнтації історичної пам'яті поляків під час комуністичного режиму. Доц. *В.Яремчук* (Острог) зупинився на ідеологічній і фаховій ідентичності істориків у радянській Україні, вдаввшись до їх типологізації за цими критеріями. Доктор *М.Іванська* (Лодзь) подала соціологічний аналіз ідентифікації інтелігенції Лодзі в ХІХ ст. З інтересом було заслухано доповідь доц. *І.Кривошеї* (Умань) про стереотипні уявлення щодо роду Потоцьких в Україні у ХVІІІ–ХХ ст. Проф. *Ю.Волошин* (Полтава) повідомив про результати своїх досліджень над ідентичністю населення Лівобережної України в другій половині ХVІІІ ст. на основі Рум'янцевського опису. Доц. *С.Рудько* (Острог) зупинився на проблемі подвійної лояльності, котра мала місце серед української інтелігенції в період 1917–1920 рр.

На секції Б було виголошено подібні за тематикою доповіді з більшою увагою до проблеми ідентичності у різні історичні періоди. Доктор *А.Кавалець* (Жешув) наголосила на націотворчій ролі діяльності Закладу ім. Оссолінських у Львові в ХІХ ст., а доктор *Г.Струква* (Щецін) – на ментальності галицької української шляхти в той самий період. Доц. *Т.Литвинова* (Дніпропетровськ) презентувала свій доробок у вивченні ідентичностей українських еліт у ХVІІІ та ХІХ ст., а проф. *О.Журба* (Дніпропетровськ) – політичних ідеалів малоросійської шляхти того ж часу. Доктор *П.Серженга* (Жешув) висвітлив місце Литви у польській історичній думці ХІХ ст. Проф. *А.Киридон* (Київ) представила роль ментальних імперативів в умовах комуністичного режиму. Інтерес викликав виступ доктора *Г.Маркевича* (Лодзь) про співвідношення етнічної й державної ідентичностей на пограниччях Польщі. Доц. *Т.Пронь* (Миколаїв) прослідкувала процес зміни ментальності українських переселенців із Польщі до України у 1944–1946 рр. В обох секціях пройшло змістовне обговорення презентованих доповідей.

На останньому, пленарному засіданні конференції було заслухано переважно теоретичні доповіді представників різних галузей гуманітарного знання. Проф. *Р.Стобецький* (Лодзь) на прикладі двох художніх творів (Б. Шлінка і П. Естергазі) продемонстрував етичні дилеми конфронтації минулого та сучасного. Доктор *М.Бугаєвський* (Познань) окреслив суперечності між історичною пам'яттю і знанням, а доктор *К.Полясик-Вжосек* (Познань) зупинилася на співвідношенні «оральності» й ментальності. На проблемі історичної пам'яті акцентував увагу проф. *Т.Павелець* (Катовіце), показавши, як політика у галузі історії деформує свідомість громадян. Доктор *В.Вернер* (Познань) розкрив співвідношення між історичною свідомістю особи та історичністю культури. Доктор *В.Юльковська* (Познань) переконливо розповіла про те, як формувався й утверджувався міф про королеву Ядвігу в польській історіографії нового і новітнього часу. Доктор *М.Солярьска* (Познань) торкнулася методологічних аспектів сучасних феміністичних досліджень, а доц. *В.Волошенко* (Донецьк) – формування міфу «комітетів незаможних селян» в історіографії радянської України.

Під час обміну думками з приводу зазначених проблем було підкреслено слабку їх розробленість у сучасній польській та українській науковій літературі, потребу їх міждисциплінарного опрацювання за участю істориків, соціологів, етнологів, літературознавців тощо. Наголошувалося на вдалому обранні тематики досліджень міжнародного творчого колективу, котра спонукає до серйозного ознайомлення з надбаннями світової наукової думки. Було вирішено наступну (третю) Міжнародну конференцію провести на початку жовтня 2009 р. у Лодзі на базі місцевого університету й присвятити її темі «Міфи і стереотипи в історії України і Польщі в ХІХ і ХХ ст.». Всі учасники форуму з України повезли із собою приємні враження про організацію конференції та спілкування з польськими колегами.

¹ Див.: *Зашкільняк Л.О., Криль М.М.* Третя міжнародна наукова конференція «Багатокультурне історичне середовище Львова у ХІХ–ХХ ст.» // *Укр. іст. журн.* – 2005. – №2. – С.224–226; *Зашкільняк Л.О., Руда О.В.* ІV Міжнародна наукова конференція «Багатокультурне історіографічне середовище Львова в ХІХ – першій половині ХХ ст.» // *Укр. іст. журн.* – 2006. – №1. – С.231–233.

² *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. – Rzeszów; Lwów, 2003–2007. – Т.I–V; Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku. – Rzeszów, 2007. – 616 s.*

³ *Historia – mentalność – tożsamość. Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wieku. – Rzeszów, 2008. – 704 s.*

О.А.Бакалець (Бар)

І МІЖНАРОДНА ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «БАР. БАРСЬКА ЗЕМЛЯ – КРИЗЬ ПРИЗМУ СТОЛІТЬ»

Присвячена проблемам вивчення регіональної історії конференція відбулася 17 травня 2008 р. на базі Барського гуманітарно-педагогічного коледжу ім. М.Грушевського. Організували науковий захід Барська міська рада, Інститут історії, етнології й права Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського, Інститут історії України НАНУ, Інститут археології НАНУ, Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАНУ (Кам'янець-Подільський).

У роботі науково-практичної конференції, присвяченої 607-й річниці з часу заснування Бара і 85-м роковинам утворення однойменного району Вінницької області, узяли участь історики, архітектори, мистецтвознавці, педагоги, краєзнавці, архіво- й музеєзнавці, журналісти, викладачі та студенти вищих навчальних закладів I–IV рівнів акредитації, учителі історії (усього близько 100 осіб). Прибула численна польська делегація у складі генерального консула Польщі в Україні *Г.Опалінського*, сенаторів і науковців із міст Варшава, Рибник, Квідзин.

Із вітальним словом до учасників конференції звернулися голова Барської районної держадміністрації *П.Д.Марцинковський*, міський голова Бара *О.Д.Козак*, генеральний консул Республіки Польща в Україні *Г.Опалінський*, бургомістр Квідзина *А.Кшиштофяк*, академік Української академії наук, д-р іст. наук, професор, директор Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАНУ *Л.В.Баженов*, який, зокрема, дав високу оцінку самому факту проведення такого заходу, відзначивши великий внесок краєзнавців у дослідницьку роботу.

Великий інтерес в учасників пленарного засідання викликала доповідь д-ра іст. наук *Л.В.Баженова* «Історія міста Бара Вінницької області в дослідженнях науковців і краєзнавців XIX–XXI ст.», в якій він зупинився на стані вивчення найважливіших подій та персоналіях, пов'язаних із містом. Особливий акцент учений зробив на аналізі праць польських та українських краєзнавців *М.Стрийковського*, *В.Марчинського*, *М.Белінського*, *А.Яблонського*, *М.Орловського* та *М.Яворського*.

Цікавими і полемічними були виступи із сучасними оцінками Барської конфедерації канд. іст. наук (Інститут археології НАНУ) *І.Т.Черняка* («Барська конфедерація – нове бачення»), професора Варшавської вищої школи міжнародних відносин та американістики *Ю.Шанявського* («Барська конфедерація») і київського дослідника історії Поділля *П.Г.Даниляка* («Барська конфедерація: хід подій та наслідки»).

Нікого не залишив байдужим виступ із використанням сучасної мультимедійної техніки керівника археологічних експедицій 2007–2008 рр. в Барі, канд. іст. наук (Інститут археології НАНУ) *Л.І.Виногородської* («Історико-археологічні дослідження Барської фортеці»).

Також на пленарному засіданні були виголошені доповіді: «Заштатне місто Бар на початку XX ст. в оглядах Подільської губернії» (канд. іст. наук, професор Кам'янець-Подільського національного університету, старший науковий співробітник Центру дослідження історії Поділля *І.В.Рибак*), «Події голоду 20–30–40-х років XX ст. в Барському краї (на матеріалах державного архіву Вінницької області)» (доцент кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського *І.П.Мельничук*) та ін.

На конференції працювало п'ять секцій, майже з кожної порушеної проблеми відбувалася дискусія, робилися конкретні пропозиції щодо розширення напрямів дослідницької роботи у краї.

У роботі першої секції – «Джерела та наукові дослідження з історії Барщини» (керівник *Л.В.Баженов*) – узяли участь 13 науковців із різних регіонів України та Польщі. Директор краєзнавчого музею міста Квідзина (Польща) *Б.Вишневський* виголосив доповідь «Бар над рікою Рів», а канд. іст. наук, директор наукової бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету *В.С.Прокопчук* свій виступ присвятив діяльності *С.Маковецького* («Посол Барської конфедерації»). Д-р іст. наук, професор Кам'янець-Подільського національного університету *В.С.Степанков* доповів про розгортання подій національно-визвольної війни на території Поділля влітку 1648 р. і, зокрема, у Барському старостві.

На другій секції (керівник *Ю.С.Степанчук* – канд. іст. наук, заступник директора з наукової роботи Інституту історії, етнології та права Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського) розглядалася історія Барського краю від найдавніших часів до кінця XIX ст. В її роботі узяли участь науковці із Кам'янця-Подільського, Бара та Вінниці.

Археологічним пошукам у Барському районі було присвячено виступи доцента кафедри історії народів Росії та спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету *А.Ф.Гуцала* («Археологія Барщини») та викладача вищої категорії, заступника директора з навчально-організаційної роботи Барського гуманітарно-педагогічного коледжу ім. М.Грушевського *В.П.Восколуна* («Археологічні дослідження черняхівського поселення біля с. Гармаки Барського району Вінницької області»).

Політичні і соціально-економічні аспекти розвитку Барського староства у XVI ст. у своєму виступі висвітлила студентка 2-го курсу Барського гуманітарно-педагогічного коледжу ім. М.Гру-

шевського *О.О.Філіппова* («Наш край в XVI ст.»). Подіям національно-визвольної війни 1648–1657 рр. присвятили свої виступи студентка 2-го курсу того ж навчального закладу *Т.П.Кілієник* («Герой Визвольної війни українського народу, наш земляк і брацлавський полковник Данило Нечай»), краєзнавець *М.П.Йолтуховський* («Події визвольних змагань у Барському старостві») та ін.

Жваво проходило обговорення доповідей учасників третьої секції «М.Грушевський і Бар» (керівник *Ю.А.Зінко* – канд. іст. наук, доцент, директор Інституту історії, етнології й права Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського). Д-р іст. наук, професор, завідувач кафедри історії та етнографії України Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького *В.В.Масненко* виголосив доповідь «Михайло Грушевський про сутність історичного процесу: постреволюційні рефлексії». Д-р іст. наук, доцент, завідувач кафедри історії України Інституту історії, етнології й права Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського *Г.М.Романюк* і студент 2-го курсу Барського ГПК ім. М.Грушевського *Б.І.Романюк* у спільній доповіді порушили питання щодо особливостей збору матеріалів про Барське староство, написання й захист магістерської дисертації М.Грушевським («На порозі наукової зрілості. М.Грушевський – магістрант Київського університету»).

У рамках конференції працювала четверта секція – «Політичний, соціально-економічний та культурний розвиток краю у XX ст.» (керівник *А.М.Подолінний* – канд. філ. наук, професор Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського), на якій було виголошено ряд доповідей, у т.ч. «Містечка Барщини в добу Української революції 1917–1920 рр.» (канд. іст. наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету *О.Б.Комарницький*), «Соціально-економічний розвиток Барського краю в кінці XIX – на початку XX ст.» (провід. наук. співроб. Хмельницького обласного краєзнавчого музею *С.М.Єсюнін*) та ін.

Учасники п'ятої секції (керівник *О.Д.Козак* – барський міський голова) обговорювали питання розвитку міста й району після проголошення незалежності України, а також міжнародні контакти Бара.

Підсумовуючи на заключному пленарному засіданні роботу конференції д-р іст. наук *Л.В.Баженів* відзначив високий науковий рівень виголошених доповідей, професіоналізм членів оргкомітету, активність студентської молоді. Загальний обсяг виданого за матеріалами заходу збірника становить 448 стор.

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛІОТЕКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини 1795–2006 роки: довідник: офіційне видання / Голова редкол. *І.О.Рафальський*. – Житомир: Волинь, 2007. – 620 с.

Александрович В.С., Ричков П.А.
Собор святого Юра у Львові. – К.: Техніка, 2008. – 232 с.

Алексієвець Л.
Польща: Утвердження незалежної держави 1918–1926. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – 466 с.

Арендт Х.
Люди за темних часів. – К.: Дух і літера, 2008. – 320 с.

Артазей І.
Незахищені. – Луцьк: Надтир'я, 2007. – 288 с.

Балушок В.
Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етніонімія / Відп. ред. *Г.Скрипник*. – Біла Церква: Вид. О.В.Пшонківський, 2008. – 304 с.

Бевз Т.А.
Партія національних інтересів і соціальних перспектив: (політична історія УПСР). – К.: ПІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2008. – 587 с.

Болебрух А.Г.
Нариси з історії громадської самосвідомості: (суспільна думка України та Росії XI–XIX ст.). – Дніпропетровськ: Ліра ЛТД, 2008. – 452 с.

Бульба-Боровець Т.
Армія без держави: Слава і трагедія Українського повстанського руху. Спогади. – К.: Книга року, 2008. – 318 с.

Вакулич В.
Синдром тероризму / За ред. *Б.І.Канцелярука*. – Х.: УкрНДНЦ, 2007. – 415 с.

Верба І.В.
Життя і творчість Наталії Полонської-Василенко (1884–1973). – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2008. – 324 с.

- Винниченко В.**
Відродження нації: Заповіт борця за визволення / Відп. ред. Я.М.Орос. – К.: Книга року, 2008. – 800 с.
- Відейко М.**
Трипільська цивілізація. – К.: Наш час, 2008. – 160 с.
- Відейко М.Ю.**
Україна: від Трипілья до антич. – К.: КВІЦ, 2008. – 280 с.
- Відейко М.Ю.**
Шляхами трипільського світу. – К.: Наш час, 2008. – 296 с. (серія «Невідома Україна»)
- В'ячеслав Липинський та його доба:** Наук. зб. / Відп. ред. Ю.Терещенко. – К.; Житомир: КНЛУ, 2008. – 390 с.
- Газін В.**
Гетьман Павло Тетеря: Соціально-політичний портрет. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2007. – 196 с.
- Генерал Петро Григоренко:** Спогади, статті, матеріали / Упоряд. О.Обертас. – К.: Смолоскип, 2008. – 832 с.
- Голодомор 1932–1933 років:** злочин влади – трагедія народу: Документи і матеріали / Кол. упоряд.: В.С.Лозицький (кер.), О.В.Бажан, С.І.Власенко; голова редкол. О.А.Удод. – К.: Генеза, 2008. – 504 с.
- Горовий А.**
Перший іконописець Київської Русі – Аліпій. – К.: Наш час, 2008. – 140 с. (серія «Невідома Україна»)
- Грабовський С.**
Генії проти ідіотів: Алгоритми української історії. – К.: Стило, 2008. – 352 с.
- Гринів О.**
Українська націологія між світовими війнами: Історичні нариси. – Л.: Світ, 2008. – 432 с.
- Дельсж Р.**
Нариси з історії антропології: Школи. Автори. Теорії. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 288 с.
- Державний архів в Автономній Республіці Крим:** Анотований реєстр описів / Відп. ред. Л.Гурбова. – Сімферополь: АнтикВА, 2007. – Т.1: Фонди дорадянського періоду. – 388 с.
- Державний архів Хмельницької області:** Путівник / Гол. редкол. О.А.Удод. – Хмельницький: Державний комітет архівів України, 2008. – Т.1. – 609 с.
- Добко О.**
Слідами тиранів. – Луцьк: Волинська книга, 2007. – 264 с.
- Добров П.В., Бабенко С.Ю.**
Евакуація з України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.). – Донецьк: ДонНУ, 2008. – 160 с.
- Добров П., Удалова Т.**
Допомога трудівників Донбасу фронту в роки Великої Вітчизняної війни. – Донецьк: Норд-Прес, 2006. – 237 с.
- Дорошко М.**
Номенклатура: керівна верхівка радянської України (1917–1938 рр.). – К.: Ніка-Центр, 2008. – 368 с.
- Дослідження світової політики:** Зб. наук. пр. / Відп. ред. В.К.Гура. – К.: Ін-т світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2008. – Вип.42. – 270 с.
- Ейдос:** Альманах теорії та історії історичної науки / Голов. ред. В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – Вип.3, ч.1. – 525 с.
- Еліта Слобідської України:** Списки козацької старшини 60-х років XVIII століття / Упоряд. С.Потапенко. – Х.: Райдер, 2008. – 496 с.
- Енциклопедія Львова.** – Т.2 / За ред. А.Козицького. – Л.: Літопис, 2008. – 608 с.
- Енциклопедія сучасної України.** – К.: Наук. тов. ім. Шевченка НАН України, 2007. – Т.7: Г – Ді. – 708 с.
- Скельчик С.**
Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. – К.: Часопис «Критика», 2008. – 304 с.
- Сльников М.**
Золотоординські часи на українських землях. – К.: Наш час, 2008. – 176 с. (серія «Невідома Україна»)
- Сржабкова Б.**
Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті «Україна» 1941–1944: У світлі німецьких документів. – К.: Наукова думка, 2008. – 271 с.
- Закарпаття в етнополітичному вимірі /** Голова редкол. Ю.Левенець. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса, 2008. – 682 с.
- Звіти подільських губернаторів (кінець 1860-х – середина 1880-х рр.) /** Авт.-упор. Ю.С.Земський, В.В.Дячок. – Хмельницький: ХНУ, 2007. – 127 с.

- Іваненко В., Романець Н.**
Голодомор 1932–1933 років на Дніпропетровщині та Запоріжчині. – К., 2008. – 64 с. (серія «Голодомори»)
- Ільченко О.**
Деякі сни, або Київ, якого немає. – К.: Грані, 2007. – 104 с.
- Історія адміністративно-територіального устрою Чернігово-Сіверщини:** Матеріали наук.-практ. конф. (Чернігів, 4 жовтня 2007 р.) / За ред. С.А.Леп'явка. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2007. – 180 с.
- Київ: «Скарбниця документальної пам'яті»** / Ред. С.Ю.Карамаша. – К.: КММ, 2007. – Вип.2. – 138 с.
- Князі Масальські:** Документи і матеріали XVI ст. / Відп. ред. В.Німчук. – К.: Пульсари, 2007. – Вип.1. – 176 с.
- Коваль Р.М.**
Отаман Зелений: Історичний нарис. – К.; Вінниця: Державна картографічна ф-ка, 2008. – 200 с.
- Консерватизм:** Консервативна традиція політичного мислення від Едмунда Берка до Маргарет Тетчер. Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – Вид. 2-е, перероб. і доповн. – К.: Простір, Смолоскип, 2008. – 788 с. (наук. серія «Політичні ідеології»)
- Копилов С.А., Газін В.В.**
Історичний факультет Кам'янець-Подільського національного університету: Історичний нарис. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. – 76 с.
- Кубань – Україна:** питання історико-культурної взаємодії / Відп. ред. А.М.Авраменко. – Краснодар: Картика, 2007. – Вип.2. – 250 с.
- Кульчицький С.**
Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків. – К.: Наш час, 2008. – 240 с.
- Кульчицький С.**
Російська революція 1917 року: новий погляд. – К.: Наш час, 2008. – 80 с.
- Купчинин М.**
Рід наш – цвіт наш. – К.: Логос, 2008. – 124 с.
- Кучер В.І.**
Володимир Винниченко про політичні події міжвоєнної доби: погляд із «Закутка». – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2008. – 68 с.
- Кучер В., Муха Д.**
Соціал-революціонер на тлі доби: Павло Христюк про соціально-політичні процеси часів Центральної Ради. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2008. – 106 с.
- Кучма Л.**
Кроки становлення національної економіки 1994–2004 роки: Доп. та виступи Президента України, офіц. док.: У 2 кн. – К.: Либідь, 2008. – Кн.1: Подолання кризи. Радикальні економічні реформи. 1994–1999 роки. – 520 с.
- Кучма Л.**
Кроки становлення національної економіки 1994–2004 роки: Доп. та виступи Президента України, офіц. док.: У 2 кн. – К.: Либідь, 2008. – Кн.2: Утвердження механізмів сталого розвитку. Системне поглиблення трансформаційних реформ. 2000–2004 роки. – 544 с.
- Лобода Т.**
Василь Кравченко. Громадська, наукова та просвітницька діяльність. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2008. – 238 с.
- Малаков Д.**
Кияни. Війна. Німці. – К.: Амадей, 2008. – 364 с.
- Малярчук О.**
Тоталітаризм проти західноукраїнського села. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 228 с.
- Марочко В., Мовчан О.**
Голодомор в Україні 1932–1933 років: Хроніка. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 294 с.
- Махно Н.**
Сповідь анархіста / Відп. ред. Я.М.Орос. – К.: Книга Роду, 2008. – 624 с.
- Мельничук О.І.**
Міжнародно-правовий статус всесвітньої культурної і природної спадщини. – К.: Наук. думка, 2008. – 285 с.
- Міжнародні зв'язки України:** наукові пошуки і знахідки: Міжвід. зб. наук. пр., засн. 1991 р. / Відп. ред. С.В.Віднянський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – Вип.17: Зб., присвяч. чл.-кор. НАН України І.М.Мельниковій. – 355 с.
- Мільчев В.**
Запорозжці на Військовому Кордоні Австрійської імперії 1785–1790 рр.: (дослідження та матеріали). – Запоріжжя: ТанDEM-У, 2007. – 172 с.
- Мокляк В.**
Полтавський полк: Наук.-попул. нарис історії полку з часу його виникнення до кінця XVII ст. – Полтава: Дивосвіт, 2008. – 112 с.

- Нагребецький А.**
Трагедія мого краю: Етапи «великого» шляху на Шаргородщині: розкуркулення, колективізація, голодомор. – Вінниця: ПП Балюк І.Б., 2008. – 476 с.
- Наливайко С.**
Етнічна історія давньої України. – К.: Свшан-зілля, 2007. – 624 с.
- Національна академія наук України.** Анотований каталог книжкових видань 2007 року / Упоряд. А.І.Радченко, М.В.Язвинська. – К.: Академперіодика, 2008. – 389 с.
- Недужко Ю.В.**
Державний центр Української Народної Республіки в екзилі (друга половина 40-х – 50-ті роки ХХ ст.). – Луцьк: Волинська обласна друк., 2007. – 90 с.
- Ніколенко А.П.**
Переяславу – 1100 років. – К.: Міленіум, 2007. – 296 с.
- Однороженко О.**
Гербовник Вацлава Рудіковського: Геральдичні виписи. – Х., 2008. – 96 с.
- Однороженко О.**
Князівська геральдика Волині середини XIV–XVIII ст. – Х., 2008. – 180 с.
- Однороженко О.**
Родова геральдика Русо-Влахії (Молдавського господарства) кінця XIV–XVI ст. – Х., 2008. – 156 с.
- Онопрієнко В., Щербань Т.**
Джерела з історії українського наукового товариства в Києві. – К., 2008. – 352 с.
- Осауленко Л., Засєкін В.**
Гетьман України Павло Скоропадський 29 квітня 1918 року – 14 грудня 1918 року. – Луцьк, 2003. – Кн.І. – 592 с.
- Осауленко Л., Засєкін В.**
Гетьман України Павло Скоропадський. – Луцьк, 2007. – Кн.ІІ. – 704 с.
- Охорона пам'яток історії і культури в Україні (1917–1918 рр.):** Зб. документів і матеріалів / Авт.-упор. О.О.Нестуля, С.І.Нестуля, Г.Я.Рудий; відп. ред. В.О.Горбик. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 320 с.
- Паталєєв О.В.**
Старий Київ: Зі спогадів Старого Грішника / Голов. ред. С.Головко. – К.: Либідь, 2008. – 432 с.
- Перерва В.**
Історія шкільництва в містах і селах Київщини XIX – початку ХХ ст. – Біла Церква: Вид. О.Пшонківський, 2008. – 672 с.
- Петренко М.І.**
Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої політики уряду Російської імперії (1884–1917 рр.). – Полтава: РВВ ПУСКУ, 2008. – 161 с.
- Південний архів:** Зб. наук. пр. Іст. науки / Гол. ред. В.М.Дарієнко. – Херсон: ХДУ, 2008. – Вип. XXVIII–XXIX: На пошану проф. В.М.Дарієнка з нагоди його 80-річного ювілею. – 432 с.
- Підгайний С.**
Українська інтелігенція на Соловках. Недостріляні. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 326 с.
- Поліщук В.**
Князі Масальські на Волині у XV ст. за документами Державного історичного архіву Литви: Руська титулована знать у просторі Велико-го князівства Литовського / Відп. ред. О.Маврін. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2007. – 100 с.
- Н.Д.Полонська-Василенко:** покажчик документальних матеріалів в архівах України / Упоряд. І.В.Верба, С.Г.Водотика, Н.І.Швайба. – К.; Запоріжжя: Тандем-У, 2008. – Вип.19: Старожитності Південної України. – 366 с.
- «Полтавщина: історичні шляхи та перспективи розвитку»:** Зб. матеріалів Всеукраїнської наук. конф. 19 вересня 2007 р., присвяч. 70-річчю утворення Полтавської області / Гол. редкол. П.І.Матвієнко. – Полтава, 2007. – 162 с.
- Портнова Т.**
Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини XIX – початку ХХ ст. – Дніпропетровськ: Інновація, 2008. – 104 с.
- Прогноз демографічного розвитку України на період до 2050 року.** – К.: Державний комітет статистики України, 2007. – 54 с.
- Реабілітовані історією:** Миколаївська область / Гол. редкол. П.Т.Тронько. – К.; Миколаїв: Світогляд, 2007. – Кн.3. – 655 с.
- Редліх Ш.**
Разом і нарізно в Бережанах: Поляки, євреї та українці, 1919–1945. – 2-е вид. – К.: Дух і літера, 2007. – 304 с.
- Рожко В.Є.**
Печерні монастирі Волині і Полісся: Історико-краєзнавчий нарис / Гол. ред. Д.Головенко. – Луцьк: Волинська книга, 2008. – 256 с.
- Романцов В.О.**
Населення України і його рідна мова за часів радянської влади та незалежності (XX – початок ХХІ ст.). – К.: Вид. ім. О.Теліги, 2008. – 184 с.

- Себга Т.**
Методичні рекомендації до видання іншомовних писемних джерел XIX – початку XXI ст. – К.: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського, 2008. – 76 с.
- Сергійчук В.**
Що дала Україна світові. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2008. – 288 с.
- Тельвак В.**
Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників: (кінець XIX – 30-ті роки XX століття) / Наук. ред. Р.Піріг. – К.; Дрогобич: Вимір, 2008. – 494 с.
- Теми і мотиви поезії Тараса Шевченка** / Упор. Н.Чамата. – К.: Наук. думка, 2008. – 376 с.
- Трипільська скарбниця: Путівник** / Упоряд. В.Трачук. – К., 2008. – 128 с.
- Україна в 2007 році: Щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку** / Гол. редкол. Ю.Г.Рубан. – К.: НІСД, 2007. – 538 с.
- Україна в 2008 році: Щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку** / За заг. ред. Ю.Рубана. – К.: Нац. ін-т стратегічних досліджень, 2008. – 744 с.
- Україна і Ватикан: Серія збірників наукових праць** / Гол. ред. А.М.Колодний. – Івано-Франківськ; К., 2008. – Вип.1: Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжнародних проблем. – 576 с.
- Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість** / Відп. ред. М.Литвин. – Л., 2007. – Вип.2: Депортації 1944–1951. – 294 с.
- Український історичний збірник 2008** / Гол. ред. Т.Чухліб. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – Вип.11. – 504 с.
- Український транзит в політичному та соціокультурному вимірах: Матеріали засідання Дискусійного клубу української науково-педагогічної інтелігенції 15 травня 2008 року** / Відп. ред. Н.А.Шип. – К.: УДУФМТ, 2008. – 44 с.
- Філологічні науки, 1996: Наук.-допом. бібліогр. покажч.** / Авт.-уклад. О.О.Козак. – К.: Стило, 2007. – 528 с.
- Шевченко В.**
Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу / Відп. ред. О.П.Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 96 с.
- Шип Н.А.**
Організаційно-правові засади діяльності Київської духовної академії (1819–1919 рр.). – К.: УДУФМТ, 2008. – 48 с.
- Що ми залишимо нащадкам?: Зб. мат. і док. про держ., громад. діяльн. та наук. роботу акад. НАН України, Героя України П.Т.Третьяка** / Упор. Я.В.Верменич, В.М.Іршенко; за ред. В.А.Смоля. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 552 с.
- Літературу підібрали: завідувача науково-інформаційним відділом Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний спеціаліст науково-інформаційного відділу Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська*

CONTENTS

ARTICLES

On the 90th Anniversary of Act of Union of Ukrainian National Republic and Western Ukrainian National Republic

Reient O. P. Proclamation of Western Ukrainian National Republic: Problem of Legitimation	4
Soldatenko V. F. Autumn of 1919: Destiny of the United Front.....	11
Dobrzhan's'kyi O. V. (Chernivtsi). Bukovyna Ukrainians' Striving for Unity in Autumn of 1918.....	28
Raikiv's'kyi I. Ya. (Ivano-Frankiv's'k). Relations between Halychyna and Naddnyprianschyna Figures in 1830s-1840s	39
Soliar I. Ya. (L'viv). Sovietphilism in Western Ukraine (1920s)	55

Rychka V. M. Authority Signs: Organization and Representation Forms of Supreme Authorities in Kyiv Rus'	67
Sas P. M. Did Zaporizhian Cossacks Enter League of Christian Militia?	84
Starovoitenko I. M. «History of Ukraine-Rus'» by M.Arkas in the Light of References and Reviews of the Beginning of XX c.	102
Koval'chuk M. A. Ukrainian Warriors' Participation in Attempts to Dissolve Bolshevik Revolution of 1917	116
Kot S. I. Cossack Relics in Context of Ukrainian-Russian Negotiations about Their Reversion (1920s-1930s)	129
Kryknits'kyi O. P. Red Army Military Operation of Annexation of North Bukovyna and Bessarabia (June - July, 1940)	143
Kasianov H. V. System of Authority Relations in Modern Ukraine: Interest Groups, Clans and Oligarchy	160

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

Martynov A. Yu. Historical Knowledge in Globalization Conditions	181
Buriak L. I. Legal Status of a Woman as a Matter of Research in Ukrainian Historiography of the Second Half of XIX c.	190
Shevchenko V. M. (Chernihiv). «Sankt-Peterburgskiy senatskiy obyavleniya» as a Source for Research of Evolution of Land Property in Ukraine in XIX - Beginning of XX cc.....	212

BOOK REVIEWS

Rahulin V. Ya. (Mykolaiv). M.Shytiuk, I.Nikolaiev. Totalitarian Regime and Servicemen and Personnel of DPU-NKVS in 20s-50s of XX c.	222
Molchanov V. B. A.Yu.Martynov. United Germany: From «Bonn» to «Berlin» Republic (1990-2005)	222
Vlasenko V. M. (Sumy). Materials to History of Ukrainian Historical Society	228

CHRONICLES OF LIFE

Kul'chyts'kyi S. V. About Next Conference of Joint Ukrainian-Russian Commission of Historians.....	231
Zashkil'niak L. O. (L'viv). II International Conference «History - Mentality - Identity»	232
Bakalets' O. A. (Bar). I International Historical and Ethnographical, Scientific and Practical Conference «Bar. Bar Lands - Through Prism of Centuries»	234

New publications received by the library of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine.....	235
---	-----